

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

Dünyada Çevresel Anayasalcılık

JAMES R. MAY & ERIN DALY

ÇEVİRİ: TOLGA ŞİRİN & N. UMUT ORCAN

Dünyada Çevresel Anayasalcılık

Kitabın Orijinal Adı:

Global Environmental Constitutionalism, Cambridge University Press, 2015.

Hazırlayanlar: James R. May & Erin Daly

Çeviri: Tolga Şirin & Necdet Umut Orcan

Yayınlayan: Ekoloji Kolektifi Derneği

Basım Tarihi: Temmuz, 2018, 1. Baskı

Baskı-Cilt: Sena Ofset Ambalaj Matbaacılık San. ve Tic. Ltd. Şti.

Maltepe Mh. Litros Yolu Sk. No: 2 Matbaa Sitesi Sertifika no: 12064

B Blok K: 6 N: 4 NB 7-9-11 E Blok K: 6 N: 4 NE20 Topkapı Bayrampaşa / İstanbul

Tasarım Konsept: Ahmet Öğüt

Tasarım Uygulama: Ceket Medya

Kategori: Hukuk

ISBN: 978-605-81514-6-8

e.ISBN: 978-605-81514-5-1

**Ekoloji
Kolektifi**

EKOLOJİ KOLEKTİFİ DERNEĞİ

📍 Farabi Sk. No: 24/16 Çankaya/Ankara

☎ +90 (312) 425 77 64 ✉ iletisim@ekolojikolektifi.org

🌐 ekolojikolektifi.org 🐦 @ekolojikolektif 📘 ekoloji.kolektifi

ÇEVİRMENLERİN ÖZGEÇMİŞLERİ

Tolga Şirin, İzmir doğumludur. Marmara Üniversitesinde lisans ve lisansüstü eğitimini tamamlamıştır. Aynı üniversitede Hukuk Fakültesi-Anayasa Hukuku Anabilim Dalında doçent olarak çalışmakta olan Şirin, milliyetçilik, ekolojik anayasalcılık, anayasa yargısı ve Avrupa insan hakları hukuku alanında çok sayıda kitap ve makalenin yazarıdır. Köln ve Birkbeck üniversitelerinde misafir araştırmacı olarak çalışmış, İstanbul Barosu ve Türkiye Barolar Birliği bünyesinde çeşitli görevler sürdürmüştür. Hâlihazırda Avrupa Konseyi bünyesinde devam eden çeşitli projelerde danışmanlık hizmeti sürdürmektedir. İngilizce ve Almanca bilmektedir.

Necdet Umut Orcan, Ankara doğumludur. Marmara Üniversitesinde lisans eğitimini tamamlamıştır. Aynı üniversitede yüksek lisans eğitimi devam etmektedir. Çalışmaları, Avrupa insan hakları hukuku üzerine yoğunlaşmaktadır. Okan Üniversitesi Hukuk Fakültesinde başladığı akademik yaşamını, Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi-İnsan Hakları Hukuku Anabilim Dalında araştırma görevlisi olarak sürdürmektedir. İngilizce ve İtalyanca bilmektedir.

ÇEVİRMENLERİN NOTU

Alman kamu hukukçusu Georg Jellinek, 1900 yılında kaleme aldığı “Genel Devlet Öğretisi: Modern Devletin Hukuku”¹ isimli meşhur kitabında devletin hukuksal olarak üç unsur ile açıklanabileceğini yazmıştı: Devletin ülkesi, devletin halkı ve devletin iktidarı. Jellinek’in “üç unsur öğretisi” şeklinde adlandırılan bu çözümlemesi, 20’nci yüzyıldaki kamu hukuku eserlerinde yaygın şekilde kullanıldı. Kamu hukuku literatüründe, bir devletten bahsedildiğinde, belli bir ülke üzerinde yaşayan insanlardan ve kurumsallaşmış, egemen bir yapıdan bahsedilmekteydi.

Bu öğretiyi takip eden klasik anayasa hukuku kitaplarına bakıldığında; ilk dönem eserlerde, yaygın şekilde devletin egemenlik ögesine yoğunlaşıldığı ve devletin kendisini nasıl örgütlediğinin incelendiği izlenir. Daha yakın tarihli eserlerde ise, devletin insan ögesi, özel olarak da insanların hakları (insan hakları) anayasa hukukunun konuları olmuştur. Klasik eserlerin neredeyse tamamında, devletin “ülke” unsurunun, üzerinde etraflı şekilde durulan bir konu ol(a)madığı görülür. Ancak özellikle 20’nci yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyamızın karşı karşıya kaldığı çevresel felaketler ve genel olarak insanların, özel olarak da siyasal sistemin doğa üzerindeki yıkıcı iktidarı, iktidar ve çevre arasındaki ilişkinin sınırlarının yeniden sorgulanmasını; daha açık örneklemek gerekirse, ülke unsurunun “bir karış toprağına bile feda olunan” bir hamaset nesnesi olarak değil, “her yıl kilometrekarelerce toprağın erozyona uğramış olmasından kaygılanan” ekolojik bir değer olarak kavranmasını zorunlu hâle getirmiştir. Geline aşamada hukuk, bir ülkede yaşayan insanların kendi aralarındaki ihtilafları kadar, o ülkede yaşayan hayvanların var oluş/tükeniş sorunu ile ilgilenmek durumundadır. İnsanın insana yaşattığı kırımlar kadar eko-kırımlar da kaygılanılması ve tepki gösterilmesi gereken bir soruna dönüşmüştür. Hatta doğanın ademimerkeziyetçi yapısı, devlet örgütlenmesi üzerine düşünürken; doğanın birlik içinde çeşitlilik taşıyan niteliği yurttaşlık tartışmalarını sürdürürken akılda tutulması gereken faktörlere dönüşmüştür.

İşte çevresel anayasalcılık akımı, bu ve benzeri sorgulamaların ürünüdür. Türkiye gibi bir yandan nükleer ve hidroelektrik santrallerin, çarpık kentleşmenin, betonlaşmanın doğayı süratle tahrip ettiği, öte yandan anayasasızlaşma ve anayasa fetişizminin paradoksal şekilde at başı gittiği bir ülkede, çevresel anayasalcılık akımının tanınması ise özellikle önem taşımaktadır. Elinizdeki kitabın Türkçeye çevrilmesindeki temel motivasyon bu olmuştur. Hukuksal açıdan gelecekte üretilecek yeni eserler için bir zemin sunan bu kitabın Türkiyeli okuyucular için faydalı olmasını umuyoruz.

Çeviriyi yaparken bazı güçlüklerle karşılaştık. Bunlardan ilki, kitabın adıyla ilgiliydi. Cambridge Üniversitesi yayını olarak basılan kitabın orijinal adı “Global Environmental Constitutionalism” şeklindedir. Bunun Türkçedeki ilk karşılığının “Küresel Çevresel Ana-

1 Georg Jellinek, *Allgemeine Staatslehre: Recht des modernen Staates*, (Berlin: , 1900).

yasacılık" olduğunu düşünmüştük; fakat "küresel" ve "çevresel" ifadelerinin birlikteliğinin fonetik yönden olumsuz ve yabancılaştırıcı bir tınısı olduğunu düşündük. Bu nedenle "küresel" ifadesi yerine "dünyada" ifadesini tercih ettik. Constitutionalism sözcüğü yönünden ise; sözcüğün Türkçedeki yaygın karşılığı "anayasacılık" olmakla birlikte, bunun yanlış olduğunu düşünüyorduk. "Yaygınlaşmış hatalar az bilinen doğrulara tercih edilir" anlayışı uyarınca sözcüğü "anayasacılık" olarak bırakabilirdik; fakat Türkçede son zamanlarda bilinçli şekilde "anayasalcılık" sözcüğünün kullanılmaya başlanması karşısında, biz de tercihimizi bu yönde kullandık.²

Kitabın yazarları, yararlandıkları çeşitli dillerdeki mahkeme kararlarının isimlerini İngilizceye çevirmiş olmalarına karşın, biz bu isimleri Türkçeye çevirmeyerek İngilizce haliyle bıraktık. Bunun nedeni basit: Bu kararların büyük çoğunluğuna (karar hangi ülkeden ve hangi dilde çıkmış olursa olsun) İngilizce yapılacak bir arama ile de ulaşılabilir olmasına rağmen, Türkçe yapılacak bir aramayla ulaşmak olanaklı değil. Dolayısıyla konu hakkında bilgilerini derinleştirmek ya da başka nedenlerle kitapta sözü edilen kararlara ulaşmak isteyecek okuyucular açısından kolaylık olması adına, karar isimlerini İngilizce karşılıklarıyla bırakmanın daha uygun olacağını düşündük.

Yine Anglo-Sakson hukuk sistemine yakın yazarlar tarafından yazılmış pek çok kitapta olduğu üzere bu kitapta da Türkiye hukuk sisteminin daha farklı adlandırdığı -ya da hiç aşına olmadığı- bazı kavramlar yer almaktaydı. Bu kavramları olanaklı olduğu ölçüde Türkiye hukukunda kullanılan karşılıkları ile çevirmeye çalıştık. Buna bir örnek olarak "*due process*" kavramının "*adil yargılanma*" olarak çevrilmesi verilebilir. "Adil yargılanma" terimi *due process* kavramını bütün yönleriyle karşılamıyor olsa da yeni bir kavram türeterek okuyucunun aklını karıştırmaktansa geçtiği bağlam açısından özel bir öneme sahip olmayan bu kavramı Türkiye'de aşına olunan en yakın haliyle çevirerek akıcılığı korumayı uygun bulduk.

Son olarak, kitabın orijinalinde bir dizin kısmı bulunuyordu. Bu dizin, teknik nedenlerle Türkçe çeviriye uyarlanamadı. Kitabın sonraki baskılarında bu teknik sorunun aşılabacağını umuyoruz.

Çeviri sürecinde kitabın Türkçe telif sorunlarının aşılmasında bize yardımcı olan Cambridge Üniversitesi Yayınevi'ne ve özel olarak Paul Dobson'a, kitabın Türkçe yayımını sürecinde aktif rol alan Ekoloji Kolektifi Derneği'ne ve özel olarak Fevzi Özlüer'e teşekkür ederiz.

Tolga Şirin – Necdet Umut Orcan

Moda, 30/11/2017

2 Soruna dikkat çeken eser için bkz. Levent Gönenç, "Ortaçağ Anayasacılığı", Ergun Özbudun'a Armağan, (Ankara: Yetkin Yay., 2008) ; Ayrıca bkz. Ergun Özbudun, *Anayasalcılık ve Demokrasi*, (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay., 2015).

TEŞEKKÜR

Bu kitabı pek çok kişinin katkısına borçluyuz. Carl Bruch, Sylvia Bankobeza ve Elizabeth Mrema'ya bu konuda bir kitap yazmamızı önerdikleri için, John Berger'e ise bu kitabı basmayı kabul ettiği için minnettarız. Kitabın taslağı Richard Hiskes, Rebecca Bratspies, Nick Robinson, John Knox, Ole Pedersen, Josh Gellers ve Itzhack Kornfeld'in editöryel yorumları ile geliştirildi. Bu kitabın tümünde ve belirli bazı altbölümlerinde özellikle Mark Tushnet, Edith Brown Weiss, Bob Percival, John Gellers, Daniel Bonilla, Jacqueline Hand, Tracy Hester, Angel Oquendo, Jessica Owley, Dinah Shelton ve Williams Weeks dâhil Widener Üniversitesi'nde düzenlenen çalıştaylara ve seminerlere katılan katılımcıların ve çalışma arkadaşlarımızından David Hodas, Andy Strauss ve Patrick Kelly'nin değerli katkıları ve teşviklerinden yararlanıldı. Daniel Bonilla, David Boyd, Marcelo Buzaglo Dantas, Josh Gellers ve Maria Antonia Tigres ayrıca çalışmalarını ve ellerindeki bilgileri de bizimle paylaştılar. Kitapta tüm bunlara ek olarak buluşlarımızı sunmak amacıyla çağırıldığımız ve International Union for the Conservation of the Nature ("Doğanın Korunması Uluslararası Birliği"), International Association of Constitutional Law ("Anayasa Hukuku Uluslararası Topluluğu"), International Bar Association ("Uluslararası Barolar Birliği")'un ve Hawaii, Mexico, Nairobi, Oregon, Pace, Güney Afrika, Vermont ve Widener Üniversitelerinin desteğiyle düzenlenen çeşitli konferanslarda yürütülen tartışmalardan da esinlendik. Janet Lindenmuth anayasalar hakkında araştırmalar yürüttü. Öğrenci asistanlarımız Katharina Earle, Holly Frey, Brittany Giusini, Marie Hobson, Nadiia Loizides, Adam Stallard ve Andrew Yarnell çalışmaya çeşitli katkılar sağladılar. Young Ailesi, Widener Üniversitesi H. Albert Young Environmental Law Bursuna birden çok kez bizi layık görerek finansal destekte bulundular. Widener Üniversitesi yaz bursları ve asistan temin ederek finansal destek sağladı. Debbie Dantine ve Debbie Patrick metnin bilgisayar yazısına geçirilmesine yardımcı oldular. Bu kitabın oluşmasını sağlayan herkese ve her şeye kelimelerle ifade edilemeyecek kadar minnettarız.

James R. May ve Erin Daly

Wilmington, Delaware

ÇEVİRMENLERİN ÖZGEÇMİŞLERİ	3
ÇEVİRMENLERİN NOTU	5
TEŞEKKÜR	7
GİRİŞ	11

BÖLÜM I

ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI VE EVRİMİ	23
1. ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN DOĞASI	25
ULUSLARARASI HUKUKUN SINIRLARI	27
ÇEVRE HAKLARINI ULUSAL DÜZEYDE ELE ALMAK	37
ANAYASALCILIĞIN DEĞERİ	41
ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN MEŞRULUĞU	47
ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN DEĞERİ	52
2. ÇEVRESEL ANAYASALCILIK METİNLERİ	57
ÇEVRESEL HAKLARIN ANAYASALLAŞTIRILMASINI	59
KOLAYLAŞTIRAN ETMENLER	59
NİTELİKLİ ÇEVREYE YÖNELİK MADDİ BİREYSEL ÇEVRESEL HAKLAR	64
DİĞER MADDİ ÇEVRESEL HAKLAR	70
ÇEVRESEL GÖREV VE SORUMLULUKLAR DEVLETİN ÇEVRESEL GÖREV VE SORUMLULUKLARI	71
USULİ ÇEVRESEL ANAYASAL HAKLAR	74
ÇEVRESEL ANAYASAL HAKLARDA UYGULAMAYA İLİŞKİN ÖNGÖRÜLER	74

BÖLÜM II

ÇEVRESEL ANAYASALCILIK DAVALARI VE UYGULAMALARI	81
3. ÇEVRESEL ANAYASALCILIK DAVALARI	83
ÇEVRESEL HAKLARA İLİŞKİN YARGISAL GÜÇLÜKLER	85
ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA DAVA EDİLEBİLİRLİK	96
4. ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA UYGULANABİLİRLİK	118
KİŞİ YÖNÜNDEN YETKİ: ANAYASAL ÇEVRE HAKLARININ UYGULANMASI İÇİN KİMLER DAVA AÇABİLİR?	118
SORUMLU KİM? DOĞRU DAVALIYI BELİRLEMEK	128
ZAMANLAMA: DAVA NE ZAMAN AÇILMALIDIR?	130
ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞA ÖZGÜ DİĞER USUL ZORLUKLARI	131
SAVUNMA VE SINIRLAMALAR	133
5. ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA GİDERİMLERİN VE GİDERİM YÖNTEMLERİNİN BELİRLENMESİ	135

BÖLÜM III

ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA ÖNE ÇIKAN KONULAR VE ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN GELECEĞİ

155

6. SU VE ÇEVRESEL ANAYASALCILIK

157

SUYUN BENZERSİZLİĞİ

159

SU HAKKININ ANAYASAL TANINMA BİÇİMLERİ

162

ANAYASAL SU HAKLARI DAVALARI

168

GİDERİMLER, UYGULAMA VE İCRAYA ZORLAMA

180

7. YEREL ÇEVRESEL ANAYASALCILIK

185

YEREL ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN DOĞASI

186

METİNSEL YEREL ÇEVRESEL ANAYASALCILIK

190

YEREL ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA

194

YARGI ORGANININ YAKLAŞIMI

194

KİŞİ YÖNÜNDEN YETKİ KURALLARINI

201

VE DAVACILARI BELİRLEMEK

201

GİDERİMLERE KARAR VERMEK

204

MUHAKEME ÖLÇÜTLERİ

204

8. USULİ ÇEVRESEL ANAYASALCILIK

207

ANAYASAL ÇEVRESEL USUL HAKLARININ YAPISI

209

ÇEVRESEL USUL HAKLARI METİNLERİ

213

ÇEVRESEL USUL HAKLARINA YARGISAL YAKLAŞIMLAR

217

UYGULAMA VE GİDERİMLER

221

9. ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA ÖNE ÇIKAN KONULAR

223

DOĞANIN HAKLARI

223

ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

227

KAMU MALLARI

233

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

235

10. SONUÇ

239

EKLER

247

EK A: 248 MADDİ ÇEVRESEL HAKLAR

248

EK B: 255 BİREYSEL ÇEVRESEL ÖDEVLER VE SORUMLULUKLAR

255

EK C: 262 DEVLETİN ÇEVRESEL ÖDEVLERİ

262

EK D: 275 ÇEVRESEL POLİTİKA DİREKTİFLERİ

275

EK E: 278 SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA, GELECEK KUŞAKLAR VE KAMU DÜZENİ

278

EK F:287 ÇEŞİTLİ ANAYASAL ÇEVRE HÜKÜMLERİ	287
EK G:293 SU HAKKI	293
EK H:297 BREZİLYA VE AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİNDE TEMSİLCİ YEREL ÇEVRE ANAYASALCILIĞI	297
EK I:306 USULİ ÇEVRE HAKLARI: ÇEVREYLE İLGİLİ KONULARDA BİLGİ, KATILIM VE ADALETE ERİŞİM İLE İLGİLİ HÜKÜMLER	306
KAYNAKÇA	313
BİRİNCİL KAYNAKLAR	313
YASAL KAYNAKLAR VE DİĞER BİRİNCİL BELGELER	323
İKİNCİL KAYNAKLAR	325

GİRİŞ

Böyle bir hak yalnızca kendini korumak ve yenilemekle ilgilendiğinden diğer tüm haklardan farklı bir sınıfta değerlendirilmelidir ... bu hakkın gerçekleştirilmesi, tüm devletlerden ve tüm anayasalardan daha önceliklidir. Aslına bakılırsa insanlığın var oluşundan bu yana sahip oldukları bu hakların korunması için Anayasada yazılı olmalarına dahi gerek yoktur.

*Juan Antonio Oposa et al. v. The Honorable Fulgencio S. Factoran, Jr.*¹

Oposa v. Factoran, Jr. davasında Mahkeme dengeli ve sağlıklı bir çevre hakkının korunabilmesi için Anayasada yazmasına dahi gerek olmadığını, Haklar Bildirgesindeki diğer kişisel ve siyasal haklar gibi bu hakka da insanlığın varoluşsal olarak sahip oldukları söylemiştir. Hakkın kuşaklararası olarak uygulanabilirliğine yönelik çıkarımların da yapıldığı bu karar oldukça önemlidir.

*Metropolitan Manila Development Authority v. Concerned Resident of Manila Bay*²

Anayasa hukukunun, uluslararası hukukun, insan hakları ve çevre hukukunun kesiştiği görece yeni bir alan olan çevresel anayasalcılık, çevrenin tüm dünyada anayasal metinlerde güvence altına alınması ve anayasa mahkemelerince korunması gereken bir olgu olduğunu savunan görece yeni bir anlayıştır³. Bu kitap, çevresel anayasalcılığın tüm dünyada ulusal ve ulusal-altı düzeyde evrimini, mevcut durumunu ve geleceğini mercek altına almaktadır.

Çevresel anayasalcılık tüm yerkürede yaygınlaşmaktadır. Dünya ülkelerinin yaklaşık dörtte üçü, anayasalarında çevresel konulara şu ya da bu biçimde yer vermektedir: Bazıları çevrenin uygun biçimde yönetilmesini öngörmekte, bazıları bir temel hak olarak nitelikli çevre hakkını güvence almakta, bazıları ise çevresel konularda bilgiye erişim, katılım ve adalete erişim gibi hakları düzenlemektedirler. Son yıllarda düzinelerce ülke ve pek çok eyalet anayasası, çevresel hakları güvence altına almıştır. Gerçekten de günümüzde dünya nüfusunun çoğunluğu, şu ya da bu biçimde çevresel hakları güvence altına alan anayasaların

- 1 *Juan Antonio Oposa et al. v. The Honorable Fulgencio S. Factoran, Jr.*, G.R. No. 101083, 224 S.C.R.A. 792 (Fili-pinler Yüksek Mahkemesi, 30 Temmuz, 1993) 33 I.L.M. 173, 187 (1994)'te tekrar basım (bundan sonra *Minors Oposa* olarak anılacaktır).
- 2 *Metropolitan Manila Development Authority v. Concerned Residents of Manila Bay*. G.R. Nos 171947-48 (Fili-pinler Yüksek Mahkemesi, 18 Aralık, 2008) (bundan sonra *Manila Bay* olarak anılacaktır).
- 3 Genel olarak inceleyiniz, May, James R. and Erin Daly. "Global Constitutional Environmental Rights" in *Routledge Handbook of International Environmental Law*, by Shawkat Alam, Jahid Hossain Bhuiyan, Tareq M.R. Chowdhury and Erika J. Techeda (eds). Routledge, 2012; May, James R. and Erin Daly. "Vindicating Fundamental Environmental Rights Worldwide." *Oregon Review of International Law* 11(2009): 365-439; May, James R. and Erin Daly. "New Directors in Earth Rights, Environmental Rights and Human Rights: Six Facets of Constitutionally Embedded Environmental Rights Worldwide." *IUCN Academy of Environmental Law E-Journal* 1 (2011a); May, James R. and Erin Daly. "Constitutional Environmental Rights Worldwide." in *Principles of Constitutional Environmental Law*, by May, James R. (ed.). ABA Publishing, Environmental Law Institute, 2011b; May, James R. "Constituting Fundamental Environmental Rights Worldwide." *Pace Environmental Law Review* 23 (2006): 113.

güvencesi altında yaşamaktalar. Henüz pek çok anayasal çevre hükmü etkili bir biçimde uygulanmayı beklese de, dünya çapında pek çok mahkeme çevresel anayasalcılığı benimseme ve kararlarında bu anlayışı yansıtmaya eğilimi göstermektedirler. Örneğin Güney Afrika anayasasında oldukça ilerici bir dille yazılmış olan çevresel hükümlere karşın, ülkenin Anayasa Mahkemesi henüz bu hükümleri nitelikli bir çevre hakkını güvence altına alır biçimde yorumlayan çok az sayıda karar vermiştir⁴. Elinizde tuttuğunuz kitapta çevresel anayasalcılığın evrimsel eğilimleri ve çevresel anayasalcılığın bazı biçimlerinin, neden diğerlerine göre daha fazla gelişim gösterdiği de incelenmektedir.

İnsan hakları ile çevre⁵ ve çevre hakları ile insan⁶ arasındaki bağlantıya ve nitelikli bir çevre hakkının temel bir hak olup olmadığına⁷ ilişkin pek çok şey yazılıp çizilmiştir. Çevre haklarının anayasallaştırılmasını⁸ ve bu hakların küresel düzeyde çevre hukukunun bir parçası haline getirilmesini⁹ öneren pek çok bilimsel eser üretilmektedir. Çevresel haklara ilişkin tartışmalarda kuşaklararası eşitlik ve ihtiyat ilkesi kavramları da sıklıkla dillendirilir ve benimsenir¹⁰. Bu kitabı diğerlerinden farklı kılan, küresel çevresel anayasalcılığın nerede ve ne düzeyde gelişim gösterdiğinin ve bunların nedenlerinin, karşılaştırmalı anayasalcılığın ilke ve yöntemleri kullanılarak incelenmesidir. Kitap çevresel anayasalcılığın bir insan hakkı

- 4 Bkz. *Fuel Retailers Association of South Africa (Pty) Ltd. v. Director-General Environmental Management Mpu-malanga and Others*. 2007 (10) BCLR 1059 (CC) (Güney Afrika Anayasa Mahkemesi, 7 Haziran, 2007), www.saflii.org/za/cases/ZACC/2007/13.html. Genel olarak bakınız, Kotzé, Louis J. and Anél du Plessis. "Some Brief Observations on Fifteen Years of Environmental Rights Jurisprudence in South Africa." *Journal of Court Innovation* 3 (2010): 157.
- 5 Genel olarak bakınız, Shelton, Dinah. "Human Rights and the Environment." *Yearbook of International Environmental Law* 13 (2002): 199; Kravchenko, Svitlana and John E. Bonine. *Human Rights and the Environment: Cases, Law and Policy*. Carolina Academic Press, 2008.
- 6 Bkz. Gormley, Paul W. *Human Rights and the Environment: The Need for International Cooperation*. Sijthoff, 1976; Thorne, Melissa. "Establishing Environment as a Human Right." *Denver Journal of International Law and Policy* 19 (1991): 301; Merrills, J.G. "Environmental Protection and Human Rights: Conceptual Aspects." In *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, by Alan E. Boyle and Michael R. Anderson (eds.). Clarendon Press, 1996 (çevresel hakları ve insan haklarını bağdaştıran).
- 7 Genel olarak bakınız, Turner, Stephen J. *A Substantive Environmental Right: An Examination of the Legal Obligations of Decision-makers Towards the Environment*. Kluwer Law International, 2008; Bruch, Carl, Wole Coker, and Chris VanArsdale. *Constitutional Environmental Law: Giving Force to Fundamental Principles in Africa*, 2nd edn. Environmental Law Institute Research Report, 2007; Hayward, Tim. *Constitutional Environmental Rights*. Oxford University Press, 2005: 12-13; Pallemmaerts, Marc. "The Human Right to a Healthy Environment as a Substantive Right." In *Human Rights and Environment: Compendium of Instruments and Other International Texts on Individual and Collective Rights Relating to the Environment in the International and European Framework*, by Maguelonne Déjeant-Pons and Marc Pallemmaerts, 11-12, Council of Europe, 2002. (hangi uluslararası hukuk sistemlerinin maddi ve bireysel bir sağlıklı çevre hakkının varlığını kabul ettiği tartışılmaktadır).
- 8 Bkz. Brandl, Ernest and Hartwin Bungert. "Constitutional Entrenchment of Environmental Protection: A Comparative Analysis of Experiences Abroad." *Harvard Environmental Law Review* 16 (1992); Shelton, Dinah. "Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment." *Stanford Journal of International Law* 28 (1991); 103 (bundan sonra Shelton I olarak anılacaktır); Symposium. "Earth Rights and Responsibilities: Human Rights and Environmental Protection." *Yale Journal of International Law* 18 (1993): 215-411; Sax, Joseph L. "The Search for Environmental Rights." *Journal of Land Use and International Law* 93 (1990); cf. Fernandez, José L. "State Constitutions, Environmental Rights Provisions, and the Doctrine of Self-Execution: A Political Question?" *Harvard Environmental Law Review* 17 (1993): 333 (çevresel anayasal hakların icra edilebilirliğine karşı çıkmaktadır).
- 9 Yang, Tseming and Robert V. Percival "The Emergence of Global Environmental Law." *Ecology Law Quarterly* 36 (2009).
- 10 Hiskes, Richard P. *The Human Right to a Green Future: Environmental Rights and Intergenerational Justice*. Cambridge University Press, 2008.

veya başkaca bir hak olarak tanınması ya da belirli bir bağlamda çevresel koruma tartışmalarına dâhil edilmesi için normatif argümanlar sunmaktan ziyade, günümüzdeki çevresel anayasalcılık eğilimlerinin incelendiği kapsamlı bir rehber olma niyetindedir. Kitapta çevresel anayasalcılığın uluslararası insan hakları veya uluslararası ve ulusal çevre hukuku gibi diğer hukuk sistemlerine göre daha önemli olduğu, daha ağır bastığı ya da basması gerektiği savunulmamakta, çevresel anayasalcılığın çevreyi korumak ve insan haklarını geliştirmek gibi temel iki amacı gerçekleştirmek için tek başına yeterli olduğu iddia edilmemektedir. Bununla birlikte çevresel anayasalcılık bu hedefleri gerçekleştirme yolunda önemli ve tamamlayıcı bir araçtır. Yine söylemek gerekir ki ulusal ve ulusal-altı düzeydeki tüm dünya anayasalarında yer alan maddi, usuli ve diğer çevresel hak hükümlerine ilişkin *tam* bir sayı verdiğimiz iddia etmiyoruz. Bu sayının oldukça yüksek olduğu ve her gün arttığı rahatlıkla söylenebilir. Örnek vermek gerekirse, İkinci Bölüm’de açıklanacağı üzere 1990’lı yılların ortalarında, nitelikli bir çevre temel hakkını açıkça tanıyan yaklaşık 50 anayasal hüküm varken, 2004 yılına gelindiğinde bu kitabın yazarlarından birinin belirlemesine göre bu sayı 60 civarına yükselmiştir. Sayı 2008 yılına gelindiğinde en az 65’e yükselmiş, başka bir çalışmaya göre 2009 yılında 70’e ulaşmıştır. 2011 yılında bu sayı bizim araştırmalarımıza göre yaklaşık 75’e, 2012 yılına gelindiğinde ise yine başka bir araştırmaya göre *hükümetlere* nitelikli bir çevre hakkını gerçekleştirme ve koruma görevini yükleyen ve nitelikli çevre *kişisel* hakkını güvence altına alan anayasalar dâhil 95’e yükselmiştir. Bu kitabın Ek A’sı, nitelikli çevre kişisel hakkını açıkça güvence altına alan 76 ülke saymaktadır. Bu listeye bu tür hükümleri anayasalarına eklemeyi *planlayan*, bu güvencelere anayasalarında *dolaylı olarak* yer verdikleri savunulan ya da diğer hukuki araçlar yoluyla bu hakları anayasal sistemlerinin *bir parçası* haline getiren ülkeler dâhil edilmemiştir. Listeye devletin çevresel hakları koruma görevi olduğunu düzenleyen anayasalar da dâhil edilmemiş, bu anayasaların listesi Ek C’de sunulmuştur. Ek A’daki listeye bireyler için çevrenin korunması görevi öngören anayasalar da eklenmemiş, bunların listesi Ek B’de sunulmuştur. D ve G arası Ek’ler, çevresel anayasalcılık anlayışını yansıtan diğer yüzlerce tür düzenlemeyi içerir. Tüm bu eklerde yer alan düzenlemelerin kesin sayıları bireysel değerlendirme ve sınıflandırma farklılıklarına göre değişiklik gösterebilir ve sürekli artma eğilimindedir. Değişmeyen şey, çevresel anayasalcılığın yerkürenin her köşesinde gittikçe artan oranda benimsendiği gerçeğidir.

Çevresel anayasalcılığın gittikçe artan etkisinin incelenmesi ve doğru bağlama oturtulması için karşılaştırmalı anayasalcılık çok önemli bir araçtır. Dünyanın başka yerlerindeki anayasa metinlerinin ve anayasa mahkemesi kararlarının içerik, bağlam ve sonuçlarının karşılaştırılması olarak tanımlanabilecek karşılaştırmalı anayasalcılık, hızla gelişmekte olan bir alandır. Karşılaştırmalı anayasalcılığın anayasanın “kurucu unsurlarından” birisi olduğu savunulsa da¹¹, bizce bu yöntemi anayasa hukuku öğretisinde bir *rönesans* olarak nitelemek daha isabetlidir. Karşılaştırmalı anayasalcılığın önemi ve etkisi, iki temel etken nedeniyle gittikçe artmaktadır. Birinci etken geçtiğimiz kırk yılda dünyada demokratik anayasa sayısının gittikçe artması ve giderek daha fazla anayasada -çevresel haklar dâhil- bireysel ve

11 Fontana, David. “Refined Comparativism in Constitutional Law.” *UCLA Law Review* 49 (2001): 539.

sosyal haklara ilişkin ayrıntılı bir hak listesine yer verilmesi; ikinci etken ise yine dünyada bağımsız yargı organlarının ve anayasal sorunları çözümleme yetkisine sahip mahkemelerin sayısının giderek artıyor olmasıdır. Gerçekten de pek çok anayasa mahkemesi, Yargıç Kennedy'nin "tüm kuşaklardan daha özgür bir dünya arayışındaki tüm bireyler, bu arayışlarında [anayasal] ilkeleri kendilerine dayanak edinebilmelidir"¹² sözünü ciddiye alıyor görünmektedir. Daha fazla mahkeme, anayasal denetim yapmaya ve kararlar vermeye başladıkça karşılaştırmalı anayasalcılığın önemi artmaktadır. Örneğin birbirlerinden çok farklı tarihsel geçmişlere sahip İsrail, Güney Afrika ve *Kolombiya* anayasa mahkemelerinin tümü kamusal ve özel güçlerin dengelenmesi, anayasal metinlerin yorumlanması ve temel hak ve özgürlüklerin geliştirilmesini sağlarken kurumsal meşruiyetlerini de korumak gibi ortak sorunlarla uğraşmaktadır.

Ama karşılaştırmalı anayasalcılık başka bir açıdan daha kullanışlıdır. Tüm dünyada toplumlar, gittikçe daha büyük bir hızla evrilmekte ve mahkemeler her gün ülkenin kendi anayasal gelenekleri ile değil, güncel deneyimler ve çağa uygun akılcı çözümlerle çözümlenebilecek yeni sorunlarla karşılaşmaktadırlar. Tek bir ulusun sahip olduğu anayasal deneyimin terör tehlikesi, kişisel gizliliğinin ihlali ve özellikle çevresel kirlilik ve iklim değişikliği gibi güncel sorunları çözmek için tek başına yeterli olması beklenemez. Bu gibi sorunlar farklı ülkelerdeki iyi uygulamalardan esinlenilerek çözümlenmelidir. Tüm dünyadan pek çok dilde birincil ve ikincil hukuki kaynaklara kolayca erişim olanağı sağlayan internet ağının gelişimi de bu çalışmayı oldukça kolaylaştırmıştır.

Teoriyle uğraşan kimseler, karşılaştırmalı anayasal yöntemlerin pek çok yararından bahsetmekte: eski İsrail Yüksek Mahkemesi Başkanı Aharon Barak'a göre diğer anayasal kültürleri araştırmak "yargısal düşünme yetisini arttırmakta"¹³; Vicki Jackson'a göre diğer ülkelerin hukuk sistemlerini incelemek "kendi üzerimize düşünme yeteneğimizi arttırarak"¹⁴ iç hukukumuzun gelişimine de katkı sağlar. Jackson'a göre özellikle diğer anayasal kültürlerle farklılıklarımızın saptanması kendi sistemimizdeki "suni zaruretlerin" farkına varmamızı ve "en başarılı örneklerle uygun yeni uygulamalar"¹⁵ geliştirmemizi sağlayacaktır. Biz tüm bu nedenlere karşılaştırmalı anayasalcılık yöntemlerinin belirli bir ulusun kendi tarih ve deneyimlerindeki boşlukları doldurabilme yetisini de eklemek istiyoruz; bu yeti özellikle mahkemelerin anayasanın oluşturulduğu dönemde anayasakoyucuların öngöremeyeceği güncel sorunlarla karşılaştığı durumlar açısından daha da önemlidir.

Karşılaştırmalı anayasalcılık o kadar açık bir kullanışlılığa sahiptir ki, bu yöntemi kullanan bilim insanları ve yargıçlar çoğu zaman bu kullanımın nedenlerini açıklamak gereği dahi duymazlar. Birleşik Devletler sınırları içinde bu kullanıma ilişkin sık sık tartışmalar yaşansa da bu tartışmaların büyük çoğunluğu retorik tartışmalardır.¹⁶ Yüksek Mahkeme

12 *Lawrence v. Texas*, 539 U.S. 558 (2003).

13 Barak, A. "Response to the Judge as Comparatist: Comparison in Public Law." *Tulane Law Review* 80 (2005): 195, 197; ayrıca bkz. Jackson, V.C. "Methodological Challenges in Comparative Constitutional Law." *Penn State International Law Review* 28 (2009): 319.

14 Jackson, "Methodological Challenges," 320.

15 *Ibid.*, 321.

16 Bkz. Confirmation Hearing on the Nomination of John G. Roberts, Jr. to be Chief Justice of the United States

kuruluşundan bu yana diğer ulusların hukuk sistemlerini ve deneyimlerini incelemektedir. Bu yönetime şu anki Yüksek Mahkeme üyelerinin tümü, yönetime en çok karşı çıkanlar dahi, daha önce başvurmuşlardır¹⁷. Amerikan literatüründe bu yönetime karşı -Amerikan egemenliğini ve anayasal konulardaki üstünlüğünü tehdit ettiği¹⁸, önceden verilen karara uygun “işe yarar” uygulamaların bulunup seçilebilmesine olanak tanınması¹⁹ ya da ilerleme adı altında başka ülkelerin Amerikan sistemine uygun olmayan uygulamalarının benimsenmesine yol açabilmesi- biçiminde eleştiriler yöneltmiştir. Bu eleştirilere bakıldığında, diğer ülke literatürlerinde çok fazla destekçi kazanmadığı görülür. Karşılaştırmalı anayasalcılığın en iyi uygulamaların bulunup benimsenmesi için uygun ve yararlı bir yöntem olduğu yaygın olarak kabul edilmektedir.

Karşılaştırmalı anayasalcılık çevrenin yönetilmesi ve korunması alanlarında özel bir öneme sahiptir. Çevre hukuku da insan hakları hukuku gibi ilk olarak uluslararası düzeyde ortaya çıktığından, belirli bir ülkenin çevresel kuralları ile küresel çevre kuralları arasında büyük yapısal farklılıklar bulunmamaktadır. Bu nedenle ulusal çevre hukukunun gelişimi uluslararası çevre hukukuna ya da uluslararası çevre hukukunun gelişimi ulusal çevre hukukuna çok önemli katkılar sağlayabilir. Her ülke uluslararası antlaşma ve sözleşmelerden türetilen ortak bir dizi çevresel ilke ve değerleri kabul ettiğinden, farklı ülkelerin çevresel deneyimlerinden yararlanılarak ortak sorunlara ilişkin çok önemli dersler çıkarılmasını sağlayabilir. Her bir ülkenin -farklı ekosistemlere ve farklı siyasi, ekonomik ve kültürel baskılara sahip olmaları nedeniyle- kendilerine özgü birtakım çevresel sorunları olsa da çevrenin korunması ile kalkınma arasında bir denge kurulması sorunu tüm yerkürenin ortak problemidir.

Birleşik Devletlerdeki eleştirilerin eğer bir yararı olmuşsa, o da karşılaştırmalı anayasalcılığın olası yanlış uygulamalarına dikkat çekmek olmuştur. Yargıçlar kendilerini yabancı bir mahkemenin bir davaya yaklaşımı ya da davanın sonucu ile bağlı saymamalıdır, sonuçta bir anayasa mahkemesinin görevi kendi ülkesinin anayasasını yorumlamak ve uygulamaktır²⁰. Yine başka bir ülke anayasa mahkemesinin kararını inceleyen yargıçlar, metinsel ve bağlamsal farklılıkları da gözden kaçırmamalıdır. Ancak söylenmelidir ki mahkemeler çoğu zaman bu tür hatalardan kaçınmaktadırlar. Dahası yargıçların göreviler belirli bir kararı salt anlamak, anlatmak ve yorumlamak için inceleyen bilim insanlarının görevlerinden oldukça farklıdır. Hukukta gerekçe oldukça önemli olup, belirli bir yargıcın verdiği karara etki eden ya da esinlenen kaynakların neler olduğu; kararda yabancı ya da uluslararası kaynaklardan

Before the S. Comm. on the Judiciary, 109th Cong. 200 (2005) (statement of Sen. Jon Kyl, Member, S. Comm. on the Judiciary) (bundan sonra “Roberts Confirmation Hearing” olarak anılacaktır): “Bu bir Amerikan Anayasası, bir Avrupalı, Afrikalı ya da Asyalı değil. Ve bana göre bu anayasanın anlamına, yabancı hukuklara bakılarak karar verilemez. Ayrıca bu durumun bizi keyfi olarak sevdiğimiz ve sevmediğimiz yabancı hukukları seçebilmemiz gibi tehlikeli bir sonuca götürebileceğini de düşünüyorum.” Ayrıca bkz. Fontana, David, “The Rise and Fall of Comparative Constitutional Law in the Postwar Era,” *Yale Journal of International Law* 36(1) (2011); Jackson, Vicki C. *Constitutional Engagement in a Transnational Era*. Oxford University Press, 2010.

17 <http://dianemarieamann.com/2013/07/08/justice-scalia-cites-foreign-law>

18 Bkz. Roberts Confirmation Hearing.

19 *Roper v. Simmons*, 543 U.S. 551 (2005).

20 “Bu Mahkeme Amerikalılara başka ülkelerin mizaçlarını, heveslerini ve modalarını dayatmamalıdır.” <http://dianemarieamann.com/2013/07/08/justice-scalia-cites-foreign-law>

yararlanıp yararlanılmadığı ve eğer yararlanılmamışsa dikkate alınan yerel deneyimlerin saptanması, mevcut davadaki kararın önemini ve sonraki benzer davalarda nasıl karar verileceğini belirler. Tam da bu nedenle yargıçların karar ödünç alacakları yabancı ve uluslararası yargı sistemlerinin kendine özgü nitelik ve yapılarını iyi kavramaları oldukça önemlidir.²¹ Başka bir ülkedeki belirli bir mahkeme kararından yararlanacak olan yargıç, yararlanacağı kararın gerekçesine özel bir önem vermeli ve vereceği kararda bu gerekçeyi ve altında yatan mantık dizgesini isabetli ve adil bir biçimde yansıtmalıdır. Buna karşın, bilim insanları için inceledikleri yabancı mahkeme kararlarındaki gerekçenin ikna ediciliği özellikle önemli değildir; söz konusu yargı kararının anayasal bir çevre hükmünün yorumlandığı ya da belirli bir biçimde uygulandığı bir karar olması önemli sayılması açısından yeterlidir.

Dünyanın her yerindeki anayasalarda çevresel haklara gittikçe daha fazla yer verilmesi ve anayasal yargının hızla gelişmesi sayesinde küresel çevresel anayasalcılığın geleceğinin oldukça iç açıcı olduğu söylenebilir. Anayasal hukukun kapsamı da genişlemektedir. Hem toplu hem de bireysel haklara ilişkin olmak üzere Anglosakson Hukuku, Kıta Avrupası Hukuku ve melez geleneklerdeki farklı hukuk sistemlerinden pek çok dava, anayasal düzeyde görülebilmekte, bu davalara çevrenin tüm bileşenleri -hava, su ve toprak- ve pek çok farklı türde çevresel bozulma -kirlenme, ormanların kesilmesi, doğal kaynakların istismarı, aşırı kullanım ve aşırı kalkınmalar, tedbirsizlik ve diğer bireylerin ve çevrenin haklarının önemsenmemesi gibi- konu edilebilmektedir. Yine anayasal davalarda kişisel ve siyasal haklar kadar sosyal, ekonomik ve kültürel haklar da anayasalarda açıkça düzenlenmiş olmasa dahi dava konusu edilebilmektedir: Bu kitapta yer verilen bazı kararlarda açık bir nitelikli çevre hakkının varlığı tanınmış, bazılarında ise bu hakkın yaşama, sağlık, onur, mülkiyet, aile, kültürel bütünlük ve hatta insanlıkdışı ceza yasağı haklarından yola çıkılarak korunabileceği kabul edilmiştir. Aslına bakılırsa mahkemeler uluslararası hukuk kurallarını iç hukuktaki düzenlemelere dayanarak pekiştirmekte, böylelikle uluslararası hukukun yumuşak düzenlemelerini daha sert ve bağlayıcı hale getirmektedirler. Ayrıca, yine dünyanın dört bir tarafındaki gelişen ve gelişmekte olan ülkelerden gelen davalar sayesinde çevresel anayasalcılık, bazıları iç hukuklara halihazırda entegre edilmiş ve bazıları anayasa mahkemeleri tarafından aydınlatılmayı ve geliştirilmeyi bekleyen ulusal ve ulusalüstü içtihat hukuku kurallarından ve çevre hukukunun diğer genel ilkelerinden gittikçe daha fazla etkilenilmesini sağlamıştır.

Küresel çevresel anayasalcılığın gelişimini incelemek için karşılaştırmalı anayasalcılık oldukça uygun bir yöntem olmakla beraber, bu yöntemin bazı kısıtlamaları da yok değildir. İlk olarak, küresel bir içtihat dizisinden söz ettiğimizden, konu edilen yargısal eğilimlerin yerel sistemle uyumluluğunu saptamak kolay değildir. Kitabın tümünde anayasal düzeyde

21 Yargıçların karşılaştırmalı çalışmalardan nasıl yararlanmaları gerektiğine dair çok sayıda ve her geçen gün gelişen bir yazın bulunmaktadır. Bkz. Hirshl, Ran. "The Question of Case Selection in Comparative Constitutional Law," *American Journal of Comparative Law* 53 (2005): 125; Jackson, "Methodological Challenges," 319; Fontana, "Refined Comparativism"; Saunders, Cheryl. "The Use and Misuse of Comparative Constitutional Law," *Indiana Journal of Global Legal Studies* 13 (2006): 37; Frankenberg, Günter. "Comparing Constitutions: Ideas, Ideals, and Ideology – toward a layered narrative." *International Journal of Constitutional Law* 4 (2006): 439; Annus, Taavi. "Comparative Constitutional Reasoning: The Law and Strategy of Selecting the Right Arguments," *Duke Journal of Comparative and International Law* 14 (2004): 301.

çevresel talepleri kabul ve reddeden pek çok ulusal anayasa mahkemesi kararından bahsedeceğiz. Bize göre ulusal anayasa mahkemeleri, uluslararası düzeyde oluşturulan kuralların verili bir ülke içerisinde geçerlilik ve uygulanabilme yetisi kazanabilmesi açısından en önemli organlardır, çünkü ulusal anayasa mahkemeleri evrensel değerleri yerel adetlere uygun hale getirebilme olanağına ve konumları gereği bunu belirli bir otorite, bağlayıcılık ve etki ile yapabilme yeteneğine sahiptirler. Ulusal mahkemeler iklim değişikliğinin etkilerinin azaltılması için gerekli önlemlerin alınması, insanlık veya doğanın kendisi yararına çevrenin korunması ve şimdiki ve gelecek kuşakların yarışan gereksinimlerinin birisi için diğerini tehlikeye atmadan sağlanması gibi sorunlarda her bir ülkenin, kendi olgu ve olanaklarına uygun olarak, kalkınma ve sürdürülebilirlik arasında bir denge kurmasını sağlarlar. Pek çok ülke uluslararası bildiri ve sözleşmelere imza atarak çevreyi korumak için özveride bulunacağını taahhüt etse de bazı ülkeler bunu çevreyi tüm kamunun ortak malı olduğu gerekçesiyle top-tan muhafaza ederek, bazıları ise doğal kaynakların özel şirketlerce kullanılmasına olanak verip, elde edilen kaynakların eğitim veya sosyal güvenlik gibi kamunun ortak yararına olan biçimlerde kullanılmasını sağlayarak gerçekleştirebilirler. Bunlar ulusal düzeyde alınması gereken karmaşık siyasi kararlardır ve bu kararlar yerel koşullar ve somut durum hakkında bilgi sahibi bilinçli bir toplumun katılımının sağlandığı ve siyasi hesap verilebilirliğin mevcut olduğu bir ortamda en iyi biçimde alınabilirler. Ulusal mahkemeler bölgesel ve uluslararası olarak faaliyet gösteren mahkeme ve komisyonlara göre yerel topluluklara daha yakındırlar ve yerel yetkilileri bu mahkemelerin kararlarına uymaya zorlayabilmek daha kolaydır.

Çevresel korumanın ulusallaştırılması gereğinin pek çok başka önemli nedeni daha bulunmaktadır. Bazıları ulusal sınırları aşıyor olsa da çevresel sorunların büyük kısmının körfefler, ormanlar ya da belirli bir dağın belirli bir bölgesi gibi ulusal sınırlar içerisinde yaşanıyor olduğu tartışmasızdır. Çevresel bozulmaların doğal ortamın kaybı, sağlık sorunları gibi sonuçları da o bölgenin yerel halkı üzerinde etki gösterir. Dahası, bu sorunların çözümleri de çoğu zaman yerel düzeyle sınırlıdır. Yine bu konularda verilen kararlar siyasi olarak hesap verilebilirliği olan öznelere tarafından alınmalıdır.

Çevresel değerlerin yerel düzeyde savunulabilmesini sağlamak uluslararası çevre hukukuna yöneltlen en büyük -özellikle bu tür uluslararası hukuk araçlarının batı devletlerinin hegemonya çabası ve kültür emperyalizminin ürünü olduğu yönündeki- eleştirilerden de kaçınılmasını sağlar. Küresel çevreci görüşlere en kapalı ülkelerde hukuk çevresel koruma konusunda çok yavaş ilerleme kaydedebilirlerken, bazı ülkelerde ise hukuk ve hukuk öznelere çevresel korumayı uluslararası hukukun çizdiği sınırları yeni ve daha önce keşfedilmemiş alanlara kadar genişletebilirler. Ekvador ve Bolivya bunu doğayı bir hak öznesi olarak tanıyarak ve doğanın haklarını koruyarak, başka pek çok ülke ise çevresel haklar için dava yolunu açıkça teşvik ederek ve çevrenin korunması ile yaşamın korunması ve insan onuru gibi hakları beraber değerlendirerek sağlamaktadır.

Ancak çevresel sorunlar genellikle kolaylıkla belirlenebilir olsa da, bu sorunların olumsuz etkileri oldukça geniş ve yaşamın neredeyse tüm alanlarına yayılmış olabilir. Ulusal mahkemeler ve uluslararası zirveler tarafından da belirtildiği üzere örneğin kirlilik bireysel ve

toplumsal sağlığı etkileyebilir; suya erişim eksiklikleri kız öğrencilerin okula erişimlerini ve eğitimlerini olumsuz etkileyebilir; iklim değişikliği çevresel mültecilerin ortaya çıkmasına neden olabilir; doğal kaynakların sorumsuzca kullanılması tüm bir kültürün yok olmasını sonuçlayabilir; ve çevresel ve beşeri gereksinimler arasındaki dengenin kurulamaması Boliyya'daki 1990'lı yılların su savaşları örneğinde görüldüğü üzere hukukun üstünlüğünü ve demokratik değerleri tehdit edebilir. Rio+20 Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı'nda yoksulluk sorununun çözülmesi ile sürdürülebilir kalkınma arasındaki ayrılmaz bağa vurgu yapılmıştır. İstedığımız Gelecek adlı sonuç belgesinde "Bu nedenle, sürdürülebilir kalkınmanın tüm boyutlarıyla başarılabilmesi için, her seviyede, ekonomik, toplumsal ve çevresel yönleri bir araya getirerek ve bunların aralarındaki bağlantıları tanıyarak daha ileri düzeyde ele alınması gerekliliği"²² kabul edilmiştir. Ancak bir sorunun toplumsak ve ekonomik etkilerini kabul etmek, onun aynı zamanda ulusal bir sorun olduğunu da itiraf etmek anlamına gelir: çevresel bozulmaların nedenleri çoğu zaman ulusların siyasal ve ekonomik geçmişlerinde ve toprağı kalkındırma, suyu özelleştirme, madencilğe ve ormanların tıraşlama kesilmesine izin verme gibi ulusal düzeyde yaptıkları seçimlerde yatar. Bu tür kararlar her bir ülkenin kendine özgü siyasal ve hukuki kültürüne göre alması gereken ulusal politika kararlarıdır. Bu nedenlerle karşılaştırmalı anayasalcılık hem uyumsuzlukların tüm ülkeler için ortak yönlerini izlemeye hem de her bir davada yerel toplumun kendine özgü değerlerini kavramaya olanak tanır.

Karşılaştırmalı anayasalcılığın kısıtlarından bir diğeri de farklı anayasalar arasında hem düzey hem de bağlam bakımından kolaylıkla karşılaştırma yapılabileceğini varsaymasından kaynaklanır. İleride de göreceğimiz üzere karşılaştırmalı anayasalcılık verili bir ülkede hem oldukça geniş bir pozitif hukukun hem de zengin bir içtihat hukukunun mevcut olduğunu varsaysa da, her bir anayasa ortaya çıkması yıllar ve çoğu zaman kuşaklar alan toplumsal yapılar, örf-adet ve geleneklerin ürünüdür ve tüm bunlar ülkeden ülkeye çok çarpıcı değişiklikler gösterirler. Yine İslami (ya da başka bir tür teokratik) hukuk, sosyalist hukuk ya da geleneksel (yerlilerin hukuku gibi) hukuk anlayışları gibi çok farklı ilkeler barındıran ve bu nedenle birebir karşılaştırmaları dışlayan hukuk sistemlerinden karşılaştırma yapılması söz konusu olabilir. Bazı metinlerin resmi çevirileri olmayabilir ya da var olan çeviriler hatalı olabilir. Ve tabii ki özellikle yerli toplumlarda yaygın olduğu üzere kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılmış yazısız anayasalar çok büyük oranda bu karşılaştırmalı anayasalcılığın ulaşabileceği alanın dışında kalır.

Herhangi bir karşılaştırmalı yaklaşımda karşılaşılabilecek tüm sorun ve kısıtlamalar çevrenin korunması gibi henüz gelişim aşamasındaki fikirler açısından da geçerlidir. Örneğin çevresel koruma kavramının hukuki sınırları çoğunlukla belirsiz ve iyi tanımlanmamış olduğundan çevrenin korunmasına dair anayasal talepleri koruma çabası içerisine giren mahkemeler hem hukuken icra edilebilir yeni bir hak tanımlar, hem de topluma yeni değerler önerirler. Çevresel konularda kamusal tartışmaları ve toplumsal bilinci arttırarak hem devlet

22 UN Conference on Sustainable Development. "The Future We Want, A/CONF.216/L.1*." June 20-22, 2012, para. 3.

organlarının hem de özel kişi ve kuruluşların çevreye yönelik davranışlarını değiştirmelerini, tanınan haklardan çok önerilen bu değerler sağlayabilir. Sürdürülebilirliğin ve doğanın dengesini korumanın önemini ısrarlı bir biçimde vurgulayan bir mahkeme, içinde bulunduğu toplum tarafından çevresel değerlerin gittikçe daha fazla dikkate alınmasını sağlayabilir: İnsanlar, kamu görevlilerinden doğaya daha saygılı olmalarını beklemeye başlarlar ve bu talebi yalnızca dava yoluyla değil, her aşamada ve her tür kamusal tartışmalara katılarak ve hatta bireysel eylemler yoluyla iletirler. Sonuç olarak çevresel değerlere yargı organları tarafından sıklıkla dikkat çekilmesi, bu değerlerin korunmasına hakkın hukuki düzenlemelerde açıkça tanınması kadar katkı sağlayabilir.

Dünyanın farklı köşelerinden ülkelerin çevresel anayasalcılık içtihatlarını karşılaştırmak farklı hukuksal kültürlerin benzer sorunlara nasıl yaklaştığına dair de bilgi sahibi olabilmemizi sağlar. Bu kitapta incelenecek davalar bazı mahkemelerin çevrenin korunması için gösterdikleri derin özveriye ve karmaşık ve çok yönlü çevresel sorunları çözmek için kullandıkları yorulmak bilmez yaratıcılıklarını görmemizi sağlayacaktır. Dolayısıyla karşılaştırmalı yöntem bize mahkemelerin çevresel anayasalcılık aracılığıyla çevrenin korunması için ürettikleri çok sayıda ve farklı tipte çözümleri görme ve bu çözümlerden dersler çıkarma olanağı verir.

Karşılaştırmalı anayasalcılık yöntemindeki bir diğer kısıtlama ise hem teorik hem de pratik nedenleri bulunmaktadır. Kitapta yalnızca anayasa mahkemeleri ve diğer en yüksek derece mahkemelerinin kararları incelenmiş; birkaç istisna dışında çoğu ülkedeki ilk derece mahkemelerinin, yeşil mahkemelerin ve diğer özelleşmiş yargı yerlerinin kararları dikkate alınmamıştır. Bunun nedenleri bu organların kararlarına güvenilir kaynaklardan ulaşmanın zorluğu, kararların yüksek dereceli mahkemeler tarafından tekrar bir değerlendirmeye tabi tutuluyor olması ve bu organların verdikleri kararların derin bir toplumsal etki yaratabilme olasılıklarının daha düşük olmasıdır. Yine biz çevresel hakların *anayasal* boyutlarıyla ilgilendiğimizden, kural olarak hukuk mahkemelerindeki çevresel uyuşmazlıklar ya da İnsan ve Halkların Hakları Afrika Komisyonu, İnsan Hakları Amerikalılar-Arası Komisyonu ve İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi (İHAM) gibi bölgesel mahkemelerin kararları da çevresel anayasalcılıkla örtüştüğü noktalar hariç, inceleme konusu edilmemiştir.

Karşılaştırmalı anayasalcılığın diğer kısıtlamaları ise bilgiye erişimdeki sorunlardan kaynaklıdır. Çoğu ülke anayasasında verili bir anayasal hükmün düzenlenme gerekçesinin ve anayasakoyucuların hükmü düzenlemedeki amaçlarının anlaşılabilceği bir gerekçe kısmı bulunmamaktadır. Anayasa değişikliklerinin dahi asıl nedenleri çoğu zaman açık değildir. Örneğin 2012 yılında Fiji’de pek çok çevresel hüküm içeren bir anayasa değişikliği tasarısı sunuldu. Kurucular, anayasa değişikliğinin nedenlerinin açıklandığı belgede şu belirlemelere yer verdiler: “Fiji’nin doğal güzellikleri ve temiz çevresi yalnızca insanların huzur ve refahı için değil, ülkemizde turizmin önemi nedeniyle ekonomimiz için de oldukça değerlidir. Diğer haklar gibi bu hak da yalnızca devleti değil, bireyleri, ticari şirketleri ve diğer işletmeleri de bağlar. Anayasa herkesin çevreye karşı önemli bir sorumluluğu bulunduğunu da

açıkça ortaya koymaktadır.”²³ Benzer biçimde Nepal’in Temel Haklar ve Yönlendirici İlkeler Kurucu Birleşik Komitesi, Anayasa’da yakın zamanda yapılan değişikliklerdeki ifadelerin tanımlanması ve açıklanması konusunda en önemli kaynak olmuştur.²⁴ Ancak bu tür açıklayıcı kaynaklara oldukça ender rastlanmaktadır.

Çevresel anayasalcılığın en önemli özelliklerinden birisi gösterdiği hızlı değişimdir. Gerçekten de yalnızca geçtiğimiz on yılda dahi Ermenistan, Bolivya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Mısır, Fransa, Gine, Macaristan, Jamaika, Kenya, Madagaskar, Maldivler, Karadağ, Myanmar, Nepal, Ruanda, Sırbistan, Güney Sudan, Sudan ve Türkmenistan dâhil bir düzineden fazla ülke ya anayasalarına yeni çevresel hak düzenlemeleri dâhil etti ya da var olan düzenlemeleri geliştirdi.²⁵ Ve sürekli gelişim gösteren ve hareket halinde bir hedef olarak çevresel anayasalcılık, dünyadaki pek çok ülkede verili herhangi bir anda anayasal tartışmaların bir parçası haline gelmiş ve anayasalara dâhil edilmeyi bekliyor olabilir, örneğin (bu satırların yazıldığı sırada ya da çok yakın zaman öncesinde) Fiji, İzlanda, Sri Lanka ve Tunus’ta olduğu gibi.

Son olarak belirtmek gerekir ki kitabın amaç ve kapsamı çevresel anayasalcılığın küresel bir incelemesini yapmak olduğundan belirli bir ülkenin ayrıntılı bir incelemesi yapılmakta ve anayasal metinlerin ve içtihatların *neler söylediğine* yoğunlaşılmaktadır. Kitapta kural olarak belirli bir yargı kararının söz konusu ülkedeki siyasi ve kültürel bağlam dikkate alınarak *ne anlama gelebileceğine* ya da toplumsal etkilerine dair bir öngöründe bulunulmaktadır. Belirli bir davanın toplumda yankı bulup bulmadığı ya da gelecekte verilecek yargı kararlarını (iyi ya da kötü) etkileyip etkilemeyeceği farklı -ve bizim genellikle cevap vermekten kaçınacağımız- bir sorundur. Yine incelemeyi planladığımız bir başka konu, belirli bir davanın siyasi yönleri ve sonuçlarıdır: Karar nasıl alındı? Uygulandı mı? Nehir ya da orman ya da dağın zirvesi eski el değmemiş haline döndürüldü mü? Çevrenin kırılganlığı ve çevre aleyhine olan etmenlerin (kalkınma, nüfus artışı, çatışmalar, kültür, yozlaşma, açgözlülük ve diğerleri) sahip olduğu muazzam güç düşünüldüğünde, belirli bir davada çevresel çıkarların korunmasına karar verilmiş olsa dahi bu korumanın çok uzun süre etkili olmaması beklenebilir. Yer ve zaman, somut olayın koşulları ve diğer etkenler düşünüldüğünde, çok güçlü ve çarpıcı bir dille yazılmış bir yargı kararı dahi uygulanamamış kalarak toplumsal hiçbir katkı sağlamayabilir. Diğer taraftan ilk bakışta yalnızca sınırlı bir koruma öngördüğü ya da ileriye doğru çok küçük bir adım olduğu düşünülebilecek yargı kararları ise, şimdiki ve gelecek kuşakların haklarının korunması yolunda çok önemli bir rol oynayabilirler.

Aslına bakılırsa çevresel anayasalcılığın tek başına çevresel politikaları değiştirmesi bek-

23 Fiji, *Draft Constitution: The Explanatory Report*. The Constitution Commission 527 (2012), www.fijileaks.com/uploads/1/3/7/5/13759434/thursday_the_explanatory_report_two-4.pdf

24 Genel olarak bakınız, Nepal’s Constituent Assembly Committee for Fundamental Rights and Directive Principles: “A Report on Thematic Concept Paper and Preliminary Draft 2066 (2009-10 AD),” www.constitutionnet.org/Files/concept_paper_fundamental_rights_directive_principles.eng_.pdf

25 Genel olarak bakınız, May, “Constituting Fundamental Environmental Rights Worldwide,” 113(2005’in başında altmış ülke maddi bir çevresel hak olarak nitelikli çevre hakkına yer veriyordu); Boyd, David R. *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*. UBC Press, 2012 (2012’nin başı itibarıyla nitelikli çevre hakkını doksan iki ülke anayasasının tanıdığına dair).

lenemez. Çoğu ülkede anayasa mahkemeleri ve diğer yüksek dereceli mahkemeler çevresel anayasalcılık hakkında çok az karar vermişlerdir. Ancak biz, tüm dünyada çevresel anayasalcılığın potansiyelinin farkına varmaya başlama işareti olarak görerek, sayıları az da olsa verilen tüm kararların önemli olduğunu düşünüyoruz. En yüksek dereceli ulusal mahkemelerin salt çevresel sorunları anayasal düzeyde ele alıyor oluşu dahi tüm toplumda ve gelecek kuşaklarda çevresel bilinç ve kültürün artmasına yardımcı olabilir. Bu gelişmeleri karşılaştırmalı olarak ele almak, farklı sonuçları görebilmek açısından da önemlidir. Dolayısıyla tüm bu kısıtlamalara karşın karşılaştırmalı anayasalcılık, özellikle çevresel anayasalcılık gibi yeni bir alanın araştırılması için kullanıldığında oldukça yararlıdır.

Bölüm I'de çevresel anayasalcılığın doğası, açıkça düzenlenmiş bir nitelikli çevre hakkının yarar ve sakıncaları ve hangi ülkelerin anayasalarında bu tür düzenlemelere yer verdikleri tartışılmaktadır. Göreceğimiz üzere çevresel anayasalcılık insanlığın yaşam kalitesini etkileyen yaşama, onur, sağlık, gıda, konut, eğitim, çalışma, yoksullukla mücadele, kültür, ayrımcılığa tabi tutulmama, barış, çocukların sağlığı ve genel refah hakları gibi hakları ve yerküredeki su, yer altı ve hava kaynaklarının niteliği gibi pek çok konuyu kapsamına alır. Hem insan odaklı hem de insandan bağımsız yönleri bulunmaktadır ve bu nedenle hem çevre hakları hem de insan hakları hareketlerinden esinlenir. Yine bu bölümde dünyada hangi ülkelerin çevresel anayasalcılığı benimsediğini ve bu benimsemelerin kapsamını da inceleyeceğiz.

Bölüm II çevresel anayasal davalarda yargısal yaklaşımları ve çevresel anayasal taleplerin dava edilmesinde ve yargı kararlarının uygulanmasında karşılaşılan sorunlara yoğunlaşmaktadır. Bu bölümde anayasa mahkemelerinin ve diğer yüksek dereceli mahkemelerin çevresel talepleri anayasal düzeyde koruyan kararlarına yer verilmekte, çevre lehine kararlar verme yönünde dünya çapındaki yargısal eğilime ve kararlardaki artışa değinilmekte ve mahkemelerin bu yönde şu ana kadar gösterdiği gayretlerin daha da arttırılması ve başka ülkelere yayılabilmesi için bazı öneriler sunulmaktadır. Gerçekten de mahkemeler Filipinler'de kadim ormanların, Patagonya'da geriye kalan soğuk-iklim ormanlarının, Hindistan'da Ganj Nehri'nin, Yunanistan'da Akheloos Nehri'nin, Macaristan'da dünyaca ünlü ormanların, Afrika'da kıt su kaynaklarının ve dünya çapında diğer pek çok değerli doğal kaynağın korunması için oldukça önemli kararlar vermişlerdir. Ancak henüz bazı ülkelerde mahkemeler çevresel anayasal hakları koruma konusunda sessiz kalmaktadırlar. Bunun bir nedeni bu hakkın sınırlarını çizen ilkelerin yokluğu ya da çevresel zararların giderilmesi için verecekleri kararlara uyulmasını sağlayabilecek kadar güçlü olmamaları yönündeki kaygıları olabilir. Her şeye karşın mahkemeler, çevresel anayasalcılığın etkili olabilmesi için çok önemli bir rol oynamaktadırlar.

Bölüm III'te usuli çevresel anayasalcılık, su hakları, yerel çevresel anayasalcılık ve daha az yaygın olan doğanın hakları, sürdürülebilirlik, iklim değişikliği, çevresel haklar ile diğer anayasal kurallar arasındaki ilişki gibi çevresel anayasalcılığın öne çıkan bazı konuları incelenecektir. Bu bölümde çevresel anayasalcılık içerisinde yeni ve henüz keşfedilmemiş pek çok alan bulunduğunu göreceğiz.

Kitap çevresel anayasalcılığın sürekli değişen bir gezegende çevrenin ve insanın niteliğini arttırma yönündeki önemli potansiyeline dair görüşlerimizle bitmektedir. Bize göre çevresel anayasalcılık, hem şimdiki hem de gelecek kuşaklar için verilecek tüm gayretlerin karşılığını verecektir. Bu kural, ancak sınırlı bir iddiadır. Kitapta iki nedenle tüm dünyada çevresel hakların anayasallaştırılması zorunluluğunu savunmuyoruz: birincisi henüz elimizde çevresel hakların *ipso facto* çevreyi iyileştirdiğine dair henüz yeterli kanıt bulunmamakta; ikincisi ise anayasal çevre haklarına sahip olmayan pek çok ülke çevrenin korunmasını ve nitelikli bir çevre hakkının gereklerini sağlayabilmektedir. Tüm bunlarla beraber bu kitap, çevresel anayasalcılığın çevresel değerlerin tüm dünyada güçlenmesi ve değer kazanması adına yavaş ancak istikrarlı olarak önemli katkılar sağlayabileceğini göstermeyi hedeflemektedir.

BÖLÜM I

ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN ORTAYA ÇIKIŞI VE EVRİMİ

1

ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN DOĞASI

Her insan temel bir hak olarak özgürlük, eşitlik ve nitelikli bir çevrede onurlu ve uygun yaşam şartları sağlanmış olarak yaşama hakkına ve şimdiki ve gelecek kuşaklar için çevreyi koruma ve geliştirme ödevine sahiptir.

Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı, Stockholm, 1972¹

Tüm insanlık tarihi boyunca ve dünyanın her yerinde insanlar doğayla zaman zaman gerilim halinde zaman zaman ise uyum içerisinde yaşamışlar, bazen doğal çevrelerini kökten değiştirmişler, bazen ise onu kutsamışlardır. Dünyanın pek çok yerinden ülkenin anayasa hukuku öğretisinde son yıllarda bu mirasa dikkat çekilmeye başlanmıştır: örneğin Sri Lanka'dan bir davada mahkeme, "antik Sri Lanka'daki tarımsal sulama işlerinde geçerli olan tek bir su damlasının dahi insanlığa yararı dokunmadan denize dökülmesine izin verilemeyeceği felsefesine" atıf yapmış ve Sri Lanka'da sürdürülebilir kalkınmanın birkaç bin yıldır bilinçli ve başarılı bir biçimde uygulandığını vurgulamıştır.² Yerkürenin öbür köşesine gidildiğinde ise, yerel toplulukların ve medeniyetlerin değerlerini anımsatarak doğanın haklarını güvence altına alan ve doğaya Amazon bölgesindeki bir yerel topluluk olan Achuarların dilinde Toprak Ana sözcüğüne denk düşen "Pacha Mama" olarak hitap eden 2008 Ekvador anayasasında aynı duyarlılığa rastlanabilir.

Yine artan kirlenme, türlerin ve biyoçeşitliliğin azalması ve küresel iklim değişikliği gibi önemli ve gittikçe derinleşen çevresel sorunlar hakkındaki kaygıların da yeni -en azından

1 Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm Conference, Princ. 1 at para. 2, UN Doc. A/CONF.48/14/rev.1 (adopted June 16, 1972)

2 *Bulankulama and Six Others v. Ministry of Industrial Development and Seven Others*. S.C. Application No 884/99 (F.R.) (Sri Lanka Demokratik Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi), *South Asian Environmental Reporter* 7(2) (Haziran, 2000).

birkaç on yıllık olduğu söylenebilir. Bu kaygı beraberinde, çevrenin yasalar yoluyla ve özellikle ülkelerin hukuk sistemleri üzerindeki en etkili olan yasa yoluyla nasıl korunabileceği sorusunu getirmiştir.

İşte çevresel anayasalcılık diğer hukuki düzenlemelerin uygulama alanı bulamadığı çevresel sorunlara ilişkin çözümler üretebilmenin bir yolu olarak ortaya çıkmıştır. Hem devlet yapılanmasına ilişkin kuralları hem de bireysel hakları düzenleyen anayasalar, “çevresel politikalar konusunda yol gösteren, kapsayıcı ve hukuken bağlayıcı bir çerçeve”³ görevi görebilirler. Yine anayasalar hem temiz gıda, su ve havaya erişim gibi yerel sorunların hem de biyoçeşitliliğin korunması ve iklim değişikliğine uyum gösterilmesi gibi insan hakları kadar çevresel korunmayı da ilgilendiren küresel sorunların çözülmesi amacıyla kullanılabilir. Çevresel anayasalcılık diğer hukuki mekanizmaların yetersiz kaldığı yerlerde devreye girerek çevresel gelişime katkı sağlar.

İnsanın yaşam kalitesini etkileyen neredeyse tüm etmenleri ilgilendiren çevresel anayasalcılığın bu nedenle potansiyel kapsamı oldukça geniştir. Bu kapsama yaşama, onur, sağlık, gıda, konut, eğitim, çalışma, yoksullukla mücadele, kültür, ayrımcılığa tabi tutulmama, barış, çocukların sağlığı ve genel refah hakları gibi haklar ve yerküredeki su, yer altı ve hava kaynaklarının niteliği gibi pek çok konu dâhildir.⁴ Yine çevresel anayasalcılığın hem insan odaklı hem de insandan bağımsız yönleri bulunmaktadır ve bu nedenle -ikisi de son birkaç on yılda ortaya çıkan ve “insanların her alandaki tüm eylemlerine etki etme ve diğer bütün kaygılara üstün tutulma gibi gizli bir emperyal hırs barındırdıkları”⁵ söylenen- çevre ve insan hakları hareketlerinden esinlenir. Çevresel anayasalcılığın bu geniş kapsamı, anayasal hukuk açısından değerinin de karmaşık ve çok katmanlı olmasını sağlar. Ancak yukarıda bahsedilen bu hırs çevresel anayasalcılığın aynı zamanda en büyük zaafıdır: insan haklarının ve çevresel hakların neredeyse sınırsız doğası, anayasakoyucuların çevre düzenlemelerinde kullanılabilecek uygun ifadeleri seçmelerini zorlaştırmakta, yine yargı organlarının da bu hakları koruma yönündeki isteklerini azaltabilmektedir.

Tüm bunlar ışığında sorulması gereken pek çok soru ortaya çıkmaktadır: hem yerel olarak etrafımızı saran hem de tüm yerküreye yayılan bir olgu olarak çevre, yerel düzeyde mi yoksa uluslararası düzeyde mi korunmalıdır? İki düzeyde de bazı çevresel koruma araçları öngörülmüştür. Çevresel çıkarları korumak için en iyi yol, bunları var olan çevre hukuku

3 Hayward, Tim. *Constitutional Environmental Rights*. Oxford University Press, 2005.

4 Bkz. UN Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, Human Rights and the Environment, *Review of Further Developments in Fields with which the Sub-Commission has been Concerned: Human Rights and the Environment* prepared by Fatma Zohra Ksentini, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/9 at para 248 (July 6, 1994):

Çevresel zararlar yaşam, sağlık, tatminkar yaşam koşulları, yeterli gıda, konut, eğitim, çalışma, kültür, ayrımcılık yasağı, onur, kişiliğin uyumlu gelişimi, kişi ve aile güvenliği, kalkınma, barış gibi pek çok insan hakkının kullanılmasına doğrudan etki ederler.

Ayrıca bkz. MacDonald, Karen E. “Sustaining the Environmental Rights of Children: An Exploratory Critique.” *Fordham Environmental Law Review* 18 (2006): 5. “Diğerleri çevresel zararların kişinin güvenlik hakkına dahi etki edebileceğini iddia etmişlerdir.”

5 Anderson, Michael R. “Human Rights Approaches to Environmental Protection: An Overview.” In Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*.

ve insan hakları hukuku sistemlerinin içerisine dâhil etmek midir? Gerçekten de, çevresel haklar ve insan hakları farklı olsalar da birbirlerini desteklerler, hatta birbirlerini tamamladıkları öne sürülebilir. Peki hangi yola karar verirsek verelim çevre kavramı, çevresel korumayı en iyi düzeyde sağlayacak biçimde nasıl tanımlanmalıdır? “Çevre” kavramı sayısız farklı anlamda yorumlanabilir ve uygulanabilir. Yetkileri itinayla ve genellikle oldukça sınırlı olarak düzenlenen yargı organları, bu önemli ancak sınırları son derece belirsiz çıkarları nasıl koruyacaklardır? Her yargı sistemi kendine özgü yapısal, felsefi ve pratik pek çok etkenin ürünüdür. Güçlü bir hukukun üstünlüğü inancı ve geleneği bulunan ülkelerde çevresel hakların korunması kolaylaşmakta, bu inanç ve geleneğin olmadığı toplumlarda ise yargı kararları kağıt üzerinde kalmaktadır.

Bu bölüm hangi uluslararası çevresel ve insan hakları hukuklarının, iç hukuktaki yasaların ve diğer düzenleyici işlemlerin çevresel hakları ne düzeyde ele aldıklarını incelemektedir. Bu bölümün amacı çevresel anayasalcılığın diğer hukuk düzenlerinden kalan boşlukları doldurmaya ve çevresel gündemi, yerel etkilere sahip olsa da uluslararası boyutta da geliştirmeye yardımcı olabileceğini göstermektir.

ULUSLARARASI HUKUKUN SINIRLARI

Uluslararası düzey, etki alanı ulusal sınırlarla kısıtlı kalmadığından, ilk bakışta çevresel sorunlara cevap vermek için en uygun düzey gibi görünebilir. Su kaynaklarının paylaşılması sorunu ulusal sınırları aşan bir sorundur, iklim değişikliğinin etkileri ekvatorun kutuplara kadar her yerde etkisini gösterir, madenler ve diğer doğal kaynaklar uluslararası piyasalarda değer görürler ve Amazon Nehir yatakları ve Büyük Set Resifi gibi bazı yerler yalnızca yerel toplum için değil tüm yerküre için ekonomik ve çevresel öneme sahiptirler. Tüm bunlar çevrenin küresel boyutlarını gösteren yalnızca birkaç örnektir. Hindistan Yüksek Mahkemesi’nin belirttiği gibi, “Güncel çevre sorunlarıyla başa çıkabilmek için alınacak çevresel önlemler, tüm dünya çapında ele alınmalıdır. İnsanlığın birliği yalnızca aydınlanma hareketinin bir rüyası değil, biyofiziksel bir gerçekliktir.”⁶ Çevresel korumayı ulusal boyuta indirgemek bu korumanın etkisini azaltabileceği gibi, ortak temel sorunlara gelişigüzel ve çelişkili karşılıklar verilmesini sonuçlayabilir.

Çevresel hakların, var olan uluslararası çevre anlaşmaları ve insan hakları sistemleri yoluyla, en etkili biçimde uluslararası düzeyde korunabileceği yönünde iki temel sav bulunmaktadır.⁷ Birinci sava göre çevresel haklar biyoçeşitlilik, iklim değişikliği, çölleşme ve deniz kirliliği gibi güncel sorunları konu edinen mevcut uluslararası çevre anlaşmaları ve sözleşmelerinin oluşturduğu çevre hukuku çerçeve hükümleri altında uygun bir biçimde güvence altına alınmıştır. Uluslararası çevre hukukunu oluşturduğu savunulan tüm bu unsurlar anlaşmalar, ilkeler, kuralları tanımlayan ve açıklayan gelenekler, uluslararası ilişkiler ve küre-

6 *Kamataka Industrial Areas Development Board v. C. Kenchappa and Others*. AIRSCW 2546 at para. 71 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2006).

7 Bkz. Abate, Randall S. “Climate Change, the United States, and the Impacts of Arctic Melting: A Case Study in the Need for Enforceable International Environmental Human Rights.” *Stanford Journal of International Law* 43A (2007): 3, 10 (insan hakları ve çevresel koruma arasındaki ilişki tartışılmaktadır).

sel ekolojik sorunları çözmek adına devletler arasında yapılan çoklu ve ikili anlaşmalardan oluşmaktadır.⁸ Yine uluslararası çevre hukuku ulus-devletler, Birleşmiş Milletler Çevre Programı (UNEP) gibi uluslararası kuruluşlar; Dünya Vahşi Yaşam Fonu gibi sivil toplum örgütleri; Uluslararası Doğayı Koruma Birliği (IUCN)⁹ gibi uluslararası hükümetler arası örgütler; tüzel ortaklıklar; çevresel korumaya duyarlı bireyler ve akademisyenler gibi pek çok kişi ve kuruluştan etkilenir.¹⁰ Diğer taraftan uluslararası anlaşma sistemlerinin etkililiği konusunda pek çok kuşku bulunmaktadır. Örneğin Anne Peters'e göre:

Uluslararası hukuk düzenleri genellikle *indirgemeci ve yumuşaktır*. Çevrenin korunması, küresel ısınma ve hayvan hakları gibi çok önemli konularda uluslararası hukuki standartlar ya çok düşük ve muğlak belirlenmekte ya da resmi hiçbir bağlayıcılığı bulunmayan belgelerde düzenlenmekte, bazen bu eksikliklerin hepsi tek bir belgede toplanmaktadır. Özellikle son dönemde bağlayıcı sözleşmeler yerine zirve bildirileri ve benzeri yumuşak hukuk kuralları uygulamalarının yaygınlaşması bu alanlarda ülkelerin özveri eksikliğinin ve siyasi bir konsensüsün yokluğunun göstergesidir (...) Uluslararası hukukun *yaptırım yeteneği* oldukça düşüktür. Dahası, daha zayıf ülkelerin -örneğin insan hakları ya da yatırım hukuku gibi alanlarda- özellikle ekonomik yaptırımlar yoluyla uluslararası hukuka zorla bağlılığının sağlanabilmesi ancak daha güçlü devletlerin yaptırımlar yoluyla buna zorlanamaması gibi eşitsiz uygulamalar barındırır...¹¹

Uluslararası çevre hukuku ise daha da yumuşaktır.¹² Uluslararası çevresel sözleşmeler için yapılan toplantılar çevresel hakların korunması konusunda beklentilerin altında kalmışlardır. Bu alanda pek çok sözleşme ve antlaşma olmasına karşın bağımsız bir uluslararası çevresel haklar sözleşmesi bulunmamaktadır. Stockholm Bildirgesi, Rio Bildirgesi ve Ksentini Raporları bağlayıcı değil, yüreklendirici belgelerdir. Aarhus Sözleşmesi belirli usuli haklar öngörse de maddi herhangi bir çevre hakkına yer vermez. Diğer bölgesel araçlar da yalnızca yerel düzeyde bazı ufak ve istisnai etkiler yaratabilmişlerdir.¹³ Yine henüz herhangi bir küresel çevreci anayasa bulunmamaktadır.¹⁴ Bu nedenlerle, var olan uluslararası çevre hukuku rejimlerinin hiçbirisi, icra edilebilir bir nitelikli çevre hakkı öngörmemektedir. Dahası, Ben Cramer'in de belirttiği gibi "çok taraflı ve bölgesel antlaşmaların büyük çoğunluğu bu anlaşma hükümlerinin uygulanmasını denetleyecek mekanizmalardan yoksundur ve yal-

8 Genel olarak bakınız, Sands, Philippe. *Principles of International Environmental Law*, 2nd edn. Cambridge University Press, 2003.

9 IUCN (Birleşik Devletler dâhil) seksenden fazla bağımsız devletten, yaklaşık yüz yirmi bakanlıktan ve bin kadar uluslararası ve ulusal sivil toplum örgütünden oluşmaktadır, bkz. www.iucn.org/about

10 Genel olarak bakınız, Weiss, Edith Brown. *In Fairness to Future Generations: International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity*, United Nations University, 1989.

11 Anne Peters. "Are we Moving towards Constitutionalization of the World Community?" In *Realizing Utopia: The Future of International Law*, by Antonio Cassese (ed.), 126. Oxford University Press, 2012, http://law.huji.ac.il/upload/Peters_Constitutionalization_in_Cassese.2012.pdf. Ayrıca bkz. J. Klabbbers, A. Peters, and G. Ulfstein. *The Constitutionalization of International Law*, Oxford: Oxford University Press, 2009.

12 Burhenne, W.E. (ed.). *International Environmental Soft Law. Collection of Relevant Instruments*. International Council of Environmental Law. The Netherlands. Kluwer Academic, 1993.

13 Pedersen, Ole W. "European Environmental Human Rights and Environmental Rights: A Long Time Coming?" *George Washington International Law Review* 21 (2008): 73, <http://ssrn.com/abstract=112289>

14 Kotzé, Louis J. "Arguing Global Environmental Constitutionalism." *Transnational Environmental Law* 1(1) (2012): 199 (küresel çevresel anayasalcılık savunulmaktadır).

nızca imzacı ülkelerin imzaladıkları kuralları iç hukuklarına dâhil etmeleri umudu üzerine kuruludur, ki bunu çok az ülke gerçekleştirmiştir.” Yine Cramer’e göre bölgesel düzeyde ise “çevresel insan hakları hareketleri ulusal yasalara ve anayasaya ulaşarak savundukları bazı değerleri bu belgelere dâhil ettirebilmişlerdir.”¹⁵ Çeşitli uluslararası çevre anlaşmaları sağlıklı bir çevre insan hakkını tanımaktadır. Bu anlaşmalar arasında Stockholm İnsan Çevresi Bildirgesi,¹⁶ Rio Çevre ve Kalkınma Bildirgesi¹⁷ ve Aarhus Sözleşmesi¹⁸ sayılabilir. Ancak Aarhus Sözleşmesi dışında bu belgelerden hiçbirisinde sağlıklı bir çevre insan hakkı, somut uyumsuzluklara uygulanabilecek biçimde tasarlanmamıştır.

Gerçekten de uluslararası çevre hukukunun uygulaması çoğu zaman etkisizdir: bu kuralları en ağır biçimde ihlal eden ülkeler çoğu zaman bu anlaşmaları kabul etmemekte, var olan tek tük denetim mekanizmalarının yargı yetkileri oldukça sınırlı olmakta ve yine bu denetim organları çok düşük bir finansal destekten yararlanabilmektedir. Tüm bunlara ek olarak çevresel sorunlarda pek çok farklı alana yayılmış değişik çıkarlar söz konusu olduğundan, çıkar sahibi bireyler ve birey grupları bu uyumsuzlukları uluslararası kuruluşlara havale etme konusunda tereddütlü davranabilirler.

Uluslararası insan hakları düzenlemelerinin çevrenin niteliğinin korunması konusunda vekil görevi görebilecekleri söylenebilir.¹⁹ İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi kırk yıl önce insan haklarının uluslararası düzeyde bir korumayı hak ettiğini belirtmişti.²⁰ Daha yakın tarihli olarak Ksentini Raporunda da iki küresel sorun olarak çevre ve insan haklarının ortak yönlerine atıf yapılmıştır.²¹ Yine bölgesel bazı insan hakları belgeleri çevresel hakları da kap-

15 Bkz. Cramer, Benjamin W. “The Human Right to Information, the Environment and Information About the Environment: From the Universal Declaration to the AARHUS Convention.” *Communication Law and Policy* 14 (2009): 73, 86.

16 “İnsanın hem doğal hem de yapay çevresi insanlığın refahı ve yaşamın ve temel insan haklarının kullanılabilmesi için vazgeçilmezdir.” Birleşmiş Milletler İnsan Çevresi Konferansı Bildirgesi; “Her insan temel bir hak olarak özgürlük, eşitlik ve nitelikli bir çevrede onurlu ve uygun yaşam şartları sağlanmış olarak yaşama hakkına sahiptir ...” *Ibid.*, at Principle 1.

17 “İnsanlar sürdürülebilir kalkınma kaygılarının merkezinde yer alırlar. Doğayla uyum içinde sağlıklı ve üretken bir yaşam hakkına sahiptirler.” BM Çevre ve Kalkınma Konferansı, *Rio Çevre ve Kalkınma Bildirgesi*, İlke 1, UN Doc.A/CN.17/1997/8 (1992); “Devletler etkili çevresel yasalar yürürlüğe koymalıdır. Çevresel ölçütler, yönetsel hedefler ve öncelikler, çevre ve kalkınmaya dair ilgili kaygıları yansıtmalıdır.” *Ibid.*, İlke 11.

18 Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, 2161 United Nations Treaty Series (UNTS), 447 (25 Haziran 1998’de imzaya açılmıştır).

19 Bkz. Gormley, *Human Rights and the Environment*; Thorne, “Establishing Environment”; Merrills, “Environmental Protection and Human Rights,” 25 (çevresel ve insan haklarını bağdaştırmaktadır); Anderson, “Human Rights Approaches: An Overview.” In Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 1-24; Boyle, Allan E. “The Role of International Human Rights Law in the Protection of the Environment.” In Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 6, 43-70; Pallemerts, Marc. “The Human Right to a Health Environment as a Substantive Right.” In *Human Rights and the Environment: Compendium of Instruments and Other International Texts on Individual and Collective Rights Relating to the Environment in the International and European Framework*, by Maguelonne Déjeant-Pons and Marc Pallemerts, 11-12, Council of Europe, 2002.

20 Universal Declaration of Human Rights, GA Res 217 (AIII), UN GAOR, UN Doc. A/810 (December 10, 1948), 3rd session, 1st plenary meeting; genel olarak bakınız, Weiss, *In Fairness to Future Generations*; Churchill, Robin. “Environmental Rights in Existing Human Rights Treaties.” In Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 89.

21 Bkz. UN Economic and Social Council (ECOSCO), U.N. Commission on Human Rights, Sub-Commission on Prevention of Discrimination and Protection of Minorities, Human Rights and Environment, *Review of Further Developments*.

sayıcı bazı hükümler içermektedir. Örneğin Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı²² ve İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi'nin Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklara Dair Ek Protokolü çevresel hakları temel bir insan hakkı olarak tanımaktadır. Güneydoğu Asya Ülkeleri Birliği üyeleri, üye ülkelerin yurttaşlarının “uygun yaşam koşullarına sahip bir biçimde, güvenli, temiz ve sürdürülebilir bir çevrede yaşama hakkını” ilan eden ASEAN İnsan Hakları Bildirgesini kabul etmişlerdir.²³ Arap Şartı da sağlıklı bir çevre hakkını açıkça tanıır.²⁴ Yalnızca İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi sağlıklı bir çevre hakkına yer vermemektedir.²⁵ Anderson'a göre:

Bazıları bu ve diğer çok uluslu sözleşmelerden yola çıkarak çevrenin öncelikli olarak uluslararası düzeyde ve uluslararası çevre hukuku yerine uluslararası insan hakları hukuku sistemi çerçevesinde korunması gerektiğini öne sürmektedir.²⁶

Hayward, Boyle ve diğerlerine göre çevresel hakları insan hakları hukuku sistemi içerisinde korumanın başlıca yararı, bu sayede çevresel bir hakkının ihlal edildiğini iddia eden bireylere var olan insan hakları sistemlerinin öngördüğü bireysel başvuru mekanizmalarından yararlanabilme olanağının tanınabilecek olmasıdır. Gerçekten de küresel ve çevresel insan hakları sistemleri onlarca yıllık bir geçmişe sahip ve etkisi giderek artan güçlü denetim mekanizmaları öngörmektedir. İnsan Hakları Konseyi gıda, su, yerli halkların hakları ve uluslararası şirketlerin yükümlülükleri gibi çevresel konularda pek çok sorumluluğa sahiptir. Su hakkı gibi toplumsal ve dayanışma haklarını da koruyan Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi, yakın zamanda, çevresel sorunlara da gittikçe daha fazla odaklanmaya olanak vermesi beklenen yeni bir ihtiyari protokol ile Komite'ye bireysel başvuru yapabilmeyi önünü açmıştır.²⁷

Yine uluslararası bölgesel düzeyde İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi ve Avrupa Adalet Divanı, İnsan Hakları Amerikanlar Arası Mahkemesi ve Afrika İnsan ve Halkların Hakları Komisyonu gibi bağlayıcı kararlar verebilme yetisine sahip etkin yargı organları çevreye dair pek çok önemli kararlar vermiştir.²⁸ Bu gibi organların öngördüğü katı ve yazılı hukukların yanı sıra, Hayward gibi bazıları geleneksel uluslararası hukukun “uygun bir çevre” temel insan hakkını da içerdiğini ve pek çok devletin iç hukuklarında pozitif bir hukuk kuralı olarak kabul ettikleri bu hakkın uluslararası hukuk açısından bir *opinio juris* olarak değerlendirildi-

22 African (Banjul) Charter on Human and Peoples' Rights. *I.L.M.* 21 (1982): 58, www.achpr.org/instruments/achpr

23 ASEAN Human Rights Declaration (November 18, 2012), www.asean.org/news/asean-statement-communication/item/asean-human-rights-declaration

24 Madde 38: “Her birey kendisi ve ailesinin varlığını ve iyi bir yaşam sürmesini sağlayacak gıda, kıyafet, konut, hizmetler ve sağlıklı çevre hakkı gibi uygun yaşam koşullarının sağlanması hakkına sahiptir. Taraf devletler, kaynakları ölçüsünde, bu hakların güvence altına alınması için gerekli tedbirleri alırlar.”

25 Bkz. Pontin, Ben. “Environmental Rights under the UK's “Intermediate Constitution.” *Natural Resources and Environment* 17 (2002): 21. Birleşik Krallık buradaki görüşün bir kısmını iç hukuklarına dâhil etmişlerdir. *Ibid.*, 22-3 (İHAS'ın Birleşik Krallık İnsan Hakları Yasası'na eklenmesi tartışılmaktadır).

26 Anderson, “Human Rights Approaches: An Overview.” In Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 1.

27 GA resolution A/RES/63/117, Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (December 10, 2008), Madde 2: “Taraf Devletlerden birisinin yargı yetkisi içerisinde, Sözleşme’de düzenlenen ekonomik, sosyal ve kültürel haklardan herhangi birinin Taraf Devlet tarafından ihlal edildiğini iddia eden kişiler ya da kişi grupları tarafından ya da bunlar adına başvuru yapılabilir.”

28 Kravchenko and Bonine, *Human Rights*; Pedersen, “European Environmental Human Rights,” 73.

rilmesi gerektiğini savunmaktadır.²⁹ Weston ve Bollier'e göre uluslararası insan haklarının hukuki çerçeveleri ve kurumları etkin bir biçimde faaliyet gösterebilir ve bunu bir ahlaki görev olarak benimserlerse çevresel hakların korunması konusunda çok önemli ilerlemeler sağlanabilir.³⁰ Bu tür görüşlerin ne kadar isabetli olduğundan bağımsız olarak, Boyle'un da belirttiği üzere, uluslararası insan hakları hukuku çevrenin korunması konusunda oldukça yararlı olabilir.³¹

İnsan hakları mekanizmalarının bu elverişli konumu son dönemde insan haklarını ve çevresel hakları bağlantılandıran yargı kararlarında ani bir artışa yol açmıştır: "Yirminci yüzyılın sonu hem insan hakları hem de çevresel unsurlara dair taleplerde öngörülemez bir artışa tanıklık etmiştir. Daha önce hiçbir zaman bu kadar insan bu derece kapsamlı çevresel ve beşerî sorunlarda yargının kapısını aralamamıştı. Ve yine daha önce yargısal giderim organları beşerî ve çevresel koruma konularında giderek yaygınlaşan toplumsal hareketlerin baskısı altında hiç bu kadar kalmamıştı."³² Bu toplumsal eğilim, İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi'nin söz konusu kararla Sözleşme sisteminin sağlıklı bir çevre hakkını da içerdiğini kabul ediyor gibi görüldüğü *Lopez Ostra v. İspanya* kararı gibi erken tarihli pek çok ilke kararının da verilmesine katkı sağladı.³³

İnsan hakları içtihat hukukunun yakın zamanda gösterdiği hızlı büyüme sırasında, kararların içeriği de geleneksel çevresel davaların içeriğine yaklaşmakta ve iki dava arasındaki sınır çizgisi incelmektedir. Kavramsal olarak, insan ve çevre haklarını beraber düşünmek çevre haklarının insan hakları *olduğunun* kabul edilmesi koşuluyla oldukça mantıklı olabilir; bu kabule göre çevre hakları da insan yararını esas almaktadır ve çevresel bozulmalar kaynaklı zararlar yaşama, sağlık, onur hakkı gibi temel insan haklarını da ihlal ederler. İnsan hakları bağlamında çevresel kaygılar faaliyetin ya da zararın kendisiyle değil, zararın öznesiyle ilgilenir: yasalara aykırı atık boşaltımı yalnızca çevreyi tehdit ettiği için değil, yerel toplulukta kanser hastalığı riskini arttırdığı ve dolayısıyla sağlık hakkına etki ettiği için dava edilebilir; bir ormanın tıraşlama kesilmesi ağaçlara zarar verilmiş olmasıyla kendiliğinden dava edilebilir hale gelmez, yerel toplulukların mülkiyet haklarını ihlal etmişse ancak o halde dava edilebilir, suyun tarımsal sulama ya da kalkınma için kullanılması ve kişisel kullanım için yeterli miktarda temiz su bulunamaması gibi konular, insanın onurlu yaşam hakkına müdahale ettiği ölçüde insan hakları hukukunun ilgi alanına girer.

Çevresel zararları bir insan hakları ihlali olarak dava etmek için mevcut insan hakları hukuku sistemlerini genişletmenin ya da esnetmenin gerekmediği söylenebilir, çünkü çevresel

29 Bkz. Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, 25-58. Ama bkz. Daniel Bodansky, *The Art and Craft of International Environmental Law*. Harvard University Press, 2009: 198-99 (geleneksel hukuk oluşturma zorlukları açıklanmaktadır).

30 Weston, Burns H. and Bollier, David, *Green Governance: Ecological Survival, Human Rights, and the Law of the Commons*. Cambridge University Press, 2013 (Table of contents and Prologue), University of Iowa Legal Studies Research Paper No. 13-13, <http://ssrn.com/abstract=2207977>

31 Boyle, Alan E. "Human Rights and the Environment: Where Next?" *European Journal of International Law* 23 (2012): 613-42.

32 Anderson, "Human Rights Approaches: An Overview." In Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*.

33 *Lopez Ostra v. Spain*. 20 Eur. Ct. H.R. 277 (İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, 1995)

bozulmaların tehdit etme olasılığı bulunan çoğu hak *hakka müdahale nasıl gerçekleşmiş olursa olsun* mevcut insan hakları sisteminin koruması altındadır.³⁴ İnsan hakları sisteminin mevcut geniş kapsamına atıf yapılarak yeni çevresel insan hakları tanınmasına gerek olmadığı söylenebilir, çünkü böyle bir durumda yeni haklar var olan hakların etkisinin azalmasına yol açabilecektir.³⁵ Dahası çevresel çıkarların bu hâlihazırda dava edilebilir insan hakları çerçevesinde korunması, çevresel haklara getirilen başlıca eleştirinin (tanımlarının “normatif bir değer kazandırılmayacak kadar belirsiz olduğu”³⁶ yönündeki) savuşturulmasını sağlayacaktır.

Çevresel hakları korumak için kurulu insan hakları sistemini kullanmanın diğer bir avantajı, Alan Boyle’un sözleriyle, dikkatin temel sorun üzerinde toplanabilmesini sağlamasıdır: “Çevrenin korunması ereğine yaşama, özel yaşam ve mülkiyet gibi diğer insan hakları pencesinden bakmanın yararı, en önemli konuya odaklanmamızı sağlamasıdır: denetimsiz çevresel faaliyetlerin uluslararası koruma altındaki önemli değerlerimize verdikleri zarar.”³⁷ Bu yorum doğru; ama ancak en önemli değerlerin insanların refahı olduğu kabul edildiğinde. Bu görüşe karşılık çevresel hakların uluslararası çevre anlaşmaları yoluyla korunmasını önerenler ise “en önemli değer” yaşam ya da mülkiyet hakkı gibi hâlihazırda tanınmış olan *insan hakları* değerleri değil, sürdürülebilir kalkınma, biyoçeşitlilik ve iklim değişikliğine karşı mücadele gibi çevresel değerler olduğunu savunacaktır. Basitçe söylemek gerekirse, eğer çevrenin korunmasının tek ve tüm amacı insanlar için kullanışlılığı ve ifade ettiği değer ise, insan hakları çerçevesini kullanmak yeterli olabilir; ancak eğer amacımız bundan daha kapsamlıysa ve yalnızca insan-odaklı değil ise, insan hakları sistemi yalnızca sınırlı bir yarar sağlayabilir.

Kaldı ki uluslararası insan hakları mekanizmalarının çevresel hakları koruma konusunda tek tük olaylar dışında bu sınırlı yararı dahi sağlayamadığı görülür.³⁸ Hill ve diğerlerinin saptadığı üzere:

[T]emiz ve sağlıklı bir çevre insan hakkına dair -ki bu hak toplumsal, ekonomik, sağlık ve çevresel etmenler arasında titiz bir denge kurmayı gerektirir- artan bir eğitim olduğu görülse de geline nokta itibarıyla hiçbir uluslararası organ, ülke veya eyalet böyle bir hakkın etkili ve sürekli bir biçimde uygulanabilmesini sağlayabilecek yeterli ve açık bir hukuki çerçeve ya da ölçüt üretmemiştir.³⁹

Ve böyle bir çerçeve üretilse dahi insan hakları sistemleri çevresel korumayı sağlama ve çevresel insan haklarını güvence altına alma konusunda eksik bir araçtır. Peters’in da belirttiği üzere:

34 Boyle, Alan E. “Human Rights and the Environment: A Reassessment.” *Fordham Environmental Law Review* (revised 2010): 471.

35 *Ibid.*

36 *Ibid.*

37 Boyle, “Human Rights and the Environment,” 33.

38 Dorsen, Norman, Michel Rosenfeld, Andrés Sajó and Susanne Baer. *Comparative Constitutionalism: Cases and Materials*. St. Paul, MN: West Group, 2003, 1313-14; ayrıca bkz. Hodkova, Iveta. “Is There a Right to a Healthy Environment in the International Legal Order?” *Connecticut Journal of International Law* 7 (1991): 65, 67 (kuşku); Thorne, “Establishing Environment,” 317.

39 Hill, Barry E., Steve Wolfson and Nicholas Targ. “Human Rights and the Environment: A Synopsis and Some Predications.” *Georgetown International Environmental Law Review* 16 (2004): 361.

Mevcut uluslararası insan hakları güvence sisteminin kâğıt üzerinde bağlayıcılığını kabul ettirme konusunda bir sorunu olmamasına karşın, bu güvencelerin gereklerini uygulatma konusunda önemli sorunları bulunmaktadır. Pek çok ülke insan hakları sözleşmelerini uluslararası toplumda kabul görmek ve maddi çıkarlardan pay almak gibi oportünist gayelerle ve iç hukukta bu gerekleri gerçekten uygulama niyetleri olmadan imzalamaktadır. Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi'nin Evrensel Peyrîodik İnceleme gibi uluslararası denetim mekanizmaları ise son derece zayıftır.⁴⁰

Uluslararası ve bölgesel insan hakları sistemlerinin çevresel hakları etkili bir biçimde koruyamamasının pek çok nedeni bulunmaktadır. İlk neden, insan hakları sistemlerinin çevresel hakları korumak için tasarlanmamış olmasıdır. Dorsen'in da belirttiği üzere (bu bölgesel sistemler için geçerli değildir) küresel "insan hakları sistemleri açık bir sağlıklı ya da nitelikli bir çevre hakkı öngörmemektedir. Aslına bakılırsa çoğu önemli küresel insan hakları sözleşmesi çevresel korumanın ulusal ve küresel düzeyde önem kazanmasından önce yürürlüğe girmiştir."⁴¹ Ansari ve diğerlerine göre "ilk insan hakları belgeleri çevresel sorunların henüz küresel bir problem haline gelmediği dönemde hazırlandılar, dolayısıyla kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkı ya da çevresel konularda bilgiye erişim, çevresel kararlara katılım ve adalet erişim gibi diğer çevresel hakları güvence altına alan açık hükümler içermezler."⁴² Gerçekten de eski tarihli insan hakları sözleşmelerinde yer almayan ve İnsan Hakları Evrensel Bildirgesinde de kısa bir atıfla geçirilen temiz ve sağlıklı çevre hakkı, insan hakları sözleşmelerinin hiçbirisinde yer almayıp anayasalarda yaygın olarak tanınan yalnızca birkaç haktan birisidir.

İkinci neden, uygulamaya dair bir konudur. Bir çevresel hakkın mevcut insan hakları sistemlerine göre dava konusu edilebilmesi için, bu sistemlerde tanınmış başka bir hakkın koruması kapsamında değerlendirilebilmesi gerekmektedir. Shelton'ın belirttiği üzere "mevcut insan hakları kuralları kapsamında çevrenin korunması oldukça sınırlı boyutta olabilmektedir çünkü bu kurallara göre çevresel bozulmalar tek başına dava edilememekte, yalnızca hâlihazırda korunan bir insan hakkını ilgilendirdiği takdirde şikâyeteye konu olabilmektedir"⁴³. Örneğin İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi devletin Heathrow Havalimanı'ndan kaynaklanan aşırı gürültüyü kontrol edemediğine hükmettiği başvuruda herhangi bir çevresel hakkın değil, Sözleşme'de güvence altına alınmış olan özel ve aile yaşamına saygı hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir.⁴⁴

Üçüncü neden, uluslararası insan hakları sistemlerinin, resmiyette bağlayıcı olsalar da, "denetim ve uyum mekanizmalarındaki eksikliklerdir."⁴⁵ Bazı istisnalardan bahsedilebilecek

40 Peters, "Are we Moving towards Constitutionalization of the World Community?" 121.

41 Dorsen et al., *Comparative Constitutionalism*, 1313-19.

42 Ansari, Abdul Haseeb, Abdulkadir B. Abdulkadir and Shehu Usman Yamusa. "Protection of Environmental Rights for Sustainable Development: An Appraisal of International and National Laws." *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 6 (2012): 258-72.

43 Shelton I, 112-113, 116.

44 *Lopez Ostra v. Spain* (İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, 1995). Ama bkz. *Hatton and Others v. the United Kingdom*, 36022/97 Eur. Ct. H.R. 338 (İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, 2003) (ihlal saptanmamıştır).

45 Dorsen et al., *Comparative Constitutionalism*, 1313-19.

olsa da, yerel mahkemeler sıklıkla insan haklarının yerel hukukta doğrudan uygulanma yeteneği bulunduğunu reddetmektedir.⁴⁶ Aslına bakılırsa pek çok kişi küresel insan hakları sistemlerinin çevresel koruma amacını gerçekleştirebilmek bir yana, kendi temel amaçları olan geleneksel insan haklarını dahi koruma konusunda oldukça etkisiz olduklarını savunmaktadır.

Son olarak, uluslararası insan haklarına iç hukukta atıflar yapan düzenlemeler dahi çevresel hakları koruma konusunda yetersiz kalmaktadır. Örneğin İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesi, açık bir çevresel hak hükmü içermediğinden, -bu sözleşmeye “daha da geniş bir etki” tanıyan- 1998 tarihli Birleşik Krallık İnsan Hakları Yasası çevresel haklara ilişkin belirgin herhangi bir etkiye bulunmamıştır.⁴⁷

Dolayısıyla, iyi niyet ve etkileyici hedeflere karşın, insan hakları araçları anayasalarca tanınmış bir nitelikli çevre hakkının yerini tutmamaktadır. Ancak söylemek gerekir ki tanımlanacak böyle bir hakkın tamamlayıcı ve destekleyicisi olarak oldukça yararlı olabilirler.

Çevreyi eğer, günlük insan yaşamı için ifade ettiklerinden bağımsız olarak, salt çevrenin kendi iyiliği için ve gelecek kuşaklar yararına korumaya değer veriyorsak, çevrenin *kendisini* koruyacak bir hukuksal çerçeve gerekli görülebilir. Hakların, kurduğumuz ilişkilerin bir yansıması olduğunu savunan Nedelsky’e göre:

[Ç]evremiz ile akılcı ilişkiler kurma işlevi, eğer tamamıyla bencil niyetlerle ve yalnızca insanın iyiliği için neler gerektiği sorusu sorularak yapılırsa başarısız olacaktır ... İnsan ve çevre arasındaki çok yönlü karşılıklı bağımlılığın ve ortam yaşamın devamlılığı, ancak, dünyanın geriye kalan tüm varlıklarının insan zevkine hizmet etme amacıyla var olduğu yanılgısına düşmeyerek ve çevreye hak ettiği özen ve saygının gerektirdiği titizlik ve duyarlılıkla yaklaşılarak sağlanabilir.⁴⁸

Dolayısıyla Stockholm ve Rio gibi dünyanın çevrenin korunması konusundaki uluslararası fikri birliğinin simgesi olan belgelerden güç olarak, uluslararası düzeyde ve bağlayıcı ve zorlayıcı niteliklere sahip bir çevre hukuku sistemi oluşturmak gerekli olabilir. Bu görüşün savunucularına göre uluslararası toplumun çevresel korunmaya hak ettiği değeri vermeleri yalnızca bu yolla sağlanabilir. Böyle bir uluslararası çevre hukuku organı aynı zamanda biyoçeşitlilik ve iklim değişikliği önemli çevresel konuların da yalnızca belirli insan haklarını tehdit ettikleri için veya tehdit ettikleri durumlarda değil, kendi başlarına önemli değerler veya kendi başlarına bu değerleri tehdit eden önemli tehlikeler oldukları için gündeme gelebilmelerini sağlayabilir.

Konu hakkında diğer bir görüşe göre ise çevrenin, bu sistemlerden herhangi birisinde koruma altına alındığı sürece, çevre hukuku ve insan hakları sistemlerinin hangisinde ko-

46 Bkz. *Flores v. Southern Peru Copper Corp.*, 343 F. 3d 140, 160 (2d Cir, 2003) (geleneksel uluslararası hukukun “yaşam hakkını” ve “sağlık hakkını” korumadığına karar verilmiştir).

47 Morrow, K. “Worth the Paper that They are Written on? Human Rights and the Environment in the Law of England and Wales.” *Journal of Human Rights and the Environment* 1 (2010): 66; Pedersen, O. “A Bill of Rights, Environmental Rights and the British Constitution.” *Public Law* (2011): 577.

48 Nedelsky, Jennifer. *Law’s Relations: A Relational Theory of Self, Autonomy and Law*. New York: Oxford University Press, 2011: 197.

runacağı tartışmasının oldukça gereksiz olduğunu savunmaktadır. Ancak bu iki sistem pek çok açıdan birbirlerinden oldukça farklıdır. Birbirlerinden farklı siyasi geçmişlere ve farklı yargısal mekanizmalara sahiptirler. Yine belirli bazı zararlar bu sistemlerden birisinde korunuyor olup diğerinde kapsam dışı olarak değerlendirilebilir. Bir sulak alanın çoraklaşması ne yaşam ne sağlık ne mülkiyet ne de başkaca bir insan hakkını tehdit eder; ancak gene de çevresel bir hakkı ihlal ettiğinin tespiti gerekir. Çevresel talepleri insan hakları içerisinde sınıflandırmak konuyu tamamıyla insan-odaklı bir anlayış ile sınırlamaktadır. Talepleri, çevreye verilen zarar odaklı olarak sınırlamak ise insan haklarının zaten oldukça geniş olan kapsamını daha da genişletmek o anlamına gelebilir; ancak çevrenin bağımsız bir olgu olarak öneminin vurgulanmasını ve pek çoklarının belirttiği üzere ilginin en önemli konuya çekilmesini sağlar: küresel çevreye. Diğer taraftan, uluslararası çevre hukuku tüm çevresel zararlar da tek başına yeterli olmayacaktır: temiz suya erişimdeki sorunlar çevresel nedenlerden kaynaklı olabilir; ancak temelde yaşama, sağlık ve onur gibi insan haklarını ilgilendirirler.

Bu tartışmanın sonucundan ve çevresel haklarının çevre hukuku ya da insan hakları hukuku bağlamında korunmasından bağımsız olarak, çevre düzenlemelerinin uluslararası düzeyde oluşturulmasının bazı sorunları bulunmaktadır. İlk sorun kültürel farklılıklardır: “özellikle Kuzey-Güney farklılıkları düşünüldüğünde [çevrenin korunması değerinin] varsayıldığı gibi insan haklarına içkin evrensel kabul görmüş bir değer olma yetisinden [yoksun olduğu] söylenebilir.”⁴⁹ Tüm gelişmiş ülkelerin çevresel değerleri geliştirme ve koruma konusunda (güçlü bir çevreci anlayışa sahip olmayan) dünyanın geri kalanına öncülük ettiklerinin söylenmesi olanaklı olmasa da, Kuzey’in kültürel etkisinin dünyanın geri kalanında çevresel değerlerin nasıl ve ne düzeyde korunacağı üzerinde etkili olduğu rahatlıkla söylenebilir. Gerçekten de tüm dünyada yürütülen çevresel tartışmaların dikkate değer bir kısmının Kuzey’in önceliklerinden kaynaklandığı açıktır: Küresel düzeyde çevresel kirlenmenin hızı ve buna karşın önlemler alma konusundaki genel rahavet, Kuzey ülkelerinin endüstriyel kalkınma eğilimlerinin, bu kalkınmanın yenilemeyen doğal kaynaklara bağımlılığının ve kültürel olarak doğal dünyadan kopuşların yansımasıdır. Dahası dünyanın zengin ülkelerinin kültürel değerleri Uluslararası Para Fonu ve Dünya Bankası gibi vasıtalar yoluyla dünyanın geri kalanını da etkisi altına almaktadır, ki bu değerler, şu ana kadar özelleştirme ve kalkınmayı ekolojik ve toplumsal değerlere üstün tutmuşlardır.

Çevresel çıkarların uluslararası düzeyde ele alınmasının bir diğer sorunu, bu yaklaşımın problemin merkezinden uzaklaşılmasını sonuçlamasıdır. Bu sava göre, çevre küresel bir olgu olsa da etkileri yerel olarak hissedilir ve en iyi ve özverili koruma yerel ve ulusal düzeyde sağlanabilir. Ünlü çevre davalarını incelediği araştırmada Oliver Houck şöyle yazmıştır: “Hem avukat hem de müvekkil için asıl kaygının her zaman o bölge olduğu açıktır. Neredeyse tüm davalar doğanın yalnızca belirli bir kısmının -belirli bir nehrin, bir ormanın ya da cennetten bir parça kadar güzel bir doğal güzelliğin- korunmasını sağlamak için açılır.”⁵⁰ Dava

49 Boyle, “Human Rights and the Environment,” 33.

50 Dannenmaier, Eric. “Environmental Law and the Loss of Paradise.” *Columbia Journal of Transnational Law* 49 (2011): 463, 467, reviewing Oliver A. Houck, *Taking Back Eden: Eight Environmental Cases that Changed The World*, 1st edn. Washington: Island Press, 2011.

konuları her zaman dünyanın belirli bir kişi için önemli olan belirli bir köşesidir. Çevresel davaların bu bölgeye ve kişiye özgü yapısı doğanın korunması için yerelleşmenin gerekli olduğu savını desteklemektedir.

Çevresel hakların uluslararası düzeyde ele alınması fikrine karşı başka itirazlar da yöneltilmiştir. Bu itirazlardan birisi çevresel bir hak veya çıkarın tanım ve kapsamının belirlenmesindeki zorluklara yoğunlaşmaktadır. “Sıklıkla da savunulduğu üzere, istenmeyen uygulama ve sonuçlara olanak vermemek için tanım ve kapsamı belirsiz bir tanınmasında acele etmemek gerekir.”⁵¹ Kiss ve Sheldon “soyut kavramlarla ideal bir çevreyi tarif etmenin olanaksız olduğunu” kabul etmekte ancak “insan hakları denetim mekanizmalarının ve mahkemelerin diğer pek çok hakta yaptıkları gibi hakkın sınır ve tanımı açısından kendi özgün yorumlarını yaparak”⁵² bu sorunu giderebileceklerini savunmaktadırlar. Ancak uluslararası düzeydeki uygulamaların sicili güven verici değildir. Toplumsal ve ekonomik çevre haklarının bireysel olarak dava edilebilirliği henüz yeni yeni olanaklı hale gelmiştir. Yine kişisel ve siyasi hakların onlarca yıllık dava geçmişleri olsa da, Avrupa sistemi ayrı tutulursa, çok az sayıda davada bu haklar çevresel hakları da kapsar biçimde geniş yorumlanmışlardır. Diğer taraftan İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi düzinelerce bağlayıcı çevresel karar vermiş, bu yazının yazıldığı tarih itibarıyla Aarhus Uyum Komitesine de yaklaşık doksan adet başvuru yapılmıştır.⁵³

Yine çevresel hakları tanımlamak ve bu hakları gerçekleştirmekle görevli uluslararası kuruluşların da çevresel hakları güvence altına alan ortak bir uluslararası çevre hukuku oluşturma konusunda etkili olabildikleri söylenemez. Özellikle Avrupa ve Amerika kıtası düşünüldüğünde bölgesel düzeyde durum daha iyi görünse de dünyanın diğer bölgeleri çevrenin istekli ve etkili koruyucuları olamamışlardır. Bu nedenle, özellikle Afrika’da ve Güneydoğu Asya’daki bazı ülkelerin ulusal mahkemelerinin gösterdiği çabalar, bu bölgelerde yaşayan halkların haklarının korunması açısından son derece önemlidir.

Bir diğer sorun maliyetlerle bağlantılı olarak pratik bir sorundur. Örneğin Aarhus Sözleşmesi’nin uygulaması beklentilerin oldukça altında kalmıştır. Bununla ilgili olarak Reid ve Ross şu gözlemi yapmaktalar:

Aarhus Sözleşmesi’nin gereklerini yerine getirmek tüm Birleşik Krallık için geçerli ortak bir sorun haline gelmiştir. Sözleşme’de kamunun adil, uygun ve zamanında giderimler elde edebilmesi için caydırıcı derecede pahalı olmayan giderim yollarına erişebilme hakkı tanınmış olsa da Birleşik Krallık’ta yargı harç ve masrafları korkunç derecede yüksektir ve kaybeden tarafın kural olarak kazanan tarafın dava masraflarını da ödemek zorunda kalıyor olması bu sorunu tırmandırmaktadır. Kişilerin dava açarken kendi masraflarının yanında karşı tarafın dava masraflarını ödeme riskini de üstlenmek zorunda kalmalarını öngören bu sistem, potansiyel davacılar üzerin-

51 Boyle, “Human Rights and the Environment,” 33.

52 *Ibid.* (A.C. Kiss and D. Shelton, *International Environmental Law*, 2nd edn. New York: Transnational Publishers, 2000, 174-8’den alıntı yapılmıştır)

53 Bkz. www.unece.org/env/pp/pubcorn.

de caydırıcı etki yapmaktadır ... Zaten Aarhus Sözleşmesi Uyum Komitesi de Birleşik Krallık'taki sistemin öngörülen standartlara uygun olmadığını belirtmiştir.⁵⁴

Uygulamalar istenildiği gibi olsa dahi ideal bir çevre ve bu çevreyi koruma ölçütlerinin belirlenmesi sorumluluğunun, teorik ve normatif olarak, uluslararası düzeyde mi yoksa ulusal düzeyde mi ele alınması gerektiği sorusu hala sorulabilir. Dünya çapında pek çok mahkeme ise bize, çevresel hakların en etkin biçimde anayasal hukukunun yardımıyla ulusal düzeyde korunabileceğini göstermektedir.

ÇEVRE HAKLARINI ULUSAL DÜZEYDE ELE ALMAK

Bilindiği üzere uluslararası hukukun hem katı hem de yumuşak araçlarla ulusal anayasa hukuku üzerindeki etkisini giderek arttırması nedeniyle ulusal ve uluslararası hukuk arasındaki sınır her geçen gün bulanıklaşmaktadır. Birçok ülke, uluslararası hukukun etkisi ile -özellikle Aarhus Sözleşmesinde ortaya konulan usuli çevre haklarına ilişkin ilkeler doğrultusunda- anayasalarında birtakım çevresel hakları güvence altına alan değişikliklere gitmişlerdir.⁵⁵ Güney Afrika Anayasası'nın bunlar arasında örnek gösterilebileceği diğer bazı anayasalarda ise uluslararası çevre hukukunun bazı değer ve kavramlarına yer verilmiş ve uluslararası hukuk bağlayıcı veya bazen de en azından yol gösterici bir kaynak olarak sayılmıştır.

Fakat pek çok ülkede uluslararası hukuk kurallarına salt bu kuralların bağlayıcı olmaları nedeniyle değil, belirli bir konu üzerinde küresel bir fikir birliğini yansıtmaları sayesinde ve bu nedenle uyulmaktadır. İsrail Yüksek Mahkemesi'nin bir kararında belirttiği üzere bir uluslararası sözleşme "yasal düzenlemeler yoluyla iç hukuk sistemine dâhil edilmemiş olsa dahi yalnızca uluslararası düzeydeki sorunların değil ulusal düzeydeki hukuki sorunların da yorumlanmasında dikkate alınması gereken yol gösterici kılavuz değerler içerebilir."⁵⁶ Pakistan Yüksek Mahkemesi, 1994 yılında uluslararası hukukun iç hukuka etkisine dair daha da kapsamlı bir değerlendirme yapmıştır:

Uluslararası bir fikir birliği uluslararası hukuk anlamında bağlayıcı bir belge haline getirilmediği sürece hukuk değeri kazanmazlar ve hiçbir taraf devlet için bağlayıcı değildirler. Ancak bu tür belgelerin hukuksal pencereden bağlayıcılık eksikliği, yol gösterici değerlerine ve saygıyı hak ettikleri gerçeğine halel getirmez. Rio Bildirgesi, dünyanın her tarafından gelen ülke liderlerinin ateşli tartışmalar ve gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında uzun görüşmeler sonucu neredeyse tam bir fikir

54 Reid, C. and Ross, A. "Environmental Governance in the UK." In *Environmental Protection in Multi-layered Systems: Comparative Lessons from the Water Sector*, by M. Alberton and F. Palermo (eds.). Leiden: Martinus Nijhoff 2012: 161-85 (Studies in Territorial and Cultural Diversity Governance) (metnin içindeki alıntı ve atıflar dâhil edilmemiştir).

55 Boyd, *Environmental Rights Revolution*, 106. Uluslararası insan haklarının anayasalara dâhil edilmesine ilişkin genel bir değerlendirme için bkz. Zachary Elkins, Tom Ginsburg and Beth Simmons, "Getting to Rights: Treaty Ratification, Constitutional Convergence, and Human Rights Practice," *Harvard International Law Journal* 54(1) (2013): 61-95.

56 *Abu Masad v. Water Commissioner*. Civil App. No. 9535/06, 26 (İsrail Yüksek Mahkemesi, 2011)

birliğiyle oluşturulmuştur. Çevre, ülkesel sınırları aşan etkileri ve hiçbir sınır tanımayan yapısı ile evrensel bir sorundur. Bu konuda tüm dünya ülkeleri işbirliği yapmalı ve katkıda bulunmalıdır. Tam da bu nedenle Rio Bildirgesi çok güçlü bir bağlayıcı güç görevi görerek çevresel sorunlarla mücadele konusunda ülkeler arasında bir düzen sağlayabilir.⁵⁷

Dolayısıyla ülkelerin hem çevre hukuku hem de insan hakları hukuku sistemlerinden birtakım uluslararası hukuk ilkelerini -gittikçe artan bir eğilimle- kendi anayasa hukuku sistemlerine dâhil ettikleri söylenebilir.⁵⁸ Diğer taraftan ise, biraz da bu yakınlaşma nedeniyle, uluslararası ve uluslararası yargı yerleri de kendi belge ve sözleşmelerini yorumlarken ulusal anayasal uygulamaları gittikçe daha fazla dikkate almaktadırlar. Pek çok ülkenin ve bu ülkelerdeki yerel yönetimlerin pek çok çevresel yasa, yönetmelik, diğer yasa-altı düzenlemeleri ve geleneksel hukuk kurallarına sahip olması, bu çevresel değerlerin anayasal olarak da sağlamlaştırılmasını gereksiz kılmaz.⁵⁹ Aksine, çevresel koruma konusundaki uluslararası ve bölgesel ilgi bu değerlerin ulusal düzeyde korunmasını da kolaylaştırır. Bu korumanın yasalar ve diğer düzenleyici işlemler yoluyla da sağlanabileceği savunulabilecek olsa da çevresel anayasalcılık pek çok nedenle çevrenin korunması hedefinin gerçekleştirilebilmesi konusunda anayasal olmayan diğer yollara göre çok daha elverişlidir.

İlk olarak, anayasalarca güvence altına alınan çevresel hükümler diğerlerine göre çok daha dayanıklı hale gelirler. Brandl ve Bungert'in de belirttiği gibi:

Çevresel korunmanın anayasalarca güvence altına alınması, hukuk kuralları arasında hiyerarşik olarak en yüksek düzeye ulaşması ve diğer tüm yasal düzenlemelere, idari kararlara ve mahkeme kararlarına göre üstün konuma gelmesi anlamına gelir. Örneğin çevresel koruma bireysel bir hak olarak düzenlenerek diğer temel hakların öncelikli ve korunmalı niteliğinden yararlandırılabilir. Tüm bunlara ek olarak çevresel düzenlemelere anayasalarda yer vermek, çevrenin korunması ereğinin yasama organlarındaki basit çoğunluklara kurban edilmesini de engeller. Anayasal hükümler ancak çok daha karmaşık bir usulle ve nitelikli bir çoğunlukla değiştirilebildiklerinden, bu düzenlemelerin hukuk düzenindeki yeri de sağlamlaşmış olacaktır.⁶⁰

İkincisi, çevresel anayasalcılık diğer yerel hukuki yaklaşımlara göre çok daha etkili bir normatif işlev görecektir çünkü "verili ülkedeki en üstün hukuk normları olarak anayasal

57 *Shelhia Zia v. WAPDA*. Human Rights Case No. 15-K of 1992, P L D 1994 Supreme Court 693(Pakistan Yüksek Mahkemesi, 12 Şubat 1994)

58 Bkz. J.L. Larsen. "Importing Constitutional Norms from a 'Wider Civilization': *Lawrence* and the Rehnquist Court's Use of Foreign and International Law in Domestic Constitutional Interpretation," *Ohio State Journal* 65 (2004): 1283, and Ralph G. Steinhart. "The Role of International Law as a Canon of Domestic Statutory Construction," *Vanderbilt Law Review* 43 (1990): 1103.

59 Bunlara Avustralya, Avusturya, Beyaz Rusya, Beyaz Rusya, Kanada, Çin, Çek Cumhuriyeti, Fransa, Hindistan, İtalya, Jamaika, Japonya, Meksika, Hollanda, Polonya, Rusya, Singapur, Güney Kore, Ukrayna, Birleşik Krallık, Birleşik Devletler ve Avrupa Birliği örnek verilebilir. Genel olarak bakınız, Schlickman *et al.* (eds.). *International Environmental Law and Regulation*. Butterworth Legal Publishers, 1995, Vol II (bu ülkelerdeki çevresel yasalar ve düzenleyici işlemler tartışılmaktadır).

60 Brandl and Bungert, "Constitutional Entrenchment," 4-5.

hükümler, tüm yurttaşların uyması gereken örnek bir yurttaş profili oluştururlar ve kamusal tartışmaları ve davranışları etkiler ve yönlendirirler.”⁶¹ Brooks’a göre:

Anayasada sağlıklı bir çevre temel hakkını güvence altına almanın temel amacı kirletme faaliyetinin bireylerin maddi yaşama ve sağlık haklarına bir saldırı olduğunu anayasal olarak açıklığa kavuşturmaktadır. [Bu] anayasal değerler tüm ulusun ortak değerleridir. Bu açıdan bakıldığında, federal anayasa düzeyinde bir sağlıklı çevre hakkının tanınması oldukça anlamlı olacaktır.⁶²

Üçüncüsü, belki de anayasalcılığın normatif olarak üstünlüğü nedeniyle, kamu diğer çevresel düzenlemelere kıyasla çevresel anayasal düzenlemeleri benimsemeye daha yatkındır: “Halk anayasal hükümlerle, özel bazı yasal düzenlemelere kıyasla daha içli dışlıdır ve anayasal hükümler halk tarafından daha iyi bilinir. Yurttaşlar kendilerini anayasalarıyla tanımlar ve anayasalarıyla tanımlanırlar.”⁶³ Anayasalcılık özel girişimlerin faaliyetlerine kısıtlamalar getiren dar kapsamlı yasaların aksine ortak ulusal değerlerin bir dışavurumu olduğundan halkın anayasal talimatlara uyma eğilimi çok daha yüksek ve anayasalarda öngörülen yükümlülüklerle direnme ve bu yükümlülükleri sorgulama eğilimleri çok daha düşüktür.

Dördüncüsü, pek çok ülkede var olan yasal çerçeve kapsamlı bir nitelikli çevre hakkını güvence altına almamaktadır. Bruch ve diğerlerinin gözlemlediği gibi: “Gelişmiş bir çevresel koruma sistemine sahip ülkeler dahi zaman zaman yasalarının tüm çevresel sorunları çözebilmek için yeterli olmadığını fark edebilmektedirler.” Yine Bruch ve diğerlerine göre “bu sorun çevresel yasa ve diğer düzenleyici işlemlerini yeni yeni oluşturan ve geliştiren ülkelerde daha yaygın”⁶⁴ olsa da, genel itibarıyla tüm dünya çapında ortak bir sorundur. Örneğin Birleşik Devletler’in yere göğe sığdıramayan çevresel yasalarının tek bir tanesi dahi, nitelikli bir çevre hakkını güvence altına almamaktadır. Ülkenin en önemli çevre hukuku başarısı olarak görülen National Environmental Policy Act (Ulusal Çevre Politikaları Yasası (NEPA))⁶⁵ dahi böyle bir düzenlemeye sahip değildir. NEPA tüm dünyada yaygın bir biçimde örnek alınmış⁶⁶ ve ulusal ve yerel düzeyde yasa ve diğer düzenleyici işlemlere ve bazı uluslararası çevre anlaşmalarına esin kaynağı olmuştur.⁶⁷ NEPA’nın amaçları şunlardır:

İnsan ve çevre arasında üretken ve yararlı bir uyumun sağlanmasını teşvik edecek bir ulusal politika belirlemek, çevreye ve biyosfere verilen zararların engellenmesini ve ortadan kaldırılmasını ve insanlığın sağlık ve refahının artmasını sağlamak için çaba gösterilmesini teşvik etmek, ekolojik sistemlerin ve doğal kaynakların Ülke için önemine dair bilinci geliştirmek.⁶⁸

61 *Ibid.*

62 Brooks, Richard O. “A Constitutional Right to a Healthful Environment.” *Vermont Law Review* 16 (1992): 1109.

63 Brandl and Bungert, “Constitutional Entrenchment,” 4-5.

64 Bruch *et al.*, “Constitutional Environmental Law,” 134.

65 42 U.S.C. § 4321-4347 (NEPA).

66 Nicholas Yost şöyle yazmıştır: “NEPA Amerikan tarihinin en çok örnek alınan yasası olabilir.” *The Nepa Litigation Guide*, 2nd edn. American Bar Association, 2012.

67 Bkz. the Antarctic Environmental Protocol, 30 ILM 849 (1992).

68 *Ibid.*, section 2.

Bu kapsayıcı ifadelerle karşı NEPA, herhangi bir maddi çevre hakkını güvence altına almamaktadır. NEPA insan çevresinin niteliğini önemli ölçüde etkileyebilecek faaliyetlerden önce federal birimler tarafından bir çevresel etki değerlendirilmesi yapılmasını şart koşmaktadır. Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi NEPA'nın federal birimlere çevresel sonuçlara dair "titiz bir inceleme" yapma görevi yüklediğini⁶⁹ ve yasanın "eylem gerektiren emredici bir niteliği"⁷⁰ olduğunu kabul etse de karar alım aşamasından önce yapılacak bir işlem öngören bu hükmün öncelikli olarak bir usul hükmü olduğuna ve tek başına bu hükmeye dayanılarak çevresel hakların korunması için dava açmanın mümkün olmadığına hükmetmiştir. Bu yorum yasayı maddi nitelikten yoksun bırakmaktadır. Yaygın bir sorun olarak tüm dünyada çevresel koruma hakkındaki yasal düzenlemeler ve tazminat hukuku hükümleri maddi çevresel hakları güvence altına almamakta ve bu hakları güvence altına alan azınlık ise yalnızca belirlenmiş sınırlı sayıdaki çevresel soruna karşı bu güvenceyi sunmaktadır.

Beşincisi, yasalarca geniş kapsamlı bir çevresel koruma sağlanan ülkelerde dahi davacılar, bu korumadan yararlanabilmek için (kişi yönünden yetki kuralları gibi) pek çok usuli ve anayasal engeli aşmak ve konunun yargının yetki alanı içerisinde kaldığını kanıtlamak durumunda kalmaktadır.

Son olarak, Anglosakson sisteminde geleneksel hukuk kurallarının bağlayıcılığı yasayıcı organların insafındadır.⁷¹ Örneğin, Birleşik Krallık Anayasasında yer alan "yasallık ilkesi" Anglosakson sisteminde "doğal" hakları da kapsar ve bu ilke somut vakanın koşullarına göre uygulanır.⁷² Birleşik Krallık Human Rights Act'i (İnsan Hakları Yasası) kabul ederek İnsan Hakları Avrupa Sözleşmesindeki hakları iç hukukuna dâhil etmiştir.⁷³ Ancak bu yasaya göre, "Parlamento kendi takdirine bağlı olarak çevresel haklara müdahale edilmesine izin verebilir."⁷⁴ Tüm bunlar bir arada değerlendirildiğinde ulusal ve ulusal-altı düzeydeki yasaların ve diğer düzenleyici işlemlerin çevresel anayasalcılığın verebileceği katkıyı sağlayamayacağı kolaylıkla söylenebilir.

Yine eyalet düzeyinde yapılan anayasal çevre düzenlemeleri de ulusal düzeyde yapılacak çevresel anayasalcılık düzenlemelerine duyulan gereksinimi azaltmaz. Yedinci bölümde tartışılacağı üzere Birleşik Devletler'de en az adet otuz eyalet anayasasında çevresel konulara atıf yapılmaktadır.⁷⁵ Bunlardan beş tanesi açıkça ve on bir tanesi dolaylı olarak temiz bir çevre hakkını tanımaktadır.⁷⁶ Ancak, göreceğimiz üzere, yerel çevresel anayasal haklar belki de çevresel anayasal haklar arasında en az uygulanabilme yeteneği bulabilmiş düzenlemelerdir.⁷⁷

69 *Kleppe v. Sierra Club*. 427 US 390 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1976).

70 *Robertson v. Methow Valley Citizens Council*, 490 US 332 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1989).

71 Bkz. Douglas-Scott, S. "Environmental Rights in the European Union: Participatory Democracy or Democratic Deficit?" In Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 109-18.

72 Pontin, "Environmental Rights under the UK's 'Intermediate Constitution,'" 21.

73 *Ibid.*, 21-3, 64-5.

74 *Ibid.*, 64.

75 Bkz. Tucker, John C. "Constitutional Codification of an Environmental Ethic." *Florida Law Review* 52 (2000): 299 (Florida'daki gelişmelere yer verilmektedir).

76 Bkz. Weiss, Edith Brown. *International Environmental Law and Policy*. Aspen Law and Business, 1998: 416 (Illinois, Hawaii, California, Florida, Massachusetts, Montana, Pennsylvania, Rhode Island ve Virginia sayılmaktadır).

77 Yerel düzeyde insan hakları ile çevre arasındaki karşılıklı bağıllık hakkında bir tartışma için genel olarak bakınız, Deimann, Sven and Bernard Dyssli (eds.). *Environmental Rights: Law, Litigation and Access to Justice*. Gaunt, 1995.

Tüm bu nedenlerden dolayı, uluslararası ve yerel diğer mekanizmalar yetersiz kaldığında çevresel anayasalcılık çevresel konuların çözülmesi konusunda kapsayıcı bir “güvenlik ağı” rolü oynayarak⁷⁸ topluma çevresel değerlerin etkili ve verimli bir biçimde aşılmasına yardımcı olabilir: Aldo Lepolod’un de belirttiği gibi, “Yaşayan toplumun bütünlüğünü, geleceğini ve güzelliğini korumayı amaçlayan bir mücadele haklı ve doğru, aksini savunan diğer her hareket ise haksız ve yanlıştır.”⁷⁹ Bu itibarla, çevresel anayasal hakların temel insan haklarının ve biyoçeşitliliğin korunabilmesi için elde kalan olanaklar içerisinde en iyisi olduğu söylenebilir.⁸⁰

Çevresel anayasalcılığın mevcut ulusal ve uluslararası hukuk düzenlerindeki boşlukları doldurmaya yardımcı olabilecek olması hangi hakların anayasalarda tanınması gerektiği ve çevresel hakların bu tanınması gereken haklar arasında olup olmadığı sorusunu akla getirmektedir.

ANAYASALCILIĞIN DEĞERİ

Anayasalcılığın değerini konuşmadan önce hemen kabul etmek gerekir ki anayasalcılığın yokluğu, çevresel korumanın olmadığı anlamına gelmez. Örneğin resmi ve yazılı bir anayasadan yoksun olan Birleşik Krallık’ta çevresel hukuk yasalarca güvence altına alınmıştır.⁸¹ Yine anayasalcılığın yokluğu, sürdürülebilir kalkınma gibi çevresel değerlerin kapsayıcı politikalar öngören kurallar yoluyla korunamayacağı anlamına gelmez.⁸² Ancak yine de özellikle çevresel haklar konusunda, anayasanın eksikliği oldukça önemli bir boşluk yaratır. Reid ve Ross bu boşluğu şöyle özetlemektedir:

Yazılı bir anayasanın eksikliği çevreye (hatta aslında tüm önemli toplumsal hedeflere) dair geniş kapsamlı yol gösterici düzenlemelerin ve bireysel hakların ifade edilebileceği bir belgenin bulunmaması anlamına gelir; İngiliz yasama geleneği de bu tür genel amaç ve hedeflere dair düzenlemeler yapmaktan kaçınma eğilimindedir. Bu nedenle Ulusal Parklarla ilgilenen birimlerin ve diğer yetkili organların amaç ve görevlerini ortaya koyan bazı düzenlemeler mevcut olsa da bu düzenlemeler ne geniş bir uygulama alanına sahiptir ne de belirli çevresel hedefler koyarlar. Dolayısıyla elde sadece birkaç yetkili organın yetki ve ödevlerini düzenleyen gelişigüzel bir kurallar yığını bulunmaktadır.⁸³

Yine Reid ve Ross’un Birleşik Krallık için yaptığı gözlemlere göre: “Haksız fiil, kanuna ay-

78 Bruch *et al.*, “Constitutional Environmental Law,” 134.

79 Leopold, Aldo. *A Sand County Almanac*. Random House Digital Inc., 1986. 224-5.

80 Wilson, Edward O. “The Current State of Biodiversity.” In *Biodiversity*, by Edward O. Wilson, 12-13. Washington: National Academic Press, 1988 (insan-müdahalesinden-önceki çağa kıyasla türlerin tükenme hızını insanların 1.000 ila 10.000 kat arasında arttırdığına dikkat çekilmektedir).

81 Bell, S. and D. McGillivray. *Environmental Law*, 7th edn. Oxford University Press, 2008: 94-5.

82 Örneğin sürdürülebilir kalkınma konusunda yasamanın rolüne dair kapsamlı ve ikna edici tartışmalar için bkz. Ross, A. “Why Legislate for Sustainable Development?” *Journal of Environmental Law* 20 (2008): 35-68; Ross, A. “It’s Time to Get Serious – Why Legislation is Needed to Make Sustainable Development a Reality in the UK.” *Sustainability* 2 (2010): 1101-27, www.mdpi.com/2071-1050/2/4/1101

83 Reid and Ross, *Environmental Governance* (metnin içindeki alıntı ve atıflar dâhil edilmemiştir).

kırılık ve özellikle kabahatler hukuku gibi Anglosakson hukukunun bazı dallarının çevresel bağlamda da uygulama alanı bulabileceği söylenebilecek olsa da mahkemelerin şu ana kadar verdikleri kararların büyük bir bölümünü bu yasaların, özellikle Avrupa Birliği hukukunun etkisi altında, yetkililere verdikleri görevlerin kapsamının ve tanıdığı takdir yetkisinin sınırlarının belirlenmesine dair kararlar oluşturmıştır.”⁸⁴

Anayasalcılık izleri, çok eski tarihlere kadar izlenen bir kavramdır. Schochet bunu şöyle açıklar:

“Anayasalcılığın” *saygınlığı* liberal demokratik teorinin büyük ölçüde meşruiyet ve istikrar kazanabilmiş birkaç getirisinden birisidir. On altıncı yüzyıldan itibaren Batı Avrupa ve Amerika tarihinin en göze çarpan özelliği, bireysel özgürlüklere kavuşma mücadeleleri ve devlet yönetimindeki keyfiliklerden kurtulma isteği olmuştur. Anayasalcılığın temel ilkeleri olan iktidarın sınırlandırılması ve hukukun üstünlüğü ilkeleri ... bu mücadelelerde kullanılabilecek eşsiz birer ilke olarak ortaya çıkmışlardır.

İzleri Orta Çağlardan antik çağlara kadar uzanan anayasalcılık *gelenegi* ise çok daha derin bir geçmişe sahiptir ... -tüm tarihsel biçimleriyle- “Anayasalar”, medeni toplumun tanımlayıcı karakterini oluşturan bir yapı olarak tarih boyunca bir meşruiyet ölçütü olmuşlardır ... (Anayasalar) insan doğasına özgü kavramlarla doğrudan bağlantılıdır ve hiçbir zaman insanın yetenekleri, gereksinimleri ve eksikliklerinden bağımsız olarak düşünülemezler.”⁸⁵

Anayasalcılığın, özellikle çevresel anayasalcılık gibi yeni kavramları da içerdiğinde, pek çok yararı bulunmaktadır. Devlet yapılanmasını düzenleyen anayasalar, devlet organları arasındaki güç ve yetki dağılımlarını gerçekleştirir. Pek çok ülkede devlet erki yasaları yapan, yürüten ve yorumlayan üç ana erke ayrılmaktadır. Anayasalar ayrıca oy verme, ifade özgürlüğü ve toplanma gibi bireysel ve örgütlü siyasi hakları, yaşam, kişi özgürlüğü ve güvenliği ve mülkiyet gibi kişi haklarını ve gittikçe artan bir eğilimle sağlık yardımı, emeklilik, çalışma ve son zamanlarda, sağlıklı çevre hakları gibi sosyal ve dayanışma haklarını da güvence altına alırlar. Anayasalcılığın önemi, iktidarları kısıtlama amacıyla kullanılan diğer araçların bu konuda oldukça zayıf ve yetersiz kalmış olmalarında yatar.⁸⁶ Anayasalcılık ayrıca insan doğasının bir yansımasıdır ve insanın yetenekleri, gereksinimleri ve eksikliklerinden bağımsız olarak düşünülemez. Anayasalcılık, her sorunun cevabı olmasa da toplumun tümünün uyması gereken yazılı bu kuralların varlığının yokluğundan iyi olduğu yaygın kabuldür. Sonuçta, Buchanan’ın dediği gibi, “hepimiz anayasacıyız ...”⁸⁷

Bir anayasa oluşturan ve bu anayasayı yürürlüğe sokan bir ülke, oldukça önemli bir ilerleme sağlamış sayılabilir. Yazılı anayasalar bir toplumun en temel ilişkilerinin ve kurallarının yansımalarıdır.⁸⁸ Borgeaud’ın on dokuzuncu yüzyılda yazdığı üzere, “Tipik bir anayasa,

84 *Ibid.*

85 Schochet, Gordon J. “Introduction: Constitutionalism, Liberalism, and the Study of Politics,” in *Nomos XX 1*, edited by J. Roland Pennock and John W. Chapman. New York University Press, 1979: 1-2.

86 *Ibid.*, 5.

87 Buchanan, James M. “Why do Constitutions Matter?” In *Why do Constitutions Matter?*, by Niclas Berggren et al. (eds.), 1, 12. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2000.

88 Bryce, Viscount James. *Constitutions*. Oxford University Press, 1905: 37-8.

onu kabul eden toplumun modern devlet özleminin yansıması olarak, demokratiktir ve egemenliği ulusun iradesine bırakır.”⁸⁹ Anayasalar “en üstün ve temel hukuku”⁹⁰ ifade ederler ve hakların, ödevlerin ve sorumlulukların en öncelikli olanlarını ilan ederler.⁹¹ Finer ve diğerlerine göre “Anayasalar iktidarın, işlevlerin ve görevlerin devletin çeşitli organ ve kurumlarına dağıtıldığı ve bunlar ile halk arasındaki ilişkinin tanımlandığı kurallar bütünüdür.”⁹² Daha da önemlisi, anayasalar “her zaman bir meşruiyet ölçütü olmuşlardır.”⁹³ Borgeaud’un özetlediği üzere, “Anayasalar devletin yönetsel yapısının düzenlendiği ve bireylerin toplumun bütünüyle ilişkilerinin düzenlendiği temel yasadır ... Tüm ülke için fevkalade önemli sayfalar dizisidir.”⁹⁴ Gerçekten de, anayasalcılığın özünü yansıtan Cezayir anayasasının başlangıç kısmı, anayasanın “yasalara uygun olarak yürütülmesi gereken devlet yetkilerinin kullanımını ve denetlenmesini ve insanlığın kendini tüm yönleriyle geliştirmesine olanak tanınmasını”⁹⁵ güvence altına aldığını düzenler.

Ancak yazılı anayasalar, bazı çelişkiler de içerirler. Siyasi veya toplumsal çoğunluğun desteğiyle üretilen anayasalar, çoğunlukçu değil çoğulcu bir anlayış benimseyerek belirli bazı bireysel hakları çoğunluğun tahakkümüne karşı da koruma altına alabilirler. Ve anayasalar çoğu zaman tarihte özel bir an veya olayın sonucu olarak ortaya çıksalar da çok uzun zamanlar için geçerli olmayı ve gelecek kuşakların da çıkarlarını korumayı hedefleyen ilke ve değerlere yer verirler. Sonuç olarak anayasalar, şimdiki ve gelecekteki devlet organlarının birbirleri ile aralarındaki ilişkileri ve devlet-birey ilişkilerini tanımlarlar.

Anayasal haklar, genellikle serbestlik ve özgürlük gibi kavramları yüceltirler ve yeteri kadar temsil olanağına sahip olmayan bireylerin ve çıkarların da korunabilmesini amaçlarlar. Yine toplumun sıklıkla göz ardı edilen ifade özgürlüğü, din özgürlüğü, eğitim, sağlık ve onur gibi haklarına dair “bireylere öznel ve kişisel güvenceler” sunarlar.⁹⁶ Buchanan’ın belirttiği üzere:

İktidarı sınırlama fikri, özellikle başka bir grubun iktidara gelip iktidarın verdiği güç ve araçlarla devlet adına tüm yetkileri kötüye kullanması korkusundan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle anayasalarda öngörülen sınırlamalar, bireyin örgütlü bir toplumun bir parçası olarak kendi rızası ve çıkarı hilafına olsa dahi uymak zorunda olduğu karar ve eylemlerin çeşit ve kapsamlarını kısıtlama amacını taşırlar. Bu mantık, verili bir bireyi etkileyen kararların o bireyin rızası hilafına da olsa alınabilmesine izin veren tüm örgütlü topluluklar için geçerlidir.⁹⁷

89 Borgeaud, Charles, *Adoption and Amendment of Constitutions in Europe and America*. Edited by John Martin Vincent. Charles Downer Hazen trans. New York: Macmillan, 1895: 35.

90 *Marbury v. Madison*, 5 U.S. (1 Cranch) 137, 177 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1803).

91 Bruch et al., *Constitutional Environmental Law*, 138.

92 Finer, S.E., Vernon Bogdanor and Bernard Rudden. *Comparing Constitutions*. Oxford University Press, 1995.

93 Schochet, *Introduction*, 1-2.

94 Borgeaud, *Adoption and Amendment*, xv-xviii.

95 Cezayir Anayasası, Başlangıç kısmı.

96 Brandl and Bungert, “Constitutional Entrenchment,” 9-15 (temel hakları destekleyen klasik-liberal, kurumsal, değer-odaklı, nesnel, demokratik ve toplumsal teoriler açıklanmaktadır).

97 Buchanan, “Why do Constitutions Matter?” 3.

Diğer taraftan anayasalcılığa yönelik bazı eleştiriler ya da en azından kuşkucu yaklaşımlar da bulunmaktadır. Bazılarına göre, örneğin çevresel haklar gibi bazı hakları anayasalarda önceden tüm sonuçları öngörülemez bir biçimde güvence altına almak hem normatif olarak etkisiz hem de ekonomik olarak verimsiz olabilir.⁹⁸ Buchanan'a göre "Anayasal kurallar belirli bazı faaliyetlerin maliyetlerini arttırlar (...) Anayasal yapı ve stratejiler oluşturulurken, ilk olarak, istenmeyen sonuçların ve bu sonuçlara yol açabilecek eylem, yol ve yöntemlerin daha bu sonuçlar ortaya çıkmadan önce saptanması, ikinci olarak da, bu eylem, yol ve yöntemlerin etkili bir biçimde engelli sağlayabilecek usuli ve diğer kısıtlamaların kararlaştırılması gerekir."⁹⁹

Hakların anayasallaştırılmasına dair bu genel eleştirilere verilen cevaplar, yazılı anayasaların toplumsal sorunlara diğer hukuki yaklaşımların sonuçsuz kaldığı durumlarda müdahale edeceğini kabul ederek başlar: "Anayasalara gereken önem verilmelidir çünkü aksi durumda ister istemez kendimizi -kurallara ve kuralların öngördüğü yapılara uyulmaması nedeniyle- daha önce, şu an veya gelecekte kimsenin tercih etmediği ve etmeyeceği sonuçların ortaya çıktığı, kaygan bir anayasal zeminde buluyoruz."¹⁰⁰ Boyd ise aynı şeyi diğer yünden savunur: çevrenin anayasal olarak güvence altına alındığı yerlerde yasalar ve diğer düzenleyici işlemler de çevresel kaynakların korunması konusunda daha etkili hale gelmektedir.¹⁰¹

Hakların anayasallaştırılmasına yönelik dile getirilen diğer eleştiriler de zayıftır. Bazılarına göre insanın doğasında olan ve var oluşundan kaynaklı hakları anayasalarla sınırlamak bu hakların önemini ve etkisini azaltmaktadır.¹⁰² Ancak hak içeren anayasaların yaygınlığı bu eleştiriyi yalanlamaktadır: Adil yargılanma, eşitlik ya da ifade özgürlüğü haklarının anayasallaştırılmasının onların önemini veya etkisini azalttığı söylenemez. Yine başka bir sava göre hakları anayasallaştırmak bireysel hakları tüm toplumun çıkarlarının önüne koyarak çoğunluk karşıtı bir etki yaratmaktadır. Anayasalcılığa yöneltilen ilkesel eleştirilerden birisi "anayasalcılığın azınlık haklarını güvence altına almak yerine, çoğunluğun azınlıklara karşı sahip olduğu güç ve yetkiyi yansıttığı"¹⁰³ yönündedir. Ancak bu eleştiri siyasi azınlıklar ile çevresel anayasalcılığın dengelemeye çalıştığı ekonomik olarak güçlü ve doğal olarak güç ve yetki sahibi azınlıkları bir tutmaktadır. Peczenik'e göre "Anayasaların parlamentodaki çoğunluğun siyasi hakları ve insan haklarını kısıtlamasını güçleştirebileceği, güçleştirmesi gerektiği ve genellikle de güçleştirdiği söylenebilir. Bu kurallar çoğunluğun gücünü sınırlayan kurallardır."¹⁰⁴

Yine başka bir eleştiri anayasaya ne kadar çok hak eklenirse anayasadaki diğer hakların öneminin bu ölçüde azalacağı yönündedir; bu görüşe göre çevresel haklar da dâhil, ne kadar

98 Bkz. *Ibid.*, 21-50.

99 Bkz. *Ibid.*, 14.

100 Peczenik, Aleksander. "Why Constitution? What Constitution? Constraints on Majority Rule." In Berggren *et al.* (eds.), *Why Constitutions Matter*, 36.

101 Boyd, *Environmental Rights Revolution*, Chapters 6-10.

102 Bkz. Dicey, Albert Venn. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, 10th edn. Palgrave Macmillan, 1959.

103 Brandl and Bungert, "Constitutions Entrenchment," 88.

104 Peczenik, "Why Constitution?" 17, 21-2.

çok “hak” olursa, etkileri de o kadar zayıflar.¹⁰⁵ “Bir anayasanın zayıflığı ve kırılganlığı içerdiği madde sayısıyla doğrudan bağlantılıdır.”¹⁰⁶ Ancak, bu iddiayı destekleyen herhangi bir deneysel kanıt bulunmamakta, hatta anayasalarda maddelerin gittikçe daha fazla sayıda ve daha uzun düzenlenmesi eğilimi tam aksini göstermektedir. Dahası bu eleştiri doğru olsaydı, aslında, özellikle Kıta Avrupası hukuk sistemini belirlemiş tüm ülkeler için tüm hukuk alanlarında uygulama bulması gerekirdi. Anayasalar “toplumun düzenlenmesi ve yönetilmesi için verilecek kararlara dair talimatlar dizisidir”; bir ülkede kurallar ya vardır ya yoktur.¹⁰⁷ Dolayısıyla sorulması gereken soru, hakkın kendisinin anayasal çerçevede güvence altına alınmasının gerekip gerekmediğidir. Borgeaud temel hakların anayasallaştırılmasına yönelik eleştirilere şöyle yanıt verir: “[Anayasalcılığa yöneltilen eleştirilerdeki] hata (...) neyin temel olduğu ve neyin yazılı olduğu arasındaki uyumsuzluklardan kaynaklanmaktadır ... Anayasa oluşturan bir halk, kendi kamu hukukunu düzenleme altına alır (...) ve kendi önem verdiği toplumsal özgürlükleri tehdit edebilecek zararlı eylemlere karşı güvenceler düzenler.”¹⁰⁸

Çevresel haklara karşı kuşkulu yaklaşanlar, az uygulanan ya da az uygulanabilecek biçimde düzenlenmiş tüm anayasal hakların normatif değerlerini kaybettiklerini savunmaktadırlar. Ancak bu ya hep ya hiç yaklaşımı güncel gerçekliği yansıtmamaktadır. Bazı anayasal hakların diğerlerine göre daha etkili bir biçimde uygulandığına hiçbir kuşku yoktur ve bazı anayasal kültürler bazı hakları diğerlerine göre daha geniş güvence altına alır. Ancak anayasalar ulusal değerleri yansıttıklarından, uygulanabilirliği belki verili an için az olsa da bir maddi hakkın salt anayasada yer alması dahi son derece yararlı olabilir. Ayrıca yine ne çevresel haklar için ne de diğer haklar için hakkın az uygulanabilme olanağı bulabilmesi anayasallaştırılmaması için bir gerekçe oluşturabilir: Az uygulanmak, hiç uygulanmamaktan iyidir. Dahası anayasada güvence altına alınmış bir anayasa yalnızca belirli bir süre için uygulanmamış kalır, bir süre sonra bu haklar davacıların ve yargıçların dikkatini çekecek ve gittikçe daha çok korunan haklar halini alacaklardır. Gerçekten de günümüzde tüm dünyada çevresel ve diğer haklar konusundaki gelişmeler bunu desteklemektedir. Ve dediğimiz gibi anayasal hakların sayısının artmasının uygulanmalarına olumsuz etkilediği kanıtlayan hiçbir kanıt bulunmamaktadır. Aksine, tüm dünyada her geçen gün insan haklarının sayısının yanında uygulanabilme gücünün de arttığı bir dönemde yaşamaktayız.

Diğer bir görüş, çevresel haklar gibi belirli bazı hakları kutsallaştırmanın birden çok hakkın çatıştığı durumlarda denge kurulmasını zorlaştıracaklarını savunmaktadır. Lazarus bu sorunu şöyle açıklar:

105 J.B. Ruhl şu hikâyeyi anlatır: “Sovyet yönetimi zamanında bir kadın Moskova’da bir restorana girer ve kendisine bir menü uzatılır. Birkaç dakika sonra kadın domuz rostosu sipariş eder, ancak restoranda artık bu yemeğin sipariş edilmediği cevabını alır. Tavuk sipariş eder, tavuğun tükendiği söylenir. Et söyler, etin fazla pişirildiği cevabını alır. Balık söyler, balığın bozulduğu söylenir. Kadın sinirli bir şekilde elindekinin menü mü yoksa anayasa mı olduğunu sorar.” Ruhl, J.B. “The Metrics of Constitutional Amendments: and why Proposed Environmental Quality Amendments don’t Measure up.” *Notre Dame Law Review* 74 (1999): 245.

106 Borgeaud, *Adoption and Amendment*, 36-7.

107 *Ibid.*

108 *Ibid.*, 37-8.

Çevresel korumanın hukuk tarafından güvence altına alınması ve ekonomik çıkarların korunması arasında kurulacak dengenin tam merkezinde yer aldığı çevrenin korunması tartışmalarının, iki tarafında da bireyler bulunmaktadır. İki taraf da kendi görüşlerini nispi değil, mutlak bazı haklara dayandırmaktadır. Sağlık hakkı. Sağlıklı çevre hakkı. Doğanın kendi hakları. Özel mülkiyet hakkı. Çoğunluğun iradesine karşı bireysel serbestlik ve özgürlük hakkı ... İki taraf da diğer tarafın görüşlerinin ahlaki temellerini kabul edilemez görme eğilimindedir.¹⁰⁹

Bu görüş betimleyici olarak isabetli görünse de hak anlayışının, doğru kavranırsa, tüm mutlakiyetçi fikirleri dışladığı ve çatışan haklar arasında sağlıklı bir dengenin kurulmasını teşvik ettiği, yine haklara bazı durumlarda somut gereksinimlerle orantılı olarak sınırlamalar getirilebileceğini kabul ettiği görülür. Sax'ın belirttiği üzere:

Bireylerin hakları, diğer bireylerin kendi haklarını makul olarak gerçekleştirebilmelerini engellememe kaydı ile sınırlandırılmıştır. Sonuçta çevresel anayasalcılık bize hangi değerlerin (1) anayasal güvence altına alınacağı, (2) demokratik tartışma ortamında yürütülecek müzakere ve uzlaşmalara bırakılacağı, (3) çoğunluğun yağmalarından korunacağı, (4) toplumun yalnızca çok küçük ve çok az temsil edilen toplulukları için dahi güvence altına alınacağı, ayırımı yapmamızda yardımcı olacaktır.¹¹⁰

Çevresel hakların anayasallaştırılmasına ilişkin son itiraz ise, belki biraz da ironik olarak, Filipinler Yüksek Mahkemesinin ünlü *Minors Oposa* davasında belirttiği gibi “dengeli ve sağlıklı bir çevre hakkı” gibi bazı hakların “insanlığın varoluştan sahip olduğu doğal hakları olduğu düşünüldüğünde korunması için Anayasada yazılı olmasına dahi gerek olmadığı”¹¹¹ şeklindedir. Bu sava göre bu hakları anayasallaştırmak gereksizdir çünkü bu haklar toplumun belirli bir belgede yazıldığı için edinip koruyacağı değerler değil, içsel birtakım değerlerdir. Ancak çok az kişi yazılmadan bunları korumaktadır. Filipinler davasında dahi mahkeme çevresel hakların anayasada yer almasının tamamıyla gereksiz olmadığını ve Mahkeme’ye dava konusu ağaç kesimi ruhsatlarının iptali için dayanak oluşturduğunu belirtmiştir. Mahkeme’nin belirttiği üzere:

Bu haklara anayasamızda yer verilmesinin nedeni, anayasa koyucunun eğer dengeli ve sağlıklı bir çevre ve sağlık haklarına anayasada yer verilerek bu hakların süregelen öneminin altı çizilmez ve devlete birincisini koruma, ikincisini ise koruma ve geliştirme görevi yüklenmezse, bu haklara ilişkin tüm değerlerin uzak sayılamayacak bir gelecekte yitirilebileceği ve sürdürülebilir çevrenin yalnız günümüzde yaşayan insanların değil, gelecek nesillerin de yaşamını tehlikeye atacak şekilde zarar görebileceğinden duyduğu haklı endişedir.¹¹²

109 Lazarus, Richard J. *The Making of Environmental Law*. London: University of Chicago Press, 2004.

110 Sax, Joseph L. *Defending the Environment: A Strategy for Citizen Action*. New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1971 at 159.

111 *Minors Oposa* (Philippines, 1993), in his capacity as the Secretary of the Department of Environment and Natural Resources, and the Honorable Eriberto U. Rosario, Presiding Judge of the RTC, Makrati, Branch 66, respondents.

112 *Ibid*.

Karardaki ifadelerle bakılırsa hakkın anayasallaştırılmış olması, aslında bir gerçeğin tekrar ifade edilişi olsa da Mahkeme'nin verdiği kararda kilit öneme sahip olmuştur. Sonuç olarak biz, hak kültürünün gittikçe yaygınlaştığı günümüz toplumunda diğer kişisel, siyasi ve sosyal çıkarların sahip olabildiği haklaştıırılma ayrıcalığından çevresel çıkarları yoksun bırakmak için ikna edici hiçbir neden bulunmadığını savunuyoruz.

ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN MEŞRULUĞU

Çevresel anayasalcılık anayasal sistem içerisine dâhil olarak uluslararası ve ulusal hukuklardaki boşlukların doldurulmasına yardımcı olabilir. Shelton'ın belirttiği gibi "bir çevre hakkının güvence altına alınması doğanın ve ekolojik dengenin korunması gibi genellikle insan hakları hukukunun insan-merkezli yapısının kapsamı dışında kalan unsurların da güvence altına alınmasını sağlayabilir."¹¹³ Yine de bazıları çevresel anayasal hakları "çevresel korumanın pek çok türüne karşı yöneltilen toplumsal itirazlar (...) politik idealizm ve bilimsel toyluğun bir birleşiminin ürünü olan"¹¹⁴ ütöpik bir düşünce olarak görmektedirler. Bazıları için çevresel anayasalcılığın en büyük sorunu tanımlanma güçlüğüdür: "Çevresel haklar bağlamında anayasal denetimin en büyük sorunu bu denetimin ne zaman yapılabileceğine dair nesnel bir test geliştirebilmektir."¹¹⁵ Kuşkusuz çevresel haklar pek çok söz dizimsel tartışma barındırır. Bruckerhoff'a göre "yalnızca birkaç ulusal mahkeme anayasalarındaki tartışmalı çevresel hak hükümlerinin gerçekten dava edilebilir olduğuna karar vermiştir. Çoğu davada dava edilebilirlik sorunu anayasanın kendi dilinden kaynaklanmaktadır. Eğer hüküm pasif ya da belirsiz ifadeler içeriyorsa mahkemelerin bu hükmün dava edilip edilemeyeceğini ve edilebiliyor ise nasıl yorumlanacağını belirlemeleri oldukça güç olmaktadır."¹¹⁶

Anayasal bir *hak* olarak çevresel korumanın, mutlaka insanlığa olan etkilerine odaklanarak tanımlanmasının gerekip gerekmediği tartışılabilir; bu tartışma temelde çevresel anayasal hakların uluslararası insan hakları ya da bölgesel ve uluslararası çevre anlaşmaları geleneğini izleyip izlemeyeceğine dairdir. Bazılarına göre uluslararası ve yerel hukuklar tamamıyla insan-merkezli bir yaklaşım izlemelidirler. Abate'e göre: "Mevcut yerel ve uluslararası hukuklar çevresel korumada insan-merkezli bir yaklaşımı benimsemişlerdir ve insan hakları ve çevrenin korunması arasındaki bağlantının farkındadırlar."¹¹⁷ Onzivu, çevresel hakları insan sağlığını korumak için bir araç olarak görür: "Sağlıklı bir çevre hakkının güvence altına alınması toplum sağlığının korunmasına olumlu katkı sağlar."¹¹⁸

Yine bazılarına göre ise çevresel haklar beşerî olmayan zararları ve biyolojik çeşitliliği de kapsam altına almalıdır. Bruckerhoff'a göre "daha az insan-merkezli bir yaklaşım benimse-

113 Shelton, Dinah. "Human Rights and the Environment: What Specific Environmental Rights Have Been Recognized?" *Denver Journal of International Law and Policy* 35 (2006): 163.

114 Thompson, Barton H., Jr. "Constitutionalizing the Environment: The History and Future of Montana's Environmental Provisions," *Montana Law Review* 64 (2003): 57, 87.

115 Bruckerhoff, Joshua J. "Giving Nature Constitutional Protection: A Less Anthropocentric Interpretation of Environmental Rights." *Texas Law Review* 86 (2008): 638.

116 *Ibid.* 625,6.

117 Abate, "Climate Change," 10.

118 Onzivu, William. "International Environmental Law, The Public's Health, and Domestic Environmental Governance in Developing Countries." *American University International Law Review* 21 (2006), 667.

yen çevresel anayasal haklar; doğal harikaları korumak için ulusal ve uluslararası çabaların çok önemli bir destekçisi görevi göreceklerdir.”¹¹⁹

Yine bazılarına göre çevresel haklar pek çok farklı biçimde yararlı olabilirler. Örneğin MacDonald’a göre:

Çevresel haklar; çevre koşulları ve bu koşulların korunması gibi başkalarına ve başka şeylere yararlı olabilecek olguları güvence altına alırlar. Bu başkaları ve başka şeyler çevrenin kendisi, insanlar ya da bu ikisinin birleşimi olabilirler. Bu nedenle çevresel haklar insan sağlığı ve özel ve kamusal mülkiyeti (ve “doğal” çevreyi), çevre kaynaklı zararlardan ve potansiyel tehlikelerden korurlar.¹²⁰

Tanımsal belirsizliklerin yarattığı güçlükler ulusal düzeyde olduğu kadar ulusal-altı düzeyde de yaşanmaktadır; özellikle Birleşik Devletler’de. Hill ve diğerlerine göre “eyalet ve federal hukuk sisteminde yer alan “sağlıklı” kavramını tanımlayan ölçütler koyan Hawaii eyaleti dışındaki eyaletlerde, anayasadaki temiz ve sağlıklı çevre haklarına dair yol gösterici çok az kılavuz hüküm yer alır.”¹²¹

Bazılarına göre çevresel anayasalcılığın içerdiği bu belirsizlikler ve ilgi alanının büyük bir bölümünü yargı organlarına bırakılamayacak siyasi kararların oluşturmaları, çevresel hakları yasama organlarına bırakılması gereken bir alan haline getirmektedir. Dahası tüm bu belirsizliklere siyasi isteksizlikler, uygulanmaya zorlanabilirlik sorunları, bireysel ya da örgütlü kişi yönünden yetki kuralları, doğa yerine dava açabilme yetkisi, yargısal ölçütlerin tespiti ve yargının yetki sınırları gibi ikinci bölümde tartışılacak ek sorunlar da eklenmektedir.

Tüm bunlara karşın dünyanın her yerinden ülkeler anayasalarında çevresel korumaya önem veren değişiklikler yapmakta ve pek çok mahkeme kavramsal ve siyasal zorlukları aşmanın ve çevresel hükümlere uygulama alanı vermenin yollarını bulmaktadırlar. Gerçekten de ulusal anayasaların çevresel hakların düzenlenmesi için çok uygun belgeler oldukları gittikçe daha da anlaşılır hale gelmektedir. Çevresel haklar evrensel olarak kabul görmüş diğer anayasal hakların tüm özelliklerini içerirler. Kuşkusuz öğretinin çok büyük çoğunluğu çevresel hakların liberal anayasal felsefenin bir uzantısı olarak diğer anayasal haklar ile aynı biçimde değerlendirilmesi gerektiğini, dolayısıyla çevresel anayasal hakların meşruiyetini, savunmaktadırlar.

Siyasi azınlıkları koruyan çevresel haklar, bu yönleriyle yaşam, ifade özgürlüğü, din özgürlüğü, adil yargılanma ve eşitlik gibi haklarla aynı görevi görürler. Brandl ve Bungert’e göre “temel çevre hakkı lehine en güçlü sav, bu hakkın uyumsuzlukları sunacağı katkılardır (...) Anayasalara çevresel hakların ilave edilmesi bu hakların diğer temel hak ve özgürlüklerle aynı öneme sahip olduğunu ilan edecektir (...) Bu, verili bir ülkenin çevresel korumaya yaşam ve fiziksel bütünlük hakları kadar önem verdiğini gösterir.”¹²²

119 Bruckerhoff, “Giving Nature Constitutional Protection,” 645.

120 Bkz. MacDonald, “Sustaining the Environmental Rights of Children,” 1,7.

121 Hill *et al.*, “Human Rights and the Environment,” 395.

122 Brandl and Bungert, “Constitutional Entrenchment,” 87.

Çevresel haklar eğitim, gıda, sığınma ve onur gibi diğer sosyoekonomik hakların yaptığı gibi toplumsal yaşamı da geliştirirler.¹²³ Bazen, ikinci bölümde açıklayacağımız gibi, çevresel haklar diğer haklarla ayırt edilemeyecek kadar iç içe geçerler ve tamamlayıcı ve simbiyotik bir işbirliği içerisinde toplumun geliştirilmesine katkı sağlarlar.

Çevresel anayasalcılık lehine başka savlar da bulunmaktadır. Hiskes'e göre yeni bir siyasi topluluk oluşturan ve geliştiren, kültürel kimliği tanımlayan ve şimdiki ve gelecek tüm kuşakları ilgilendiren çevresel anayasalcılık, anayasalcılığın tüm temel özelliklerini yansıtır.¹²⁴ Bunlar, anayasaları yasalardan ve diğer iç hukuk düzenlemelerinden ayıran özelliklerdir. İlk olarak, çevresel anayasalcılık özellikle toprak ve su gibi coğrafi özellikler odaklı yeni siyasi topluluklar oluştururlar: Verili bir nehrin ya da sıradağın bir tarafında oturanlar, diğer tarafında oturanlardan farklı bir siyasi topluluk oluşturabilirler (gezici toplumlar ya da mülteciler ayrı bir durum oluşturur.) Bu siyasi topluluklar yalnızca toplumsal ilişkilerin yansıtıldığı bir temsilci görevi görmezler, aynı zamanda verili fiziki çevredeki bütünlüğün bozulması durumunda en çok kaybedecek şeyi olanlardan oluşurlar: nehri balıkçılık ya da ticaret için kullananlar, havayı soluyanlar ya da koyda yüzenler. Belirli bir siyasi topluluğa tabi kişilerin işleri, onurları ve diğer haklarından yararlanmaları, yani tüm yaşamları, çevreden doğrudan etkilenir. Diğer taraftan yerel kaynakları kullanan ve kendi çıkarları için işleyen bu kişiler, aynı zamanda yerel çevreye en çok etki eden insanlardır.

Dolayısıyla siyasi topluluklar için çevre hem değerlidir hem de potansiyel bir tehlike altındadır, Nedelsky'e göre bu çelişki halindeki iki özellik anayasal tüm hakların ortak özelliğidir.¹²⁵ Önemli ancak tehlike altında olmayan değerler (İkinci Dünya Savaşına kadar "onur" gibi) ya da tehlike altında olan ancak ciddi bir öneme sahip olmayan değerler genel olarak anayasalarda güvence altına alınmazlar. Çevresel haklar bu iki özelliğin ikisine de sahiptirler. Hem kendi doğaları gereği hem de işlevsel bakımdan oldukça önemlidir ve 1970lerden beri, ki anayasalarda yer almaya başlamaları da aynı tarihlere denk düşer, dünyanın her yerindeki siyasi topluluklar için aşırı kalkınma, şiddetli nüfus artışı ve iklim değişikliğinin yarattığını risklere bağlı olarak tehlike altına girmişlerdir.

Çevresel anayasalcılık başka bir nedenle daha uygundur: Anayasal hukuku yorumlayan, uygulayan ve can veren yargıçlar da bahsedilen siyasi topluluğun birer üyesidirler. Ayrıca çoğu ülkede yargıçlar hesap verilebilirlikten bağımsız tutulmuş olsalar da yargıçlar açısından yerel düzeyde bu hesap verilebilirlik olasılığı ve sorumlu tutulabilme korkusu uluslararası ve bölgesel düzeylerden daha yüksektir. Dahası uluslararası yargı yerlerinin istikrar kaygıları ve bu doğrultuda kendi kurallarına sıkı sıkıya bağlı kalma eğilimlerine karşın anayasa mahkemeleri, kişi yönünden yetki, sunulabilecek kayıtlar ve ispat yükleri gibi kuralları daha kolay esnetebilme olanağına sahiptirler. Yerel yargıçlar çevresel taleplerin -ve bu talebe yöneltilecek itirazların- önemini daha iyi anlayabilecek konuma sahiptirler çünkü bu taleplerin yöneltildiği kültürün bir parçasıdır.

123 Hayward, *Constitutional Environmental Rights*.

124 Hiskes, *Human Right to a Green Future*, 133.

125 Nedelsky, *Law's Relations*, 253.

Anayasalcılığın Hiskes'in belirttiği ikinci özelliğine göre anayasalar bir anayasal topluluğun üyelerini diğerinden ayıran kültürel kimliklerin oluşturulmasına da yardımcı olurlar. Topluluklar kendilerini hukuk sistemlerinde, özellikle anayasalarında, korudukları değerler ile tanımlarlar. Çevresel konuları anayasallaştırmak, bu konuları uluslararası olarak düzenlemenin içerdiği kültürel önyargı sorunlarından kaçınmaya ve her bir ülkenin sahip olduğu sorunları kendi sözcükleri, kendi öncelikleri ve bağlılıkları ile ele almasına olanak tanır. Yerel denetim genellikle oldukça yararlı olsa da çevresel konularda özel bir öneme sahiptir çünkü pek çok çevresel sorun (suyolları üzerindeki denetimler, madeni kaynakların kullanılması ve işletilmesi ve benzeri) devlet egemenliği ve güvenlik gibi çekirdek konularla ilgilidirler ya da kalkınma ve çevresel korunma ya da doğal kaynaklardan elde edilen gelirlerin dağıtılması gibi önemli ekonomik ve siyasal kararlar içerirler. Her ülke bu konuları kendi yöntemleriyle ve kendi siyasi hesaplarına, kültürel ve ekonomik geçmişine ve mevcut gereksinimlerine uygun olarak düzenlemek ister; her ülke kalkınmaya bir başkasından farklı düzeyde önem verir ve özelleştirme ve kamulaştırma arasındaki dengeyi farklı biçimlerde kurarlar. Yine her ülke farklı çevresel değerlere sahiptir ve bu korunmanın düzeyi aynı bölgedeki ülkeler arasında dahi ülkeden ülkeye değişiklikler gösterir. Erkların ayrılığı ve paylaşılması, federalizm, bireysel haklar ve sorumluluklar gibi kavramlardan oluşan siyasi sistemler, her ülkenin kendi deneyimlerinin ürünüdür. Tüm bunlardaki farklılıklar doğal olarak çevre hakkındaki kamusal ve siyasal tartışmaları da etkilerler. Ekvador (anayasal düzeyde) ve Bolivya (yasalar düzeyinde) doğanın haklarını tanımışlar; Venezuela ve Uruguay çevresel değerleri koruma konusunda önemli bir gelişim gösterememişlerken; Kolombiya, Şili ve Arjantin mahkemeleri arada bir yere denk düşer. Uluslararası çevre ve insan hakları hukukları tartışmanın koşullarını belirli bir dereceye kadar belirliyor olmakla beraber, tartışmanın kendisi, yerel farklılıklara göre yürütülmelidir.

Çevreyi açıkça koruyup korumadıklarından bağımsız olarak, çağdaş anayasaların büyük bölümü özelleşmiş anayasa mahkemeleri, çevresel yargı yerleri ya da yaygın anayasal denetim organları gibi anayasal hak ve kurallara etki kazandırmayı amaçlayan belirli organlar öngörürler. Uluslararası eşdeğerlerine göre bu organlar potansiyel davacılar için daha ulaşılabilirlerdir. Büyük olasılıkla bu davacılar, ilgili alanda uzmanlığa sahip ve kararın verileceği yargıcın ait olduğu hukuki ve siyasi kültüre aşina avukatları tercih ederler. Anayasal değerleri yüceltmekle görevli yerel mahkemeler uluslararası mahkemelerin aksine kararlarını uyumsuzluğun ortaya çıktığı ülkenin siyasi kültürünün içerisinde verirler. Bu nedenle çevresel taleplere verilen karşılıklar, bazen alışılmışın dışında olsalar da verili ülkedeki yerel siyasi ortam içerisinde büyük ölçüde uygulanabilir kararlar olacaklardır. Bu sayede hukukun gelişiminin daha tutarlı ve ülkenin kültürüyle uyum içerisinde olması ve diğer yargıçlar ve ilgili çıkar sahipleri tarafından da daha kolay benimsenmesi sağlanabilir. Dolayısıyla anayasalcılığın vadettiği kültürel uyum, çevresel hakların uluslararası mahkemelere kıyasla anayasa mahkemeleri tarafından daha etkili biçimde korunabileceğini -ancak yerel düzeyde dahi bazı zorlukların mevcut bulunduğunu- göstermektedir. Uluslararası yargı yerlerinin kararlarının uygulanabilirliği çok daha düşüktür: uluslararası yargı yerleri tarafından verilen kararlar, kararların uzaktan verilmeleri, kararlarda yerel koşulların bilgisizlik nedeniyle yeteri kadar dikkate alınmamış olması ya da bu kararların zorla uygulanmasındaki mali ve siyasi kısıtlamalar gibi nedenlerle yerel yetkililer tarafından daha kolay göz ardı edilebilirler.

Anayasaların Hiskes tarafından tanımlanan üçüncü temel özelliği, özü gereği anayasaların, kuşaklar arası bir işlev görmesidir. Anayasalar belirli bir kuşak tarafından oluşturulan, gelecek kuşakları bağlayan ve onların çıkarlarını da güvence altına alan uzlaşma metinleridir. En bilinen örneği verecek olursak, Birleşik Devletler anayasası özgürlüğün nimetlerini “kendimiz ve gelecek kuşaklarımız adına”¹²⁶ güvence altına aldığını açıkça düzenlemektedir. Diğer pek çok anayasa da açıkça ya da dolaylı yoldan benzer bir vurgu yaparlar. Anayasalcılığın ana fikri şimdiki kuşakların değerleriyle gelecek kuşakları da bağlamaktır. Bu durum anayasalara özgü değildir, aslına bakılırsa, kuşaklararası eşitlik fikrinin izlerine hukukun gelecek kuşakları da bağlamayı hedefleyen ifadeler içeren pek çok dalında rastlanabilir. Bir vasiyete uyulması temelde geçmiş bir kuşağın iradesinin gelecek kuşağı bağlamasıdır; emeklilik sistemleri bir kuşağın çalışan kesimi ile bir sonrakini birbirine bağlar. Hiskes çevresel haklar konusunda bunun özel olarak geçerli olduğunu belirtir, bunun nedeni, gelecek kuşakların çevresel hakların korunması konusunda özellikle savunmasız olmalarıdır. Mevcut kuşaklar zaten gelecek kuşaklara pek çok şiddetli ve geri dönülemez zararlar verebilme yetilerini kanıtlamışlardır; aslına bakılırsa bu zararlar bizim, gelecek kuşaklara bıraktığımız en büyük miraslardandır. Gelecek kuşaklar günümüz kuşaklarının verecekleri zararları karşı kendilerini koruyamayacaklarından, atalarının devreye girip çevreye karşı eylemlerinde kendi kendilerini sınırlamalarına ihtiyaç duyarlar. Çevresel anayasalcılık bu konuda gelecek kuşakların elindeki en iyi araçtır.

Anayasaları sınırlayıcı demokrasi uygulamaları olarak görsek dahi, anayasaların bu sınırlamaları geçici çıkarlar için öngördükleri rahatlıkla söylenebilir. Bir hakkı anayasallaştırmak bir azınlık veya çoğunluğun kısa vadeli çıkarlarına karşı uzun vadeli değerlerin tercih edildiğinin göstergesidir. Anayasal güvence altına alınmış olan ifade özgürlüğü hakkı bu değerlerin, hoş gitmeyen fikirlerin ve eleştirel görüşlerin bastırılması gibi fevri eğilimlere karşı korunması; adil yargılanma hakkı ise kısa vadeli çıkarlar için bireylerin yargılanmadan suçlu kabul edilmesi gibi durumların önüne geçilmesi amaçlarına hizmet ederler. Benzer biçimde küresel çevre, kısa vadeli çıkarlar için çevrenin kirlenmesine karşı korunması gereken uzun vadeli bir değerdir. Gerçekten de bazı ülkelerde anayasalar bunların zamandan bağımsız niteliklerini vurgulamak adına değiştirilmesi olanaklı olmayan “süresiz” bazı hükümlere yer vermektedirler. Hiskes’in de belirttiği gibi yukarıda bahsedilen siyasal topluluklar, kültürel kimlikler ve anayasalcılığın kuşaklararası niteliği bir araya geldiğinde “anayasalar, tüm yurttaşlar ile, geçmiş ve gelecek kuşaklar ve kalıcı devlet organları arasında zamanın ötesine geçen bir bağlantı kurarlar ... [Anayasalar] yurttaşların, birbirleri ve topluluğun geçmiş ve gelecekteki bireyleri ile paylaştıkları ortak değerlerin farkına varmalarını sağlarlar.”¹²⁷ Bu nedenle çevresel anayasalcılık “çevresel sorunların, yasalar ve kamu üzerinde çok önemli etkilere sahip olduğu açık olan ve hukukun en üstün ve en görünür düzeyinde yer alan anayasalar ile korunması olanağını sağlar.”¹²⁸

126 Birleşik Devletler Anayasası, Başlangıç kısmı, <http://constitutionus.com>

127 Hiskes, *Human Right to a Green Future*, 128.

128 Brandl and Bungert, “Constitutional Entrenchment,” 4-5.

ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN DEĞERİ

Çevresel anayasalcılık bir ülkenin çevresel yönetiminde çevresel etki değerlendirmesi ve su kanunları gibi yasal düzenlemeler, uluslararası, çok taraflı ve bölgesel sözleşme ve kurallara uyum, ulusal-altı ve yerel hükümetlerle diyalog halinde olma gibi gerekliliklerin en önemlilerindendir. Devletin pek çok düzeyindeki farklı sistemlerin çevreci kurallarla uyumunu güvence altına alma ve çevresel değerleri yüceltme konusunda tamamlayıcı ve güven verici bir rol oynarlar.

Birbirleriyle hiçbir benzerlikleri olmayan farklı sistemleri birbirine bağlama rolünün yanında çevresel anayasalcılık, şimdiki ve gelecek kuşaklar ve çevrenin kendisi adına çevresel kaynakların korunması yolunda birey, iktidar ve çevre arasındaki ilişkiye dair *yeni bir düşünme biçimi* ortaya koyar. Anayasal hukuk herhangi bir hukuk dalının sahip olabileceği tüm araçları içerdiğinden, çevresel koruma konusunda kapsayıcı ve bütünsel bir yaklaşım getirir. Anayasal hukuk devlet yetkililerini sorumlu tutabilir ya da üzerlerindeki siyasi baskıyı artırabilir; insanların bilgiye ve yargısal ve siyasi süreçlere erişim olanaklarını arttıran usuli haklar öngörebilir; cezalar ve tazminatlar kararlaştırabilir; bir eyleme geçilmesine ya da bir eylemden sakınılmasına hükmedebilir; verilmiş zararlara ilişkin cezalar öngörebilir ya da verilecek zararları önleyebilir; içtihat hukuku ilkelerini sağlamlaştırabilir, belirli değerleri yüceltebilir ve yeni bazı kurallar öngörebilir. Belirli bir soruna yapısal ve sistemsel ya da bireysel ve değişken hukuki yanıtlar sunabilir. Böylece birey ve örgütlere çevrenin korunması noktasında devleti sorumlu tutmak adına çok sayıda ve kapsamlı yol sunar.

Anayasalcılık, yasaların yaratılması, uygulanması ve yorumlanması safhalarının tümünü kapsar ve bu kapsamın sınırsızdır, çünkü ülkenin içindeki ve dışındaki tüm siyasi toplulukları bir araya getirebilir: çoğunluğa ya da azınlığa tabi belirli bir grubun ya da çoğunluğun tümünün; yerli halkların ve ötekileştirilmiş toplumların, şirketlerin ve kalkınma yanlılarının ya da alt, orta veya üst sınıfın tümünün taleplerini dinleyebilir ve çıkarlarını koruyabilir. Ülke hukukunda ismen veya fiilen güvence altına alınmış olan kişisel ve siyasi haklar gibi, çevresel düzenlemelerin kapsamı dışında kalan yapıları ve ülkenin toplumsal ve ekonomik özelliklerini etkiler. Yine anayasalcılık doğası gereği insan onuruna saygı, erkler ayrılığı ve parlamentarizm ilkeleri, hukukun üstünlüğü ve adil yargılanma (verili ülkede nasıl anlaşılıyor olursa olsun), kamusal katılım ve demokratik meşruluk gibi anayasalcılığa içkin kavramları korur ve yüceltir. Tüm bunlara siyasi dengeler ve adalet talepleri de eklendiğinde anayasal hukukun, hukukun bulunduğu tüm alanlar üzerinde etkili olduğu rahatlıkla söylenebilir. Bu etki hükümetin ve diğer ilgililerin çevrenin sağduyulu ve sürdürülebilir yönetimiyle sorumlu tutulabilmelerinde anayasal hukukun nasıl kullanılabileceği konusunda yol göstermektedir. Yine anayasalcılık, genellikle anayasa mahkemesi, yüksek mahkeme ya da başkaca bir yüksek mahkeme tarafından korunduğundan, tüm iktidar yetkililerine seslenme ve iktidarın meşruluğunu sorgulama gücüne sahiptir.

Tüm bunlardan sonra sorulması gereken, çevresel anayasalcılığın nasıl bir etki yapabileceği sorusudur. Çevresel hakların, korumaların ve usullerin anayasalara dâhil edilmesinin yalnızca yargısal sonuçlar açısından önemli olmadığı açıktır. Örneğin Boyd'a göre "anayasa-

larında çevresel koruma güvencelerine yer vermiş ülkelerin çevresel sicilleri daha temizdir,” bu ülkelerde kişi başına üretilen ekolojik ayak izleri daha küçüktür, çevresel performans ölçütlerine göre yapılan değerlendirmelerde daha olumlu sonuçlar elde ederler ve uluslararası çevre anlaşmalarını imzalama ve sera gazı gibi kirleticili salınımları azaltma olasılıkları da daha yüksektir.¹²⁹

Yine çevresel anayasalcılığın yerel çevre yasaları ve diğer düzenlemelerin oluşturulmasını teşvik ettiğine dair de bazı örnekler bulunmaktadır. Boyd’a göre anayasalarında nitelikli çevre hakkı gibi maddi bir çevresel hakka yer vermiş olan ülkelerin büyük çoğunluğu bu hakları çevresel korumayı hedefleyen yasal düzenlemelere dâhil etme konusunda “çok önemli adımlar atmışlardır.”¹³⁰ Örneğin Güney Afrika’nın 1996 tarihli apartheid-sonrası anayasasının 24. maddesi, herkesin “şimdiki ve gelecek kuşakların çıkarları adına uygun yasal düzenlemeler ve diğer tedbirler yoluyla çevrenin korunmasını ... uygun ekonomik ve toplumsal kalkınma sağlanırken ekolojik olarak sürdürülebilir kalkınmanın ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının da güvence altına alınmasını” talep etme hakkına sahip olduğunu düzenlemektedir. Bu maddenin, “kalkınma toplumsal, çevresel ve ekonomik olarak sürdürülebilir olarak gerçekleştirilmelidir” düzenlemesini içeren 1998 tarihli ve 107 sayılı Doğal Çevrenin Yönetimi Yasası’na esin kaynağı olduğu açıktır.

Ancak çevresel anayasalcılığın ulusal çevre hukukunun öncüsü değil, sonucu olduğuna dair de bazı göstergeler bulunduğu söylenebilir. Örneğin Brezilya’da çevrenin yasalarla korunması geleneğinin 1970’li yıllara uzanan uzun bir geçmişi bulunmaktadır. Buna karşın 1988 yılında ülke anayasasında çevrenin korunmasına dair dünyanın en dallı budaklı ve karmaşık anayasal özelliklerini barındıran bir değişiklik yapılmıştır. Başlıca ekleme olan 225. madde her bireyin “ekolojik olarak dengeli bir çevre” hakkını güvence altına almakta ve hem devlete hem de yurttaşlara “şimdiki ve gelecek kuşaklar adına koruma ve muhafaza etme” görevi yüklemektedir. Anayasa daha sonra ekonomik konularda çevresel kaygıların dikkate alınmasını öngörerek (madde 170) ve ekosistemin önemini tanıyarak (madde 186) bu hakları güçlendirmektedir. Brezilya yerel çevresel anayasalcılık açısından da dünyanın en gelişmiş örnekleri arasında sayılabilir. Yine 1991’de Brezilya’yı Kolombiya izlemiş ve ülkede halihazırda federal düzeyde çevre yasalarının varlığına karşın anayasasında da sağlıklı bir çevre hakkını tanıyarak devlet organlarına sürdürülebilir kalkınmayı güvence altına alacak politikalar benimseme sorumluluğu yüklemiştir.

Bunlara ek olarak Zimbabve de çevresel koruma tedbirlerinin varlığına karşın çevresel anayasalcılığı benimseyerek bu konuda sömürge sonrası Afrika ülkelerine örnek oluşturmaktadır. Sömürgeleşmeden önce Zimbabve’de doğal kaynaklar sürdürülebilir bir biçimde yönetilmekteydi.

Doğal kaynakların yönetimi genel olarak şeflerin ve köy muhtarlarının elinde toplanmaktaydı. Geleneksel ve doğa ötesi inançlar, kutsal sayılan ormanlar ve totemler vahşi yaşamdan elde edilen ürünlerin kullanımını kısıtlamakta ve yurttaşlar çevreyi

129 Boyd, *Environmental Rights Revolution*, 276.

130 *Ibid.*, 251.

korumaktaydı. Bu nedenlerle çevresel kaynakların kullanımı sürdürülebilir bir biçimde gerçekleşmekteydi.¹³¹

Avrupalıların yönetimi altında ise doğal kaynaklar, sömürgecilerin çıkarları için kullanılan ticari değerler olarak görüldüler:

On dokuzuncu yüzyılda Afrika'nın bölünme ve parçalanma dönemi başladı. Sömürgeciler siyahi yerel halkların mal ve mülklerine el koydular ve bu kaynakları kendi ben-cil çıkarları için kullandılar ... Sömürge döneminde çevre, ırksal ayrımlar temelinde ve doğal kaynaklardan yalnızca Avrupalıların yararlanabileceği biçimde yönetildi.¹³²

Sabit sömürge rejimi çevresel yasalar yürürlüğe sokmuş olsa da, bu yasalar geleneksel çıkarlara hizmet etmekte yetersiz kaldılar:

Çağdaş bazı çevresel yasalar ve idari birimler oluşturmuş olsa da, sömürge rejimi, siyahi çoğunluğu önemli ölçüde baskı altına almış ve hayatta kalmak için gereksinim duydukları çevre ve doğal kaynaklarını kaybetmelerine neden olmuştur.¹³³

1980'lerde kazanılan bağımsızlıktan sonra çoğunluk hükümeti çevrenin geleneksel biçimde yönetilebilmesi için çeşitli ve geniş kapsamlı düzenlemeler yapmıştır. Bu çabalar bireylerin nitelikli çevre ve çevresel konularda bilgiye erişim haklarını güvence altına alan 2002 tarihli Çevrenin Yönetimi Yasası'nın oluşturulmasını sağlamıştır.

Ancak bu yasal düzeydeki çabaların yetersiz kaldığı görülmüş ve anayasa değişikliği tartışmaları gündeme gelmeye başlamıştır:

Yerel halklara hizmet ulaştırmadaki başarısızlıklar sömürge dönemi sonrasında çevresel haklar açısından en önemli ihlalleri oluşturmuşlardır ... Kuşkusuz ortaya çıkan kolera salgınları ve bunların sonucu olarak ortaya çıkan diyareal rahatsızlıklar (tifo, dizanteri, ishal) yurttaşlar arasında çok önemli bir bilinç oluşturarak anayasal tartışmalara zemin hazırlamıştır.¹³⁴

Böylelikle Zimbabwe'de ortaya çıkan çevresel hakları anayasallaştırma baskıları “yabancı güçler” tarafından da destek görmüş ve sonrasında başka ülkelerde de özellikle Güney Afrika'da, anayasal gelişmelere esin kaynağı olmuştur:

Çevresel haklar için lobicilik faaliyetleri sırasında yabancı güçler, şeffaflığın ve katılımında eşitliğin küresel uygulamaya uygun olarak sağlanıp sağlanmadığının gözlemciliğini yapmışlardır. Çağdaş kuruluşlar bakımından yerel halkın tartışmalara ve müzakerelere katılımının sağlanması görevi parlamento üyeleri, bürokratlar ve belediye meclisi üyeleri tarafından paylaşılmıştır. Köy Kalkındırma Komiteleri ve Bölge Kal-

131 Chirisa, Innocent and Muzenda, Archimedes. “Environmental Rights as a Substantive Area of the Zimbabwean Constitutional Debate: Implications for Policy and Action.” *Southern Peace Review Journal* 2(2) (September 2013): 104-21, www.researchgate.net/publication/258299172_Environmental_Rights_and_the_Zimbabwean_Constitutional_Debate_Implications_for_Policy_and_Action

132 *Ibid.*

133 *Ibid.*

134 *Ibid.*, 7.

kındırma Komiteleri halka dayalı lobicilik yapıları olarak toplulukları anayasa yapım sürecine katılmaları ve çevresel hakların anayasaya dahil edilmesi gerekliliğini dilendirmeleri için örgütlemişlerdir. Geleneksel kuruluşlar açısından ise geleneksel liderler –köy başkanları, muhtarlar ve şefler özellikle taşrada yaşamsal rol oynamışlardır. Şefler yerel düzeyde kaynakların yönetimi için biçilmiş kaftan niteliğindedirler.¹³⁵

Bu iç ve dış güçlerle desteklenen Zimbabwe anayasasını nitelikli bir çevre ve çevresel konularda katılım hakkını güvence altına alır biçimde değiştirmiştir. Bu hükmün mahkemelerde etkili bir biçimde korunup korunmadığını ise zaman gösterecektir. Zimbabwe örneği bize çevresel anayasalcılığın, geleneksel sürdürülebilir uygulamalara dönüşün sağlanması için de kullanılabileceğini göstermektedir.

Çevresel anayasalcılık yine başka pek çok yerde çevresel korumanın en üst seviyesini oluşturur. Yeni Zelanda yasal olarak çevre haklarını 1991'den beri tanımaktadır. Ülkedeki içtihat hukuku insanlığın (insanlaştırılmış) doğanın soyundan geldiğine ve onun bir parçası olduğuna inanan yerli Maori halkının geleneklerini tanımış ve bu gelenekleri güvence altına almıştır.¹³⁶ Bu mevcut geleneklere ve hukuka karşın bu satırların yazıldığı sırada ülkede anayasa değiştirilerek çevresel hakların ya Fransız Çevre Şartı'na benzer biçimde yeni bir belge içerisinde ya da Haklar Yasası'na dâhil edilerek güvence altına alınması tartışılmaktadır. Bu durum çalışmaları, çevresel anayasal haklar ile çevresel yasalar ve düzenlemeler arasında birbirini sonuçlar biçimde nedensel bir ilişkinin değil, birbirine bağımlı korelatif bir ilişkinin bulunduğu izlenimini uyandırmaktadır.

Çevresel anayasalcılığın çevrenin korunmasına *engel olacağına* dair bir görüş bulunmaktadır. Bu görüşe göre küresel çevresel anayasalcılığın geçtiğimiz kırk yılda gösterdiği gelişime karşın sürekli büyüyen çevresel sorunların henüz tek bir tanesini dahi tamamiyle gidermeyi başaramadığı söylenebilir. Gatmaytan'a göre çevresel anayasalcılık aslında bilişsel ve duygusal olarak fazlasıyla yapmacıktır ve çevresel korumaya ya da insanın yaşam kalitesinin arttırılmasına neredeyse hiçbir olumlu katkı sağlamamıştır. Ona göre çevresel anayasalcılık, yasa koyucuları ve devlet birimlerini sahte bir olmuşluk duygusu ile rehavete sürükleyerek ve mahkemelerin ihlal kararı verdikleri hallerde dahi bu birimlerin rahata düşmelerini sağlayarak, kendi amacına da zarar verici olabilir.

Ancak çevresel anayasalcılığın uğraştığı pek çok sorun (iklim değişikliği ve hava kirliliği gibi) tüm toplumu etkilemekte ise de bir taraftan da belirli bir bireyi ya da topluluğu lobicilik ya da yargıya başvurma maliyetlerini karşılamaya itecek kadar güçlü bir biçimde etkilememektedir. Bazı çevresel hak türleri -özellikle çevresel adaletle ilgili olanlar- herkesin onurlu bir yaşam sürmesi gibi temel koşullara sahip olmasını sağlayan anayasal bir zemini güvence altına alırken, çevresel ırkçılığın ya da kirlenmenin engellenmesini güvence altına alan bazıları ise kaynaklardan yoksun ve siyasi ve toplumsal olarak ötekileştirilmiş topluluklar için özellikle önemli olabilir, çünkü bu topluluklar çevresel bozulmaların olumsuz etkilerini en

135 *Ibid.*, 6-7.

136 Örneğin 1991 tarihli Yeni Zelanda Kaynakların İdaresi Yasası bu Yasa kapsamında verilecek tüm kararlarda Maori halkının *kaitiakitanga* (vasıllık) ve "idare etiği" kavramlarını göz önünde bulundurma sorumluluğu yükler.

derinden hissederler. Gerçekten de çevresel talepler çocuklar, gelecek kuşaklar ve doğanın kendisi gibi siyasi olarak kendi çıkarlarını korumaları olanaklı olmayanların çıkarlarını da kapsayacak biçimde genişlemiştir.

Özetle, insan hakları güvence sistemlerinin, uluslararası hukuk düzenlerinin, yerel hukuki yapıların ve çevresel anayasalcılığın hepsinin, övgüyü hak eden pek çok noktaları bulunmaktadır. Biz burada belirli bir hukuk düzeninin diğerlerine kıyasla mutlak bir biçimde ağır bastığını savunmaya çalışmıyoruz. Bize göre çevresel anayasalcılık bu düzenlerin yerine geçecek değil, onlarla beraber ve onları tamamlayacak bir parçadır: mevcut uluslararası ve ulusal hukuk sistemlerine yardımcı olur ve bu sistemlerin etkilerini artırır. Genel anlamda da anayasalcılığı geliştirir ve yerküredeki tüm anayasalcılık yönelimleri için elverişli bir temadır.

2

ÇEVRESEL ANAYASALCILIK METİNLERİ

Nepallilerin bu kadar büyük bir bölümünün hayatlarını devam ettirmek için toprağa bağımlı olmaları, sağlıklı bir çevreyi ve doğal kaynaklardan düzenli olarak yararlanabilmeyi yaşamsal hale getirmektedir. Şu sıralar çevreciler yeni anayasa-da çevresel haklara temel bir hak olarak yer verilmesi için çaba göstermektedirler.

*Nepali Times*¹

İzleri insan hakları ve çevre arasındaki ilişkinin tanınmaya başlandığı 1972 Stockholm Çevre ve Kalkınma Konferansı'na kadar sürülebilen çevresel haklar olgusu, Latin Amerika'daki pek çok anayasada açıkça kendine yer bulmuştur. Bazı ülkeler anayasanın belirli bir bölümünü tamamen çevresel haklara ayırmışlardır. Bunlara ek olarak avukatlar da çevresel hakları daha çok dillendirmeye başlamış ve mahkemeler de bu talepler çerçevesinde anayasal içtihadı geliştirmeye başlamışlardır.

*Tom Ankersen*²

Gördüğümüz üzere çevresel öncelikler yalnızca uluslararası hukuk ve yerel yasal ve diğer düzenleyici işlemler yoluyla korunamamaktadır. Çevresel anayasalcılık bu hukuk sistemlerinin bıraktığı boşlukları doldurmayı sağlayabilir. Çevresel hakların “devrimi” denilen bir yönelim ile, dünya anayasalarının yaklaşık dörtte üçü -dünya insanların yarısından fazlasını kapsar şekilde- çevresel konulara şu ya da bu biçimde yer vermektedir.³ Boyd'un bildirdiği üzere 2012 yılı itibarıyla Birleşmiş Milletlerin 193 üyesinden 147'si çevresel konulara atıf

1 Rai, Dewain. “Naturally Nepal: Protecting the Natural Environment is Protecting the Nation.” *Nepali Times* (22-28 Mayıs 2009).

2 Ankersen, Thomas T. “Shared Knowledge, Shared Jurisprudence: Learning to Speak Environmental Law Creole (Criollo).” *Tulane Environmental Law Journal* 16 (2003): 820.

3 Bkz. Turner, *A Substantive Environmental Right*, ve Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, 12-13 (çevresel hakların anayasallaştırılması savunulmaktadır); Hiskes, *Human Right to a Green Future* (gelecek kuşakların anayasalarda dikkate alınması savunulmaktadır); bkz. Boyd, *Environmental Rights Revolution* (anayasalarında çevresel hakları tanıdıktan sonra yasal düzeyde de değişikliğe giden pek çok ülke tartışılmaktadır).

yapan anayasalara sahiptir.⁴ Bu ülkelerden yaklaşık 76'sı bir tür nitelikli çevre hakkını açıkça güvence altına almaktadır (Ek A). Birkaç düzinesi bireylere (Ek B) ya da devlete (Ek C) çevreyi koruma görevi yüklemektedir. Düzinelercesi çevresel korunmanın bir ulusal hedef olarak tanınmasını gerekliliğini düzenler (Ek D). Yine düzinelercesi sürdürülebilirlik ve iklim değişikliği (Ek E), derlemeler (Ek F) ve su hakları (Ek G) gibi belirli konulara özgü haklar öngörür. Birkaç ülkede eyalet düzeyinde de çevresel haklara yer verilmiştir (Ek H). Ve son olarak, yaklaşık üç düzine ülke çevresel konulara özgü bazı usul hakları öngörmüştür (Ek I). Bazı ülkeler bu düzenleme türlerinin hepsini içerirken, bazıları ise hiçbirine yer vermemektedir. Çoğu ülke ise arada bir yerdedir.

Bu sınıflandırmalar ve sayılar yoruma açıktır. Boyd anayasalarında bir nitelikli çevre hakkını güvence altına alan ülke sayısını 95 olarak verir ve bu sayıya devlet organlarına nitelikli çevreyi koruma görevi yükleyen düzenlemeleri de dâhil eder.⁵ Ginsburg'a göre yürürlükteki anayasaların dörtte üçü şu ya da bu biçimde çevrenin korunmasını teşvik etmektedir. O'na göre anayasal çevre hükümleri Doğu Avrupa anayasalarının "neredeyse hepsinde" mevcut, Sahra-Altı Afrika ve Latin Amerika ülkelerinin de yaklaşık dörtte üçünde yer almakla birlikte Güney Afrika, Doğu Avrupa ve Okyanusya bölgelerinde daha seyrek.⁶ Ginsburg 70 ülkede nitelikli çevre hakkını güvence altına alan; 89 ülkede bireye ve 164 ülkede ise devlete çevreyi koruma görevi yükleyen hükümlerin bulunduğunu bildirmektedir. Yine Ginsburg'a göre 40 ülkenin anayasası çevresel politikaların gerekliliğini tanımakta,⁷ tüm anayasaların yaklaşık üçte ikisi (126) ise su (63), kara parçası (62), hayvanlar (59), madenler ve madencilik (45), bitki örtüsü (42), biyoçeşitlilik ya da ekosistem (35), toprak/toprakaltı (34), hava (28), doğa (27), enerji (22) ve diğer (27) doğal kaynaklara atıf yapmaktadır.⁸

Dolayısıyla çevresel anayasalcılık anayasa değişikliklerini,⁹ kuşaklararası adaleti¹⁰ ve dünya çapındaki çevresel sorunlara verilecek yasal karşılıkları¹¹ şekillendirmektedir.

Bu bölüme bir ülkenin çevresel anayasal hakları anayasasına dâhil etmesinde hangi etmenlerin esin kaynağı olduğunu inceleyerek başlayacak, daha sonra da hangi ülkelerin ne kapsamda bir nitelikli çevre maddi hakkını ya da başkaca çevresel anayasal hakları güvence altına aldığını inceleyeceğiz. Bölümü, uygulanabilirlik hakkında metinsel ve yapısal öngörülerle bitireceğiz.

4 Boyd, David R. *The Right to a Healthy Environment: Revitalizing Canada's Constitution*. UBC Press, 2012: 65.

5 a.g.e., 65-7. Ayrıca bkz. Boyd. "The Constitutional Right to a Healthy Environment." *Environment: Science and Policy for Sustainable Development* 54(4) (Temmuz-Ağustos 2012), 3-15, www.environmentmaganize.org/Archives/Back%20Issues/2012/July-August%202012/constitutional-rights-full.html

6 Ginsburg, Tom *Constitutionmaking.org* option reports, environmental provisions (6 Kasım 2009), www.iconnectblog.com/2009/11/new-report-on-constitutional-treatment-of-the-environment

7 a.g.e.

8 a.g.e.

9 Bkz. Turner, A *Substantive Environmental Right*, ve Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, 12-13 (çevresel hakların anayasallaştırılması savunulmaktadır).

10 Hiskes, *Human Right to a Green Future* (gelecek kuşakların anayasalarda dikkate alınması savunulmaktadır).

11 Bkz. Boyd, *Environmental Rights Revolution* (anayasalarında çevresel hakları tanıdıktan sonra yasal düzeyde de değişikliğe giden pek çok ülke tartışılmaktadır).

ÇEVRESEL HAKLARIN ANAYASALLAŞTIRILMASINI KOLAYLAŞTIRAN ETMENLER

Neden bazı ülkeler çevresel hakları diğer ülkelere göre daha kolay anayasallaştırmaktadır? Genel olarak bir ülkede hakların anayasallaştırılmasına uyum şu etmenlere bakılarak tahmin edilebilmektedir: diğer sosyoekonomik haklara hoşgörü, eşbiçimcilik, toplumsal çatışmalar, durumsal benzerlikler ve ülkedeki çevresel bozulmaların düzeyi.

Çevresel haklara ilişkin tartışmalar sıklıkla üç kapsamlı etmen üzerinden şekillenmektedir. İlk tartışma çevresel haklar dâhil, insan haklarının anayasallaştırılmasının gerekip gerekmediği¹² ve eğer gerekiyorsa “Haklar Bildirgesi” gibi maddi haklar içeren belgelerde mi düzenlenecekleri yoksa başka bir yol mu izleneceği üzerinedir.¹³ Bir taraftan, yaşam, özgürlük ve onur gibi maddi haklar bir toplumdaki bireyler için en belirgin güvence biçimleridir.¹⁴ İnsan hakları savunucularına sorulursa bu, en tercih edilebilir çözümdür. Anayasal güvence altına alınmış haklar “verili ulusun *opinio juris*’lerinin güçlü göstergeleridirler ve ülkede *lex suprema* olarak ulusal hukukun en üstün düzeyinde yansıma bulurlar.”¹⁵ Bu tür hükümler “ulusal politikaları yönlendirici düzenlemelerden ve usuli kurallardan” daha sağlamdırlar, “en üst düzey hukuk kuralları olarak siyasi gelgitlere karşı daha dayanıklıdırlar ve hem siyasetçiler hem de halk tarafından daha kolay anlaşılırlar.”¹⁶ “Bireylerin maddi yaşam ve sağlık haklarına yöneltilen saldırılara karşı” giderimler üretebilirler.¹⁷ Açık pozitif ve negatif kurumlar ve diğer avantajlar içerirler.¹⁸ Yasalara ve diğer düzenleyici işlemlerin hiyerarşik olarak üstünde olduklarından, örnek bir karakter ve ulusal kimlik inşasına katkı sağlarlar.¹⁹

12 Bkz. Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, 63-92 (çevresel hakların anayasallaştırılması savunulmaktadır).

13 a.g.e., 93-128.

14 Genel olarak bkz. May, “Constituting Fundamental Environmental Rights Worldwide,” 113, eserde Birleşik Devletler Anayasasını “bir yönetsel ideoloji ortaya koyan bir anayasa değil ... süregelen politik uyumsuzlukların çözülmesine yardımcı olan sağlam bir yapısal temel ortaya koyan bir anayasa” olarak tanımlayan John Hart Ely, *Democracy and Distrust: A Theory of Judicial Review*. Harvard Paperbacks, 1980: 90’a atfı yapılmaktadır.

15 Pedersen, “European Environmental Human Rights,” 111.

Çevresel temel haklar lehine en güçlü sav bu hakların göreceği uyumsuzluk çözücü işlevdir ... Çevresel hakların anayasallaştırılması bu hakların anayasadaki diğer hak ve özgürlüklerle aynı meşruluk temeline sahip olduğunu ilan etmek anlamına gelir ... Bu durum bir ülkenin çevresel korumaya yaşam ve maddi ve manevi bütünlük hakları kadar önem verdiğini gösterir.

16 May, *Constituting Fundamental Environmental Rights Worldwide*, 118.

17 Brooks, “A Constitutional Right to a Healthful Environment,” 1063, 1109. Profesör Brooks’a göre:

Sağlıklı çevre anayasal hakkının esas amacı bireylerin yaşam ve sağlık haklarına saldırı niteliğindeki kirlenmelerin anayasaya aykırılığının açıkça tanımlanmasını sağlamaktır. (Bu) değerler ... tüm ulus tarafından paylaşırlar. Bu açıdan bakıldığında sağlıklı çevre federal anayasal hakkını tanımak oldukça anlamlıdır.

18 Bkz. Abate, “Climate Change,” 26 (“Çevre sağlığını bir anayasal hak olarak tanımak yurttaşları siyasal gelgitlerden korur; mahkemeler, yasama organları, yurttaşlar için yol gösterici bir nitelik arz eder ve ekosistemlerin ve biyoçeşitliliğin korunmasının öneminin altını çizer.”).

19 Brandl ve Bungert’e göre:

Çevresel korumanın anayasada güvence altına alınması yasalarla güvence altına alınmasına kıyasla ek pek çok avantaj barındırır. Bir değeri anayasalarla güvence altına almak bu değeri yasaları, idari düzenlemeleri ve yargı kararlarını aşan en üstün hukuk normu ile korunması anlamına gelir ... Tüm bunlara ek olarak çevresel düzenlemelere anayasalarda yer vermek, çevrenin korunması ereğinin yasama organlarındaki basit çoğunluklara kurban edilmesini de engeller. Anayasal hükümler ancak çok daha karmaşık bir usulle ve nitelikli bir çoğunlukla değiştirilebildiklerinden, bu düzenlemelerin hukuk düzenindeki yeri de sağlamlaştırmış olacaktır. Ek olarak, verili ülkedeki en üstün hukuk normları olarak anayasal hükümler, tüm yurttaşların uyması gereken

Dahası pek çok ülke nitelikli bir çevreyi gerçekleştirmek için gerekli yasal ve diğer düzenleyici işlemlerden yoksundur.²⁰ Bu mekanizmalar yetersiz kaldığında maddi çevresel anayasal haklar çevresel sorunlar için kapsayıcı bir güvenlik ağı oluşturabilir.²¹

Diğer taraftan kuşkucular, insan haklarını anayasallaştırmanın bu hakları değersizleştirdiğini,²² kabul edilemez anti-çoğunluk-karşıtı etkileri bulunduğunu,²³ diğer temel hakların etkilerini azalttığını, bir “taşma” etkisi göstererek özel mülkiyete sahip olma hakkı ve bununla bağlantılı hakların kapsamını daraltacağını,²⁴ idari işlemlerin etkinliğine ve bağlayıcılığına zarar verdiklerini²⁵ ve siyasi ve toplumsal itirazlara ve geri-tepkilere neden olacağını savunmaktadırlar.²⁶ Bazılarına göre ise anayasalarında halihazırda yaşam hakkı güvence altına alınmış ülkelerde ayrıca özel bir çevresel hak düzenlemek gereksizdir ki çünkü bazı mahkemeler zaten yaşam hakkından yola çıkarak nitelikli bir çevre hakkını koruma altına almışlardır.²⁷

Tüm bu etmenler içerisinde bir ülkenin sosyal, ekonomik ve kültürel hakları benimseme eğilimi, çevresel haklara karşı gösterecekleri potansiyel benimseme düzeyinin en önemli göstergesi olabilir. Sosyal, toplumsal ve kültürel haklar insanlığın varlığını ve yaşam kalitesini korumak, asgari standartlarını geliştirmek ve ekonomik ve toplumsal refaha erişim-

örnek bir yurttaş profili oluştururlar ve kamusal tartışmaları ve davranışları etkiler ve yönlendirirler. Halk anayasal hükümlerle, özel bazı yasal düzenlemelere kıyasla daha içli dışlıdır ve anayasal hükümler halk tarafından daha iyi bilinir. Yurttaşlar kendilerini anayasalarıyla tanımlar ve anayasalarıyla tanımlanırlar. Anayasalcılık özel girişimlerin faaliyetlerine kısıtlamalar getiren dar kapsamlı yasaların aksine ortak ulusal değerlerin bir dışavurumu olduğundan halkın anayasal talimatlara uyma eğilimi çok daha yüksek ve anayasalarda öngörülen yükümlülüklerle direnme ve bu yükümlülükleri sorgulama eğilimleri çok daha düşüktür.

Bu nedenlerle çevresel hedeflerin ülkenin en üstün ve en görünürdeki hukuksal düzeyinde, yasalar ve kamu üzerinde çarpıcı etkilerde bulunabilecek düzeyde güvence altına alınması çevresel değerlerin yüceltilmesine önemli katkılar sağlar.

20 Bruch *et al.*, “Constitutional Environmental Law,” 134 (“Gelişmiş çevresel koruma sistemlerine sahip ülkeler dâhi zaman zaman çevresel yasalarının tüm çevre sorunlarını çözümlenmekte yetersiz kaldığını fark edebilmektedirler, bu sorun çevresel hukuk yasaları konusunda henüz gelişmekte olan ülkeler için daha da belirgindir.”).

21 Bruch *et al.*, “Constitutional Environmental Law,” 134. Güney Afrika Anayasası’nın temel çevre haklarını tanıyacak biçimde değiştirilmesi yönünde oldukça dikkat çekici bir makale için bkz. Glazewski, Jan. “The Environment, Human Rights and a New South African Constitution.” *South African Journal for Human Rights* 7 (1991): 177, 177-98.

22 Bkz. May, “Constituting Fundamental Environmental Rights Worldwide,” 127.

23 *a.g.e.*

24 *a.g.e.*, 128.

25 Bkz. Onzivu, “International Environmental Law,” 673-4 (“Anayasal hükümler gelişmekte olan ülkelerde sağlık ve çevrenin korunması yönünde mahkemeler için oldukça yararlı araçlardır. Ancak bazılarına göre mahkemeler tarafından çevresel aktivizm konusunda aşırıya kaçılması durumunda çevrenin korunması yönünde idari makamlar tarafından yapılan düzenlemeler etkisizleşmektedir.”).

26 Profesör Lazarus haklar-odaklı siyasi teori konusunda şu gözlemi yapmaktadır: Çevresel korumanın hukuk tarafından güvence altına alınması ve ekonomik çıkarların korunması arasında kurulacak dengenin tam merkezinde yer aldığı çevrenin korunması tartışmalarının, iki tarafında da bireyler bulunmaktadır. İki taraf da kendi görüşlerini nispi değil, mutlak bazı haklara dayandırmaktadır. Sağlık hakkı. Sağlıklı çevre hakkı. Doğanın kendi hakları. Özel mülkiyet hakkı. Çoğunluğun iradesine karşı bireysel serbestlik ve özgürlük hakkı ... İki taraf da diğer tarafın görüşlerinin ahlaki temellerini kabul edilemez görme eğilimindedir. Lazarus, *Making of Environmental Law*, 28.

27 Onzivu, “International Environmental Law,” 672 (“Yaşam hakkı sağlık ve çevreyi geliştirmek için önemli bir temel olarka kullanılabilir. Mahkemeler kirlenme, çevre sağlığı ve benzer sağlık kaygılarını bu bağlamda ele almışlardır.”). Hayward’a göre bu öneri “son kertede ... çok inanılır değildir, çünkü çevresel koruma başlıca amaç değildir.” Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, 13.

lerini sağlamak için tasarlanmışlardır. Bu haklar çalışma, sendika kurma ve üye olma, grev, sosyal güvenlik, çocuğun korunması, gıda ve konaklama, sağlık hizmeti ve eğitim gibi haklardır. Bazıları çevresel hakları üçüncü kuşak (yani dayanışma) hakları olarak sınıflandırarak onları sosyal, ekonomik ve kültürel haklardan ayrı bir yere koysa da, bu kitabın başından sonuna göreceğimiz üzere nitelikli çevre hakları sürdürülebilir çevre, su, ve çevresel konularda usul düzenlemeleri gibi sosyal, ekonomik ve kültürel konularla dolup taşmaktadır.²⁸

Önceleri liberal geleneğin kişisel ve siyasal haklarının gerisinde değerlendirilen sosyal, ekonomik ve kültürel haklar, günümüzde pek ülkede bu haklarla aynı düzeyde değerlendirilmektedir. Toronto Ekonomik ve Sosyal Haklar Girişimi'nin (TIESR) hazırladığı oldukça kapsamlı raporda, sağlıklı çevre hakkı dâhil dünya anayasalarında yer verilen on yedi sosyal, kültürel ve ekonomik hak²⁹ bulunma, bulunmama ve dava edilebilirlik yönünden incelenmiştir.³⁰ Bu incelemede ekonomik ve sosyal hakların verili anayasada güvence altına alınıp alınmadığı ve yargısal giderimlere açık olup olmadığı ele alınmaktadır. Elde edilen verileri inceleyen Jung ve Rosevear'a göre "Geçtiğimiz otuz yılda ekonomik ve sosyal haklar çok geniş bir yaygınlık ve meşruluk kazanmıştır."³¹

Zamanlama da önemlidir. Pek çok çevresel anayasalcı değişim, ülkenin sosyal, kültürel ve ekonomik hakların tümünü ya da belirli bir türünü anayasasına dahil ettiği son anayasa değişikliği ile eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir. Sosyal, ekonomik ve kültürel hakların dağılımı zamansal, bölgesel ve diğer etmenlere göre değişse de günümüzde yürürlükte olan çoğu anayasada bu haklara yer verilmiştir ve bu haklar neredeyse kişisel ve siyasal haklar kadar yaygın hale gelmişlerdir. Ancak bu her zaman böyle değildi. İkinci Dünya Savaşı'nın bitişinden 1974 civarına kadar bu haklara görece seyrek yer verilmekteydi. Sosyal, ekonomik ve kültürel haklar 1974-1989 yılları arasında yükselişe geçmiş, 1990-2004 yılları arasında tekrar gerilemeler yaşamış ve 2004 yılından itibaren istikrarlı bir ilerleme göstermişlerdir.³² Beklenildiği üzere, Birinci Bölüm'de de açıklandığı gibi, çevresel anayasalcılığın da gelişimi önemli ölçüde geçtiğimiz kırk yıla yayılmaktadır.

Sosyal, ekonomik ve kültürel haklara eğilimler coğrafi ve hukuki özellikler, ekonomik sistemler ve özellikle Soğuk Savaş fikir akımlarına göre önemli ölçüde değişiklikler gösterir. Bu haklar Latin Amerika ve eski Sovyet Bloku ülkelerinde ancak belirli bir bölgesel model ya da kuralı yansıtacak kadar yer bulabilirler. Arap Ülkeleri ve Asya'nın bazı bölgelerinde daha da nadirdirler. Asya ve Sahra-Altı Afrika'da sosyal, ekonomik ve kültürel hakların düzenlenişi oldukça değişkendir, dolayısıyla bu bölgelere ilişkin genellemeler yapmak olanaklı değildir.

Ülkelerin hukuk sistemlerine bakarak da sosyal, ekonomik ve kültürel haklara eğilimlerine ilişkin bir dereceye kadar tahminde bulunabilmek olanaklıdır. Bu haklar, genel olarak anayasalcılığın olduğu gibi, Kıta Avrupası hukuk sistemini benimseyen ülkelerde diğer hu-

28 Courtney Jung and Evan Rosevear, "Economic and Social Rights Across Time, Regions, and Legal Traditions: A Preliminary Analysis of the TIESR Dataset." *Nordic Journal of Human Rights* 30 (2012): 372, 376.

29 TIESR raporunda bu haklar "Ekonomik ve Sosyal Haklar" ya da ESR'ler olarak anılmaktadır.

30 Bu veri setine www.tiesr.org sitesinden ulaşılabilir.

31 Jung and Rosevear, "Economic and Social Rights," 382.

32 a.g.e., 383.

kuk geleneklerini benimseyen ülkelere göre çok daha yaygındır. Dünyanın çoğunluğu geleneksel, Anglosakson ya da İslam-esaslı hukuk sistemlerine değil Kıta Avrupası sistemine tabi olduğundan, bu veri önemlidir.³³ Anglosakson hukuk sisteminde sosyal, ekonomik ve kültürel haklara Kıta Avrupası sistemlerine kıyasla daha nadir yer verilmekte, İslam Hukuku ve diğer geleneksel hukuk sistemlerinde ise bu oran daha da düşmektedir.³⁴

TIESR raporu sosyal, ekonomik ve kültürel haklar ile çevresel haklar arasında önemli bir doğru orantı tespit etmektedir. Rapora göre birden çok sosyal, ekonomik ve kültürel hakkı güvence altına almış olan ülkeler nitelikli çevre hakkını güvence altına almaya daha yatkındır. Çalışmaya göre sosyal, ekonomik ve kültürel hakları güvence altına almış olan ülkelere 73 tanesi (inceleme kapsamındaki ülkelerin yaklaşık 53,7'si) ayrıca bir nitelikli çevre hakkını da düzenlemektedir.³⁵ Yine rapora göre sosyal, ekonomik ve kültürel hakları güvenceleyen anayasalar çevresel korumaya başka türlü düzenlemeler yoluyla önem vermeye de daha yatkındırlar. Buna göre 86 ülke anayasası, yani inceleme kapsamındaki ülkelerin yaklaşık 63,2'si, görev ya da talimat niteliğinde bir ilke olarak şu ya da bu şekilde çevresel korumaya atıfta bulunmaktadır.³⁶ Diğer taraftan Gellers gibi bazılarına göre hiçbir hukuk sisteminin uygun bir çevre bireysel hakkını diğerlerine göre daha iyi koruduğunu söylemek olanaklı değildir.³⁷

Çevresel haklar dâhil sosyal ve ekonomik hakların düzenlenmesine ilişkin dış baskılar iç baskılara kıyasla çok daha etkili olabilir. Gellers bir ülkenin çevresel anayasal hakları benimseme ihtimalini hesaplayabilmek için beş etmene dayalı bir istatistiksel analiz yapmıştır: kişi başına düşen gayri safi yurtiçi hasıla, uluslararası sivil toplum etkisi, demokratiklik düzeyi, nüfus yoğunluğu ve kişi özgürlüklerinin korunma düzeyi. Gellers'a göre bir ülkenin anayasal çevre haklarını benimseme eğilimi özellikle uluslararası sivil toplumun baskısı ve ülke sisteminin karakteristikleriyle bağlantılıdır. O'na göre "çevresel hakları anayasallaştırma eğilimi yerel siyaset ve akılcı-maddeci kaygılardan ziyade uluslararası aktivizm ve kuralların topluma uygunluğu ile bağlantılıdır."³⁸

Gellers çevresel hakları 2006 yılında anayasasına dahil eden Nepal'i ve henüz dahil etmeyen Sri Lanka'yı incelemiştir. Bu araştırmaya göre bir ülkenin çevresel hakları anayasal güvence altına alma eğilimi üç etmen üzerinden öngörülebilir: (1) sıklıkla uluslararası kural ve etkilerden esinlenen sivil toplumun etkinliği, (2) ülkedeki mevcut çevresel hukuk çerçevesi, (3) anayasal tartışmalarda hükümetin halkın fikir ve kaygılarına duyarlılığı. Gellers'a göre bu etmenlerden en önemlisi özellikle uluslararası olarak faaliyet gösteren sivil toplum örgütlerinin baskılarıdır. İlginç biçimde yerel topluluklar nitelikli çevre hakkının anayasal-

33 TIESR çalışması anayasaları şu ayrımlara tabi tutmaktadır: Kıta Avrupası Hukuku, n=112; Anglosakson Hukuku, n=35; İslam Hukuku, n=34; Jung and Rosevear, "Economic and Social Rights," 388.

34 Jung and Rosevear, "Economic and Social Rights," 394.

35 a.g.e., 381.

36 a.g.e.

37 Joshua Gellers, "Righting Environmental Wrongs: Assessing the Role of Legal Systems in Redressing Environmental Grievances," *Journal of Environmental Law and Literature* 26(2) (2011): 461.

38 Joshua Gellers, "Survival of the Greenest: A Statistical Analysis of Constitutional Environmental Rights" (2012), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2103960

laştırılması konusunda daha az coşku duymuşlar ve bunu yalnızca “yerel toplulukların kendi doğal kaynaklarını kendilerinin yönetmelerine izin verilmemesine karşı verilen bir teselli armağanı”³⁹ olarak yorumlamışlardır. Karşılaştırma açısından, Ekvador’un anayasal doğanın hakları düzenlemesi hem çevresel hakları geliştirme hem de doğal kaynaklar üzerinde özerkliği koruma işlevini beraber başarmıştır. Ekvador’un bu düzenlemesine dokuzuncu bölümde döneceğiz.

Bir ülkenin çevresel hakları anayasallaştırıp anayasallaştırmayacağına birçok başka etmen daha etki eder. Bunlardan birisi eşbiçimciliktir: eşbiçimcilik, yakın bir ülkenin belirli anayasal özelliklerini doğrudan kopyalama ya da bu özelliklerden önemli ölçüde esinlenme faaliyetidir. Gerçekten de çevreci alanda en etkin ülkelerin bazıları sınır komşusudurlar: Hindistan, Pakistan ve Nepal ya da eski Sovyet Bloku ülkeleri ya da Latin Amerika ülkeleri gibi. Ancak Gellers’a göre bir ülkenin çevresel anayasalcılığı benimsemesi yakın ülkelerdeki gelişmelerden ya hiç etkilenmemekte ya da etkileniyorsa dahi bu çok zayıf bir etkide bulunmaktadır.⁴⁰ Gerçekten de çevresel anayasalcılığı benimsemeyen pek çok ülke, bu alanda oldukça özverili bazı ülkelerle sınır komşusudur.

Durumsal benzerlikler başka bir etmendir: Örneğin, otokrat bir yönetimle çıkan çatışmalardan sonraki demokratikleşme süreci. “Arap Baharı” denilen demokratik yönetimlere geçiş sürecinin iki örneği Mısır ve Tunus (Tunus’un taslak anayasasında) devletlerinin ikisi de yeni anayasal düzenlerinde maddi çevresel haklara yer vermeyi seçmiştir. Yakın zamanda Zimbabve’nin örnek oluşturduğu gibi Afrika ve eski Sovyet Bloku gibi anlaşmazlıklara yatkın pek çok ülke de çevresel hakları anayasallaştırma eğilimindedir.⁴¹

İç koşullar da bir ülkede çevresel hakların anayasallaştırmasına katkı sağlayabilir. Bazı ülkeler çevresel anayasal hakları başka ülkelerin anayasal hükümlerinden örnek alarak değil kendi çevresel yasalarından esinlenerek düzenlemişlerdir. Örneğin bir anayasal çevresel hak hükmünü tartışan İskoçya’da hükümet “çevresel hak hükmünü anayasal güvence altına almak için bir gerekçe olarak” ülkenin 2009 tarihli “dünyaya öncü nitelikteki iklim değişikliği yasalarına” atıf yapmıştır.⁴²

Mevcut çevresel koşullara karşı çaresizlik başka bir etmen olabilir. Nepal örneğinde yurttaşlar çevresel koruma gibi diğer toplumsal araçları tükettikten sonra son çare olarak anayasa değişikliğine yönelmişlerdir.⁴³ Gellers’a göre Nepal’de “anayasal düzeyde maddi bir çevresel politika değişikliği yapmanın altında yatan ana bağlamsal etmen özellikle orman-sızlaşma kaynaklı çevresel bozulmalardı. Ülkede artan sanayileşmenin sonucu olarak kötü çevre koşulları hukuki korumanın kapsamının arttırılması gerekliliğini sonuçlamıştır.”⁴⁴ Bi-

39 Joshua Gellers, “Expecting the Elephant but Getting the Mouse: Analyzing the Adoption of a Constitutional Environmental Right in Nepal” (2013), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2238073

40 Joshua Gellers, “Greening Constitutions with Environmental Rights: Testing the Isomorphism Thesis” (2011), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1902346

41 Chirisa and Muzenda, “Environmental Rights.”

42 İskoçya Hükümeti. İskoçya’nın Geleceği (2013), bölüm 8, www.scotland.gov.uk/Publications/2013/11/9348

43 Narayan Belbase, *Environmental Rights in the New Constitution*. IUCN Policy Brief (2009), http://cmsdata.iucn.org/downloads/environmental_rights_in_the_new_constitution.pdf

44 Gellers, “Elephant,” 282.

çimsel olarak farklı da olsa benzer düzeyde bir çaresizlik Zimbabve'nin 2013 anayasasındaki çevresel hakların da nedenini oluşturur. Chirisa ve Muzenda'ya göre 2008 ve 2009 yıllarında Zimbabve'de yerel halklara hizmet ulaştırmadaki başarısızlıkların sonucu olarak "ortaya çıkan kolera ve buna bağımlı diyareal rahatsızlıklar, kuşkusuz, yurttaşlar arasında çok önemli bir bilinç yaratarak anayasal tartışmalara zemin hazırlamıştır."⁴⁵

Sonuç olarak, yapılacak bir anayasa değişikliğine çevresel hakların dâhil edilip edilmeyeceğinin kararını en çok yukarıda sayılan bu etmenler etkiler.

NİTELİKLİ ÇEVREYE YÖNELİK MADDİ BİREYSEL ÇEVRESEL HAKLAR

Maddi çevresel haklar "uygun", "temiz", "sağlıklı", "üretken", "uyumlu", "sürdürülebilir" gibi belirli niteliklere sahip bir çevreye sahip olma hakkını güvence altına alırlar. Ayrıca çevresel haklar yaşam hakkı gibi çevresel olmayan bazı maddi hakların önemli bir boyutu olarak da düzenlenebilirler.⁴⁶ Ek A'ya bakınız.

Maddi çevresel hakların ortak noktası nitelikli bir çevreye ilişkin temel bir insan hakkını güvence altına almalarıdır. Johnson bu olguyu şöyle açıklar:

İnsanın çevresel hakları hayatta kalmak için temel gereklilikleri güvence altına alır. Bu gereklilikler içerisinde gıdaya, suya ve barınağa erişim gibi evrensel asgari biyolojik ihtiyaçlar, yaşamın aylar, yıllar ve kuşaklar boyunca devam edebilmesi ve sürdürülebilmesi için gerekli olan üretim ve yeniden üretimi güvence altına alan sosyokültürel, siyasi ve ekonomik sistemler ve toplumsal ve ekonomik yaşam için vazgeçilmez derecede önemli kaynakların varlığı, bunlara erişim ve bunların kullanımı sayılabilir. Yine bu haklar hem bireylerin hem de toplulukların hayatta kalma ve gelişme haklarını güvence altına alırlar.⁴⁷

Maddi çevresel haklar gittikçe daha fazla yaygınlaşan bir olgu halini almıştır. Boyd'a göre Birleşmiş Milletler tarafından tanınmış olan 193 ülkeden 177'si anayasalarında, çevresel yasalarında, mahkeme kararlarında ya da imzaladıkları uluslararası anlaşmalarda çevresel hakları tanımışlardır. Diğer on altı ülke Birleşik Devletler, Kanada, Japonya, Avustralya, Yeni Zelanda, Çin, Umman, Kuveyt, Brunei Darussalam, Lübnan, Laos, Myanmar, Güney Kore, Malezya ve Kamboçya'dır.⁴⁸ Dünya anayasalarının beşte ikisinden fazlası maddi çevresel hakları anayasalarına dâhil etmişlerdir. Ek A'ya bakınız. Bu, maddi çevresel hakların, çevresel anayasalcılığın en yaygın biçimi olduğunu göstermektedir.⁴⁹ Gerçekten de 2000'li yıllardan

45 Chirisa and Muzenda, "Environmental Rights," 104-21.

46 Bkz. Sumudu Atapattu, "The Right to a Healthy Life or the Right to Die Polluted? The Emergence of a Human Right to a Healthy Environment Under International Law." *Tulane Environmental Law Journal* 16 (2002): 65.

47 Johnston, Barbara Rose (ed.). *Life and Death Matters: Human Rights, Environment and Social Justice*. Left Coast Press, 2011: 11.

48 Boyd, "Constitutional Right to a Healthy Environment," 3-15. Ayrıca bkz. Binod Prasad Sharma. "Constitutional Provisions Related to Environmental Conservation: A Study." IUCN Policy Brief (Eylül 2010), http://cmsdata.iucn.org/downloads/constitutional_provisions_related_to_environment_conservation_final.pdf

49 Genel olarak bkz. May, "Constituting Fundamental Environmental Rights Worldwide," 113 (2005'in ilk yarısında 60 ülke temel çevre hakkına yer veriyordu); Boyd, *Right to a Healthy Environment*, 74 (2013'ün başlarında nitelikli çevre hakkını tanıyan anayasa sayısını 94 olarak belirlemektedir).

sonra yaklaşık iki düzine ülke yeni ya da değiştirilen anayasalarında maddi çevresel haklara yer vermiştir. Bu ülkeler içerisinde Ermenistan, Bolivya, Dominik Cumhuriyeti, Ekvador, Fransa, Gine, Macaristan, Jamaika, Kenya, Madagaskar, Maldivler, Karadağ, Myanmar, Nepal, Ruanda, Sırbistan, Güney Sudan, Sudan ve Türkmenistan sayılabilir. Bu kitap yazıldığı sırada Mısır, Fiji, İzlanda, Yeni Zelanda, Sri Lanka ve Tunus gibi diğer başka pek çok ülkede çevresel anayasalcılığı da içeren anayasa değişiklikleri tartışılmakta ve daha başka ülkelerde de gelecekte tartışma konusu olması beklenmektedir.

Maddi çevresel hakların çevresel anayasalcılığın en yaygın biçimi olmasının iyi bir nedeni bulunmaktadır. Genel bir kavram olarak maddi haklar ayrıca güçlü bir “dayanak” görevi görürler çünkü çoğu zaman doğrudan uygulanabilir ve icra edilebilir görülürler.⁵⁰ Maddi haklar ayrıca “siyasi gelgitlere karşı (...) daha dayanıklıdır”⁵¹ ve fevri anayasa değişikliklerine karşı daha sağlam durabilirler.⁵² Dolayısıyla maddi çevresel haklar çevresel korumanın en dayanıklı ve uygulanabilir biçimi olarak değerlendirirler.

Maddi çevresel hakların hak ettiği bu övgülere karşın, 1972 yılına kadar neredeyse hiçbir ülkede, anayasada nitelikli çevre maddi hakkını güvence altına alacak değişiklikler yapmaya ilişkin herhangi bir tartışma dahi yürütülmemiştir. O dönemlerde Birleşik Devletler çevresel anayasalcılık konusunda öncü konumdaydı. 1960'ların sonunda Birleşik Devletler Kongresi Anayasa'da nitelikli bir çevre hakkını güvence altına alacak bir değişiklik yapmayı tartışmıştı. Somut bir sonuç alınmamış olmasına rağmen bu tartışma birkaç eyalette maddi çevresel hakların güvence altına alınmasına katkı sağlamıştır.⁵³ Bu gelişmeler çevresel anayasal hakları anayasallaştırma fikrinin zamanla dışarıya ihraç edilecek kadar olgunlaşmasını sağlamıştır.

Ancak ülkelerin anayasalarında -önce tek tük, sonra gittikçe artan oranda- çevresel hakları tanıyan değişiklikler yaptığını görmek için birkaç yıl daha beklemek gerekmiştir. Daha önce nadir birkaç ilerleme söz konusu olsa da 1972 Stockholm Konferansının dünya çapında çevresel anayasalcılık konusunda beklenen kıvılcımı sağladığı söylenebilir. Bu saygın toplantıyı izleyen günlerde Jacques Cousteau öncülüğünde bir grup muhalif bu resmi toplantıya katılanlar üzerinde baskı kurulması amacıyla alternatif bir zirve düzenlemişler⁵⁴ ve bu alter-

50 Kay, Richard S. “American Constitutionalism.” içinde *Constitutionalism: Philosophical Foundations*, by Larry Alexander (ed.) 16, 27. Cambridge University Press, 1998 (“Anayasalcılığın özünde, belirttiğim üzere, güvenlik bulunmaktadır. Etkin özgürlük kalıcılık ve nitelik bakımından güvencelere ihtiyaç duyar. Başka bir deyişle anayasalcılık yaşamın psikolojik yansımaları sahip bazı yönlerinin korunmasını amaçlar.”). Bkz. Finer *et al.*, *Comparing Constitutions*, 1 (karşılaştırmalı anayasalcılığın önemi tartışılmaktadır).

51 Kay, “American Constitutionalism,” 134.

52 *a.g.e.*

53 Bkz. Brooks, “A Constitutional Right,” 1063, 1068 (1992) (Birleşik Devletler Anayasasında çevresel hakları koruyacak bir değişiklik yapma çabaları detaylandırılmaktadır).

54 Houck, Oliver A. “A Case of Sustainable Development: The River Gid and the Forest at the End of the World.” *Tulsa Law Review* 44 (2008): 305.

Ancak Jacques Cousteau'nun öncülüğünü yaptığı bir grup muhalif, Fransız heyetini daha proaktif bir rol almak adına terk ederek kendi gündemlerini oluşturmuş ve resmi olanına paralel bir biçimde bir karşı-zirve düzenlemişler, resmi zirvede konuşulacak her konuyu kendi zirvelerinde bir gün öncesinden gündemlerine almışlardır. Basının da yardımıyla bu grubun önerileri kısa bir sürede oldukça etkili olmaya başlamış ve hükümet heyetleri karşı-zirve gündeminde yapılan çağrılara karşılık vermeye başlamıştır. Bu grubun en çarpıcı önerilerinden birisi sağlıklı bir çevre hakkının ilanıydı. Kim buna karşı çıkabilirdi? Kim bu hakkın anlamını dahi biliyordu ki? Böylece,

natif zirve ilk konferansa katılanların sağlıklı bir çevre hakkını tanımaları için ikna etmeye yardımcı olmuştur.⁵⁵ Alternatif zirve ayrıca Stockholm Konferansının yankıları hala süren bir bildirge yayımlamasını da sağlamıştır: Bildirgede ülkeler uygun bir çevre temel hakkını anayasalarına dâhil etmeye teşvik edilmiştir.⁵⁶ Tüm Stockholm bildirgeleri içinde bu bildirge, “en sönük olan” olarak nitelendirilmiştir.⁵⁷

Şaşkınlık verici bir şekilde bu sönük bildirge, dünya çapında maddi çevresel hakların anayasaya dâhil edilmesinde zarif bir öncü işlevi görmüştür. Stockholm nitelikli çevre temel insan hakkının insanlara tanınması konusunda uluslararası uyumun zirve noktası olarak görülmektedir. Bu tarihten sonra uluslararası toplumun böyle bir hak tanıma konusundaki isteği yok olmuş ve ortaya yerel çevresel anayasalcılığın doldurduğu bir boşluk çıkmıştır. Kuşkusuz Stockholm’den sonra düzinelerce ülke bir nitelikli çevre bireysel hakkını güvence altına almıştır.⁵⁸ Maddi çevresel hakları güvence altına alan ülkelerin bu listesine gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler, kuzey ve güney ülkeleri, doğu ve batı ülkeleri: Afrika, Orta Doğu, Batı Avrupa, eski Sovyet Bloku, Latin Amerika, Okyanısyası ve takımda ülkeleri; Kıta Avrupası, Anglosakson, İslami, yerli halklar ve geleneksel hukuk sistemleri gibi tüm bölgelerden ve hukuk sistemlerinden ülkeler dâhil olmuştur.

Bir tür maddi nitelikli çevre hakkını güvence altına alan düzenlemeler oldukça zayıf olabildikleri gibi, oldukça görkemli ve etkili de olabilmektedir. Dolambaçsız ve açık hükümler Benin (“Her birey sağlıklı, tatminkar ve sürdürülebilir bir çevre hakkına ve onu savunma ödevine sahiptir.”), Ruanda (“her yurttaşın (...) sağlıklı ve doyurucu çevre” hakkını tanır), Afganistan (“bu topraklarda yaşayan herkes varsıl ve bozulmamış çevre ve yaşam hakkına [sahiptir]”, ve Fransa (“herkes dengeli ve sağlık-dostu bir çevrede yaşama hakkına sahiptir”) anayasalarında yer almaktadır. Diğer örnekler Angola (“tüm yurttaşlar sağlıklı ve kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkına sahiptir”), Azerbaycan (“Herkes sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir”), Bulgaristan (“Yurttaşlar sağlıklı ve uygun bir çevrede yaşama hakkına sahiptir”), Chad (“Her birey sağlıklı çevre hakkına sahiptir”), Şili (“Herkes ... kirletilmemiş bir çevrede yaşama hakkına sahiptir”), Kolombiya (“Her birey sağlıklı bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir”), Kongo (“Bütün insanlar kalkınmaları için uygun sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir”), Kosta Rika (“Her birey sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli çevre hakkına sahiptir”), Etiyopya (“Bütün insanlar temiz ve sağlıklı çevre hakkına sahiptir”), Irak (“Her birey doğru çevresel atmosferde yaşama hakkına sahiptir”), Jamaika (“Yurttaşlar zarar tehlikesinden, çevresel istismarlardan ve ekolojik mirasın kirletilmesinden uzak sağlıklı ve üretken bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir”), Makedonya (“Herkes yaşamak için sağlıklı

Stockholm’den sonra ülkeleri temiz ve sağlıklı çevre haklarını tanımaya çağıran resmi bir tavsiye metni ilan edildi. Zirveye katılan çoğu ülke bu çağrıya uydu, hatta biraz daha ileri gittiler. Zirvede kabul edilen tüm resmi metinler içerisinde en zararsız ve zahmetsiz olan bu gibi görünüyordu.

a.g.e. (atıflar dâhil edilmemiştir).

55 a.g.e.

56 a.g.e.

57 a.g.e.

58 Bkz. Ek A. Ayrıca bkz. May, “Constituting Fundamental Environmental Rights Worldwide,” 129; EarthJustice. *Environmental Rights Report 2008*, <http://earthjustice.org/sites/default/files/library/reports/2008-environmental-rights-report.pdf>; başka bir derleme için bkz. Boyd, *Right to a Healthy Environment*, 67.

bir çevre hakkına sahiptir”), Mali (“Her birey sağlıklı çevre hakkına sahiptir”), Mongolya (“Mongolya yurttaşları ... sağlıklı ve güvenli bir çevreden yararlanma ve çevresel kirliliklerden ve ekolojik dengesizliklerden korunmasını isteme hakkına sahiptir”), Karadağ (“Herkes bozulmamış bir çevre hakkına sahiptir”), Mozambik (“Tüm yurttaşlar dengeli doğal çevrede yaşama hakkına sahiptir”), Nepal (“Her birey temiz çevrede yaşama hakkına sahiptir”), Nikaragua (“Nikaragualılar sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir”), Nijer (“Her bir birey sağlıklı çevre hakkına sahiptir”), Paraguay (“Herkes sağlıklı, ekolojik olarak dengeli çevrede yaşama hakkına sahiptir”), Portekiz (“Herkes sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli insan çevresinde yaşama hakkına sahiptir”), Sırbistan (“Herkes sağlıklı çevre hakkına sahiptir”), Slovakya (“Her birey uygun bir çevre hakkına sahiptir”), Güney Kore (“Her yurttaş sağlıklı ve hoş bir çevre hakkına sahiptir”), Güney Sudan (“Her birey ve topluluk temiz ve sağlıklı bir çevre hakkına sahip olacaktır”), İspanya (“Herkes kişilerin gelişimi için uygun bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir”), Sudan (“Sudan halkı temiz ve çeşitlilik taşıyan bir çevre hakkına sahiptir”), Togo (“Herkes sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir”), Türkiye (“Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir”), Türkmenistan (“Herkes sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir”) ve Venezuela (“Bireysel ve örgütlü olarak her birey, yaşam ve güvenli, sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli çevre haklarına sahiptir”) anayasalarında bulunabilir.

Bazı ülkelerde hükümler oldukça özgüleşmiştir ve çevresel anayasalcılığı yalnızca belirli bir topluluk için öngörür. Örneğin maddi çevresel hakları ülkede yaşayanlara, kadınlara, çocuklara, yerli halklara, ya da gelecek kuşaklara tanıyan ülkeler arasında Arjantin (“Ülkede yaşayan herkes, üretim aktivitelerinin gelecek nesillerin haklarına zarar vermeyecek şekilde güncel ihtiyaçları oranında karşılanmasını sağlayan ve insanın gelişimine uygun sağlıklı ve dengeli bir çevre hakkından yararlanır”), El Salvador (“Her çocuk, içsel gelişimine olanak tanıyan ailevi ve çevresel koşullarda yaşama hakkına sahiptir, bu hak Devlet tarafından koruma altına alınır”) ve Madagaskar (Fokonolona, çevresel yıkıma neden olabilecek, topraklarını elinden alabilecek, büyükbaş hayvan sürülerine özgülenen geleneksel alanları ya da törensel mirasını tehdit edecek eylemlere karşı, ortak çıkarlarla ya da kamu düzeniyle aykırı düşmeyecek gerekli tüm tedbirleri alabilir”) sayılabilir.

Bazı ülkeler maddi çevresel haklarla diğer ulusal hükümler ve haklar arasında bağlantı kurarlar. Bu şekilde sürdürülebilir kalkınma ve kültürel gelişim gibi ulusal normlarla maddi çevre haklarını kaynaştıran hükümlere örnek olarak Bolivya (“Herkes sağlıklı, korunaklı ve dengeli bir çevre hakkına sahiptir. Bu hakkın kullanımı şimdiki ve gelecek kuşaklara mensup bireylere, toplumlara ve canlı varlıklara tanınır ve onların normal ve sürekli gelişimini sağlamayı amaçlar”), Ekvador (“Halkın sürdürülebilirliği güvence altına alınan sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevrede iyi bir yaşam (*sumak kawsay*) sürme hakkı tanınır”), Gürcistan (“Herkes sağlıklı bir çevrede yaşama ve doğal ve kültürel çevreden yararlanma hakkına sahiptir”) ve Yunanistan (“Doğal ve kültürel çevrenin korunması ... herkesin hakkıdır”) verilebilir. Ayrıca bazı anayasalar çevresel haklar ile onur, sağlık, yaşam, konut gibi anayasalarda güvence altına alınmış diğer insan haklarıyla bağlantılandırılır. Bu ülkeler arasında ise Afganistan (“bu topraklarda yaşayan herkes varıl ve sağlam çevre ve yaşam hakkına sahiptir”),

Belçika (“Herkes insan onuruna uygun bir yaşam sürme hakkına sahiptir ... bu hak sağlıklı bir çevrenin korunmasını isteme hakkını da içerir”), Brezilya (“Tüm insanlar halkın ortak kullanımına uygun ve sağlıklı bir yaşam sürmek için elzem olan ekolojik olarak dengeli bir çevre hakkına sahiptir”), Gine Bisav (“Kamusal sağlığın amacı ... [insanların] içinde yaşadıkları toplumsal ekolojik çevre ile bütünleşmelerini sağlamaktır”), Moldova (“Herkes yaşam ve sağlık için ekolojik olarak dengeli bir çevre hakkına sahiptir”), Norveç (“Herkes sağlığa ve üretkenliği ve çeşitliliği korunacak olan doğal çevreye yararlı bir çevre hakkına sahiptir”) ve Sao Tome ve Principe (Herkes konut ve insanın yaşamsal çevresi haklarına sahiptir”)

Diğer anayasalar çevresel hakları ayrı ama ilgili bazı hakların yanına yerleştirirler, sağlık hakkı gibi. Bunlara Hırvatistan (“Herkes sağlıklı yaşam hakkına sahiptir”), Guatemala (“Sağlık hakkı herhangi bir ayırım yapılmaksızın tüm insanların sahip olduğu temel bir haktır”) ve Honduras (“Bireyin sağlığın korunmasını talep etme hakkı tanınmıştır”) dâhildir. Bu tür anayasalcılık sinerjistik bir etki yaparak maddi çevresel hakları da güçlendirir.

Son olarak, bazı ülkeler yukarıda sayılan özelliklerin hepsini olmasa bile çoğunu içeren çok kapsamlı düzenlemelere sahiptirler. Örneğin Güney Afrika anayasası sürdürülebilir kalkınma ve gelecek kuşaklar gibi kavramlara yer veren geniş ve kapsamlı bir maddi çevresel hak hükmü içerir. Bu hükme göre:

Herkes şu haklara sahiptir:

- a. sağlık ve varsılıklarına zararlı olmayan bir çevre; ve
- b. çevrenin şimdiki ve gelecek kuşaklar adına makul yasal ve diğer önlemlerle korunmasını ve bu önlemler ile
  - i. kirlenmenin ve ekolojik bozulmanın önlenmesi;
  - ii. çevresel korumanın teşvik edilmesi; ve
  - iii. akılcı ekonomik ve toplumsal kalkınma gerçekleştirilirken ekolojik olarak sürdürülebilir kalkınmanın ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının güvence altına alınması⁵⁹

Bu bütüncül yaklaşımı benimseyen diğer ülkeler arasında Dominik Cumhuriyeti (“Her birey, bireysel ve toplu olarak, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve bu kaynaklardan sürdürülebilir yararlanma; sağlıklı, ekolojik olarak dengeli [*equilibrado*], kalkınma için ve çeşitli canlı varlıkların, doğal yapının ve doğanın korunması için uygun bir çevrede yaşama haklarına sahiptir”) Doğu Timor (“Herkes insani, sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevre hakkına ve onu şimdiki ve gelecek kuşaklar adına koruma ve geliştirme ödevine sahiptir”), Kenya (“Her birey (a) çevrenin şimdiki ve gelecek kuşaklar adına yasal ve diğer tedbirler yoluyla korunmasını isteme ...; ve (b) çevreye dair sorumlulukların yerine getirilmesini talep etme haklarını içeren temiz ve sağlıklı çevre hakkına sahiptir”) ve Güney Sudan (“Her birey şimdiki ve gelecek kuşaklar yararına (a) kirlenmenin ve ekolojik bozulmanın önlenmesi; (b) çevresel korumanın teşvik edilmesi; ve (c) akılcı ekonomik ve toplumsal kalkınma gerçekleştirilirken türlerin yaşamını ve biyolojik çeşitliliği koruyacak ekolojik olarak

59 Güney Afrika Anayasası, bölüm 2, madde 24. Çevresel hükümlerin hacminin dikkat çektiği Güney Afrika’da dahi bu hükmün etkisi görece düşük olmuştur. Bkz. Ebrahim, Hassen. *The Soul of a Nation: Constitution-making in South Africa*. Oxford University Press, 1998. Ayrıca bkz. Arjantin Anayasası, bölüm 1, kısım 2, madde 41.

sürdürülebilir kalkınmanın ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının güvence altına alınması; hedeflerini sağlayacak yasama faaliyetleri ve diğer tedbirler yoluyla çevrenin korunmasını talep etme hakkına sahiptir”) sayılabilir.

Maddi çevresel haklar açık bir nitelikli çevre hakkı tanımayan ülkelerde de kendilerine yer bulabilmişlerdir. Bazı ülkelerde anayasa mahkemeleri ve diğer yüksek dereceli mahkemeler yaşam hakkı gibi diğer anayasal güvencelerden maddi çevresel haklar türetmişlerdir.⁶⁰ Hindistan Mahkemeleri “yaşam hakkının” nitelikli çevre ve diğer sosyoekonomik hakları da içerdiğini en yaygın olarak belirten mahkemelerdir.⁶¹ Diğer taraftan Birleşik Devletler gibi bazı ülkelerde çevresel hakları dolaylı yoldan koruma girişimleri başarısız kalmıştır.⁶² Dolaylı anayasal maddi haklar çok büyük oranda yargısal eğilimlere bağlı olduklarından, bu konuya çevresel anayasalcılıkta yargıyı incelediğimiz üçüncü bölümde tekrar döneceğiz.

Çevresel anayasal hakları güvenceleme eğilimi eski İngiliz sömürgeleri dâhil Anglosakson hukuk sistemine tabi ülkelerde ve Avrupa’da da hız kazanmış durumdadır. Pedersen’in tespitine göre: “Avrupa’da bölgesel olarak çevre haklarına yönelik temkinli bir yaklaşım olduğu söylenebilecek olsa da, birkaç anayasa sağlıklı çevre hakkını tanımıştır. Yalnızca ulusal düzeyde etkili olsalar da bu anayasal hükümler, konuya verilen önemin Avrupa’da da gittikçe arttığını göstermektedir.”⁶³

Avusturya,⁶⁴ Kanada,⁶⁵ Almanya,⁶⁶ Birleşik Devletler⁶⁷ ve Karayipler’de⁶⁸ bazı ülkeler ise

60 Bruch *et al.* “Constitutional Environmental Law,” 166-76 (Tanzanya, Hindistan, Pakistan, Bangladeş, Nepal, Kolombiya, Ekvador, Kosta Rika ve Afrika’da bazı ülkelerdeki anayasal yorumlar konu alınmaktadır).

61 Bruch *et al.* “Constitutional Environmental Law,” 167-70. Genel olarak bkz. Vijayashri Sripati, “Human Rights in India – Fifty Years after Independence,” *Denver Journal of International Law and Policy* 26, (1997): 100.

62 Bkz. Pettigrew, Harry W. “A Constitutional Right of Freedom from Ecocide,” *Environmental Law* 2 (1971): 1-41; Klipsch, Ronald E. “Aspects of a Constitutional Right to a Habitable Environment: Towards an Environmental Due Process,” *Indiana Law Journal* 49 (1971): 203.

63 Bkz. Pedersen, “European Environmental Human Rights,” 108.

64 Bkz. Brandl and Bungert, “Constitutional Entrenchment,” 23-52 (Almanya ve Avusturya’da çevresel haklar yönünde anayasa değişikliği önerileri konu edilmektedir).

65 Genel olarak bkz. Boyd, *Right to a Healthy Environment*, 61-6.

66 *a.g.e.*

67 Bkz. Cramer, “Human Right to Information,” 90 (“Amerika’da henüz çevrenin korunmasına yönelik yurttaşlara açık bir hak tanınmamış olsa da çevrenin korunmasıyla ilgili konularda bilgi edinme hakkına yönelik yasal düzeyde bazı düzenlemeler bulunmaktadır.”) (vurgu asıl metindendir); “Çevre hakkında normatif bir ifade üretilip bu ifadeyi Birleşik Devletler Anayasasına eklemek, basitçe ifade edelim, kötü bir fikirdir.” Ruhl, “Metrics of Constitutional Amendments,” 245, 252. Yine o’na göre “yaklaşık on bin adet Anayasa değişiklik önerisi bulunmakta ... bunlardan yalnızca parmakla sayılacak kadarı başarılı olmaktadır ... [çevresel bir değişikliğin] herhangi bir zamanda Anayasa’da kendine yer bulabilme olasılığı çok düşüktür.” Ruhl, “Metrics of Constitutional Amendments,” 250-1.

Amerikan tarihinin en güçlü çevresel yasalarını üretmiş olmasına rağmen Birleşik Devletler Kongresi, nitelikli bir çevre bireysel hakkına dair şimdiye kadarki tüm girişimlerin sonuçsuz kalmasına izin vermiştir. Kongre’nin isteksizliği çevresel haklara dair diğer tüm itirazlardan daha baskın olarak özellikle federal-eyalet ilişkilerinin yapıyla bağlantılı gibi görünmektedir ... Dolayısıyla bu konuda çalışanlar anayasal bir çevre hakkının üretilmesinin özellikle federal hükümetin yetkisinin sınırları konusunda federalizmin yapıyla ilgili bazı temel sorunlar doğuracağını tahmin etmektedir.

Hill *et al.*, “Human Rights and the Environment,” 389-90 (dipnotlar dâhil edilmemiştir).

Genel olarak bkz. Brooks, “A Constitutional Right,” 1083; Craig, Robin Kundis. “Should There Be a Constitutional Right to a Clean/Healthy Environment?” *Environmental Law Report* 34(12) (2004): 11013.

68 Bkz. Hill *et al.*, “Human Rights and the Environment,” 381, n. 84 (“Karayipler Anayasası sağlıklı bir çevre hakkına açıkça atf yapmaz.”).

maddi çevresel hakları anayasallaştırmaya kapıyı kapatmış gibi görünmektedirler. Ancak, dikkate değer bir biçimde, Birleşik Devletler’de beş tanesi açıkça ve on bir tanesi dolaylı olarak olmak üzere⁶⁹ Brezilya, Kanada ve Almanya dâhil bazı ülkelerde yerel idari birimlerin anayasaları, bir nitelikli çevre hakkını güvence altına almaktadır.⁷⁰ Brezilya örneğinde olduğu gibi çok nadir durumlarda, ulusal anayasa çevresel anayasalcılık benimsenmiş olsa dahi yerel birimler ayrıca tekrar çevresel anayasal hükümlere yer vermektedir. Yerel düzeydeki gelişmelere yedinci bölümde tekrar döneceğiz.

DİĞER MADDİ ÇEVRESEL HAKLAR

Nitelikli bir çevre hakkını açıkça güvence altına alan hükümler ulusal çevresel anayasalcılığın en yaygın biçimleri olsa da, maddi hakları güvence altına almak için diğer başka yaklaşımların da oldukça yaygın olduğu söylenebilir. Örneğin yaklaşık otuz anayasa su hakkını bir çevre ya da insan hakkı olarak güvence altına almış, en az bir düzine ülke temiz, güvenli ve içilebilir suyun adil dağıtımını bir insan hakkı olarak tanımıştır.⁷¹ Ek G’ye bakınız. Güney Afrika anayasası içme suyunu erişimi dava edilebilir bir bireysel hak olarak tanıyarak suyu bir temel hak olarak tanıma konusunda güçlü bir özveri örneği göstermiştir.⁷² Kenya’nın 2010 tarihli anayasası da aynı yolu izlemiştir.⁷³ Somali’nin 2012 yılında parlamentonun çoğunluğunun oyuyla kabul ettiği geçici anayasası bir insan hakkı olarak su hakkını; Zimbabve’nin değiştirilmiş anayasası güvenli ve içilebilir su hakkını güvence altına alır. Ancak diğer ülkelerin çoğunda su hakkı, korunduğu durumda dahi, yaşam, onur ya da sağlık gibi diğer haklardan türetilerek korunmak durumunda kalmaktadır. Su haklarının anayasallaştırılması konusu ayrı bir incelemeyi gerektirmektedir. Bu konu altıncı bölümde tartışılacaktır.

Anayasal güvence altına alınmış daha az yaygın bir hak türü, insan-merkezli değil, doğa-merkezli çıkarları odağına alan doğanın haklarıdır. Ek F’ye bakınız. Şu ana kadar bu yaklaşımı benimseyen tek ülke olan Ekvador, 2008 yılında anayasasını değiştirerek *doğanın kendisinin* dava edilebilir haklara sahip olduğunu kabul etmiştir. Anayasa dört oldukça ayrıntılı bölümde “Yaşamı doğuran ve yeniden üreten Doğa, ya da Pachamama (*Dünya Ana - ÇN*), varlığının bölünmez bütünlüğü ve korunması; yaşamsal döngüsünü, yapısını, işlevlerini ve evrimsel sürecini sürdürme ve yenileme hakkına sahiptir.”⁷⁴ düzenlemesine yer vermekte-

69 Bkz. Weiss, *International Environmental Law and Policy*, 316 (Illinois Hawaii, California, Florida, Massachusetts, Montana, Pennsylvania, Rhode Island ve Virginia sayılmaktadır). Birleşik Devletler eyalet anayasalarındaki temel çevresel hak hükümlerinin uygulamasına ilişkin bir tartışma için bkz. Tucker, “Constitutional Codification of an Environmental Ethic,” 315-24. Temel çevresel hakların eyaletlerdeki yansımaları için bkz. Brooks, “A Constitutional Right”, 1063.

70 Yerel düzeyde insan hakları ve çevre arasındaki karşılıklı bağlılığa ilişkin bir tartışma için genel olarak bkz. Deimann and Dyssli, *Environmental Rights*.

71 Bu ülkeler Bolivya (madde 16(1)), Kolombiya (madde 366), Kongo Demokratik Cumhuriyeti (madde 48), Ekvador (madde 12), Etiyopya (madde 90 (1)), Gambiya (madde 216 (4)), Maldivler (madde 23), Panama (madde 110 ve 118), Svasiland (madde 215), İsviçre (madde 76), Uganda (madde XIV(b) ve XXI), Uruguay (madde 47), Venezule (madde 127 ve 304) ve Zambiya (madde 112(d))’dir. Bkz. Boyd, *Right to a Health Environment*, 85.

72 Güney Afrika Anayasası, bölüm 2, madde 27(1)(b): “Herkes şunlara erişim hakkına sahiptir – (b) yeterli gıda ve su ...”

73 Kenya Anayasası, bölüm 4, kısım 2, madde 43(1)(d): “43. (1) Herkes - ...yeterli miktarda temiz ve güvenilir su hakkına sahiptir.”).

74 Constitución Política de la República del Ecuador, başlık II, bölüm 7, madde 71 ve madde 72-4.

dir. Daha sonra bu düzenlemelerin yalnızca soyut yüreklendirici düzenlemeler olmadıkları her “birey, topluluk, halk ya da ulusun”⁷⁵ bu hakların gerçekleştirilebilmesi için olağan anayasal usullere göre başvuru yapabileceklerini düzenlemiştir.⁷⁶ Doğaya değil, doğanın hakları çevresel anayasalcılığın yükselişteki bileşenlerinden birisidir ve dokuzuncu bölümde tekrar mercek altına alınmaktadır.

ÇEVRESEL GÖREV VE SORUMLULUKLAR

Maddi çevresel hakların yanında bireylere çevreyi koruma ve onu savunma görevi de tanınabilmektedir.⁷⁷ Ek B’ye bakınız. Bu yolu izleyen ülkeler arasında Ermenistan (“Herkes sağlık ve varsılığına uygun bir çevrede yaşama hakkına ve onu hem bireysel olarak hem de diğer bireylerle işbirliği içerisinde koruma ve geliştirme görevine sahiptir.”), Benin (“Her birey sağlıklı, doyurucu ve süregelen bir çevre hakkına ve onu koruma görevine sahiptir.”), Yeşil Burun Adaları (“Herkes sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevreye ve onu koruma ve muhafaza etme görevine sahip olacaktır.”) ve Gine (“Her birey sağlıklı ve kalıcı bir çevre hakkına ve onu koruma görevine sahiptir. Devlet çevrenin korunmasını sağlar.”) sayılabilir.

Çevresel hak tanıyan hükümler ile görev ve sorumluluk yükleyen hükümler arasındaki hukuki farkı belirlemek zordur. Genel olarak, görev ve sorumluluk yükleyen hükümlerin dava edilebilir olmadığı söylenebilir. Boyd’un tespit ettiği üzere: “Bireye çevresel bazı görevler yüklemekle elde edilmesi amaçlanan hukuki sonucun ne olduğu açık değildir. Bu hükümler sembolik, cesaretlendirici, eğitici ve insan kaynaklı çevresel zarar ve bozulmalara karşı korunmada herkese belirli bir görev düştüğünü teyit eden kayıtlar olarak görülebilir.”⁷⁸ Üçüncü bölümde açıklanacağı üzere anayasa mahkemeleri ve diğer yüksek dereceli mahkemeler bu tür hükümlere can verme konusunda şimdilik sınıfta kalmışlardır.

DEVLETİN ÇEVRESEL GÖREV VE SORUMLULUKLARI

Birçok anayasa çevresel politikaları yüceltir ya da devlete veya devlet organlarına çevresel görevler yükler. Ek C ve D’ye bakınız. Devlet politikasını yönlendirici nitelikteki hükümler devletin karar verme süreçlerini etkilerler ancak çoğu zaman yargısal müdahalelere kapalıdır. Örneğin Uruguay anayasası bir politika yönlendirici hüküm içerir: “çevrenin korunması ortak çıkarların bir gereğidir.”⁷⁹ Katar anayasasına göre “Devlet çevreyi ve onun doğal dengesini korumak, tüm kuşakların kapsamlı ve sürdürülebilir kalkınmasını sağlamak için çaba gösterir.”⁸⁰ Filipinler anayasası “Devlet bireylerin doğanın düzeniyle uyum ve ahenk içinde, dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşamasını sağlayacaktır”⁸¹ hükmünü içerir. Yine Şili

75 a.g.e., madde 71.

76 a.g.e.

77 Boyd’un bildirdiği üzere “çevresel koruma için bireylere sorumluluk yükleyen anayasaların sayısı 84’tür.” Boyd, *Right to a Health Environment*, 80.

78 a.g.e.

79 Constitución Política de la República Oriental del Uruguay de 1967 con las Modificaciones Hasta 1996, bölüm II, kısım II, madde 47. 2004 yılında bir anayasa değişikliğine gidilerek Anayasa’ya “su yaşamın sürdürülebilmesi için zorunlu bir doğal kaynaktır” eklemesi yapılmış ve borulu su sistemlerine ve temizlik olanaklarına ulaşımın “temel haklardan olduğu” hükmü eklenmiştir. a.g.e.

80 Katar Devleti Kalıcı Anayasası, bölüm II, madde 33.

81 Constitution (1987), madde 16 (Filipinler).

anayasasına göre “Devletin görevi [çevresel hakların] ihlal edilmemesini sağlamak ve doğanın korunması sürecini denetlemektir.”⁸² Bu tür devlet politikasını yönlendirici nitelikteki hükümler, Yunanistan’daki ünlü Akhelos Nehri’ni üzerine baraj yapılmaktan kurtaran normların yaptığı gibi, çok önemli ve değerli çevresel standartların oluşturulmasına öncülük edebilir.⁸³

Çevresel anayasalcılık Arap Baharı sonrası ortaya çıkan anayasalarda da kendine yer bulabilmiştir. Örneğin Mısır’ın taslak anayasasına göre “Her birey sağlıklı ve zarar görmemiş bir çevre hakkına sahiptir. Devlet çevrenin bozulmaması ve kirlilikten korunması için çaba gösterir. Yine Devlet doğal kaynakların çevreye zarar vermeyecek biçimde kullanılması ve gelecek kuşaklar için korunmasını sağlamak için çaba gösterir.”⁸⁴ Beklemedeki ülkelerin anayasaları dahi çevresel konulara atıf yapmaktadır: Filistin’in taslak anayasasında devletin “temiz, dengeli çevreyi sağlamak için çaba göster[ceği]”⁸⁵ düzenlenmiştir. Yine anayasal monarşide bir değişikliğe gitmeyi tartışan İskoçya’da “iklim değişikliği, çevre ve İskoçya’nın doğal kaynaklarının sürdürülebilir bir biçimde kullanımı konularının anayasal bir belgede ele alınması ve İskoçya’nın sürdürülebilir kalkınmasının ve sağduyulu ve sürdürülebilir ekonomik gelişiminin anayasal güvence altına alınması” gerekliliği tartışılmış ve “yazılı bir anayasa ile İskoçya’da nükleer silah bulundurulmasının anayasal düzeyde yasaklanması” önerilmiştir.⁸⁶

Bazı çevresel hükümler çevreye zararlı belirli bir faaliyete yönelirler. Örneğin pek çok ülke nükleer ya da tehlikeli atık ve maddelerin diğer ülkelerden ithalini yasaklamaktadır. Bu ülkelere örnek olarak Dominik Cumhuriyeti (“Uluslararası düzeyde yasaklanmış olan kimyasal, biyolojik, nükleer ve tarımsal ilaç ve maddelerin, nükleer kalıntıların ve zehirli ve zararlı atıkların ülkeye sokulması, geliştirilmesi, üretilmesi, bulundurulması [*tenencia*], ticaretinin yapılması, taşınması, depolanması ve kullanılması yasaktır.”), Ekvador (benzer), Haiti (“Kimse yabancı kaynaklardan herhangi bir atık veya kalıntıyı ülkeye sokamaz”), Macaristan (“Hiçbir kirlletici atık boşaltım amacıyla Macaristan’a getirilemez”), Namibya (“Hükümet yabancı nükleer ve zehirli atıkların Namibya’ya boşaltımını veya geri dönüşümünü engellemek için tedbirler alacaktır”) ve Nijer (“Yabancı kaynaklı kirlleticilerin ve zehirli atıkların taşınması, ithali, depolanması, gömülmesi [ve] ülke sınırlarına boşaltılması ve buna yönelik yapılacak her anlaşma Devlete karşı bir suç oluşturur ve yasalar tarafından yasaklanır”) sayılabilir.

Diğer hükümler çeşitli politika ve görevleri birleştirirler. Ek F’ye bakınız. Bazı anayasalar

82 Constitución Política de la República de Chile de 1980, bölüm III, madde 19(8).

83 Bkz. Houck, “Case of Sustainable Development,” 286-7. Ayrıca bkz. Houck, *Taking Back Eden*, 131-50 (fotoğraflarla beraber Akhelos Nehri’nin hikayesi).

Gerekli yasal tedbirlerin yokluğu nedeniyle Mahkeme’nin elindeki tek imkân belli belirsiz bir biçimde çevresel korumanın “devletin sorumluluğunda” olduğunu ve hükümetin bunu sağlamak için “özel tedbirler” alması gerektiğini belirten Yunan Anayasasının 24. maddesiydi. Yurttaşların açacakları davalar, çevresel etki değerlendirmeleri ya da sürdürülebilirliğe dair hiçbir yasal düzenleme bulunmaktaydı .... Mahkeme madde 24’ü eline aldı ve birkaç yıl içinde çevresel etki değerlendirmeleri, kıyı şeridi için güçlü korumalar, kent doğası ve doğanın diğer hassas noktaları için etkili bir koruma ağı oluşturdu, etkileri bununla kalmadı ve Yunanistan vatandaşlarına da bu haklar için dava açabilme olanağının tanınmasını sağladı.

84 Mısır Anayasası, madde 63 (taslak).

85 Filistin Devleti üçüncü taslak anayasası, bölüm 1, madde 15 (2003), www.mideastweb.org/palconstitution.htm

86 İskoçya Hükümeti, İskoçya’nın Geleceği, 1.10.

doğa, hayvanlar, gelecek kuşaklar ve iklim gibi çevrenin belirli bileşenlerine karşı devletin görevlerini düzenlerler. Bu ülkelere Dominik Cumhuriyeti (“Doğal kaynakların ve Ülkenin yerel düzeninin etkili ve sürdürülebilir kullanımını yasalar yoluyla sağlayacak bir düzenin ve bu düzenin hayata geçirilmesi ve iklim değişikliğine uyumun sağlanması, Devlet’in önceliklerinden birisidir”), Almanya (“Gelecek kuşaklara karşı sorumluluklarının farkında olan Devlet, doğal yaşam kaynaklarını ve hayvanları anayasal düzen çerçevesinde yasamayla, yasalara ve hukuka uygun olarak yürütme ve yargı organlarıyla korur”), Litvanya (“Devlet doğal çevrenin, hayvanların ve bitki örtüsünün, doğanın farklı öğelerinin ve özel öneme sahip belli başlı alanlarının korunması, doğal kaynakların uygun kullanılması, yenilenmesi ve çoğaltılmasından sorumludur”) ve Sudan (“Devlet herhangi bir hayvan veya bitki türünün varlığını ya da doğal veya yapay yaşam alanlarını tehlike altına alacak politika ve eylemleri yasaklar ve bu tür eylemlere izin vermekten kaçınır”) dâhildir.

Yine bazı ülkelerin anayasaları çevreye olumsuz etkileri olabilecek enerji-bağımlı faaliyetleri kısıtlamakta ya da yasaklamaktadır. Ek F’ye bakınız. Bu ülkelere örnek olarak Brezilya (“Nükleer reaktörler içeren enerji santrallerinin kurulabileceği yerler federal yasalarla belirlenir ve bu tesisler başka yerlerde kurulamaz”), Dominik Cumhuriyeti (“Devlet alternatif ve temiz [kirletici olmayan] teknolojilerin ve enerji kaynaklarının kullanılması için kamusal ve özel sektörleri teşvik eder”) ve Ekvador (“Devlet çevreye zararsız teknolojilerin, kirletici olmayan ve düşük-etkili alternatif enerji kaynaklarının kullanılması için kamusal ve özel sektörleri teşvik eder. Enerji bağımsızlığı, gıda bağımsızlığına ve su hakkına zararlı olabilecek biçimde gerçekleştirilemez”) verilebilir.

Bazı anayasalar çevresel değerlerin diğerlerine üstün kılınmasına olanak sağlarlar. Bazıları çevresel politikalar uğruna özel mülkiyet haklarının kısıtlanmasına izin verirler. Bunlara Mauritius (mülkiyetin zorla kamulaştırılması yasağının istisnası olarak “varlığının tehlike arz etmesi ya da insanların, hayvanların, bitki ve hayvanların sağlığı için zararlı olması”-nı sayar) ve Moğolistan (“Devlet toplumun sağlığına, çevresel çıkarlara ve ulusal güvenliğe aykırı olarak kullanılan toprakları (...) kamulaştırma yetkisine sahiptir”) örnek verilebilir. Ek E’ye bakınız. Diğerleri çevresel değerleri seyahat hakkının ya da ticaret yapma haklarının üzerinde tutar. Bunlar arasında ise Estonya (“Seyahat özgürlüğünün kısıtlanması yalnızca yasalarla öngörülen usulde ve şu durumlarda olanaklıdır: (...) çevreyi korumak”) ve Madagaskar (“Devlet ortak çıkarlara, kamu düzenine ve çevreye zararlı olmaması koşuluyla girişim özgürlüğünü güvence altına alınır”) sayılabilir. Fransa anayasası çevresel eğitim ve öğretim öngörür (“Çevresel eğitim ve öğretim, bu Şart’ta tanımlanan hak ve sorumluluklara katkı sağlayacaktır”). Şili anayasası bir adım daha ileriye giderek çevreyi diğer tüm haklara üstün kılabilecek bir “koz” olarak düzenlemeye olanak tanımıştır: “Hak ve özgürlükler çevrenin korunması amacıyla belirli kısıtlamalara tabi tutulabilir.”

Çoğu anayasa çevresel hak ve ödevleri bağlantılı olarak düzenler. Boyd’a göre altı ülke hariç anayasasında maddi çevresel hakları güvence altına alan tüm ülkeler, bu güvenceyle beraber bireylere ve/veya devlete çevreyi koruma yükümlülüğü de yükler.⁸⁷ Bu durum, haklar ve ödevler arasında birbirini geliştiren simbiyotik bir ilişki olduğuna işaret eder.

87 Boyd, *Right to a Healthy Environment*, 80.

USULİ ÇEVRESEL ANAYASAL HAKLAR

Yaklaşık üç düzine ülkenin anayasası özellikle nitelikli çevre insan hakkını desteklemek amacıyla çevresel konulara özgü bazı usuli haklar tanımaktadır. Bu ülkelerden birkaçını saymak gerekirse Brezilya, Bolivya, Fransa ve Ukrayna akla gelebilir. Ek 1'ya bakınız. Bu çevresel konularda bilgi, katılım ve adalete erişim hakları çağdaş anayasalcılığın bir yeniliğidir. Bu tür haklar hem çevresel haklara hem de insan haklarına katkı sağlarlar ve demokratik değerlerin gelişimine yardımcı olurlar.⁸⁸ Örneğin Kosova anayasasına göre: “Halkın kendi kendini yönetmesini sağlayan demokratik kurumların oluşturulması sürecinde Toplulukların tüm üyelerinin katılımının sağlandığı özgür, açık ve güvenli bir çevrenin önemi tanınır.”⁸⁹

Usuli çevresel anayasal hakların büyük bölümünün maddi çevresel hakların hayata geçirilebilmesini kolaylaştırması amacıyla tasarlandığı görülmektedir. Boyd’a göre bir istisna dışında anayasalarında usuli çevre hakkı güvencelerine yer veren tüm ülkeler, aynı zamanda nitelikli çevreye ilişkin bir maddi çevre hakkını da güvence altına almıştır.⁹⁰ Bu veriden yola çıkılarak usuli çevre haklarını düzenleyen ülkelerin bu hakları maddi çevresel hakları desteklemek için güvence altına alındığı söylenebilir. Örneğin Brezilya anayasası hem “ekolojik olarak dengeli bir çevre” maddi hakkını güvence altına alır hem de devlete çevresel etki değerlendirmeleri talep etme ve yaptırma gibi “bu hakkın etkin olarak uygulanabilmesini sağlamak” için gerekli tedbirleri alma görevi yükler.⁹¹ Fransız anayasal bloğu “Her birey, nitelik ve sınırları yasayla belirlenmek kaydıyla, çevresel konularda kamusal organların elinde bulunan bilgilere erişim ve kamusal kararların alınma sürecine katılım hakkına sahiptir”⁹² düzenlemesini içeren 2004 tarihli Çevre Şartı’nı yürürlüğe sokmuştur. Usuli çevre haklarını çevresel anayasalcılığın çok hızlı gelişim gösteren bir alanıdır ve sekizinci bölümde ayrıca incelenmektedir.

ÇEVRESEL ANAYASAL HAKLARDA UYGULAMAYA İLİŞKİN ÖNGÖRÜLER

En etkili maddi çevresel haklar, doğrudan uygulanabilir olanlardır. Doğrudan uygulanabilir hükümler, ek bir yasal düzenlemeye gerek kalmadan uygulanabilme yetisine sahip hükümler olarak tanımlanabilirler. Bruckerhoff’a göre: “Temel hakların doğrudan uygulanabilir olması önemlidir çünkü böyle hakların yasama mekanizmasının yardımına ihtiyacı olmamalıdır. Çevresel hakların doğrudan uygulanabilir olması ise daha da önemlidir, çünkü yasayıcılar çoğu zaman etkili ve yeterli düzenlemeler yapma konusunda yetersiz kalırlar.”⁹³

88 Bkz. Onzivu, “International Environmental Law,” 672 (“Uluslararası insan hakları hukuku ve ulusal anayasalar insan sağlığı ve çevresinin korunması için gerekli usuli hakları düzenler ve güvence altına alırlar. Bu haklar arasında toplanma, bilgiye erişim, karar süreçlerine kamusal katılım, adalete erişim ve yargısal denetim hakları sayılabilir.”); Cramer, “Human Rights to Information,” 74 (“Çevresel koruma insan hakkı devletin elindeki belgelere erişim ve çevresel konularda yapılan toplantılara katılım gibi yenilikçi talepleri de beraberinde getirmektedir.”); Bandi, “Right to Environment,” 450-65 (Macaristan’ın kamusal katılım hükümleri tartışılmaktadır); Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, 200-03 (Afrika ve diğer yerlerdeki usuli çevre hakları tartışılmaktadır).

89 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, Başlangıç. www.kushtetutakosoves.info/?cid=2,246

90 Bkz. Boyd, *Right to a Healthy Environment*, 65-7.

91 Brezilya Anayasası, başlık VII, bölüm 6, madde 225.

92 Fransız Anayasası (1958) Préambule kısmına eklenen Charte de l’environnement (2004), art. 7.

93 Bruckerhoff, “Giving Nature Constitutional Protection,” 627-8.

Gerçekten de bir hakkı güvence altına almanın tüm amacı, hakkın siyasi çoğunluk desteklemese dahi (hatta özellikle bu durumda) korunabilmesini sağlamaktır.

Doğrudan uygulanma yapısal olarak sağlanabileceği gibi metnin içerisinde açık bir ifadeyle de öngörülebilir. Örneğin bir anayasada yapısal olarak birinci kuşak anayasal haklarla beraber düzenlenmiş olan maddi çevresel hakların doğrudan uygulanabilir olma olasılıkları daha yüksektir.⁹⁴ Bazı ülkeler maddi çevresel haklara, diğer kişisel ve siyasi birinci kuşak hakların yanında, açıkça bir “Hak” adı altında ve “Asli”, “İnsani”, “Temel” ya da “Güvencelenmiş” biçimde yer verirler.

Maddi çevresel hakları anayasal güvence altına almış ülkelerin çoğunluğunun bu hakları doğrudan uygulanabilir olarak düzenledikleri söylenebilir. Arnavutluk,⁹⁵ Azerbaycan,⁹⁶ Beyaz Rusya,⁹⁷ Bulgaristan,⁹⁸ Çeçenistan,⁹⁹ Hırvatistan,¹⁰⁰ Estonya,¹⁰¹ Gürcistan,¹⁰² Macaristan,¹⁰³ Moldova,¹⁰⁴ Karadağ,¹⁰⁵ Romanya,¹⁰⁶ Rusya,¹⁰⁷ Sırbistan,¹⁰⁸ Slovakya,¹⁰⁹ Slovenya¹¹⁰ ve

94 Bkz. Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, 93-128 (temel çevresel hakların yargısal uygulamalarındaki zorluklar tartışılmaktadır); Bruckerhoff, “Giving Nature Constitutional Protection,” 627-8.

95 Arnavutluk Anayasası, bölüm II (“Temel İnsan Hakları ve Özgürlükleri”), bölüm IV (“Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar ve Özgürlükler”), madde 56 (“Herkes çevre durumundan ve çevrenin korunmasından haberdar olma hakkına sahiptir.”).

96 Azərbaycan Konstitusiyası (Azer. Konst.) (Anayasa), ikinci bölüm (“Temel Haklar, Özgürlükler ve Sorumluluklar”) bölüm 3 (“Temel İnsan Hakları ve Kişi Özgürlükleri”), madde 39 (“Sağlıklı bir Çevrede Yaşama Hakkı”) (Azer.).

97 Kanstytucyja Réspubliki Belarus’ (Kanst. Belarus) (Anayasa), bölüm 2 (“Birey, Toplum ve Devlet”), madde 46 (“Herkes sıhhatli bir çevre ve bu hakkın ihlal edilmesinden kaynaklanan zarar ve ziyanlar için tazminat hakkına sahiptir.”).

98 Konstitutsiya na Balgariya (Konst. Bulg.) (Anayasa), bölüm 2 (“Yurttaşların Temel Hakları ve Ödevleri”), madde 55 (“Yurttaşlar sağlıklı ve elverişli bir çevre hakkına sahiptir ...”).

99 Konstitucija Chechenskoj Respubliki (Konst. Check. Ich.) (Çeçen İçkerya Cumhuriyeti Anayasası), § 1, kısım 2, madde 39 (“Herkes elverişli çevresel muhit ve onun koşullarına ilişkin güvenilir bilgi ve hukukun ekolojik ihlalinin neden olduğu sağlığına veya mülkiyetine yönelik zararlar için tazminat hakkına sahiptir.”).

100 Const. Ustav. Republike Hrvatske (Anayasa), bölüm III (“İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunması”), kısım 3 (“Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”) madde 69 (Hırv. “Herkes sağlıklı yaşam hakkına sahiptir.”).

101 Eesti Vabariigi põhiseadus (Estonya Cumhuriyeti Anayasası), bölüm 2, § 53 (“Herkes insani ve doğal çevreyi muhafaza ... etmekle yükümlüdür ...”).

102 Gürcistan Anayasası, bölüm 2, madde 37(3) (“Herkes sağlıklı bir çevrede yaşama ... hakkına sahiptir.”).

103 A Magyar Köztársaság Alkotmánya (Macaristan Anayasası) bölüm 1, madde 18 (“Macaristan Cumhuriyeti bireyin sağlıklı çevre hakkını tanıyacak ve gerçekleştirecektir.”), madde 70/D(2) (“Devlet bu hakkı “doğal kaynakların ... korunması ... yoluyla gerçekleştirir.”).

104 Moldova Anayasası, başlık II (“Temel Haklar, Özgürlükler ve Ödevler”), başlık II (“Temel Haklar ve Özgürlükler”), madde 37(1) (“Her kişi, yaşam ve sağlık ve aynı zamanda sağlıklı besin ürünleri ve ev eşyaları için ekolojik olarak güvenli olan bir çevre hakkına sahiptir.”).

105 Anayasa (Karadağ), bölüm 2, madde 23 (““Herkesin sağlam bir çevreye hakkı vardır. Herkes, çevrenin durumu hakkında zamanında ve eksiksiz bilgi alma, çevre için önemli olan konularda karar alma sürecini etkileme ve bu hakların kanunen olarak korunması hakkına sahiptir.”; madde 65 (“Devlet çevreyi koruyacaktır.”).

106 Constituția României (Rom.) başlık II, bölüm II, madde 35(1) (“Devlet herkesin sağlıklı, iyi-korunmuş ve dengeli çevre hakkını tanır.”).

107 Konstitutsiya Rossijskoj Federatsii (Konst. RF) (Anayasa), bölüm II (“İnsan ve Yurttaş Hak ve Ödevleri”), madde 42 (“Herkes elverişli bir çevre ... hakkına sahiptir.”).

108 Sırbistan Anayasası, bölüm 2, madde 74 (““Herkes sağlıklı çevre ile çevrenin durumu hakkında zamanında ve tam bilgi hakkına sahiptir. Herkes, özellikle de Sırbistan Cumhuriyeti ve özerk bölgeler çevrenin korunmasından mesuldür. Herkes çevreyi muhafaza etmekle ve geliştirmekle yükümlüdür.”).

109 Ustava Slovenskej Republiky /Anayasa) (Slovk.) bölüm 2, kısım 6, madde 44(1) (“Her kişi elverişli bir çevre hakkına sahiptir.”).

110 Ustava Republike Slovenije (Anayasa) (Slovenya) bölüm 3, madde 72 (“Herkes ...sağlıklı yaşayacağı bir çevre hakkına sahiptir.”)

Ukrayna¹¹¹ gibi Orta ve Doğru Avrupa ülkeleri, bu konuda öncü konumdadırlar. Angola,¹¹² Benin,¹¹³ Burkina Faso,¹¹⁴ Çad,¹¹⁵ Kongo,¹¹⁶ Etiyopya,¹¹⁷ Mali,¹¹⁸ Nijer,¹¹⁹ Güney Afrika,¹²⁰ Sudan,¹²¹ Togo,¹²² Cabo Verde ada ülkeleri¹²³ ve Seyşeller¹²⁴ örneklerinde görüldüğü gibi, Afrika'da da anayasal maddi çevresel haklara yer veren ülkelerin büyük çoğunluğunun bu hakları birinci kuşak haklar arasında düzenlediği görülmektedir. Bu tür düzenlemelere Orta ve Güney Amerika'dan ise Arjantin,¹²⁵ Brezilya,¹²⁶ Ekvador,¹²⁷ El Salvador,¹²⁸ Guatemala,¹²⁹

111 Konstitutsiya Ukraini (Anayasa) (Ukr.) bölüm II ("İnsan ve Yurttaşların Hak, Özgürlük ve Ödevleri"), madde 50 ("Herkes yaşam ve sağlık için güvenli olan bir çevre ... hakkına sahiptir.").

112 Angola Anayasası, bölüm II, madde 24(1) ("Bütün yurttaşlar sağlıklı ve kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.").

113 La Constitution de la République du Benin, başlık II ("Bireylerin Hak ve Ödevleri"), madde 27 ("Her kişi sağlıklı, yeterli ve kalıcı bir çevre hakkına ve onu koruma ödevine sahiptir.").

114 La Constitution du Burkina Faso, başlık I, bölüm 4, madde 29 ("Sağlıklı bir çevre hakkı tanınmıştır.").

115 Constitution de la République du Tchad (Çad), başlık II, bölüm I, madde 47 ("Her kişi sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.").

116 Constitution de la République Democratique du Congo (Kongo), başlık II, madde 35 ("Her yurttaş sağlıklı, yeterli ve sürdürülebilir bir çevre hakkına ve onu savunma ödevine sahiptir. Devlet, çevrenin korunması ve muhafaza edilmesi için çabalar."). Ayrıca bkz. Constitution de la République Democratique du Congo (Kongo), başlık III, madde 53 ("Her kişi, gelişimine uygun sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.").

117 Federal Negarit Gazeta of the Federam Democratic Republic of Ethiopia (Anayasa), madde III ("Temel Haklar ve Özgürlükler"), bölüm II ("Demokratik Haklar"), madde 44(1) ("Her kişi, gelişimine uygun sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.").

118 La Constitution de la République du Mali, başlık I ("İnsan Kişilerin Hak ve Ödevleri"), madde 15 ("Her kişi sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.").

119 La Constitution de la République du Niger du 19 Juillet 1999, başlık II, ("İnsan Kişilerin Hak ve Ödevleri Hakkında"), madde 27 ("Her kişi sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.").

120 Güney Afrika Anayasası, bölüm 2 ("Haklar Bildirgesi"), madde 24 ("Herkesin sağlığına ve refahına zarar vermeyecek çevreye sahip olma ve makul yasalarla korunmuş şimdiki ve gelecekteki kuşakların yararına olacak bir çevreye sahip olma hakkı vardır ...").

121 Güney Sudan Geçiş Anayasası, yürürlük tarihi 2011, madde 41(1) ("Her kişi veya topluluk temiz ve sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir ... Her kişi, şimdiki ve gelecek kuşakların yararına çevreyi koruma yükümlülüğüne sahiptir. Her kişi, uygun yasama tedbirleri ile diğer tedbirler aracılığıyla, şimdiki ve gelecek kuşakların yararına korunmuş bir çevreye sahip olma hakkına sahiptir. Tedbirler şunlara yönelir: (a) Kirliliğin ve çevrenin bozulmasının önlenmesi, (b) Korumanın iletiletilmesi ve (c) Akılcı ekonomik ve toplumsal kalkınma ve genetik süreklilik ile biyo-çeşitlilik korunurken, ekolojik olarak sürdürülebilir kalkınmanın güvence altına alınması.").

122 La Constitution de la IVe Republique Togolaise (Togo), başlık II, bölüm I, madde 41 ("Herkes sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.").

123 Constituição da Republic Cabo Verde (Anayasa) (Cabo Verde), bölüm II, başlık III, madde 72(1) ("Herkes sağlıklı, ekolojik olarak dengelenmiş bir çevre hakkına; onu savunma ve koruma ödevine sahiptir.").

124 La Constitution du Republique des Seuchelles (Sey.), bölüm III, kısım I ("Temel İnsan Hakları ve Özgürlükleri Seyşeller Şartı"), madde 38 ("Devlet her kişinin temiz, sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevrede yaşama ve yararlanma hakkını tanıır.").

125 Arjantin Anayasası, bölüm 1, kısım 2 ("Yeni Hak ve Güvenceler"), madde 41 ("Tüm halk, insan gelişimine uygun, gelecek kuşakların ödün vermeden mevcut ihtiyaçları karşılayan, üretken faaliyetler için sağlıklı ve dengeli bir çevreye sahip olma hakkına ... sahiptir.").

126 Constituição Federal (C.F.) (Anayasa), başlık II ("Temel Haklar ve Güvenceler"), bölüm I, madde 5, para. LXXIII ("Herhangi bir yurttaş, kamusal mirasa veya devletin dahil olduğu bir mirasa yönelik zarar oluşturan bir işlemi iptal etmek için halk davası açma hakkına sahiptir."). Brezilya çevresel anayasal hükümlerinin kapsamının genişliğine dair bir tartışma için bkz. Tucker, "Constitutional Codification," 312-14.

127 Constitución Política de la República del Ecuador, başlık III, bölüm 5, kısım 1, madde 86 ("Devlet, sürdürülebilirliği güvence altına alan, sağlıklı ve ekolojik açıdan dengeli bir çevrede yaşama hakkını korur.").

128 Consticución de 1983, Reformas hasta 2003 incluidas de Republica de El Salvador, başlık II, bölüm 2, kısım 1, madde 34 ("Her çocuk, devletin korumasına tabi bütünsel gelişimine izin veren ailevi ve çevresel koşullarda yaşama hakkına sahiptir.").

129 Constitucion de 1985 con las Reformas de 1993 (Guatemala), başlık II, bölüm 2, kısım 7, madde 93 ("Sağlık

Honduras¹³⁰ ve Venezuela¹³¹ eklenebilir.¹³² Batı Avrupa ülkeleri arasında maddi çevresel hakları birinci kuşak haklar olarak tanıyan ülkelere Belçika¹³³ ve Fransa¹³⁴ örnek gösterilebilir. Asya'da ise bunu Kırgızistan¹³⁵ ve Moğolistan¹³⁶ gerçekleştirmiştir. Bu tür yapısal yerleşimler bu hükümlerin doğrudan uygulanabilirlik ve icra yetilerini arttırmaktadır.

Diğer bazı ülkeler ise çevresel hak metinlerinde hakkın ek bir devlet müdahalesine gerek kalmadan doğrudan uygulanabilir, icra edilebilir ve giderimlere dayanak oluşturabilir niteliğini, buna dair çok az kuşku kalacak biçimde, açıkça ifade ederler. Çevresel zararlardan etkilenenlerin bir çevresel haklarının ihlal edildiğini öne sürerek tazminat talep edebilme haklarını düzenleyen eski Sovyet Bloku ülkelerinin anayasaları, bu konuda öncü konumdadırlar. Bunlar arasında Beyaz Rusya "(Herkes besleyici bir çevre hakkına ve bu hakkın ihlal edilmesi durumunda kayıp ve zararlarının tazminini talep etme hakkına sahiptir.)", Çeçenistan ("Herkes uygun bir çevre (...) ve çevresel düzenlemeler ihlal edilerek sağlık ve mülklerine zarar verildiği durumlarda tazminat isteme haklarına sahiptir"), Kırgızistan ("Kırgızistan yurttaşları uygun ve sağlıklı bir doğal çevre hakkına ve doğanın kötüye kullanılmasından kaynaklı olarak sağlık ve mülklerine zarar verildiği durumlarda tazminat isteme haklarına sahiptir"), Rusya Federasyonu ("Herkes uygun bir çevre hakkına (...) ve çevresel ihlaller nedeniyle sağlık ve malvarlığında meydana gelen zararlara ilişkin tazminat talep etme hakkına sahiptir") ve Ukrayna ("Herkes yaşam ve sağlık için güvenli bir çevre hakkına ve bu hakkın ihlali durumunda meydana gelen zararlarının tazminini talep etme hakkına sahiptir") sayılabilir.

Yapısal ya da açıkça ifade etme yoluyla, maddi çevresel hakların doğrudan uygulanabilir ve icra edilebilir olmadığı da düzenlenebilir. Özellikle birinci derece haklar dışında başka bir bölümde düzenlenen haklar genellikle ikinci kuşak sosyoekonomik haklar olarak düzenlenirler ve çoğu zaman doğrudan uygulanabilir olmadıkları varsayılır. Bu tür ikinci kuşak haklar arasında eğitim, gıda, sağlık, barınma ve su hakları sayılabilir. Anayasalarında maddi çevresel hakları bu sınıfta düzenler görünen ülkeler arasında şunlar belirtilebilir: Şili,¹³⁷ Ko-

hakkı ayırım yapılmaksızın tüm insanların temel bir hakkıdır.”).

130 Constitución Política de la República de Honduras 1982, başlık III, bölüm 7, madde 145 (“Devlet, herkesin sağlığının korunması için tatmin edici bir çevreye dayanır.”).

131 Constitución de 1999 República Bolivariana de Venezuela, başlık III, bölüm IX, madde 127 (“Her kişi bireysel ve kolektif olarak, yaşam, güven ve sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir.”).

132 Ankersen, “Shared Knowledge,” 820.

133 De Belgische Grondwet/La Constitution Belge/Die Verfassung Belgiens (Anayasa) (Bel.) başlık II (“Belçikalılar ve Hakları”), madde 23(4) (“Herkes, ... sağlıklı bir çevre korumasından yararlanmak [da dahil olmak üzere] insan onuruna yaraşan bir yaşam sürme hakkına sahiptir.”).

134 Fransız Anayasası. 1958, başlık XVII (“Çevre Şartı”), madde 1 (“Herkes, dengeli ve sağlık dostu bir çevrede yaşam hakkına sahiptir.”).

135 Kırgızistan Anayasası, kısım 1, bölüm II, (“Yurttaşlar”) alt kısım 3, “Yurttaşların Hak ve Ödevleri”) madde 35(1) (“Kırgızistan Cumhuriyeti yurttaşları elverişli ve sağlıklı bir doğal çevre ve doğadan faydalanılması alanındaki faaliyetlerin neden olduğu sağlık ve mülkiyete yönelik zararlar için tazminat hakkına sahiptir.”).

136 Mongol Ulsyn Ündsen Khuuli (Ündsen Khuuli) (Anayasa) (Moğol.) bölüm II (“İnsan Hakları ve Özgürlükler”), madde 16(1) (“Moğolistan yurttaşları sağlıklı ve güvenli bir çevre ile çevresel kirlenme ekolojik dengesizlikten korunma hakkından (...) yararlanır.”).

137 Constitución Política de la República de Chile de 1980, bölüm III (“Anayasal Haklar ve Ödevler”), madde 19(8)

lombiya,¹³⁸ Kosta Rika,¹³⁹ Doğu Timor,¹⁴⁰ Makedonya,¹⁴¹ Mozambik,¹⁴² Nikaragua,¹⁴³ Paraguay,¹⁴⁴ Polonya,¹⁴⁵ Portekiz,¹⁴⁶ Sao Tome,¹⁴⁷ Güney Kore,¹⁴⁸ İspanya¹⁴⁹ ve Türkiye.¹⁵⁰ Bu ikinci kuşak anayasal hakların, özellikle bireysel haklar olarak değil toplumsal ve örgütlü haklar olarak tasarlandıklarında, birinci kuşak kişi ve siyasal haklar kadar icra yetisine sahip olmadıkları varsayılır.

Yine maddi çevresel hakların anayasanın başlangıç kısmına, genel hükümler kısmına ya da genel politika düzenlemeleri içeren kısımların içerisinde düzenlendiği durumlarda da bu hakkın doğrudan uygulanabilir olmadığı izlenimi uyanmaktadır. Anayasalarında maddi çevresel hakları bu şekilde düzenleyen ülkelere Afganistan,¹⁵¹ Cezayir,¹⁵² Komorlar Birliği¹⁵³ ve Norveç¹⁵⁴ örnek verilebilir. Bu hükümler çoğu zaman dava edilebilir olmasalar da yasama

(“Herkes kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”).

138 Constitución Política de la República de Colombia de 1991, başlık II (“Haklar, Güvenceler ve Ödevler”), bölüm III (“Kolektif Haklar ve Çevre”), madde 79 (“Her birey sağlıklı bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir.”).

139 Constitución Política de la República de Costa Rica, başlık V (“Sosyal Haklar ve Güvenceler”), madde 50 (“Her kişi sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş bir çevre hakkına sahiptir.”).

140 Konstitusau Du Timor-Leste (Anayasa) (Doğu Timor), bölüm II (“Haklar, Ödevler, Özgürlükler ve Temel Güvenceler”), başlık III (“Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar ve Ödevler”=, madde 61(1) (“Herkes, insani, sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş bir çevre hakkına ve onu koruma ve gelecek kuşakların yararına geliştirmek ödevine sahiptir.”).

141 Makedonya Anayasası, bölüm 2 (“Bireylerin ve Yurttaşların Temel Özgürlük ve Hakları”), bölüm 2 (“Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar”), madde 43 (“Herkes sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”).

142 Mozambik Anayasası, bölüm 1, kısım 4, madde 37 (“Devlet yurttaşlarının yaşam kalitesinin artırılması amacıyla ekolojik dengeyi ve çevrenin korunmasını ve muhafaza edilmesini güvence altına alacak çabaları teşvik eder.”), bölüm 2 (“Temel Haklar, Ödevler ve Özgürlükler”), kısım 1, madde 72 (“Bütün yurttaşlar, dengeli bir doğal çevrede yaşama hakkına ve onu koruma ödevine sahiptir.”).

143 Constitución Política de la República de Nicaragua (Cn.) (Anayasa) başlık IV, bölüm 3 (“Sosyal Haklar”), madde 60, La Gaceta (L.G.) 9 Ocak 1987, Ley No. 330 Reforma Parical a la Constitución Política de la República de Nicaragua, 18 Ocak 2000 L.G. 19 Ocak 2000 ile değişik, (“Nikaragualılar sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”).

144 Constitución Política del Paraguay de 1992, bölüm I (“Temel İlkeler, Haklar, Ödevler ve Güvenceler Hakkında”), başlık II (“Haklar, Ödevler ve Güvenceler”), bölüm I (“Yaşam ve Çevre Hakkında”), kısım 2 (“Çevre Hakkında”), madde 7 (“Herkes sağlıklı, ekolojik olarak dengelenmiş bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”).

145 Konstytucja Rzeczpospolitej Polskiej (Anayasa) (Polonya) bölüm II (“İnsan ve Yurttaşların Hak, Özgürlük ve Ödevleri”), madde 71 (“Polonya Cumhuriyeti ... doğal çevrenin korunmasını sağlar.”).

146 Constituição da República Portuguesa (Anayasa) (Portekiz) bölüm 1 (“Temel Haklar ve Ödevler”), kısım 3 (“Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar ve Ödevler”), alt kısım II (“Sosyal Haklar ve Ödevler”), madde 66(1) (Herkes sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş insan çevresi hakkına sahiptir.”).

147 Sao Tome ve Principe Anayasası, bölüm II, başlık III, madde 49(1) (“Herkes konut ve insan yaşamı çevresi hakkına ve onu savunma ödevine sahiptir.”).

148 Güney Kore Anayasası, bölüm II (“Yurttaşların Hak ve Ödevleri”) madde 35(1) (“Bütün yurttaşlar sağlıklı ve güzel bir çevre hakkına sahiptir.”).

149 Constitución (C.E.) (İspanya) başlık 1, bölüm III, madde 45(1) (“Herkes kişinin gelişimine (...) uygun bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir.”).

150 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, ikinci kısım, üçüncü bölüm, madde 56 (“Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”).

151 Afganistan Anayasası, Başlangıç. (“Bu ülkede ikamet eden herkes için müreffeh bir yaşamı ve sıhhatli bir çevreyi güvence altına alarak...”).

152 Anayasa, başlık I, bölüm V, madde 66 (Cezayir) (“Her yurttaşın kamu mülkiyetini ve ulusal kolektivitinin menfaatlerini koruma ve diğerlerinin mülkiyetine saygıyı duyma ödevi vardır.”).

153 Komorlar Birliği Anayasası, Başlangıç. (““Tüm Komorluların (...) sağlık hakkı (...) vardır.”).

154 Kongeriget Norges Grundlov (Norveç), bölüm E (“Genel Hükümler”), madde 110b (“Her kişi, sağlığa ve de üretkenliği ve çeşitliliği korunan doğal bir çevrelemeye olanak sunan bir çevre hakkına sahiptir.”).

işlemleri, siyasi politikalar ve yargı organları üzerinde çok önemli etkilerde bulunabilirler.¹⁵⁵ Örneğin Kamerun anayasası çevresel hakları başlangıç kısmında tanımış olmakla beraber, bu bölümün anayasanın ayrılmaz parçalarından biri olduğunu da belirtmektedir.¹⁵⁶

Ancak bazı ülkelerin anayasaları nitelikli çevre hakkının doğrudan uygulanabilir olmadığını açıkça düzenlemiştir. Bunların en yaygın iki türünden birisinde bu hakkın etkin olabilmesi için ek bir devlet eylemi gerekir, diğerinde ise hak o kadar belirsiz düzenlenmiştir ki icrası oldukça zordur. İlk türe tabi bazı ülkeler hakkı devlet tarafından gerçekleştirilmediği sürece icra edilemez kılmakta ve dolayısıyla devletin ek bir eylemini zorunlu görmektedir. Bunlara Finlandiya (“Kamusal otoriteler herkesin sağlıklı çevre hakkını güvence altına almak için çaba gösterir”), Macaristan (“Macaristan her bireyin sağlıklı çevre hakkını tanıır ve yerine getirir”), Maldivler (“Her yurttaş bu Anayasaya göre aşağıdaki haklara sahiptir ve Devlet yetenekleri ve kaynakları ölçüsünde bu hakları aşamalı olarak gerçekleştirmek için gerekli ve makul tedbirleri alır ... (d) sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevre”), Fas (“Devlet, kamu kuruluşları ve bölgesel örgütler, suya erişim ve sağlıklı çevre haklarından her yurttaşın eşit biçimde yararlanabilmesi için gerekli koşulları sağlamak adına mevcut tüm araçları kullanmak için çaba gösterirler”), Seyşeller (“Devlet her bireyin temiz, sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevrede yaşama hakkını tanıır”), ve Slovenya (“Herkes, hukuka uygun olarak, sağlıklı bir yaşam çevresi hakkına sahiptir”) anayasaları örnek verilebilir. Bu anayasalardaki ifade tarzları, bu hakların etkin bir biçimde uygulanmasını güçleştirmektedir.

İkinci türdeki anayasalarda, hükmün ifade ediliş biçimi hakkı oldukça belirsiz hale getirmektedir. Örneğin Burkina Faso anayasası daha etkili bir ifade tercih etmemiş (örneğin “Herkes sağlıklı çevre hakkına sahiptir”); hakkı oldukça uysal bir dille ifade etmiştir (“Sağlıklı çevre hakkı tanınır”). Orta Afrika Cumhuriyeti anayasasının ifadesi de (“Devlet her yurttaşın sağlıklı çevre hakkını güvence altına almayı taahhüt eder”) g bu hakkın ancak ek bir işlemle açıkça tanındığı ölçüde var olduğunu ima eder görünmektedir. Bu tür dilsel belirsizlikler hakkın etkin bir biçimde uygulanabilmesini engelleyebilirler ve maddi çevresel hükümlerin uygulanmasındaki zorluklar arasında yer alan “siyasi isteksizlik ya da kısıtlı kaynaklar gibi ekonomik ve toplumsal etkenlere eklenerek, ülkenin çevresel hak hükümlerinin uygulanması olasılığını olumsuz etkilerler.”¹⁵⁷ Diğer taraftan, “yargı organlarına çevresel hükümleri doğrudan ve münferit uygulanabilir hükümler olarak yorumlama emri veren hakkıyla yazılmış bir anayasal hüküm, tek başına, çevresel hakların uygulanması konusunda yaşanan başlıca güçlükleri çözmeye oldukça yardımcı olabilir.”¹⁵⁸

Çevrenin çok farklı boyutlarına yönelik çok sayıda destekleyici ve koruyucu mekanizmalar içeren anayasal hükümlerdeki bu çeşitlilik, çevresel anayasalcılığın dünya çapında

155 Hill *et al.*, “Human Rights and the Environment,” 382.

156 Kamerun Anayasası, Başlangıç. (“Devlet, çevrenin gelişimini ve korunmasını güvence altına alır.”) ve madde 65 (“Başlangıç, bu Anayasa’nın kısmı ve parçasıdır.”).

157 Abate, “Climate Change,” 27.

158 Bruckerhoff, “Giving Nature Constitutional Protection,” 637.

geçtiğimiz kırk yılda gerçekleştirdiği büyümenin göstergesidir. Ancak anayasal güvencelerin değeri yalnızca anayasada metinsel olarak nasıl düzenlendikleriyle değil, belki de daha önemlisi, bu güvencelerin gereğinin ülke mahkemeleri tarafından ne düzeyde yerine getirildiğiyle ilintilidir. İkinci bölümde ilgimizi bu hakların yargı organlarınca benimsenme düzeyine yöneltecek ve mahkemelerin çevresel anayasal hakları ciddiye alıp almadıklarına, aldılarsa ne düzeyde aldıklarına ve bunların nedenlerine yoğunlaşacağız.

BÖLÜM II

ÇEVRESEL ANAYASALCIK DAVALARI VE UYGULAMALARI

3

ÇEVRESEL ANAYASALCILIK DAVALARI

Anayasal hukukun ve çevresel hukukun küreselleşmesi, başka ülkelerde oluşturulan içtihatların diğer mahkemelerce benimsenmesi, uygulanması ve geliştirilmesi yoluyla ülkeler arasında gelişmeci bir yarışa teşvik edebilir.

David R. Boyd¹

Yasama organlarının üstünkörü düzenlemeleri ve yürütme organlarının ihmalkârlıkları nedeniyle çevresel çıkarların korunması çoğu zaman yargı organlarına düşmektedir.

Başyargıç B.N Kirpal, Hindistan Yüksek Mahkemesi²

Önceki bölümlerde görmüş olduğumuz üzere çevresel anayasalcılık insan haklarının felsefi kavrayışlarına ait ilkel bir fikirden, yerkürenin dört bir yanındaki anayasalarda kendine yer bulan dinamik bir kavram haline dönüşebilmiştir. Bu bölüm, çevre hakkına ilişkin anayasal güvencelerin hangi mahkemelerce ve ne kapsamda korunduğuna yoğunlaşmaktadır.

Mahkemeler, siyasal süreçlerde sürecin kendisi tarafından sağlanamayacak adaleti sağlamaya yönelik değerli ve gerekli koruyuculardır. Mahkemeler hem -çevresel haklar gibi- geniş kapsamları nedeniyle korunması güç haklara; hem de zayıf ve ötekileştirilmiş toplumların (genellikle çevresel karakter taşıyan) hakları gibi, etkili ve güçlü bir siyasal temsil imkânının eksikliği sebebiyle korunamayan haklara dikkat çekmeye yardımcı olurlar. Yargı organının bu tür haklara ilgisi sadece hâlihazırda kabul görmüş toplumsal değerlere vurgu yapması açısından değil, söz konusu haklar üzerinde düşünülmesini ve konuşulmasını sağlayarak

1 Boyd, David R. "The Implicit Constitutional Right to Live in a Healthy Environment," *Review of European Community and International Environmental Law* 20(2) (Temmuz, 2011): 171-9.

2 Kirpal, B.N., Chief Justice, Supreme Court of India, M.C. Bhandari Memorial Lecture: Environmental Justice in India (2002), in (2002) 7 SCC 1, www.ebc-india.com/lawyer/articles/2002v7a1.htm

yeni önemli değerlerin geliştirilebilmesi için siyasal toplumun dikkatini çekmesi açısından da önemlidir. Çevresel anayasalcılığın tam potansiyeline ulaşabilmesi için işlevsel bir yargı organı başlıca gerekliliktir: bu kitabın başından sonuna kadar tartışılan tüm hakların nihai koruyucuları, yargıçlardır. Ancak bir mahkemeyi, anayasal bir hükmü -özellikle bu hüküm çevresel anayasalcılığa ilişkin ise- uygulamaya ikna etmek kolay bir iş değildir. Anayasal yargı kararları karmaşıktır. Metnin yorumlanması, maliyetler, özkaynaklar ve siyasi sonuçlar gibi çözülmesi güç sorunlar içerirler. Bu sorunlar anayasal uyumsuzlukların çoğunda mevcut olsa da çevresel anayasalcılığa ilişkin uyumsuzluklarda çok daha yoğun bir şekilde ortaya çıkarlar. Klasik anayasal davalarda çoğu zaman uyumsuzluk konusu olaya ilişkin olgusal gerçekler, zararlar ve zarar görenler açıkça belirlenebilir ve iddialar açık kanıtlarla desteklenebilir iken, çevresel haklar çok geniş ve sınırları belirsiz olabilir, çünkü çevresel problemler hayatın çok farklı alanlarına etki edebilir. Tek bir sızıntı aynı anda havayı ve suyu kirletebilir, tarıma zarar verebilir, suları zehirleyebilir, hastalıklara yol açabilir ve toplumsal huzursuzluklara neden olabilir. Zararlar bu denli geniş alanlara yayıldığında, ihlal konusu hakkı ve söz konusu hakkın hangi yönden ihlal edildiğini saptamak ve bu zararlarla ilişkin giderimleri belirlemek oldukça güçleşebilir.

Görüldüğü üzere çevresel anayasalcılıkta yargısal eğilimleri öngörmek kolay değildir. Anayasal yapılar ve gelenekler, yargı sistemleri, tarafların bilinç düzeyleri, yargı kararlarına uyum eğilimleri, maddi olanaklar, kültürel gelenekler, zamanlama ve toplumsal kurallar gibi birçok değişken yargı kararlarını etkiler. Bu değişkenlerin çokluğu ulusal, bölgesel veya yöresel düzeyde genelgeçer bir yargısal eğilim tahmininde bulunmayı olanaksız kılmaktadır. Dolayısıyla bu kitap, yargı kararlarını ve eğilimlerini öngörme değil; var olan karar ve eğilimleri ortaya koyma amacını taşımaktadır.

Tüm yerkürede çevresel anayasalcılık içtihatlarında bir artış görmekteyiz. Örneğin Hindistan ve çevre ülkeleri ile Latin Amerika'nın her tarafında mahkemeler, su ve hava kirliliğinden madencilığa çok çeşitli konularda gittikçe artan sayıda çevresel haklar temelli kararlar vermektedirler. Ekvador Anayasası'nın doğanın haklarına yer vermesiyle beraber son birkaç yıldır yargı tarafından da tanınmaya başlanan doğaya ait ve doğanın yararına haklar fikri, toplum içerisinde de yerleşmeye başlamış ve hem siyasetçiler hem de halk tarafından sıklıkla dile getirilir hale gelmiştir. Çevresel olgular insan yaşamını, insan sağlığını, onur ve kültürünü doğrudan etkiledikleri için bu eğilim, çevrenin korunmasına ilişkin tüm konularda toplum içerisindeki çevresel bilincin ve bilgi birikiminin artmasını sağlayacaktır. Bunun sonucu olarak kamu görevlilerinin ve özel kuruluşların, bir dava tehdidi hissetmedikleri durumlarda dahi, çevreci kurallara uyma eğilimleri artar.

Bu bölüm anayasalarda düzenlenen çevresel haklara ilişkin yargı kararlarını ele almaktadır. İlk olarak anayasal metnin yorumlanması, maliyetler, adil denge kurma zorunluluğu ve yargısal sınırlar dâhil çevresel anayasalcılığa ilişkin taleplerde bir hükme varmaya ilişkin sayısız güçlük incelenecektir. Bu güçlüklerle değinildikten sonra anayasa mahkemelerinin ve diğer yüksek mahkemelerin çevresel talepleri nasıl ele aldığına göz atacağız. Sonuç olarak, bazı mahkemelerin çevresel anayasalcılık ilkelerini açıkça uygulamaktan kaçındığı görüls

de dünyanın her tarafında mahkemelerin bağımsız, bağımlı, türetilmiş ya da pasif ne şekilde olursa olsun çevresel hakları tanıma yönünde kayda değer ve istikrarlı olarak artan bir eğilim olduğu sonucuna varacağız. Değinilmelidir ki mahkemelerin herhangi bir hakkın ihlal edilmediği sonucuna vardığı yargılamalar da son derece önemlidir; çünkü çevre lehine bir iddianın dava konusu edilmiş olması, çevresel hakların toplum içerisinde dile getirilmeye başlandığına işaret eder. Tek başına bu toplumsal bilinçlenme dahi gelecekteki çevresel taleplerin başarı şansına çok önemli katkı sağlayabilir. Sonuç olarak, dünyanın her yerinde mahkemeler, çevresel anayasalcılığın hayata geçirilmesi için ortaklaşa önemli bir rol oynamaya devam edeceklerdir.

Çevresel haklara ilişkin yerküre boyunca verilen yargı kararlarını karşılaştırmada bir yarar daha bulunmaktadır. Mahkemeler emsallerinin verdikleri kararlar konusunda bilinçlendikçe çevresel anayasalcılığa yönelim artacaktır.³

ÇEVRESEL HAKLARA İLİŞKİN YARGISAL GÜÇLÜKLER

Ekolojik hakların korunmasına ilişkin talepler kaçınılmaz olarak birtakım güçlükleri de beraberinde getirirler. Burada öncelikle mahkemelerin çevresel anayasal talepler karşısında yaşadığı güçlüklerden bazılarını tespit edecek; sonraki bölümlerde ise mahkemelerin bu güçlüklerle nasıl yanıt verdiklerini inceleyeceğiz.

Öncelikle mahkemeler, yeni kavramlar ve sözcükler üretmek veya var olan kavram ve sözcükleri geliştirmek zorundadırlar. “Çevre” sözcüğü beşerî çevre anlamına mı, doğal çevre anlamına mı gelir? Yoksa iki anlamı da mı karşılamaktadır? “Nitelikli”, “sağlıklı”, “çevreci”, “temiz”, “yararlı”, “uygun” gibi sıfatlar çevresel açıdan ne anlama gelmektedir? “Nitelikli bir çevre” mi daha iyidir, yoksa “sağlıklı bir çevre” mi? Bir temel hak olarak nitelikli bir çevre hakkı ne gibi yükümlülükler içerir? Ve bir yargıç bir çevresel ihlali nasıl saptayacak, kimin sorumlu olduğunu nasıl belirleyecek ve nasıl bir giderim öngörecektir? İçme suyu sağlama yükümlülüğünden bir toplumu iklim değişikliğine karşı koruma yükümlülüğüne kadar, çevre hakkı düzenlemelerinin uygulaması uçsuz bucaksız bir alana yayılmaktadır.

İkinci bir sorun, çevresel anayasal davalarda, sıradan bir davada karşılaşılabilecek alelade sorunların dahi daha büyük boyutlarda karşımıza çıkmasıdır. Öncelikle anayasal davalar, ilgili dava sonuç olarak kazanılsa dahi, oldukça masraflıdır. Bir davayı kaybetmek ise, özellikle davayı kaybeden tarafın diğer tarafın dava masraflarını da ödediği sistemlerde ekonomik bir yıkıma sebep olabilir. Oysa çevresel zararlardan en olumsuz etkilenen topluluklar, genellikle bu masrafları ödeme konusunda en çok güçlükle karşılaşan kesimler olmaktadır. Dolayısıyla anayasal çevre hakları toplumun büyük bir kısmı için haklarını savunmak isteseler dahi parasal nedenlerle erişilemez durumdadır. Buna ek olarak, çevresel konularda nedensellik örgüsünü kurmanın zorluğu ve teknik karmaşıklıklar sebebiyle anayasal çevre haklarını dava konusu etmek yüksek derecede yetkinlik gerektirmektedir. Bu zorluklar, çevresel taleplere karşı çıkan grupların genellikle çok büyük bir parasal kaynağa ve güce erişim

3 Genel olarak bakınız, Slaughter, “Judicial Globalization” and “A Typology of Transjudicial Communication.”

olanağına sahip, yargısal süreçlere aşına kimseler olmaları eklendiğinde çok daha yoğun bir hale gelmektedir.

Üçüncüsü, çevresel haklara ilişkin savunmalar tipik olarak bir hareket tarzı belirleme temel sorununu barındırır. İhlallere ilişkin giderimlerin genellikle çok önemli bir parasal külfete neden olması bakımından çevresel haklar, dünyanın her tarafındaki mahkemelerce rutin olarak karara bağlanan diğer sosyal ve ekonomik haklara benzerlik gösterirler. Ancak çevresel haklar sıklıkla bir insan hakkını başka bir insan hakkıyla karşı karşıya getirmele-riyle, bu haklardan ayrılırlar. Örneğin bir sanayi kuruluşunun kapanması bölgedeki suyun kalitesini arttırabilir ancak iş fırsatlarını azaltabilir, ya da hava kirliliğini azaltmak için kul-lanılan pahalı cihazların masrafı zorunlu olarak tüketicilere ve işçilere yansiyabilir. Çevreyi korumak bazılarının yaşam kalitesini arttırırken, bazılarının kine zarar verebilir.

Anayasal Düzenlemeleri Yorumlamak

Anayasal düzenlemeler genellikle sınırları konusunda yol göstermezler. Çoğunlukla madde gerekçeleri yoktur ya da çok kısıtlıdır ve maddenin kendi metni de birçok soruyu cevapsız bırakır. Birkaç ayırık durum bir kenara bırakılırsa, anayasal düzenlemelerde ana-yasa koyucunun niyetini anlamak için yorumcuya kılavuzluk edecek pek az unsur bulunur.⁴ Örneğin ilgili maddenin doğrudan uygulanma gücüne sahip olup olmadığı, yeni bir yasal bir düzenleme yapmayı gerektirip gerektirmediği; sadece devlet organlarına mı, yoksa bunların yanında özel hukuk kişilerine de mi sorumluluk yüklediği; maddi tazminlere (haksız fiil taz-minatları dâhil) imkân verip vermediği; geçmişe dönük olarak uygulanıp uygulanmayacağı gibi anayasal davalara kaçınılmaz olarak içkin pek çok sorunun cevabı, çoğu zaman anayasa metninden çıkarılamaz. Görüldüğü üzere çok çarpıcı farklılıklar içeren bu yorumsal sorun-ların pek çoğu çevreye dair anayasal düzenlemelerde de söz konusudur. Dolayısıyla mahke-meler çok değişik türde anayasal ihtilafları çözmek durumundadırlar. Bu yönüyle çevresel anayasalcılık, yargıçların birer dilbilgisi uzmanı gibi görev yapmalarını gerektirmektedir. Yargıçlar isimleri, fiilleri, yüklemeleri, nesneleri yeniden anlamlandırmak; örneğin “nitelikli” bir “çevre” “hakkı”nın ne anlama geldiğine, kimlere uygulanacağına ve ne gibi yükümlülükler yüklediğine karar vermek durumundadırlar. Bu kararların tümü bireylerin sağlık ve onuru, toplulukların yaşam tarzları, ekosistemlerin sağlığı ve siyaset ve ulusal ekonomi yönünden olası sonuçlar gibi çok geniş alanlarda değişik sonuçlar doğurabilirler.

İsim: Çevre

“Çevre” kavramı, kapsamının çizilmesi ve anayasal yargılamalarda kullanımına ilişkin pek çok belirsizlik barındırmaktadır. Konut veya tıbbi tedavi gibi kesin ve apaçık taleplerin aksine “çevre” kavramı kolay çizilemez sınırlara sahiptir ve toplumlarda yaşanan neredeyse

4 Ekvador’daki doğanın hakları davasında ilk derece mahkemesinin kararı bu konuda ayırık bir durum oluşturur. O kararda mahkeme Kurucu Meclisin Başkanı Alberto Acosta’nın doğanın haklarını anayasallaştırmanın gerekçe-sini anlattığı konuşmasından uzun bir alıntıya yer verilmişti. Bkz. *Wheeler c. Director de la Procuradaria General Del Estado de Loja Juicio*, No. 11121-2011-0010 (bundan sonra *Wheeler* olarak anılacaktır), <http://blogs.law.widener.edu/envirolawblog/2011/07/12/ecuadorian-court-recognizes-constitutional-right-to-nature>

tüm olaylar çevresel odaklı tartışılabilir. Şili Yüksek Mahkemesi, çevre kavramını şöyle açıklamıştır:

[Ç]evre... atmosferden toprağa, topraktan suya, bitkilerden hayvanlara, bir ekolojik sistemde organizmalar ile içinde yaşadıkları ortam arasındaki dengeyi sağlayan, dört bir yanımızı saran ve yaşamın filizlenmesini sağlayan her şeydir.⁵

Diğer mahkemeler de birçok farklı durumda “çevre” kavramına atıf yapmakta ve bu kavramı geniş yorumlamaktadırlar. Kenya Yüksek Mahkemesi çevreyi bir halkın geçmiş ve geleceğinin somut bir tasviri olarak tanımlamıştır.⁶ Nepal Yüksek Mahkemesi çevresel korumanın gerekliliğini çevrenin dinsel, kültürel ve tarihi önemine atıfla açıklamıştır.⁷ Başka bazı mahkemeler çevreyi yaşanılan fiziksel ortamın kendisi değil ancak ormanlarda ve okyanuslarda yaşayan hayvanlar olarak tanımlamışlardır.^{8,9} Çevre kavramı sadece doğal, bozulmamış ortamı değil; boru hatları, barajlar, elektrik dağıtım kabloları, sondaj kuyuları gibi o ortamın üzerine zamanla inşa edilmiş ve bu ortamdaki havayı, suyu ve toprağı kullanan yapıları da içine alabilir.

Eğer çevre etrafımızdaki her şeye, anayasal çevre davalarında öne sürülebilecek zarar iddiaları da aynı derecede geniş alanlarda -ve değişik türlerde- olabilir. *Minors Oposa* davasında Filipinler Yüksek Mahkemesi, anayasada öngörülen “dengeli ve sağlıklı ekoloji” kavramının sınırlarını çizmenin zorluğunu şöyle açıklamıştır:

“Bu kavrama dayanılarak öne sürülebilecek taleplerin ucu son derece açık görünmektedir: fabrika ve motorlu taşıtlardan zehirli gaz yayılımının denetim altına alınması; gemilerden, petrol kulelerinden, madenlerden ve yerleşim yerlerinden nehirlerle, iç sulara ve sahillere petrol, kimyasal atık, çöp ve pis su boşaltımının engellenmesi; boş arazilere, sokaklara ve su yollarına atık boşaltımının önüne geçilmesi; açık ocak madencilikinden sonra toprağın ıslahının sağlanması; ormanlık arazilerin yakılarak çiftçiler için tarla haline getirilmesinin engellenmesi; balık yataklarına, mercan resiflerine ve denizlerdeki diğer yaşam alanlarına dinamit, siyanür veya diğer kimyasallar yoluyla zarar verilmesinin önlenmesi; yer altı sularının kirletilmemesi; bitki ve hayvan türlerinin korunması gibi.”¹⁰

Doğal çevrenin bozulması insan yaşamını, dirlik ve sağlığını, konuta, suya ve yemeğe erişim olanaklarını ve geçim kaynaklarını etkileyebileceği gibi, doğrudan çevrenin kendi-

5 *Pedro Flores et al. v. Codelco, División Salvador*. No. Rol. 2.052, at 259 (Copiaco Temyiz Mahkemesi, 23 Haziran 1988); *Pedro Flores y Otros v. Corporación Del Cobre, Codelco, División Salvador*. No. Rol. 12.753 FS. 641, at 259 (Şili Yüksek Mahkemesi, 28 Temmuz, 1988).

6 *Ogiek People v. District Commissioner*. Case No. 238/1999 (Kenya Yüksek Mahkemesi, 23 Mart 2000) (Tinet Ormanı Yerlilerinin Hakları).

7 *Advocate Prakash Mami Sharma for Pro Public v. His Majesty Government Cabinet Secretariat and Others*. WP 2991/1995 (Nepal Yüksek Mahkemesi, Yargıçlar Kurulu, 09.06.1997).

8 *Greenwatch v. Uganda Wildlife Authority*, Miscellaneous Application No. 92 of 2004 (Kampala Uganda Yüksek Mahkemesi, 2004) (arising from Miscellaneous Cause No. 15 of 2004).

9 *Pedro Flores y Otros v. Corporación Del Cobre* (Şili).

10 *Minors Oposa*, 175 (Filipinler, 1993; Feliciano, J., concurring). Buna karşın, karara karşı oy yazan yargıç dava hakkında önemli bir çekinceyi ifade etmiştir: “Bana göre davacılar, Anayasa madde II(15)’e göre daha az genel bir ifadeyle yazılmış bir maddeye dayanarak ve daha belirgin bir hak talebiyle dava açmalılar.” *a.g.e.*, 203.

sine de zarar verebilir. Öte yandan bazı toplulukların suya erişim olanakların kısıtlanması gibi, doğrudan çevresel etmenlerden ve çevresel yeterliliklerden kaynaklanmayan, siyasal ve ekonomik çıkarlara dayalı kısıtlamalar da söz konusu olabilir. Güney Afrika'da bedelini karşılayamayan kimselerin suya erişimde yaşadıkları sorunlar buna örnektir. Çevresel sorunlarda zararın çevreden mi yoksa insandan mı kaynaklandığını ayırt etmek çoğu zaman kolay değildir. Bu zorluk kanunların yetersizliğinden kaynaklanabileceği gibi, zararların karmaşık doğasından da kaynaklanabilir. İçme suyuna erişim, yeterli kaynaklar oldukça çevre etmeninden bağımsız bir insan hakkıdır. Ancak su kaynakları (çoraklaşma gibi sebeplerle) azaldıkça ya da su (çevre yasalarının ihlali gibi sebeplerle) kirlendikçe, suya erişim bir çevresel hak haline gelir.

Çevrenin bu geniş kapsamı düşünüldüğünde herhangi bir çevresel talebi kabul ya da reddetmenin ne kadar zor olduğu, ilk bakışta dahi anlaşılabilir. Brezilya'nın federe anayasaları gibi birkaç istisna dışında anayasalar ne çevresel korumanın ne de bu korumanın mahkemeler önünde nasıl dava edilebileceğinin sınırlarını çizerler. Bu nedenle mahkemeler kendi yetkilerinin sınırlarını çizmek durumunda kalırlar. Bu zorunluluk çevresel anayasalcılıkta yargının etkinliğinin azalmasına sebep olabilmektedir.

Sıfat: Sağlıklı, Dengeli ya da Nitelikli (Çevre)

Tüm dünyadaki anayasa koyucuların “çevre”yi nitelemek için kullandıkları sıfatlar neredeyse hiçbir zaman açık değildir ve yorum zorluklarını ortadan kaldırmazlar: aksine çoğu zaman, muğlak ifadelerle bu zorluğu artırırlar. “Nitelikli”, “güvenli”, “sağlıklı”, “verimli” ya da “dengeli” çevre gibi farklı nitelemeler, ne gibi farklı yükümlülükler içerirler? Mahkemeler bu ölçütlerin gereğinin yerine getirildiğine nasıl karar vereceklerdir? Birden çok niteleme içeren anayasal hükümler bu sorunu daha da ilerletirler. Örneğin Filipinler Anayasası devlete, “bireylerin dengeli ve sağlıklı bir çevre haklarını koruma ve geliştirme yükümlülüğü”¹¹ yüklemektedir. “Sağlıklı” ifadesi “dengeli” ifadesini de içerir mi, yoksa bağımsız bir yükümlülük mü öngörmektedir? Günümüzde insan faaliyetlerinin “çevre”nin tüm alanlarına sızdığı ve çevreyi tüm yönleriyle değiştirdiği düşünüldüğünde, zorluklar daha da tırmanmaktadır. Sanayileşmiş ve sanayileşmeye devam eden dünyada, çevre ne kadar “temiz” olmalıdır ki temiz bir çevre ölçütünü karşılayabilsin? Ayrıca örneğin “dengeli” çevre ölçütünü karşılamak için mahkemelerin belirli değişkenleri “tartma”ları mı gerekir?

Ölçüm sorununun ötesinde, niteleme sorunu yatmaktadır. Eğer “sağlıklı” ifadesi çevreyi tanımlıyorsa, bu hak insanlara olan etkilerinden bağımsız olarak çevresel bozulmaları da kapsayacaktır. Böyle bir durumda bu hak, 50 yıldır bakır madeni atıklarının boşaltıldığı ve bu durumun deniz yaşamını yıkıma uğrattığı Şili'nin Chañaral sahilinin temizlenmesi hakkını da içerecektir.¹² *Pedro Flores* davasında, Şili Yüksek Mahkemesi şu gözlemlerde bulunmuştur:

“Her gün düzenli olarak boşaltılan binlerce ton atık ile sahil boyunca binlerce kilometre-karelik bir alanda, hızlı ve sessiz bir şekilde tüm deniz yaşamı yıkıma uğratılmıştır... Pan de

11 Filipinler Anayasası, madde II, kısım 16.

12 *Pedro Flores y Otros v. Corporacion Del Cobre* (Şili).

Azúcar Ulusal Parkı'nın tüm sahil kesimine etki eden, Şili'nin bir parçasının harap olmasına sebep olan bir yıkım.”¹³

Ölçüt bu şekilde yorumlandığında davalar, insanlara herhangi bir zarar verilip verilmediğine değil, çevrenin kendisinin “sağlıklı” olup olmadığına yoğunlaşacaktır.

Ama çoğu zaman mahkemeler “sağlıklı çevre”yi tam tersi anlamda ele almaktadırlar – çevrenin kendisinin değil, o çevrede yaşayan toplumun sağlığı bakımından. Bazen hakkın insan-odaklı olarak yorumlanması gereği anayasanın metni tarafından meşrulaştırılıyor, hatta açıkça öngörülüyor olabilir. Örneğin, Türkiye Anayasası'nda çevreyi korumanın amacının çevrenin kendisinin değil, toplumun çıkarlarını korumak olduğu açıktır: “Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir ... Devlet, herkesin hayatını, beden ve ruh sağlığı içinde sürdürmesini sağlamak; insan ve madde gücünde tasarruf ve verimi arttırarak, iş birliğini gerçekleştirmek amacıyla sağlık kuruluşlarını tek elden planlayıp hizmet vermesini düzenler.”¹⁴ Aynı şekilde Peru Anayasası bireylere “barış, huzur, boş zaman ve dinlenme, yaşamının gelişimi için dengeli ve uygun bir çevre” haklarını tanıır. Bu nedenle, izabe ocağı işleten Amerikalı bir şirkete karşı açılan davada yerel toplumdaki çocukların sağlığının ciddi boyutlarda zarar gördüğünü kanıtlamak gerekmiş ve çevreye verilen zarara herhangi bir önem atfedilmemiştir.¹⁵

Ancak sıklıkla mahkemeler, anayasa metni belirsiz ya da çift anlamlı olduğundan, insani ve çevresel etkileri beraber dikkate alırlar. Örneğin Arjantin Anayasası, “tüm bireyler, üretim aktivitelerinin gelecek nesillerin haklarına zarar vermeyecek şekilde güncel ihtiyaçları oranında karşılanmasını gerektiren insanın gelişimine uygun sağlıklı ve dengeli bir çevre hakkına ve bu çevreyi koruma yükümlülüğüne sahiptirler”¹⁶ biçiminde bir düzenleme içerir. “Sağlıklı” ifadesi insan sağlığına da işaret ediyor olabilir; ama “dengeli” nitelemesinin çevreye ilişkin olduğu kesindir. Bu sebeple Matanza-Riachuelo nehir yatağının temizlenmesine ilişkin ünlü davada hem çevredeki insanlara hem de nehrin kendisine verilen zarar dikkate alınmıştır. İnsan sağlığı ve çevre sağlığı arasında bir çizgi çizilmesi, böyle bir çizginin var olduğu şüphe götürmez olsa da çok güç olabilir. Bu da çevre kavramının sınırlarının uçsuz bucaksız denilebilecek ölçüde geniş olduğu tespitini destekler.

Nesne: Hak

Bir mahkeme, “nitelikli çevre” kavramını açık bir biçimde tanımlayabildiği durumda dahi, kişinin bu kavramın işaret ettiği hakka sahip olup olmadığına nasıl karar verecektir? Bir kimse nasıl her şeyi kapsayacak ölçüde geniş, sonsuz ve buna karşın sürekli değişen

13 *Pedro Flores et al. v. Codelco* (Şili), translated in *Georgetown International Law Review* 2 (1989): 251, 253 (Claudia C. Bohorquez trans.).

14 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, İkinci Kısım, Üçüncü Bölüm, madde 56, *Senih Özay v. Ministry of the Environment, Ankara and Eurogold Madencilik AS*. Başvuru No. 1996/5477; Karar No. 1997/2312 (Altıncı Daire, Danıştay, Türkiye) (13 Mayıs 1997) (bundan sonra *Senih Özay* (Türkiye, 1997) olarak anılacaktır) translated in *International Environmental Law Report* 4 (1997): 452, reprinted in Kravchenko and Bonine, *Human Rights*, 90-1.

15 *Sentencia Dé Pablo Miguel Fabián Martínez Y Otros*, EXP. N. 2002-2006-PC/TC (Peru Constitutional Tribunal).

16 Arjantin Anayasası, bölüm I, kısım II, madde 41.

yapıda bir şeyin “hak”ına sahip olabilir? Nedelsky, hakların bireyin elinde bulundurduğu çıkarlar kümesi değil, bir hukuk toplumunda birey-birey ve birey-devlet arasında ilişkiler kurma yolları olduğunu savunur. Bu savdan yola çıkarak, çevresel hakların anayasallaştırılması yoluyla çevreye ilişkin konularda böyle bir ilişki kurmaya yardımcı olmak olanaklıdır. Daha önce gördüğümüz üzere çevresel haklar verili anda yaşayan kişiler arasındaki ilişkileri düzenlediği gibi, günümüzde yaşayan nesillerin gelecekteki nesiller için yapabileceklerini sınırlayarak günümüz ve gelecek kuşaklar arasında bir ilişki de kurmaktadır. Çevresel haklar aynı zamanda komşular arasında da ilişkiler kurarlar. Örneğin bir toprağın sahibinin söz konusu toprakta yapabilecekleri ya da bir akarsuyu kullanan kimselerin bu akarsuyu kullanan diğer kişilerle ilişkileri çevresel hakların düzenleme konusudurlar. Bu nedenle mahkemeler, anayasal çevre haklarıyla tanımlanan ve kurulan ilişkilere arabuluculuk etme gibi önemli bir rol üstlenirler.

En önemli sorulardan biri şudur: Nitelikli bir çevre “hak”ına sahip olmak ne anlama gelmektedir? Kişilerin eşit muamele ya da hukuk gereklerine uygun olarak yargılanma hakları gibi haklarıyla aynı yolla mı kullanılırlar? Bu menfaatleri tanımlama ve dava konusu etme konusunda genel kabul görmüş standartlar yoktur, alışık olduğumuz hak kategorilerinden hiçbirisi ile örtüşmeyen anayasal çevre haklarını kolayca sınıflandırmak bu sebeple pek mümkün değildir.¹⁷

Bölüm 1’de açıklandığı gibi çevresel haklar, insan haklarını ve çevresel korumayı birleştirirler. Çevresel haklar hem insan hakları hem “insan-dışı” haklar nitelemesine uygundur ve biyolojik çeşitlilik ile doğanın kendisi gibi değerleri de korurlar. Bir insan hakkı olarak çevre, kişisel hak ve özgürlükler, siyasi katılım hakları ve bilgiye erişim hakları yoluyla korunabilecekleri gibi, sosyal, ekonomik ve hatta kültürel bir hak olarak da korunabilirler. Çevresel haklar kolektif ya da bireysel hak niteliğinde olabilirler ve çoğunluğu ilgilendirdikleri kadar tekil, izole yaşayan ve siyasi olarak güçsüz azınlıkları da ilgilendirebilirler. Yasa’nın niteliğine bağlı olarak ve parasal kaynaklar ölçüsünde, doğrudan uygulanabilir ya da uygulamaları zaman içinde gerçekleştirilebilecek aşamalı haklar olarak ele alınabilirler. Zımni ya da açık, usule ilişkin ya da esasa ilişkin, yargı denetimine açık ya da tamamen denetimden bağımsız olabilirler. Pozitif hak, negatif hak, ya da ikisi de olabilirler (bazen aynı dava içerisinde.) Bu hakların giderimleri bir tedbir öngörülerek, bir tazminat yoluyla ya da bildiri yoluyla yapılabilir. İhlaller geçmişte gerçekleşmiş eylemlere ya da henüz bilinmeyen, hatta henüz doğmamış kişilere verilen zararlara ilişkin olabilir. Bazı çevresel zararların giderimleri için çok geç kalınabilir, yine de çevresel hakların başlıca yararlanıcıları gelecek nesillerdir. Çevresel haklar, kaçınılmaz olarak sınırları ve odak noktaları belirsiz, çok kapsamlı ve belirsiz kavramlar yoluyla da olsa, insanlar ve içinde yaşadığımız dünya arasındaki ilişkileri tanımlarlar.

17 Bkz. Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, 25-58 (“uygun bir çevre” insan hakkı lehine bir savunma içermektedir): Hill *et al.*, “Human Rights and the Environment,” 361 (“Temiz ve sağlıklı bir çevre insan hakkına dair -ki bu hak toplumsal, ekonomik, sağlıksal ve çevresel etmenler arasında titiz bir denge kurmayı gerektirir- artan bir eğilim olduğu görüldü de geline nokta itibarıyla hiçbir uluslararası organ, ülke veya eyalet böyle bir hakkın etkili ve sürekli bir biçimde uygulanabilmesini sağlayabilecek yeterli ve açık bir hukuki çerçeve ya da ölçüt üretmemiştir.”)

Peki mahkemeler, çevresel haklara, diğer tüm hakları yutmasına izin vermeden nasıl bir içerik vereceklerdir? Kaynağını uluslararası yazından alan bir yaklaşıma göre çevresel hakların sınırları, insan haklarının hâlihazırda kabul görmüş sınırlarıyla çizilmelidir.¹⁸ Çevresel anayasalcılık bu yaklaşımın çizdiği geleneksel sınırları iki yönde genişletmiştir. Öncelikle, ulusal mahkemeler gittikçe daha fazla sayıda anayasal insan haklarını tanımaktadırlar. Bunların birçoğu çevresel olgulara ilişkindir. Bir örnek olarak Güney Afrika Anayasa Mahkemesi, konut hakkının, çevresel sorunların ihmal edilmesi yoluyla da ihlal edilebileceğini karara bağlamıştır.¹⁹ Anayasaların belirli bir hakkı açıkça düzenlemediği durumlarda dahi mahkemeler, düzenlenmeyen bu hakka benzer diğer hakların ihlal edildiğine karar vererek hak listesini genişletebilmektedirler. Örneğin çevresel bozulmalar, özel ve aile yaşamı hakkının ihlali olabilir; çevrede yapılacak estetik ve eğlence amaçlı tesisler, insanın onurlu bir yaşam sürmesinin bir gereği olarak yorumlanabilir. Pakistan Yüksek Mahkemesi'nin belirttiği gibi: "Anayasa hem insan onurunu hem de yaşama hakkını tanımaktadır (...) ve iki hak beraber okunduğunda, yeterli yemek, giyecek, barınak, sağlık hizmetleri, temiz bir atmosfer ve temiz bir çevre gereklilikleri sağlanmadığı sürece onurlu bir yaşam sürme hakkının gereğinin yerine getirilip getirilmediği sorgulanmalıdır."²⁰ Bu görüşün sınırlarına ilişkin yapılan ikinci genişletme, mahkemelerin hak özneleri listesini genişletmesiyle gerçekleşmiştir. Söz konusu malın sahibini başlıca hak öznesi olarak tanıyan "geleneksel hak öznesi anlayışı"nın ötesine geçen mahkemeler, komşuları, yöre halkını, hatta gelecek nesilleri hak özneleri kabul etmişlerdir. Bu anlayış genişledikçe, anayasal insan haklarının kapsamı dışında kalacak insani çıkarların sayısı gittikçe azalmaktadır. Yine de bu anlayışta çevresel çıkarlar, daha önceden tanınmış bir insan hakkının uzantısı olarak var olabileceklerdir.

Biraz daha az insan-merkezli bir yaklaşım ise çevresel hakları açıkça ve ayrı bir insan hakkı olarak tanımak, böylece çevresel zararlara ilişkin bir koruma öngörülebilmesi için başka bir insan hakkının koruması altına sokma çabasına gerek bırakmamaktır.²¹ Bu bakış açısı bir uluslararası çevre hukuku yaklaşımıdır ve tüm dünyada çeşitli anayasalarda kendi-

18 Abate, "Climate Change", 10, çevresel anayasal haklara dair ("Var olan iç hukuk ve uluslararası hukuk kural-ları çevresel koruma konusunda insan-odaklı bir yaklaşım benimsemekte ve insan hakları ile çevresel koru-ma arasındaki bağlantıyı esas almaktadırlar. Bu mekanizmalar uluslararası çevresel insan haklarını tanıyan ve koruyan yeni sistemler için güvenilir bir temel olarak kullanılabilirler."); Onzivu, "International Environmental Law," 667 ("Sağlıklı çevre hakkı kamusal sağlığın korunmasını esas alır. Bunun nedeni bu hakkın insan-merkezli ve doğa-merkezli olarak görülmesidir. Bu bakış açısı çevresel korumanın kamusal sağlık ve içsel ya da estetik nedenlerle önemsenmesini sonuçlar").

19 *Pheko v. Ekurhuleni Metropolitan Municipality*. Case CCT 19/11 [2011] ZACC 34 (kararda bir topluluğun bölgede doğal yollarla ortaya çıkan obruklar nedeniyle bölgeyi terk etmek zorunda kalmalarının konut ve onur haklarını ihlal ettiğine karar verilmiştir).

20 *Shelhl Zia v. WAPDA* (Pakistan, February 12, 1994) (karara göre "bireyler elektromanyetik alanlardan kaynak-lanan zararlara ya da elektrik istasyonları, fabrikalar, enerji santralleri ya da benzer kurumların kurulması ya da inşa edilmesinden kaynaklanan diğer zararlara karşı yasalar tarafından korunma hakkına sahiptirler." (para. 12). Ayrıca bkz. *Francis Coralie v. Administrator, Union Territory of Delhi and Others*. Writ. Pet. No. 3042 of 1980 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 13 Temmuz 1981).

21 Shelton, "Human Rights and the Environment," 163 (bundan sonra Shelton II olarak anılacaktır) (Dahası, bir çevre hakkını tanımak, insan hakları hukukunun insan-merkezli yapısı nedeniyle bu hukuk sisteminde genel olarak yapılmayan biçimde doğanın korunması ve ekolojik denge unsurlarının beraber ele alınmasını sağlayabi-lir."); Bruckerhoff, "Giving Nature Constitutional Protection," 646 ("Çevresel anayasal hakların daha az insan-o-daklı bir yorumu, doğanın lütuflarının biz ve torunlarımız için korunması için gösterilecek ulusal ve uluslararası

sine yer bulmuştur. Bu yaklaşım ayrıca çevresel değerlere (kalkınma ve bazı mülkiyet hakları gibi) anayasalarda açıkça yer almayan değerlerden daha fazla önem verilmesini sağlar. Ayrıca çevresel haklar en az diğer anayasal değerler kadar, hatta bazılarında daha çok,²² güvence altına alınmış olur.

Daha da az insan-merkezli bir yaklaşım insan hakları ve doğanın hakları arasında bir ara haklar sınıfı oluşturarak, insanlar tarafından doğanın ve vahşi yaşamın korunabilmesi için anayasal çevre taleplerinin dava edilebilmesini öngörür. Son yaklaşım, Ekvador ve Bolivya'nın yaptığı ve dünyanın diğer bölgelerine de yayılmaya başlayan, insan-merkezciliği bütünüyle reddeden ve bunun yerine doğanın haklarını açıkça tanıyan yaklaşımdır. Bu yaklaşımda çevresel hakları dava edebilmek için herhangi bir insan hakkına veya menfaatine atıf yapmaya gerek yoktur, çevrenin kendisine verilen zarar koruma talep edebilmek için yeterlidir.

Dört model de uygulanabilir modeller olmakla beraber, bazı kavramsal ve uygulama sorunları içerirler. Burada ana hatlarıyla özetlenen bu modeller ilerili bölümlerde detaylı olarak açıklanacaklardır.

Özne: Uygun Davacılar

Çok az anayasa metni çevresel hakların düzenlenmesiyle elde edilmek istenen çıkarlara ışık tutar, bu da mahkemeler açısından başka ucu açık sorunlar doğurur. Kişisel, siyasi ve sosyoekonomik hakları korumak için oluşturulmuş anayasal hükümler, ülke insanlarını ya da bunların belirli bir bölümünü (etnik azınlıklar, ceza yargılaması sanıkları gibi) korumak için tasarlanırlar. Bu bireyler ya da topluluklar hakkın sahibi ve ihlali durumunda potansiyel davacılarıdır. Ancak çevresel anayasalcılığın potansiyel yararlanıcıları bu kadar net değildir. Örneğin devlet politikası için yönlendirici bir düzenleme olarak Hindistan Anayasası devletin “çevreyi korumak ve geliştirmek ve ülkenin ormanlarını ve vahşi yaşamını güvence altına almak için çaba göstereceğini”²³ düzenler. Bu madde bireyleri olduğu kadar ormanların ve vahşi yaşamın kendisini de koruma altına alıyor görünmektedir. Ancak eğer vahşi yaşam korunmazsa kim dava açacaktır? Bu yalnızca (dördüncü bölümde ayrıntılarıyla açıklanan) kişi yönünden yetki kurallarına ilişkin değil, aynı zamanda bu hakkın doğası ve devletin politika-olusturma yetkilerine yapılacak yargısal müdahalenin amacının da tartışılmasını gerektirir. Mahkemeler bitki örtüsünü ve hayvanları da korumaya yetkili midirler yoksa yalnızca insanları korumakla mı yetineceklerdir? Devletler nehirler yararına yasalar yapmak gibi anayasal yükümlülüklerle sahip midirler yoksa yalnızca yurttaşlara yardım eden kanunlar yaparak yükümlülüklerini yerine getirmiş sayılabilirler mi? Bir anayasa insani olmayan çıkarları da koruyabilir mi?

Eğer çevresel hakları korumak için insanlara zarar gelmiş olması koşulu aranmazsa, anayasal hak kavramının sınırlarını çizmek daha da zorlaşacaktır. Davacılar ülkenin gidişatını

çabaya, belki küçük de olsa, katkı sağlayabilir.”)

22 Bkz. Çevresel hakların diğer anayasal haklara üstün tutulması gerekliliğinin savunulduğu *Wheeler* kararı.

23 Hindistan Anayasası, madde 48A. 1976. Kırk iki numaralı değişiklik.

beğenmediklerinde, örneğin küresel bir ekonomik kriz ya da kanser vakalarının yaygınlaşması durumlarında dava açmak isteyecektir. Eğer insanlara zarar aranırsa hak geleneksel anayasal haklara daha çok yaklaşmış olacak, ancak bu kez de olayın karmaşıklığına göre zararları kanıtlama olanağı katlanarak azalacaktır. Bir bölgeye zehirli atıkların boşaltıldığını kanıtlamak çok zor olmasa da bu boşaltımın bölge sakinlerinde görülen kanser vakalarını arttırdığını ya da belirli bir davacının hastalığının doğrudan sorumlusu olduğunu kanıtlamak oldukça zor olabilir. Bu sorun gelecek kuşakların hakları savunulmak istendiğinde daha da büyür; gelecek kuşakların vücut “bütünlüğü” geleneksel hukuksal ölçütlere uygun düşecek biçimde nasıl tanımlanacaktır? Anayasalar çoğu zaman bu tür noktalara çok az ışık tutarlar.

Kamu politikasına ilişkin bu zorlu sorunlar bazı durumlarda kamu ve özel sektörler arasındaki sınırların yeniden çizilmesini de gerektirebilir. Hükûmetler ruhsat verdikleri kişi ya da kuruluşların çevreye verecekleri zarardan sorumlu tutulabilirlerken, bazı şirketler de çevrenin temizlenmesi gibi kamusal hizmetleri yürütürler. Çevresel davalar gerçekten de sıklıkla özel sektör kamu sektörü rollerindeki alışlagelen ayrımı alt üst ederler. Geleneksel anayasal hak talepleri bireylerle kamu otoritelerini karşı karşıya getirirken, çevresel davalar sıklıkla (anayasal hak ve yükümlülüklerde yatay etki prensibini hatırlatacak şekilde) bireylerle özel kuruluşları karşı karşıya getirirler. Dahası, bu davaların çoğunda özel kuruluşlar kamusal yetkiler kullanıyorken, idare de özel sektör benzeri kazanç sağlar.²⁴ Sonuç olarak, çevresel davalar mahkemeleri geleneksel kamu yetkileri-özel yetkiler ayrımlarını yeniden tanımlamaya zorlamaktadır.

İhlalleri Tespit Etmek

Alışlageldik şekliyle anayasal hakların ihlali, bireyin haklarını gerektiği biçimde kullanabilmesinin bir kamu gücü tarafından şu ya da bu şekilde engellenmesi ile gerçekleşir –örnek olarak, bireyin özgürce düşüncelerini ifade edememesi ya da kendisiyle aynı durumdaki kişilerden farklı muameleye tabi tutulması gibi. Buna karşın, çevresel haklarda ihlal saptamak neredeyse hayalperestlik derecesinde zorlu bir görevdir. Öncelikle, çevreniz belirli bir miktar bozulması kaçınılmazdır, dolayısıyla çevresel haklarda eşik, haktan tamı tamına bir yararlanmayı değil, bundan daha aşağıyı gerektirir. Geleneksel anayasal haklara ilişkin davalarda söz konusu hakka verilmiş en küçük zararlar da hahi sorumlu doğabilirken, çevresel haklar açısından aynı şey söylenemez. Örneğin havanın yüzde yüz temiz olmaması gerekçe gösterilerek eser miktarda geri dönüştürülemeyen madde kullanan her kuruluş sorumlu tutulamaz. Gerçekten de (kamu güveni öğretisini ve sürdürülebilir çevre ilkelerini düzenleyen hükümler dâhil) çoğu çevresel hukuk normları -çok fazla ve bencilce olmamak şartıyla- doğanın bir kısmının insanlar tarafından zarar görebileceğini kabul ederler. Bunun sonucu olarak anayasal çevre hakları, diğer insan haklarının aksine, başkaca önemli ihtiyaçlarla sınırlanmış durum-

24 Bkz. *a.g.e.*; *Minors Oposa*, 173 (Filipinler 1993) (hükümet tarafından verilen ağaç kesimi ruhsatlarına dair); Kravchenko and Bonine, *Human Rights*, 79 (özel çıkarlar için ormanların yok edilmesine izin veren Macaristan’a atfı yapılmaktadır).

dadırlar: Mahkemelerin genellikle ifade özgürlüğü hakkının kapsamını fazla genişletmek ya da çok fazla eşitlik tanımak gibi endişeler duymalarına gerek olmazken, çevresel korumaların kapsamını fazlaca genişletmek ekonomik kalkınmadan, mülkiyet sahiplerinin haklarından veya başkaca önemli sosyal değerlerden ödün verilmesi anlamına gelebilir.

Çevresel anayasalcılığın hayata geçirilmesinde bir diğer güçlük, zararların gerçek miktarını tespit etmektir. Zarar ile eylemler arasında nedensellik bağı kurmak da çok zor olabilir. Bazen bu problemler çevresel haklar ile insan hakları arasında bir seçim olanağı sağlamakla çözülebilir hale getirilebilir, ancak bu şekilde bir sınıflandırma dahi, davaların katı doğası karşısında bütün sorunlara cevap veremez. Davaların çok büyük bir kısmında basit bir çevre sorunu ile anayasal bir hakkın ihlali arasındaki çizgiyi çizme zorunluluğu, mahkemelere neredeyse ellerinde hiçbir belirleyici ölçüt olmadan bir denge kurma yükümlülüğü yüklemektedir. Örneğin mahkemeler, bir akarsuyun kullanımının hangi noktadan itibaren kötüye kullanım oluşturmaya başlayacağı, zehirli atıkların salınımının ne zamandan veya ne miktardan itibaren kamu sağlığına tehlike oluşturur hale geleceği gibi zorlu sorunları çözmek durumunda kalabilmektedir. Bu sorun, iklim değişikliği gibi, çok fazla delil bulunmasına karşın deliller ile belirli ülkedeki belirli kişilerin belirli şekilde gördüğü zarar arasında ancak belli belirsiz bir bağ kurulabildiği durumlar düşünüldüğünde, daha da tırmanmaktadır. Genellikle, bir talihsizliği anayasal bir hak iddiasına dönüştürmek için bu zayıf bağdan çok daha fazlası gerekmektedir.

Fayda ve Maliyetler

Maliyetler anayasal çevre haklarına ilişkin yargılamalarda bir diğer sorundur. İfade özgürlüğü gibi kişisel ve siyasal hakların uygulanması, genelde çok az bir maliyet gerektirir. Örneğin, seçme hakkı veya hukuk gereklerine uygun olarak yargılanma hakları, özellikle demokrasinin ne kadar temel unsurları oldukları göz önüne alındığında, genellikle ulusal bütçe açısından çok da önemli olmayan maliyetlere sahiptirler. Aynı doğrultuda, bazı ayrık durumlar dışında, sosyal ve ekonomik hakların gereğinin yerine getirilmesi, çoğu zaman yerinde harcamalar olarak görülürler: Belirli bir grup hastaya tıbbi ayrıcalıklar sağlamak ya da belirli bir grup öğrencinin eğitim olanaklarını geliştirmek gözle görülür ve tartışılmaz faydalar içerir.

Buna karşın çevresel korumalar, fayda-maliyet dengesinin iki unsuru açısından da tartışmaya açıktır. Maliyet açısından, hem zehirli atıkların toplandığı bölgelerin ya da büyük miktarlarda suyun temizlenmesi gibi o iş için yapılan giderler bakımından; hem de bir maddencilik ya da ağaç kesimi lisansının iptal edilmesi ya da sanayisel kalkınmanın yavaşlaması sebebiyle vergi kaynaklarının azalması gibi sebeplerle yoksun kalınan gelirler bakımından; çevresel hakların korunması diğer haklara göre çok daha maliyetli olabilir. Aynı zamanda çevresel anayasalcılığın yararları diğer haklara göre daha az gözle görülür olabilir: el değmemiş bir ormanı korumak bir bütün olarak toplum ve gelecek nesiller için ruhsal bir tatmin sağlayabilir, ancak özellikle seçim zamanları geldiğinde belirli bir bireyin ya da insan topluluğunun takdirini kazanmak için o kadar da yeterli ve elverişli olmayabilir. Çevresel

ihlaller sebebiyle meydana gelen hastalıkları kanıtlamak ne kadar zorsa, çevresel korumanın öneminin toplumun sağlığı ile olan ilişkisini somut olarak birbirine bağlamak da bir o kadar zordur. Nepal Yüksek Mahkemesi de bu zorluğun farkında görünmektedir: “Sanayinin bir ülkenin kalkınmasının temeli olduğu şüphesizdir. Hem ülke hem de toplum kalkınmaya ihtiyaç duyar; ancak çevre ile sanayi arasında bir denge kurmak zorunludur.”²⁵

Ayrıca daha önce de bahsettiğimiz gibi anayasal çevre talepleri olumsuz toplumsal sonuçlar da doğurabilir. Örneğin toprak ya da su kirliliğine karşı koruma tedbiri olarak bir fabrikanın kapatılması, ya da koca bir işkolunun yeniden düzenlenmesi gerektiğinde, çevreci kesimler bu karardan mutlu olabilirken, yoksul yöre halkı söz konusu bölgeye yatırım yapan özel kuruluşların sayısının azalması ile iş fırsatları azaldığı için mutsuz olabilirler. Bunun yanında, artan işsizlik de başka bir türden ancak aynı derecede tehlikeli bir çevresel bozulma tehlikesi doğurabilir. Örneğin Hindistan’da Ganj Nehri’ni çok yoğun şekilde kirleten bir deri tabaklama tesisinin kapatılmasını emrederken “bu tesislerin kapatılmasının işsizlik artması ve kamu gelirlerinin azalması sonucunu doğurabileceğini” dikkate aldığını belirtmiş, ancak “yaşam, sağlık ve çevrenin insanlık için çok daha önemli değerler olduğunu” belirtmiştir. Mahkeme çok önemli çevresel değerlerin korunmasını sağlayan bu yorumu sebebiyle alkışlanmayı hak etmektedir, ancak işinden edilen işçilerin bu yoruma katılmaları pek olası değildir.²⁶ Dahası, yoksulluğun yaygınlaşmasının kendisinin çevreye zararlı sonuçları bulunmaktadır.²⁷

Mahkemeler çevresel çıkarlarla diğer çıkarlar arasındaki ilişkide çizgiyi nerede çektikleri konusunda ayrışmaktadırlar: bazıları açık bir kötüye kullanım ya da umursamazlık olmadığı sürece özel sektör çıkarları adına çevrenin bozulmasına geçit verirlerken, bazıları kalkınmanın diğer tüm çıkarlardan daha üstün olduğu görüşünü benimsemektedir.^{28,29} Bazı mahkemeler ise tam tersine, günümüzde yaşayan ve gelecekte yaşayacak nesillerin çevresel çıkarları adına güçlü bir duruş göstermektedir. Örneğin, Türkiye’nin en yüksek idare mahkemesi, bir altın madenciliği ve işletmeciliği lisansını iptal ederken “Somut olayda söz konusu madencilik faaliyetlerinin gerçekleştirilmesiyle elde edilecek ekonomik kazançlar ile çevreye ve insan yaşamına doğrudan ve dolaylı olumsuz etkileri arasında bir denge kurulması gerekliliği bulunmaktadır. Böyle bir çatışmada dengenin insan yaşamı lehine kurulması gerekliliği açıktır.”³⁰ tespitinde bulunmuştur. Fakat mahkemenin bu sonuca nasıl ulaştığı açık değildir. Kararda herhangi bir yasa maddesine ya da denetim kurumuna atıf bulunmamaktadır. Ama mahkemeler, bu çizgiyi bir yerde çizmek durumundadırlar. Buna karşın çevresel anayasa hükümlerinin hazırlayıcıları, mahkemelere ne gibi etkenleri dikkate alacaklarına ve

25 *Dhungel v. Godawari Marble Indus.* Writ Pet. 35/1992 (Nepal Yüksek Mahkemesi, 31 Ekim 1995) (tam toplantı halinde), yeniden basım Kravchenko and Bonine, *Human Rights*, 96, 97.

26 *M.C. Mehta v. Union of India.* 4 SCC 463 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 1987).

27 Bkz. www.globalissues.org/article/425/poverty-and-the-environment#TheImpactofPovertyontheEnvironment

28 Bkz. *Defensoria de Menores Nro 3 v. Poder Ejecutivo Municipal, Agreement 5* (Arjantin Yüksek Adalet Mahkemesi, Neuguen, 2 Mart 1999). Mahkeme hükümete içme suları hidrokarbon kirlenmesine maruz kalan Valentina Norte kırsal kesim halkının her bir üyesine günde 100 litre içme suyu temin etme sorumluluğu yüklemiştir.

29 Bkz. *Social and Economic Rights Action Center v. Nigeria* 155/96 (Afrika İnsan ve Halkların Halkları Komisyonu, 27 Ekim 2001), www.escr-net.org/docs/i/404115

30 *Senih Özay* (Türkiye, 1997).

bu etkenleri hangi ölçütü dengeleyeceklerine ilişkin genelde çok az yardım ederler. Böylelikle büyük umutlarla ve yüce gönüllü ilkelerle oluşturulmuş bir anayasal hakkın tanınması için başlayan süreç, mahkemelerin elinde siyasal, parasal ve toplumsal baskıların belirleyici rol oynadığı, yargı yetkisinin kısıtlandığı ve tamamıyla çıkarıcı bir fayda-maliyet denklemine dönüşür. Böyle bir denklem pek çok anayasal hak için geçerli olabilse de anayasal çevre haklarında çok daha belirgin ve kaçınılmazdır.

ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA DAVA EDİLEBİLİRLİK

Bu zorluklar ışığında, anayasal olarak tanınan çevre hakları ne ölçüde dava edilebilir? Anayasal haklar ilgili anayasa hükmünün gereğinin yerine getirilmesi, ulusal mahkemeler tarafından sağlanabildiği ölçüde “dava edilebilir”dir.³¹ İkinci bölümde tanıştırılan Toronto Ekonomik ve Sosyal Haklar Girişimi (TIESR) verileri bize bu hakların anayasalardaki konumlarını (ya da “güçlerini”) -dava edilebilir, motive edici, mevcut olmayan şeklindeki üç kategorideki- sınıflandırmada yardımcı olmaktadır.³² Metin, metnin düzenlendiği yer ve diğer faktörler gözetilerek hazırlanan TIESR verilerine göre; nitelikli bir çevre hakkına ilişkin anayasal güvencelerin var olduğu 73 ülkenin 45’inde bu haklar dava edilebilir. (Bu, çalışmanın yapıldığı ülkelerin yüzde 33’üne denk düşmektedir.) TIESR verileri ayrıca göstermektedir ki, anayasal çevre korumalarının başkaca bir şekilde korunduğu diğer 86 ülkenin yalnızca 39’unda bu haklar dava edilebilir. (Bu da çalışmadaki ülkelerin yüzde 28,7’sine denktir.)³³

Dava edilebilirliği öngörmek, anayasal çevre haklarının ilk kez düzenlenmesiyle benzer süreçleri izliyor görünmektedir. Öncelikle mahkemeler, anayasal çevre haklarını diğer sosyal, ekonomik ve kültürel haklar ile benzer kapsamlarda tanıma eğilimindedirler. Anayasal çevre haklarına ilişkin yargısal taleplerin karşılaştıkları bu birinci zorluk, mahkemelerin, tarihsel olarak, sosyal, kültürel ve ekonomik hakları, kişisel hak ve özgürlüklere kıyasla daha tali haklar olarak görmelerinden kaynaklanmaktadır. Sosyal, ekonomik ve siyasal hakları içeren eski tarihli anayasalar (Hindistan Anayasası gibi), bu hakları devlet yönetiminde dikkate alınması gereken birer ilke olarak düzenlemişlerdir. Son dönemdeki anayasal eğilim ise sosyal, kültürel ve ekonomik hakları dava edilebilir ve geleneksel kişilik hakları ile eşit değerlerde, ayrı haklar olarak kabul etme yönündedir.³⁴ Gerçekten de ileride göreceğimiz gibi, Hindistan’da, Güney Afrika’da ve bazı Latin Amerika ülkelerindeki anayasa mahkemeleri ve diğer yüksek dereceli mahkemeler “Sosyal, kültürel ve ekonomik hakları, yoksulluğun önüne geçmek ve insan refahını arttırmak için işlevsel hale getirme konusunda dünyaya öncülük etmektedirler.”³⁵

Yine sosyal, ekonomik ve kültürel haklara benzer olarak, zamanlama ve eş biçimlilik (“*isomorphism*”) de anayasal çevre haklarının dava edilebilirliğinde oldukça belirleyicidir.

31 Jung and Rosevear, “Economic and Social Rights,” 372, 380.

32 a.g.e., 376.

33 a.g.e., 381.

34 a.g.e., 377.

35 a.g.e., 374.

Örneğin 1974 ve 1989 yılları arasında yazılmış olan anayasalarda sosyal, ekonomik ve kültürel haklara yer verilmiş ve bunların dava edilebilir olarak düzenlenmiş olma olasılığı 1990 ve sonrasında yazılan anayasalara göre daha yüksektir.³⁶ Aynı şekilde Hindistan, Bangladeş, Pakistan ve Nepal örneğinde olduğu gibi sosyal, kültürel ve ekonomik hakların düzenlenmiş olduğu ülkelerin birbirine komşu olması durumunda, bu hakların dava edilebilir olarak düzenlenmiş olma olasılığı artmaktadır.

Ancak pratikte dava edilebilirlik, yargısal sonuçların bizzat incelenmesi ile kesin olarak saptanabilir.³⁷ Hakların çok güçlü bir dille yazılması ve önemli bir yapısal düzenlemeye sahip olması durumunda dahi dava edilebilirlik yine de “yargının bir kararıdır.”³⁸ Bu durum, muğlak anayasal metinler için daha da geçerlidir. Bazı mahkemeler anayasal çevre haklarını korumaya diğer mahkemelerden daha yatkındır. Bugüne kadar, Güney Amerika’da yer alan anayasa mahkemeleri ve diğer yüksek mahkemeler nitelikli bir çevre hakkını tanıma konusunda en ilerici mahkemeler olarak göze çarpmaktadırlar. Örneğin, bu satırlar yazıldığı döneme kadar Kolombiya Anayasa Mahkemesi, nitelikli çevre hakkının irdelendiği en az 135 adet karar vermiştir.³⁹ Brezilya Federal Yüksek Mahkemesi’nin, Brezilya Anayasası’nda çevre hakkının düzenlendiği hükme atıf yapılan 26 adet kararı bulunmaktadır.⁴⁰ Hindistan Yüksek Mahkemesi 1975’ten bu yana anayasal bağlamda çevresel korumaya 80’den fazla kez atıf yapmıştır.⁴¹

Ortaya çıkan yeni sosyoekonomik sorunlarda farklı ülke mahkemelerinin birbirlerinden kararlar ödünç alması çok yararlı olabilir, çünkü özellikle sosyal, ekonomik ve kültürel hakların, kişisel ve siyasal haklara kıyasla çok daha yeni olması sebebiyle bu haklara ilişkin içtihat hukuku henüz çok gelişkin değildir.⁴² Yargısal ödünç alma insanların etraflarındaki durumu kendi bakış açılarıyla görme eğilimleri ve iyi gerekçelendirilmiş kararlara ulaşmanın zorluğu nedenleriyle de güç olabilir.⁴³ Mahkemeler, diğer ülkelerdeki mahkemelerin kararlarından yararlanmayı pek tercih etmemektedirler. Bunun gerekçesi, mahkemelerin kendi ülkelerindeki uyuşmazlıkların çözümünde, başka ülkelerde verilen kararların yeterli olamayacağını düşünmeleri ya da söz konusu uyuşmazlıklara ilişkin başka ülkelerde de verilmiş çok fazla karar bulunmaması olabilir. Başka ülkelerden karar alımının sosyal, kültürel ve ekonomik haklar açısından bir diğer zorluğu daha bulunmaktadır, şöyle ki bu hakların doğasında kaçınılmaz olarak yönetsel politikalar ve sosyal adalet gibi çözülmesi güç karmaşık sorunlar bulunmaktadır. Dolayısıyla konu anayasal çevre davaları olduğunda çizilecek sınırlar (anayasal ödünç almada alışlageldik sınır olan) Anglosakson hukuk sistemi - Kıta Avrupası hukuk sistemi ayrışmasından doğan sınırlardan farklıdır. Bu nedenle, mahkemelerin en önemli

36 a.g.e., 282.

37 a.g.e., 373.

38 a.g.e., 377.

39 Bkz. www.corteconstitucional.gov.co (arama çubuğuna “derecho al ambiente sano”)

40 Bkz. stf.jus.br/portal/principal/principal.asp (arama çubuğuna “225 and ambiente”)

41 Bkz. <http://judis.nic.in> (arama çubuğuna “48A and environment”)

42 Ran Hirschl. “From comparative constitutional law to comparative constitutional studies.” *International Journal of Constitutional Law* 11(1) (2013).

43 Wiktor Osiatynski, “Paradoxes of constitutional borrowing,” *International Journal of Constitutional Law* 1(2) (2003): 244.

yardımcıları, kendi adalet anlayışları ve hakkaniyet duygularıdır. Kenya Yüksek Mahkemesi bu dengeleme sorununu şu şekilde açıklamıştır: “Ulusal etiğimizin bir gereği olan çevresel ilkelere uyum ve doğal kaynakları uzun vadeli koruma görevlerimizin göz ardı edilerek, tüm mülkiyet ve insan hakları sistemimizin üzerine inşa edildiği ülke topraklarımızın geçici ekonomik kazançlar içeren kalkınma planları ve kısa vadeli siyasi, ekonomik ya da kültürel kazançlar uğruna heba edileceği bir düzen istemiyoruz.”⁴⁴ Bu şekilde kısa ve uzun vadede yaşanan siyasi, ekonomik ve kültürel çıkarları tartmalarını beklemenin mahkemelere demokratik bir toplumda hoş görülmeyecek kadar kapsamlı bir takdir yetkisi vermek anlamına geldiği konusunda önemli birtakım sorular da ortaya atılmıştır. Çevre haklarının bağımsız ya da bağımlı bir hak mı, yoksa başka bir hakkın türevi (ileride açıklanacaktır) olarak mı düzenlendiği gibi ek sorular da düşünüldüğünde ve hatta işin içine sürdürülebilir kalkınma ve iklim değişikliğinin azaltılması gibi acil sorunlar da girdiğinde, bu bilinmezlik daha da artmaktadır.

Bu şekilde yargıçlara, onlara yardımcı olacak açık kuralların varlığı bir yana yol gösterecek birkaç genel ilke dahi olmadan bir denge kurma görevini vermek, onlara altından kalkamayacakları ve çözmekte gönülsüz oldukları bir görev dayatmak anlamına gelir. Bu sebeple Hong Kong Mahkemesi gibi bazı mahkemeler, çevreye ilişkin önemli yönetsel kararları almanın, yargının değil, idarenin işi olduğuna hükmetmişlerdir.⁴⁵ Çevresel anayasalcılık diğer anayasal uyuşmazlıklardan daha da büyük bir zorluk barındırır, çevresel konularda kurulacak denge birçokları tarafından siyasi bir işlem olarak algılanır, dolayısıyla yargının müdahalesi hoş görülmez. Sahil şeridi, yerel halkın kullanımı için korunmalıdır yoksa turistlerin ilgisini çekmek ya da ekonomik kalkınma için geliştirilmeli midir? Konut başına günde 25 litre su yeterli midir, bunun ne kadarı ücretsiz olarak verilmelidir? Madencilik faaliyetlerinin güvenli olarak yürütülmesi ya da doğal gaz kaynaklarının korunması için nasıl düzenlemeler yapılmalı ki bu endüstrilerin devamlılığına da zarar verilmesin? Bu sorunlar sadece yorum sorunları değildir (“Sağlıklı çevre” nedir? “Doğayla uyum içinde yaşamak” ne anlama gelir?); daha ziyade, temel siyasa sorunlarıdır ve siyasi olarak sorumluluklarına gidilebilecek gruplara bırakılmaları daha uygundur.

Gerçekten de çevresel anayasalcılığa dair konularda verilen yargı kararları pek çok kez Amerikan hukukunda “hükûmet tasarrufu öğretisi” denilen öğreti yönünden bazı itirazlarla karşılaşılır. Amerikan Yüksek Mahkemesi tarafından *Baker v. Carr* kararında açıklandığı üzere hükûmet tasarrufu öğretisi, “sorunu çözme konusunda yargıya yön gösterecek, yeri ne getirilebilir ve uygun standartların olmaması ya da açıkça yargı yetkisinin dışında kalan ve devlet politikası konusunda bir yerindelik denetimi yapılmasının gerekecek olması veya mahkemenin yetki gaspına yol açmadan sorunu çözmesinin imkânsız olması”⁴⁶ gibi durumlarda, yargının sorunun dışında kalmasını gerektiren bir öğretimdir. Bir mahkeme “kirilikten uzak bir çevrede yaşama hakkı”nın öngördüğü yargısal standartları nasıl saptayacaktır?⁴⁷

44 *Ogiek People v. District Commissioner* (Kenya) (Tinet Ormanı Yerlilerinin Hakları)

45 *Ng Ngau Chai v. Town Planning Board*. No. 64 of 2007 (Hong Kong).

46 *Baker v. Carr*, 369 U.S. 186, 217 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1962).

47 *Pedro Flores et al. v. Codelco* (Şili), 251, 260.

Vereceği karara uzun süreli uyumluluğun sağlanabilmesi için bu standartları nasıl uygulamalıdır? Ve nasıl bir yargısal politika izlemelidir ki, arkalarına ciddi bir desteği de alabilmesi olası olan kamu otoritelerine ya da özel sektör kuruluşları aleyhine vereceği kararların uygulanabilmesini sağlayabilsin?⁴⁸ Dünyanın diğer yerlerindeki mahkemeler, Amerikan hükümet tasarrufu öğretisini doğrudan uygulamıyor olsalar da bu mahkemelerin çevresel anayasalcılığın gereklerini uygulamada duydukları isteksizlik benzer çekincelere bağlanabilir: Arkasında kolluk kuvveti veya ekonomik bir güç olmayan, zayıf tarihsel meşruluğa sahip yargı kurumları, diğer erkleri köklü siyasa değişikliklerine zorlama konusunda gönülsüz davranmaktadır.

Bu sav, büyük oranda, bir kurum olarak mahkemelerin bu tür kararlar verme konusunda yeterli olmadıkları görüşüne dayanır: Yargıçlar bilimsel, toplumsal ve ekonomik alanlarda herhangi bir uzmanlığı olmayan ve bu alanlarda uzmanlık kazanmaları olanaklı olmayan, sadece hukuki yorum konusunda uzmanlaşmış bireylerdir ve alınacak kararlar bu sayılan alanlarda uzmanlık gerektirir. Ancak bu sav çağdaş anayasa hukukunda benzer soruların diğer haklar için de sorulup sorulmayacağına cevap vermiyor görünmektedir: Anayasanın “sağlık” hakkına ilişkin öngördüğü koruma, hangi tıbbi tedavileri kapsar? “Özgürlük” kavramı, üreme hakkını ne kapsamda korur? “Onurlu” bir yaşam sürebilmeleri için, emekli bireylere nasıl ayrıcalıklar sağlanmalıdır? Bu sav doğru kabul edilirse, bu hakların da mahkemelere bırakılmaması gereken siyasal kararlar içerdiği iddia edilebilir.

Anayasalcılığa kuşkuyla bakan bu kişilere göre anayasallaşma, siyasi toplumun ve siyasi düşüncenin yoksullaşması sonucunu doğurur. Bu bakış açısı, anayasallaşmanın sıfır toplamı bir oyun olduğuna ilişkin geleneksel görüşü yansıtır: Eğer haklar anayasada yer alıyorsa, bu haklar siyasi olarak pazarlıklar yapılmasını ve bu haklardan ödün verilmesi olanağını kapatır. Amerikan Yüksek Mahkemesi’nin iç savaş öncesi verdiği *Dred Scott* kararını şiddetle eleştiren Abraham Lincoln, halkın kamusal öneme sahip konularda, kararları mahkemeye bırakmaları durumunda kendi yöneticileri olmayı bırakacaklarını söylemiştir.⁴⁹ Mahkemelelerin siyasi süreçlerden uzak durma eğilimleri o günden bugüne devam etmektedir.

Bununla birlikte dünya çapında birçok mahkeme bu eğilimlerini değiştirmeye başlamıştır: Latin Amerika ve Avrupa’nın her yanında, Afrika’nın bazı bölümlerinde ve Hindistan alt-kıtasında mahkemeler sadece çevresel anayasalcılık alanında değil, sağlık hizmeti, konut, eğitim gibi diğer sosyoekonomik haklar alanlarında da geçmişte, siyasal otoritelerin yetkisine girdiği düşünülen konulara müdahale etmektedirler. Yine ilginçtir ki bu mahkemeler, en az çevresel düzenlemeler kadar belirsiz ifadelerle ve kötü tanımlanan yaşama hakkı ve onur hakkı gibi haklara dair de kararlar vermekte aynı düzeyde istekli görünmektedirler.⁵⁰ (Çevresel hakları koruyan mahkemeler ile sosyoekonomik hakları koruyan mahkemeler büyük ölçüde örtüşse de sosyoekonomik hakları ve değerleri çok güçlü bir şekilde koruma eğili-

48 İklim değişikliği davaları bağlamında benzer bir tartışma için bkz. May, James R. “Climate Change, Constitutional Consignment, and the Political Question Doctrine.” *Denver U. L. Rev.* 85 (2008): 919.

49 Lincoln, Birinci açılış konuşması, 4 Mart 1861.

50 Bkz. Erin Daly, *Dignity Rights: Courts, Constitutions and the Worth of the Human Person*. University of Pennsylvania Press, 2012.

minde olan ancak çevresel haklara sadece zayıf bir koruma tanıyan Avrupa anayasa mahkemeleri bunun istisnasıdır.)

Kuşkusuz, demokratik açıdan sorunları olan ülkelerde yargı denetimi konusunda da eksiklikler bulunması olasıdır. Ama etkin bir anayasal denetim, halkların kendi kaderlerini çizme yeteneklerine ya da demokratik tartışma ortamına zarar vermez: Kanada, Güney Afrika, Hindistan, İsrail ve Almanya'daki deneyimler tam tersini göstermektedir. Mahkemelerinin çok çeşitli alanlarda anayasal kuralları etkin bir biçimde uyguladığı bu ülkelerde, demokrasinin can çektiği pek söylenemez. Bunun büyük ölçüde sebebi anayasallaşma ve onun ortağı yargısallaşmanın, siyasi sorunları çözmeseler de bu sorunları tartışmanın kurallarını koyarak kamusal tartışmayı alevlendirmeleridir.

Bir hakkın anayasal güvence altına alınmasını durumunda, diğer anayasal haklarla bu hak arasında bir denge kurulması gerekliliğini doğar. Dolayısıyla artık siyasi süreçlerde bu hakkın içerdiği belli başlı bazı değerlerin de dikkate alınması zorunlu hale gelir. Terazinin diğer tarafına anayasal düzeyde başka değerler konulmadığı her durumda, anayasal düzeyde korunan çevresel haklar ve değerler esas alınır. Ancak çoğu uyuşmazlıkta çevresel hakların karşısında -mülkiyet gibi- başka anayasal değerler yer alır. Dolayısıyla bir denge kurulması zorunluluğu doğar. Gelişmekte olan anayasal demokrasilerde mahkemeler, rollerini inşa ederken ve yeniden şekillendirirken, korudukları haklar da siyasi süreçlerin dışında kalmaz, tam aksine siyasi uzlaşma konusu haline gelirler. Bu korumalar uluslararası ya da bölgesel mahkemeler tarafından değil de her bir ülkenin anayasa mahkemeleri tarafından sağlandığında, verilecek kararların siyasi toplumun değerlerine ve beklentilerine daha uygun düşmesi daha olasıdır. Nedelsky'nin dediği gibi mahkemeler kaçınılmaz olarak "kararlarını -açıkça ifade etmeseler de- içinde bulundukları topluluğun ortak kararı olarak alıyorlar"⁵¹ ise; anayasa mahkemeleri, uluslararası toplumun değil, kendi uluslarının değerlerine ve kaynaklarına göre karar verebileceklerdir. Her mahkeme, kendi ülusunun geleneklerine ve ihtiyaçlarına göre "ulusal mirası koruma" görevini anlamlandıracak, "temiz" ve "sağlıklı" çevre kavramlarını kendi ülkesinin kültürel değerlerine uygun olarak tanımlayacak, ekonomik kalkınma ve çevrenin korunması arasındaki dengeyi toplumun çıkarlarına uygun olarak ve çıkar sahiplerinin hoşgörüsünü kazanabilecek biçimde kurabileceklerdir. Sonuç olarak anayasa mahkemeleri tarafından yerel düzeyde yapılacak koruma, ülkenin siyasi ve hukuki kültürü ile daha uyumlu bir koruma sağlayabilir.

Dahası, belirsiz ifadelerle sahip diğer haklardan "adil" yargılanma ve "insancıl" muamele haklarında olduğu gibi, çevresel haklarda da hukuki ilkeler yerleştikçe ve içtihat hukuku geliştikçe yargısal takdire ihtiyaç azalabilir. Belirsiz ifadelerin içeriği, kapsamı ve sınırları her bir uyuşmazlıkta verilen kararlar ile netleşir ve gelişir. Çevresel haklar özelinde konuşursak, mahkemeler bu haklara ilişkin uyuşmazlıklarda ihtiyat, "kirleten öder", sürdürülebilir gelişme ve nesillerarası eşitlik, ispat yükünün yer değiştirmesi, olasılıksal ispat gibi tüm dünya mahkemelerince kabul edilen ve geliştirilen ilke ve kuralları bu mahkemelerden ödünç alırlar. Bu şekilde her yeni uyuşmazlıkla hukuk kolu kademeli bir şekilde ve pürüzsüzce geliş-

51 Nedelsky, *Law's Relations*, 240.

cek, zaman içerisinde bütünlüğü sağlanacaktır. Bu durum, hakların yerel toplumca benimsemesini de kolaylaştırabilir.

Ne var ki bütün bir ulus, çevrenin korunmasının önemi konusunda fikir birliğine varmış olsa dahi, mahkemeler temel anayasal çevresel hakları korumak için gerekli kaynaklara kendileri sahip değildirler. Zaten anayasalar daha çok motive edici olarak değerlendirilmeleri gerektiği, gerçekçi olmadıkları şeklinde eleştirilere maruz kalırlarken, çevresel anayasalıcılığı söz konusu olduğunda bu eleştiri daha da somutlaşır: Hangi toplumlarda, Filipin Anayasası'nın öngördüğü gibi "doğanın düzeniyle uyum ve ahenk içinde" politikalar izlenmesi gerekliliği düzenlenmelidir?⁵² Bir ülke, nasıl aynı anda -yaratılan dünyamızı oluşturan her bir unsurun toplamı olarak ifade edilebilecek- doğayı tehlikeye atmadan sanayiye geliştirebilir, iş fırsatları yaratabilir, konaklama olanakları sağlayabilir ve diğer önemli unsurları koruyabilir?⁵³ Anayasaların motive edici değerleri, küçümsenemeyecek kadar önemli olsa da gereklerinin yerine getirilmesi için yargısal yaptırıma bağlanması fikri ile ters düşer: Bir-eyler gelecekte bir gün bir şeylerin değişmesi için değil, o gün yaşadıkları sorunların hemen çözülmesi için dava açarlar. Bu nedenlerle, anayasalardaki çevresel hükümlerin, hemen yaşama geçirilmeleri ya da yargısal yaptırıma bağlanmaları amacıyla değil, gelecekte yaşama geçirilebilecekleri ümidiyle ya da politika belirleyicilerin davranışlarını etkileyebilmek için veya ülke halkının uzun vadede çevresel kaygıları içselleştirmesi amacıyla anayasalara eklenmiş olmaları epey olasıdır.

Anayasal çevre haklarının belirlenmesi, bu hakları koruyan kuralların geliştirilmesi ve bu kuralların gereğinin yerine getirilmesi konusunda hem kavram hem de uygulama yönünden aktarıldığı gibi sayısız güçlük bulunuyor olmasına rağmen; dünyanın her tarafından mahkemeler, nitelikli çevreye ilişkin anayasal kuralları sahiplenmekte, yorumlamakta ve uygulamaktadırlar. Shelton'ın belirttiği gibi:

Mahkemeler anayasalarca güvence altına alınan hak ve özgürlükler lehine gittikçe daha fazla karar vermektedirler. Örneğin Hindistan'da 1996 ve 2000 yılları arasında sanayileşmeden kaynaklı sağlık sorunlarına ilişkin bir dizi karar verildi ... Yine Güney Afrika'da mahkemeler, çevre haklarının dava edilebilir haklar olduğunu ilan ettiler. Arjantin'de çevre hakkı, herhangi bir kişi tarafından çevrenin korunması adına dava açılabilmesine olanak veren özel bir hak olarak değerlendirildi. Çevre hakkının gereğinin mahkemelerce icrasının sağlanabileceği, Kolombiya'da da kabul edildi. Kosta Rika'da bir mahkeme, sağlık ve çevre haklarının yaşam hakkının asli birer unsuru olarak değerlendirdi.⁵⁴

Çevresel anayasalıcılığın yargı tarafından ne denli benimsendiğini saptamak oldukça güçtür. Bunu saptamanın en iyi yolunun yerel yüksek mahkemelerin ve anayasa mahkemelerinin kararlarını incelemek olduğu görüşündeyiz. Bu mahkemelerin, kararlarında, anayasalılık için kaçınılmaz olan tanımsal, yapısal ve siyasal etkenler arasında bir bağ kurmaları daha

52 Anayasa (1987), madde 2, bölüm 16 (Filipinler).

53 *Minors Oposa*, 185 (Filipinler, 1993).

54 Shelton II.

olasıdır. Bu mahkemeler otorite ile yüzleşebilmek için tasarlanmışlardır ve kendilerinden bu beklenir. Çoğu zaman son sözü, kararları alt mahkemeler ve idare mahkemeleri için bağlayıcı olan bu mahkemeler söylerler. En önemlisi ise araştırmacılar için hem bu mahkemelerin kararlarına ulaşmak hem de bu kararları yorumlamak daha kolaydır. Boyd'un belirttiği gibi Orta ve Güney Afrika'da yerel mahkemelerin de çevresel anayasalcılığı benimsediği görülmektedir.⁵⁵ fakat biz çoğunlukla, yerel mahkemeler ve alt dereceli idare mahkemelerinin verdikleri kararlardan yola çıkarak bir sonuca varmaktan kaçınacağız. Birçok yerel mahkeme ve alt derece idare mahkemeleri, anayasal konularda bağlayıcı kararlar verme yetkisinden yoksundur. Verdikleri zaman dahi bu kararlar, tüm bir ulus tarafından çevresel anayasalcılığın benimsendiğinin göstergesi olmaktan uzaktırlar. Yerel mahkemelerin kararlarına bağlı olarak çıkarımlar yapmanın başka nedenlerle de sakıncaları bulunmaktadır. Bu mahkemelerin kararları gerekçeli olmayabilir, olsa dahi bu gerekçeli kararlara erişmek olanaklı olmayabilir. Gerekçelere erişilse dahi, sıklıkla çeviri güçlükleriyle karşılaşılır. Son olarak bu mahkemelerin kararlarında çevresel anayasalcılığın varılan sonuçta nasıl ve ne düzeyde etkili olduğu çoğu zaman belirli değildir. Bu nedenlerle biz ülkeler özelinde yargısal eğilimleri tespit ederken anayasa mahkemelerinin ve yüksek düzey diğer mahkemelerin kararlarına yoğunlaşmayı yeğliyoruz.

Bu kararlardan çıkardığımız sonuca göre, çevresel haklara ilişkin uyuşmazlıklarda yargısal eğilimler dört gruba ayrılabilir. İlk gruptaki mahkemeler nitelikli çevre hakkının ve doğanın haklarının ayrıca ve açıkça dava edilebilirliğini kabul etmişlerdir. Biz bu gruptaki davaları, anayasalarda yer alan diğer hükümlerden güç almayı gerektirmeden doğrudan çevresel hükümlere dayanılarak açılabilir davalar oldukları için, "bağımsız" çevre hakkı davaları olarak adlandırıyoruz. Bu gruba, mahkemeleri çevre hükümlerini doğrudan uygulamaya oldukça istekli olan Orta Avrupa ve Latin Amerika'dan gelen davalar öncülük etmekte. İkinci gruptaki mahkemeler, nitelikli çevre hakkını, hükûmete çevreyi koruma ödevi yükleyen ya da çevreyi siyasette dikkate alınması gereken bir ilke olarak düzenleyen hükümlerin bir tamamlayıcısı, ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirerek tanırlar. Biz bu gruptaki davaları "bağımlı" çevre hakkı davaları olarak adlandıracamız; çünkü bu davalara konu uyuşmazlıklarda dava edilebilirlik, aslında geleneksel olarak dava edilebilirlik niteliğinden yoksun olan ilkesel hükümlerin anayasalarda yer almasına bağlıdır. Bağımlı çevre hakları davalarının en önemli temsilcisi ve öncüsü, Filipinler Yüksek Mahkemesi'dir. Üçüncü grupta, çevresel hakları; yaşam hakkı, aile yaşamına saygı hakkı, insan onurunun korunması gibi diğer dava edilebilir anayasal haklara içkin kabul ederek tanıyan mahkemeler yer almaktadır. Bu gruba, çevresel hakların anayasalarda bulunan diğer haklardan türetilmesini gerektirdikleri için "türev" çevre hakkı davaları adını veriyoruz. Hindistan, Pakistan ve Nepal Yüksek Mahkemeleri, türev çevre hakkı davalarına en sık rastladığımız mahkemelerdir. Çoğu ülke mahkemesinin içinde bulunduğu son grup, anayasalarında çevresel hakların tanındığı ancak bazı ayırık davalar hariç bu hakların yargı tarafından henüz devamlı bir şekilde benimsenmediği ülke mahkemelerini içine alır. Biz bunları "etkin olmayan" çevresel haklar olarak adlandırıyoruz. Bu dörtlü ayırmadan yola çıkarak şimdi bu hakları daha ayrıntılı olarak inceleyeceğiz.

55 Boyd, *Environmental Rights Revolution*.

Bağımsız Çevresel Haklar

İkinci bölümde ayrıntılı olarak açıklandığı gibi onlarca ülke anayasasında nitelikli çevre hakkına açıkça yer verilmişse de bu düzenlemelerin çok küçük bir bölümü anayasa mahkemeleri ya da diğer yüksek mahkemeler önünde sınanmıştır. Bu davaların ilk örnekleri de dâhil anayasal çevre davalarının çoğu, Güney Amerika ve Orta Avrupa mahkemeleri önünde açılmaktadır. Güney Amerika'da mahkemeler de çevresel anayasalcılığı benimseme konusunda istekli olmuşlardır. Erken tarihli bir örnek olarak 1988'de Şili kıyılarına bakır atıklarının boşaltılarak deniz yaşamının olumsuz bir biçimde etkilenmesini yasakladığı *Pedro Flores y Otros v. Corporación del Cobre, Codelco, División Salvador* davasında Şili Yüksek Mahkemesi, "kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkı"nı anayasal bir çevre hakkı olarak tanımıştır.⁵⁶

Yine 1997'de Yüksek Mahkeme, Şili'nin en önemli anayasal çevre davası sayılabilecek davayı karara bağlamıştır. Şili'nin Tierra del Fuego bölgesi, Macellan ve Darwin tarafından da içerisinde keşifler yapılmış ve haklarında yazılar yazılmış "cüce ağaçlar" olarak bilinen ağaçlara ev sahipliği yapan, dünyada son el değmemiş soğuk iklim ormanlarından bazılarını içermektedir. Bu ormanları uluslararası kâğıt piyasasının tarlası olarak gören Amerika merkezli Trillium Şirketi bölgenin 270.000 hektarlık bölümünde ağaç kesimi yapabilmek için, "Rio Condor Projesi" olarak bilinen bir proje kapsamında Şili hükûmetine 350 milyon dolar önermiştir. Şili hükûmetinin, bu anlaşmayı, ekonomik çıkarları gerekçe göstererek onaylaması tartışma yaratmıştır. Houck bu tartışmayı şu şekilde açıklar:

Güney Amerika'nın el değmemiş doğasının tam kalbinde yer alan Tierra del Fuego (ateş toprakları – ÇN), Pasifik Okyanusu'nun giriş kapısını koruyan ejderhadır. Tanrı herkese burada bir kez denize çıkma ayrıcalığını tattırsın. Kalın ve bodur ağaçlar 1993'te Seattle, Washington'dan bir girişimcinin bu ağaçları satın alıp kesmeye karar vermesine kadar küreselleşen dünyanın açgözlülüğünden uzak kalabilmişlerdir. Bu kararla beraber Tierra del Fuego aniden Santiago, Şili'nin Ant Sıradağlarından Kuzey Amerika'da bir şirketin toplantı odasına kadarki bölgenin en önemli konularından biri haline gelmiştir. Bu heyecan kesinlikle bir şaşkınlık yaratmıştır. Dünyanın ucundaki birkaç cüce ağacı kim bu kadar önemseyebilir?⁵⁷

Şili yurttaşlarının Rio Condor Projesi'nin "kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakları"nın ihlali olduğu iddiasıyla açtıkları davada Şili Yüksek Mahkemesi bu iddiayı kabul etmiştir.⁵⁸ Mahkeme, *Trillium* kararı olarak bilinen kararında, Şili Anayasası'nın "doğal kaynakların aynen korunması" ve hükûmet organlarının "insan müdahalesini en düşük düzeyde tutma" yükümlülüklerini gerekçe göstererek söz konusu projeyi iptal etmiştir.⁵⁹

56 Bu davalar arasında *Pablo Orrego Silva y Otros v. Empresa Electrica Pange SA* (Şili Yüksek Mahkemesi, 5 Ağustos 1993) ve *Antonio Horvath Kiss y Otros v. Nat'l Comm'n for the Env't* (Şili Yüksek Mahkemesi, 19 Mart 1997), içinde Kiss and Shelton, *International Environmental Law*, 7.sayılabilir.

57 Houck, "Case of Sustainable Development," 294-5. Ayrıca bkz. the Center for International Environmental Law (CIEL). *Chilean Supreme Court Rejects Controversial Trillium Logging Project* (21 Mart 1997), www.ciel.org/Publications/trillium.html (davanın ardalanı anlatılmaktadır).

58 The "Trillium Case," Decision No. 2.732-96, at 8 (Şili Yüksek Mahkemesi, 19 Mart 1997), www.elaw.org/node/1310 (bundan sonra Trillium olarak anılacaktır). Genel olarak bakınız, Houck, *Taking Back Eden*, 151-74 (Fotoğraflarla beraber Trillium'un hikayesi).

59 Trillium, para 12.

Trillium kararından sonra Şili, çevreye ilişkin anayasal taleplerin incelenmesi için yeni bir prosedür getirdi. Houck'a göre getirilen bu yeni prosedür ile anayasal çevre haklarını idarenin keyfilğine bırakan bir düzen kurulmuştur:

Yüksek Mahkemenin *Trillium* kararının özünü oluşturan çevrenin korunması hakkı, bu düzenleme ile idare hukukunun uzun koridorlarında kaybolmuştur. Şili yargısının benzer bir karar verebilmesinin önüne büyük bir engel konduğu açıkça görülebilmektedir. Buna rağmen *Trillium* kararının idarenin kaçınamayacağı çok önemli bir etkisi olmuştur: Dünyanın bir ucunda, el değmemiş, bozulmamış, eşine az rastlanır bir orman.⁶⁰

Mahkeme *Trillium* kararında ayrıca anayasa tarafından güvence altına alınmış olan sağlıklı bir çevre hakkının öznesinin tüm yurttaşlar olduğunu belirtmiş, böylece herhangi bir birey doğrudan bir zarara uğramamış olsa dahi anayasal çevre haklarının *acción de amparo* (bireysel başvuru - ÇN) yoluyla aranabilmesinin önünü açmıştır.⁶¹ Peru Yüksek Mahkemesi de *Proterra v. Ferroaleaciones San Ramon S.A.* davasında çevresel hakların dava edilebilirliğine ilişkin benzer biçimde kolaylaştırıcı bir yorum yapmıştır.⁶² Yine Filipinler Yüksek Mahkemesi *Metropolitan Manila Development Authority v. Concerned Residents of Manila Bay* davasında çevresel haklar lehine bir yorumda bulunmuş, “toplumun üstün çıkarları” söz konusu olduğunda ve “insanlık için büyük öneme sahip”⁶³ konularda yurttaşlara anayasal çevre hakların gereğinin yerine getirilmesi için dava açabilme hakkını tanımıştır. (Mahkeme'nin yorumuna dördüncü bölümde daha ayrıntılı olarak yer verilecektir.)

Latin Amerika'nın diğer ülkelerinde de anayasa mahkemeleri ve diğer yüksek düzey mahkemeler çevresel anayasalcılığı benimsemektedirler. *Carlos Roberto Garcia Chacon* davasında Kosta Rika Anayasa Mahkemesi “ekolojik olarak dengeli ve sağlıklı bir çevre hakkı”nı temel, doğrudan icra edilebilir ve dava edilebilir bir hak olarak tanımıştır.⁶⁴ Mahkeme

60 Houck, “Case of Sustainable Development,” 314 (dipnotlar dâhil edilmemiştir).

61 *Acción de amparo* anayasal hakların gerçekleştirilmesi talebiyle yapılan İspanyolca konuşulan ülkelerde yaygın olan ve başvuru türüdür. Profesör Houck'un açıkladığı üzere, *Acción de amparo* veya *tutela* adı verilen bu yol işleyiş itibarıyla *habeas corpus*'a benzer. Şöyle bir hikaye anlatılır: Bir İspanyol yargıç evinin balkonunda akşam yemeğini yemektedir. Bu sırada evinin önünden bir mahkûmu tekmeleyip sürükleyen bir grup asker geçer. Mahkûm “Koruyun beni!” (“*Amparo!*”) diye bağırır. Yargıç askerleri durdurur, hemen orada bir duruşma yapar ve mahkûmu serbest bırakır. Gerçek kökeni ne olursa olsun İspanyol ve Latin Amerika hukuk düzenleri çok uzun süredir anayasal hakların dava edilebilirliğine özel bir önem vermektedir. Anayasal bir ihlal iddiasında olan davacılar hukuk yargılamalarının labirentleri ve gecikmelerine bağlı kalmadan doğrudan yargıca gidebilirler. Eğer bu haklar tanındıktan yıllar sonra bazı girişimci avukatlar unutulmuş çevresel hükümlere yeniden can verip “sağlıklı bir çevre hakkının” ne anlama geldiğini belirlemek adına doğrudan ve hızlandırılmış *amparo* başvurularında bulunmasalardı, bu başvuru olanağı yalnızca akademik metinlerde anılan pasif bir yol halini alacaktı.

Houck, “Case of Sustainable Development,” 306 (dipnotlar dâhil edilmemiştir).

62 *Proterra v. Ferroaleaciones San Ramon S.A.* Judgment No. 1156-90 (Peru Yüksek Mahkemesi, 19 Kasım 1992), içinde Bruch *et al.*, “Constitutional Environmental Law,” 27.

63 Velasco, Presbitero J., Jr. “Manila Bay: A Daunting Challenge in Environmental Rehabilitation and Protection.” *Oregon Review of International Law* 11 (2009): 445.

64 Bkz. Fabra, Adriana and Eva Arnal. “Review of Jurisprudence on Human Rights and the Environment in Latin America,” n.5 (Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment, Background Paper No. 6, 2002=, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Cenevre, 14-16 Ocak 2002, www2.ohchr.org/english/issues/environment/environ/bp6.htm (hakkı “temel bir insan hakkı” olarak tanımla-

gerekçesinde “tüm yurttaşlar kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkına sahiptirler. Bu hak, adil ve üretken bir toplumun temelidir”⁶⁵ belirlemesinde bulunmuştur. Aynı mahkeme muz ticaretiyle uğraşan uluslararası bir şirketin Tortuguero Ulusal Park’ında yaklaşık 700 hektarlık bir arazide ağaç kesimi yapmasını aynı hükme dayanarak engellemiştir.⁶⁶ Korunan bu alan, türü tehlikede olan yeşil ara papağanlarına da ev sahipliği yapmaktaydı.

Yine Arjantin’de mahkemeler “tüm halkın, gelecek nesillerin haklarını tehlikeye atmadan kendini geliştirebilmesi ve gereksinimleri sağlayacak düzeyde üretim faaliyetlerini yerine getirebilmesi için uygun sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı”⁶⁷nı öngören anayasa hükmüne dayanılarak dava açılabilirliğine karar vermiştir. 1993 yılında Arjantin Yüksek Mahkemesi “Sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı, bireylerin sahip olduğu en önemli haklarındandır. Çevreye verilecek her zarar, önünde sonunda insanların maddi ve manevi bütünlüğüne ve insan yaşamına karşı da bir tehlike oluşturur.”⁶⁸ demiştir. *Alberto Sagarduy* davasında Yüksek Mahkeme, vatandaşların anayasal çevre haklarının korunması için idari kanun yollarını tüketmeye gerek kalmaksızın doğrudan başvuru yapabileceklerine karar vermiştir. ⁶⁹Mahkeme daha da ileriye gitmiş, *Sociedad de Fomento Barrio Félix v. Camet y Otros* davasında söz konusu anayasal düzenlemeyi bireylerin “okyanus manzarasından yararlanma hakkı”nı kapsayacak denli geniş yorumlamıştır.⁷⁰

Ekvador Anayasa Mahkemesi de Ekvador Anayasası’nda yer alan çevresel güvenceleri benimsemekte ve uygulamaktadır. Örneğin çevreciler tarafından Petroecuador şirketine karşı açılan *Fundación Natura v. Petroecuador* davasında Mahkeme, kurşunlu benzin üretimin Ekvador Anayasası’nda yer alan “sağlıklı” çevre güvencesini ihlal ettiğini saptamıştır.⁷¹ Yine *Arco Iris v. Instituto Ecuatoriano de Minería* davasında aynı sağlıklı çevre güvencesine dayanan Mahkeme, Podocarpus Ulusal Parkı’nda kirlenmeye yol açan uygulamaların “Loja ve Zamora Chinchipe bölgesindeki yerel halkın su, nem, oksijen ve dinlence olanaklarını ve çevresel haklarını tehlikeye attığı” sonucuna varmıştır.⁷² Bu kararlara rağmen Ekvador’un verimli doğal kaynakları bu kaynakları kendi çıkarları için kullanmak isteyenleri sürekli ola-

maktadır). Ayrıca bkz. *Presidente de law sociedad Marlene S.A. v. Municipalidad de Tibas, Sala Constitucional de la corte Supreme de justicia*. Decision No. 6918/94 (Kosta Rika Anayasa Mahkemesi, 25 Kasım 1994), içinde Kiss and Shelton, *International Environmental Law*, 8.

65 Fabra and Arnal, “Review of Jurisprudence.”

66 Bkz. Bruch et al., “Constitutional Environmental Law,” 26; Environment Law Alliance Worldwide (ELAW), *Valuing Biodiversity in Costa Rica* (Temmuz, 1999), www.elaw.org/node/866

67 Arjantin Anayasası, Bölüm 1, Kısım 2, madde 41.

68 *Irazu Margarita v. Copetro S.A.* Camara Civil y Comercial de la Plata, 10 Mayıs 1993, içinde Kiss and Shelton, *International Environmental Law*, 7. *Accord Asociacion Para la Proteccion de Medio Ambiente y Educacion Ecologica “18 de Octubre” v. Aguas Argentinas S.A. y otros*, La Plata Federal Temyiz Mahkemesi; *Kattan, Alberto E. Y. Otro C. Gobierno Nacional-Poder Ejecutivo*. Juzgado Nacional de la Instancia en lo Contencioso administrativo Federal. No. 2 (JNFed Contencioso administrativo, 10 Mayıs 1983) La Ley, 1983-D, 576. Bkz. Arjantin Anayasası, bölüm 1, kısım 2, madde 41.

69 Bkz. Fabra and Arnal, “Review of Jurisprudence.”

70 a.g.e. (içinde *Sociedad de Fomento Barrio Felix v. Camet y Otros*); ayrıca bkz. *Irazu Margarita v. Copetro S.A.*, içinde Kiss and Shelton, *International Environmental Law*, 7.

71 *Fundación Natura v. Petroecuador*. Case Nos. 377/90, 378/90, 379/90. Resoluciom Mp 230-02-CP (Anayasal Güvenceler Mahkemesi, 15 Ekim 1992).

72 *Arco Iris v. Instituto Ecuatoriano de Minería*. Case No. 224/90, Judgment No. 054-93-CP (Ekvador Anayasa Mahkemesi), içinde çeviren Bruch et al., “Constitutional Environmental Law,” 26.

rak cezbettüğinden, ülkenin tüm dünya için büyük öneme sahip olan doğasının korunması için sürekli yeni güçlükler doğmaktadır.

Komünizmin çöküşünden hemen sonra Orta ve Doğu Avrupa’da bazı komünizm sonrası ülke mahkemeleri anayasalarda yeni yeni yer verilmeye başlanan çevre hükümlerini yaşama geçirmek için emek vermeye başladılar. Örneğin Macaristan 1989 yılında anayasasında bir değişiklik yaparak “bireylerin sağlıklı çevre hakkı”nı tanıdı. Macaristan Anayasa Mahkemesi Orta ve Doğru Avrupa ülkeleri içerisinde bu tür bir hükmü ilk uygulayan mahkeme olarak göze çarpmaktadır.⁷³ *Alkotmánybíróság* (1994) davasında Mahkeme, Macar yasama organının komünist dönemde kamulaştırılan orman alanlarını, toprağın işlenmesi amacıyla yeniden özelleştirme çabalarının bölgede oturanların anayasal çevre haklarını ihlal edeceği sonucuna varmıştır.⁷⁴ Mahkeme hükûmetin itirazını “Sağlıklı bir çevre hakkı yaşam hakkının gereği gibi kullanılabilmesi için gerekli olan fiziksel koşulların sağlanmasını da güvence altına alır ... yasal düzenlemeler bu hakkın güvence altına alınabilmesini amaçlamalıdır”⁷⁵ diyerek yanıtlamıştır. Böylece Mahkeme, eğer devlet tarafından çevresel koruma lehine bir adım atılmışsa artık bu adımın yeni bir alt sınır oluşturacağını ve bu sınırın altında bir çevresel korumaya geri dönülemeyeceğini, yalnızca bu sınırı geliştirebilecek düzenlemeler yapılabileceğini karara bağlamıştır.⁷⁶ Mahkeme ayrıca çevresel hakları ihlal eden uygulamaların “yaşam hakkı”na da ters düşeceğini saptamıştır.⁷⁷

Letonya Anayasa Mahkemesi anayasal çevre haklarını koruma konusunda en etkin mahkemelerden biri olarak göze çarpmaktadır. Letonya Anayasası’nın 115’inci maddesi şu şekildedir: “Devlet çevreyi koruyarak ve geliştirerek ... bireylerin çevreyle uyum içerisinde yaşama hakkını güvence altına alır.” Letonya Anayasa Mahkemesi toprağın kullanımına ilişkin birçok kararında, özellikle sel tehlikesine yol açacak ya da bu tehlikeyi derinleştirecek uygulamalar nedeniyle 115. maddenin ihlal edildiği sonucuna varmıştır. Örneğin *Amolina v. Garkalne Pagasts Council* kararında Mahkeme, bazı alanlarda taşkınlara yol açabilecek olan bölge kalkınma planının 115. madde ışığında anayasaya aykırı olduğuna karar vermiştir.⁷⁸ Mahkeme’ye göre bazı bölgelerde taşkınlara yol açabilecek bir kalkınma planı, anayasada öngörülen “çevreyi koruma ve geliştirme” görevi ile bağdaşmamaktadır. Mahkeme ayrıca kalkınma planının, plandan etkilenen bireylerin “doğrudan ve derhal uygulanabilir” bir hak-

73 A Magyar Köztársaság Alkotmánya (Macaristan Anayasası) bölüm 1, madde 18 (“Macaristan Cumhuriyeti bireyin sağlıklı çevre hakkını tanıyacak ve gerçekleştirecektir.”), madde 70/D(2) (Devlete bu hakkı “doğal kaynakların ... korunması ... yoluyla gerçekleştirilmesi görevini yüklemektedir).

74 *Alkotmánybíróság*. MK. No. 1994/Decision 28. Macaristan Anayasa Hukuku Mahkemesi, 1994, <http://public.mkab.hu/dev/dontesek.nsf/0/2CA997895285061DC1257ADA005259CE>; Kravchenko, Svitlana. “Citizen Enforcement of Environmental Law in Eastern Europe.” *Widener Law Review* 10 (2004): 475, 484 (bu davadan “çok önemli” olarak bahsedilmektedir); Stec, Stephen. “Ecological Rights Advancing the Rule of Law in Western Europe.” *Journal of Environmental Law and Litigation* 13 (1998): 275, 320-1.

75 *Alkotmánybíróság* (Macaristan, 1994).

76 a.g.e., 1-3. Bazıları bu davayı bir “üçüncü kuşak” hak davası olarak görmektedirler. Bkz. Dupre, Catherine. *Importing the Law in Post-Communist Transitions: The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Hart Publishing, 2003: 69.

77 Bkz. Dupre, *Importing the Law*, 69, 73-4. İkinci bölümde bahsedildiği üzere Macaristan anayasa maddesinde değişikliğe giderek çevre odaklı yol gösterici talimatlar ve başkaca yeni hükümler eklemiştir.

78 *Amolina v. Garkalne Pagasts Council*, No. 2006-09-03 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2007) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa), www.satv.tiesa.gov.lv/upload/judg_2006-09-03.htm

ları olan “çevreyle uyum içerisinde yaşama” haklarını da ihlal ettiğine karar vermiştir. *Balams v. Ādazi Parish Council* kararında⁷⁹ büyük ölçüde benzer gerekçelerle başka bir toprak kullanım planının iptaline hükmeden Mahkeme, *Gruba v. Jurmala City Council* kararında bu kez Stockholm Bildirgesi ve Aarhus Sözleşmesi’nden de güç alarak bireylerin insan sağlığını ve esenliğini tehlikeye atmayan bir çevrede yaşama hakkına sahip olduklarını belirtmiş ve yine bir toprak kalkınma planını iptal etmiştir.⁸⁰ Bu kararlar hükûmet karar mercilerinin söz konusu planları uygulamasını engelleyen, bozucu nitelikte kararlardır.

Bununla beraber Mahkeme, çevreyle “uyum içinde” yaşama hakkının sınırsız bir hak olmadığını ve maliyetler ile kamu yararı arasında bir denge kurulmasını gerektirdiğini belirtmiştir.⁸¹ Delil önemlidir. Çevrenin Korunması ve Bölgesel Kalkınma Bakanlığı’nın tehlikeli bir atık yakma tesisine verdiği çalışma izninin iptali talebiyle açılan *Baldzens v. Cabinet of Ministers* davasında Mahkeme, söz konusu tesisten kaynaklanacak çevresel zararın, tesisin sağlayacağı kamu yararından daha ağır bastığına ilişkin iptal talebini davacılar tarafından yeterli kanıt sunulamamasını gerekçe göstererek reddetmiştir.⁸²

Anayasa’da öngörülen başkaca güvenceler de 115. maddeye kıyasla öncelikli uygulanmayı gerektirebilir. Buna örnek olarak verilebilecek *Zandbergs v. Kuldīga District* davasında uyuşmazlık, özel mülkiyete ait büyük bir alanın, bir hidroelektrik santrale su kaynağı sağlamak amacıyla kullanılmasını amaçlayan bir plana ilişkindir.⁸³ Söz konusu alanı özel mülkiyetinde bulunduran kişi, planın anayasal güvence altında olan mülkiyet hakkını ihlal ettiğini iddia ederken, plan sahipleri ise söz konusu planın yenilenebilir enerji kaynaklarını arttıracağını, dolayısıyla anayasada yer alan çevreyi geliştirme yükümlülüğünün gereğinin yerine getirildiğini savunmuştur. Anayasa Mahkemesi, arazi sahibinin talebini kabul etmiş ve söz konusu planın arazi sahibinin özel mülkiyet hakkına verdiği zararın, yenilenebilir enerji üretiminden sağlanacak çevresel çıkarılara göre daha ağır bastığına karar vermiştir.

Orta ve Doğu Avrupa’nın başka yerlerinde de mahkemeler, çevresel anayasalcılığı benimseyen kararlar vermişlerdir. Buna en önemli örnek Türkiye hükûmetinin dev bir Fransız madencilik şirketi ile imzaladığı ve yüzyıllardır zeytin ağaçlarıyla dolu bir bölgede siyanür kullanarak altın ve başkaca madenleri işleme izni veren anlaşmayı konu alan *Senih Özay v. Çevre ve Şehircilik Bakanlığı ve Eurogold Madencilik A.Ş.* kararıdır.⁸⁴ Hükûmet destekli iş makineleri bu anlaşmaya dayanarak bölgedeki zeytin ağaçlarını sökmeye başladığında yer-

79 *Balams v. Ādazi Parish Council*, Noç 2007-12-03 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2007) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa), www.satv.tiesa.gov.lv/upload/judg_2007-12-03.htm

80 *Gruba v. Jurmala City Council*, No. 2008-38-03 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2009) (Ecolex), www.ecolex.org/ecolex/ledge/view/RecordDetails;DIDPFDSessionid=BB641885E3AA2968FBE2D79C7A-ADDA62?id=COU-159872&index=courtdecisions (bundan sonra *Gruba* olarak anılacaktır). Davanın özeti için ayrıca bkz. http://unece.org/fileadmin/DAM/env/pp/compliance/TFon_A_to_J/Latvia_2009_Jurnalas.pdf

81 *Coalition for Nature and Cultural Heritage Protection v. Riga City Council*, No. 2007-11-3 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2003) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa), www.satv.tiesa.gov.lv/upload/judg_2007-11-03.htm

82 *Baldzens v. Cabinet of Ministers* No. 2002-14-04 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2003) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa), www.satv.tiesa.gov.lv/upload/2002-14-04E.rtf

83 *Zandbergs v. Kuldīga District*, No. 2005-10-03 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2005) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa), www.satv.tiesa.gov.lv/upload/2005-10-03E.rtf

84 Sachs, Aaron. “What do Human Rights have to do with Environmental Protection? Everything,” *Sierra Magazine* (November-December, 1997), www.sierraclub.org/sierra/199711/humanrights.asp

li çiftçiler, hükûmet tarafından verilen lisansın Türkiye anayasasında kendilerine tanınan “sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama” haklarına aykırı olduğu iddiasıyla dava açmışlardır. Türkiye’nin en yüksek idare mahkemesi (Danıştay) bu iddiayı kabul ederek söz konusu faaliyetleri durdurmuştur.⁸⁵

Mahkemeler, çoğu zaman başka ülkelerdeki gelişmelerden esinlenerek, çevresel hakları bağımsız olarak dava edilebilir olarak kabul edebilmektedirler. Örneğin Portekiz’de bir mahkeme “sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkı ve bu çevreyi koruma yükümlülüğü”nü tanıdığı kararında⁸⁶ bu şekilde bir değerlendirme yapmıştır. Yine Güney Kore’de bir mahkeme, seçim kampanyaları sırasında kullanılan hoparlörlerin azami ses düzeylerine ilişkin bir düzenleme yapılmamış olmasının çevresel bir hakkı ihlal ettiğini reddetmiştir. Söz konusu davada ihlal kararı çıkmamış olsa da mahkemenin ilgili çevresel hükmü bağımsız olarak dava edilebilir bulması açısından karar son derece önemlidir.⁸⁷

Bağımlı Çevresel Haklar

Bazı mahkemeler maddi çevresel hakları çevreye ilişkin yönetsel ilkeler getiren anayasal direktiflerin varlığına bağlı olarak ve bunlardan yola çıkarak korumaktadırlar. Filipinler Yüksek Mahkemesi bu şekilde bağımlı çevresel hak korumasında öncü mahkeme konumundadır. Avukat, yazar ve hukuk profesörü Tony Oposa, çocukları, arkadaşlarının çocukları ve gelecek nesiller adına açtığı ünlü *Minors Oposa* davasında Filipin yağmur ormanlarında “kötüye kullanmaların ve verilen zararların önlenmesi” ve “ülkenin yaşamsal öneme sahip damarlarındaki kanamanın ve doğa anaya yapılan durmak bilmez saldırıların durdurulması” talebinde bulunmuştur.⁸⁸ Bir zamanlar neredeyse 100 milyon İngiliz dönümü büyüklüğünde kadim yeşil ağaçlarla dolu ormanlara sahip⁸⁹ Filipinler’de 1990’lara geldiğinde ticari amaçlarla yapılan ağaç kesimleri ile bu orman arazileri %99 oranında kaybolmuştur.⁹⁰ Davacılar hükûmetin halen sürekli bir şekilde “ağaç kesimi ruhsatı” dağıtmasının, ülke anayasasına yakın zamanda eklenen “Devlet, bireylerin doğanın düzeniyle uyum ve ahenk içinde, dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşamasını sağlayacaktır.” şeklindeki yönlendirici hükmüne aykırı olduğunu iddia etmişlerdir.⁹¹

Yüksek Mahkeme, ilk derece mahkemesi tarafından verilen kararın aksine ve bu kararı bozarak, Oposa’nın anayasal talebini kabul etmiştir. Mahkeme ayrıca davacıların çocuklarını

85 a.g.e.

86 Constituição da República Portuguesa bölüm I, kısım 3, fasıl 2, madde 66(1). Bkz. Brandl and Bungert, “Constitutional Entrenchment,” 67 (hükümün “öncelikle bir temel hak olarak görülmesi gerektiğini” çünkü, başka nedenlerle beraber, Portekiz Anayasa Mahkemesi ’nde dava edilebilen bir “Toplumsal hak ... ve görev olduğunu” belirtmektedir.).

87 *Case on the Constitutionality of Election Campaign Using Loudspeaker*, 2006 Hun-Ma 711 (31 Temmuz 2008), çev. Professor Jibong Lim, Sogang University College of Law.

88 *Minors Oposa*, 176 (Filipinler, 1993).

89 a.g.e., 179; Houck, Oliver. “Light from the Trees, The Stories of *Minors Oposa* and the Russian Forest Cases.” *Georgetown International Environmental Law Review* 19 (2007): 321, 326. Genel olarak bakınız, Houck, *Taking Back Eden*, 43-60 (Fotoğraflarla beraber *Minors Oposa*’nın (Filipinler, 1993) hikayesi).

90 Houck, *Taking Back Eden*, 326.

91 *Minors Oposa*, 280-1. Ayrıca bkz. Anayasa (1987), madde 2, bölüm 15-16 (Filipinler).

ve gelecek kuşakları temsile yetkili olduklarını onaylamıştır.⁹² Oldukça kapsamlı gerekçeli kararında Mahkeme, nitelikli çevre haklarının anayasalarda açıkça yer almasa dahi uygulanabilir ve bağlayıcı haklar olduğunu, çünkü bu hakların “insanoğlunun varoluştan sahip olduğu doğal hakları” olduğunu belirtmiştir.

Bu hakların insanoğlunun varoluştan sahip olduğu doğal hakları olduğu düşünüldüğünde doğrusu bu temel hakların anayasalarda yazılmış olmasına dahi gerek duyulmamalıdır. Bu gerçeğe rağmen bu haklara anayasamızda yer verilmesinin tek sebebi, anayasa koyucunun eğer dengeli ve sağlıklı bir çevre ve sağlık haklarına anayasada yer verilerek bu hakların süregelen öneminin altı çizilmez ve devlete birincisini koruma, ikincisini ise koruma ve geliştirme görevi yüklenmezse, bu haklara ilişkin tüm değerlerin uzak sayılamayacak bir gelecekte yitirilebileceği ve sürdürülebilir çevrenin yalnız günümüzde yaşayan insanların değil, gelecek nesillerin de yaşamını tehlikeye atacak şekilde zarar görebileceğinden duyduğu haklı endişesidir.⁹³

Manila Körfezi’ne körfezi tıkayacak kadar büyük miktarlarda atık atılmasına karşı aynı avukat tarafından açılan daha yakın tarihli *Manila Bay* davasında Mahkeme çok kapsamlı bir giderim yükümlülüğü yüklemiş, gelecek kuşakların çıkarları adına hem atık boşaltımının durdurulmasına hem de körfezin temizlenmesine hükmetmiştir.⁹⁴

Manila Bay davası, çevresel anayasalcılığın potansiyeline ilişkin öğretici bir dava olması açısından da önemlidir. Filipinler’de güneybatı Luzon’da yer alan Manila Körfezi, bir doğa harikasıdır. 1,800 kilometre karelik bu körfez, Güneydoğu Asya’nın biyolojik çeşitlilik açısından en önemli noktalarından birisidir. Eğer dünya üzerinde herhangi bir bölge için deniz ve kara canlılarıyla “tıka basa dolu olduğu” söylenebilir ise, bu alan Manila Körfezi’dir. Bölge önemli bir stratejik tarihe de sahiptir. Burası 1898’de İspanyol-Amerikan Savaşı’nın başlarında Tuğamiral George Dewey önderliğindeki Birleşik Devletler Donanmasının savaştığı ve karaya çıktığı bölgedir.⁹⁵ Yine 2’nci Dünya Savaşı’nın başında Japon kuvvetleri Birleşik Devletler ve Filipinler ordularına karşı galip gelerek Filipinler’i kuşattılar. Savaş 1945’te bittiğinde, neredeyse tüm Manila yıkıntı durumundaydı.⁹⁶

Doğal güzellikleri, tropikal iklimi ve stratejik konumu nedeniyle Manila Körfezi nüfus bakımından çok yoğun bir bölgedir. Manila şehrinde yirmi milyon insan yaşamaktadır. Kilometrekare başına 43.079 kişinin düştüğü bu şehir, dünyanın nüfus bakımından en yoğun şehridir. Körfezin 190 kilometrelik sahil şeridi, uluslararası nakliyat, endüstriyel ve ticari faaliyetler ve yerleşim olanakları açısından da büyük bir değere sahiptir.⁹⁷ Beklenileceği üzere çiftlikler, fabrikalar, kentsel akıntılar, birleşik kanalizasyon akıntıları, atık boşaltma sahaları, gemiler, arabalar, tankerler, kamyonlar, atık planlama konusunda yetersiz belediyeçilik, kötü tasarlanmış su yolları ve körfeze dökülen su yollarına yasalara aykırı ve gelişigüzel atık bo-

92 *Minors Oposa*, 185.

93 *a.g.e.*, 187

94 *Manila Bay* (Filipinler, 2008).

95 Velasco, “Manila Bay,” 441, 444.

96 *a.g.e.*

97 Velasco, “Manila Bay,” 442.

şaltımı sebepleriyle Körfez boyunca çok yoğun bir çevre kirliliği sorunu bulunmaktadır. Bu sorunlar Körfez'deki ekolojik sistemin sürdürülebilirliğini tehlikeye atmaktadır.

1999 yılında -açacakları davada *Manila Körfezi'nin Kaygılı Sakinleri* olarak anılacak olan- on dört genç Filipinli, on farklı devlet kurumu ve temsilcileri aleyhine Manila Körfezi'ni koruma ve temizleme yükümlülüklerini yerine getirmeyerek gelecek kuşakların çıkarlarını koruma görevlerini ihmal ettikleri iddiasıyla dava açmışlardır. Davacılar anayasada güvence altına alınmış olan nitelikli çevre haklarını dayanak göstermişlerdir. Davacıların talebini yerinde bulan Filipinler Yüksek Mahkemesi, Manila Körfezi'nin daha fazla kirlenmesine yol açabilecek ruhsatlar vermesini yasaklayan yerel mahkeme kararını onayarak kesinleştirmiştir.⁹⁸

Bu davalar, özellikle anayasalarında nitelikli çevre hakkına ilişkin talimat niteliğinde hükümler bulunan diğer ülke mahkemeleri için de örnek oluşturmaktadır. Mahkemelerin bu davalardan çıkarmaları gereken ders, yargı tarafından çevresel haklara ilişkin hükümlerin çevresel sorunları çözmek adına bir dayanak noktası olarak kullanılabileceğidir.

Türev Çevresel Haklar

Bazı mahkemeler yaşama hakkı gibi başkaca anayasal hakların da çevresel haklar içerdiği sonucuna varmışlardır. Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Nepal'de yüksek mahkemeler anayasalarında yer alan "yaşama hakkı"nı ve çevresel korumalar öngören talimat niteliğindeki düzenlemeleri beraber yorumlayarak tözal çevresel haklar türetmişlerdir. Bu ülkeler içerisinde özellikle Hindistan mahkemeleri son derece etkindir.⁹⁹

Bu konudaki ilk örneklerden biri olarak 1984 yılında Hindistan Yüksek Mahkemesi, "yaşama hakkı"nın nitelikli çevre hakkını da içerdiğine karar vermiştir.¹⁰⁰ *Subnash Kumar v. State of Bihar* kararında davacılar, deri tabaklama tesislerinin Ganj Nehri'ne atık boşaltmalarını mahkeme önüne taşımış, mahkeme nedensellik bağının ortaya konulamadığını gerekçe göstererek davayı reddetse de "Anayasa'nın 21. maddesinde korunan yaşama hakkının temel bir hak olduğunu ve kirlenmemiş bir hava ve sudan yararlanma haklarını da içerdiği"¹⁰¹ saptamasında bulunmuştur. Peşi sıra verilen *M.C. Mehta v. Union of India* kararında Mahkeme, bu kez atık boşaltımının bir devlet kurumu tarafından denetlenmesini, böyle bir denetim yaptırmadan nehre atık boşaltımı yapan tesislerin kapatılmasını emretmiştir. Mahkeme'ye göre bu denetimi yapacak devlet kurumları yaşam, sağlık, ekoloji gibi değerleri, iş fırsatları

98 *Manila Bay*, (Filipinler, 2008).

99 Bkz. Chubai, Sanjay. "Environmental Law of India." In *International Environmental Law and Regulation*, by Schlickman et al., (eds.). Butterworth Legal Publishers, 1995. Vol II; Hindistan'da çevresel haklara dair faydalı bir tartışma için bkz. Anderson, Michael R. "Individual Rights to Environmental Protection in India" in Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 199-225. Ayrıca bkz. Hill et al., "Human Rights and the Environment" 382 ("Hindistan yargısı çevresel ve diğer anayasal hükümleri kullanarak yurttaşlarının temiz ve sağlıklı bir çevre hakkını güvence altına alma konusunda belki de diğer tüm ülkelerin yargı organlarından çok daha etkin bir rol benimsemiştir.").

100 *Bandhua Mukti Morcha v. Union of India*. 3 SCC 161 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 21 Şubat 1984) içinde Shelton, 8; *Charan Lal Sahu v. Union of India*. A.I.R. 1990 S.C. 1480 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 22 Aralık 1989) içinde Kiss and Shelton, *International Environmental Law*, 8.

101 *Subnash Kumar v. State of Bihar*. No. 1991 A.I.R. 420, 1991 SCR (1) 5 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 9 Ocak 1991).

ve hazine gelirleri gibi parasal çıkarlardan üstün tutmalıdır. Yine *Charan Lal Sahu v. Union of India* davasında Mahkeme'nin önündeki uyuşmazlık, Union Carbide şirketi tarafından işletilen bir su deposundan bulaşan metil izosiyanat nedeniyle 3.000'den fazla insanın hayatını kaybettiği Bhopal felaketinden sonra federal hükûmetin çıkardığı Bhopal Gaz Felaketi Yasası'na ilişkindir. Bazıları kazadan doğrudan etkilenen bireylerden oluşan başvuruçular, federal hükûmeti, çoğu yoksul ve okuma-yazması olmayan mağdurların *parens patriae*si (lat. "ebeveyn devlet"): Çeşitli sebeplerle kendi haklarını korumaktan aciz bireylerin yerine geçerek bu görevi üstlenen devlet – ÇN) kabul eden yasaya itiraz etmişlerdir. Yasa'nın Anayasa'ya aykırı olmadığına karar veren Yüksek Mahkeme, kararında Anayasa'nın 21. maddesinin sağlıklı bir çevre hakkını da içerdiğini belirtmiştir.¹⁰²

Pakistan'da da mahkemeler aynı sonuca varmışlardır.¹⁰³ Pakistan Yüksek Mahkemesi çevresel hakların Anayasa'nın yaşama hakkını koruyan maddesine içkin olduğuna hükmetmiştir. Çok tehlikeli bazı nükleer atıkları ilgilendiren *Human Rights Case (Belucistan'daki Çevre Kirliliği)* davasında Mahkeme "büyük iş insanlarının Belucistan'ın kıyı şeridini satın alarak burayı atık boşaltma bölgesi haline getirmek istedikleri"ne ilişkin bir gazete haberini dikkate almıştır.¹⁰⁴ Anayasal haklar üzerine çok fazla bir tartışma yürütmeyen Mahkeme, çevresel kanunları uygulamakla yükümlü devlet birimine, söz konusu bölgedeki toprak kullanımlarını dikkatli şekilde incelemesini ve söz konusu haberdeki gibi bir kullanımı engellemesini emretmiştir.¹⁰⁵ Yine *West Pakistan Salt Miners v. Industries and Mineral Development, Punjab, Lahore* davasında ise Mahkeme, yaşama hakkının madencilik faaliyetleri ile kirlenmemiş temiz su kaynaklarına erişim hakkını içerdiğini belirtmiştir: "Nerede yaşıyor olurlarsa olsun tüm bireyler temiz ve kirlenmemiş suya erişim hakkına sahiptirler."¹⁰⁶ Mahkeme *Ms. Shehla Zia et al. v. WAPDA* davasında yaşama hakkına dayanılarak enerji santralinden kaynaklanabilecek elektromanyetik tehlikelere karşı dava açılabileceğine hükmetmiştir.¹⁰⁷

Nepal Yüksek Mahkemesi tarafından verilen bir karar, çevresel hakların, anayasalarca güvence altına alınmış yaşama hakkından nasıl türetilebileceğine ilişkin güzel bir örnektir. *Godawari Marble* davasında Yüksek Mahkeme "Temiz ve sağlıklı bir çevre insan yaşamının vazgeçilmez bir parçası olduğuna göre, yaşam hakkının temiz ve sağlıklı bir çevre hakkını da içerdiğine kuşku yoktur."¹⁰⁸ demiştir. Mahkeme'ye göre:

"Davalı Godawari Marble Şirketi tarafından yürütülen faaliyetler çevrenin dengesini bozmaktadır. Madencilik faaliyetlerinde kullanılan patlayıcılar nedeniyle çevreye ya-

102 *Charan Lal Sahu v. Union of India*. A.I.R. 1990 S.C. 1480 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 22 Aralık 1989).

103 Pakistan'da çevresel haklara ilişkin bir tartışma için bkz. Lau, Martin. "Islam and Judicial Activism: Public Address Litigation under Environmental Protection in the Islamic Republic of Pakistan." içinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 285-302.

104 *Human Rights Case No. 31-K/92(Q) (Belucistan'da Çevresel Kirlilik)*. P.L.D. 1994 S.C. 102 (1992), içinde U.N. Environment Programme (UNEP), *Compendium of Judicial Decisions içinde Matters Related to Environment: National Decisions*, Vol. I, 280 (1998) (bundan sonra *UNEP Compendium* olarak anılacaktır). www.globalhealthrights.org/asia/in-re-human-rights-case-environmental-pollution-in-balochistan

105 a.g.e., 281.

106 1994 S.C.M.R. 2061 (S.C. Pak.), içinde *UNEP Compendium*, 282.

107 P.L.D. 1994 S.C. 693, içinde *UNEP Compendium*, 323.

108 *Dhungel v. Godawari* (Nepal, 31 Ekim 1995), 96, 97.

yılan kum ve toz bulutları bölgede havayı ve suyu kirletmekte, ağaçların yok olmasına sebep olmaktadır. Söz konusu şirketin neden olduğu ve hâlâ devam eden çevresel bozulma ve kirlenmeler, bireylerin yaşam hakkını ihlal etmekte, çevrenin uygunsuzluğu insan yaşamını da olumsuz etkilemektedir.”¹⁰⁹

Başka bir davada, *Yogi Narahari Nath v. Honourable Prime Minister Girija Prasad Koirala and Others* davasında Mahkeme, hükûmet tarafından çevresel ve arkeolojik değere sahip bir arazide Sağlık Bilimleri Koleji kurulmasına izin veren yapı ruhsatını iptal etmiştir.¹¹⁰ Mahkeme, söz konusu ruhsat ile izin verilen yapının, dolaylı olarak kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkını da içeren “yaşam hakkı”nı ihlal ettiği sonucuna varmıştır: “Çevre insan yaşamının ayrılmaz bir parçasıdır.”¹¹¹ Yine *Advocate Kedar Bhakta Shrestha v. HMG, Department of Transportation Management* davasında Mahkeme, yaşam hakkının nitelikli çevre hakkını da güvence altına aldığına karar vermiştir.¹¹² Çevresel haklara ilişkin ancak bu haklar aleyhine açılan bu davada davacılar, “tempo” adı verilen dizel ile çalışan üç tekerlekli makinelerin Katmandu’nun çevre kirliliğinin başlıca sorumlusu olarak kabul edilerek yasaklanmasının, çalışma ve ticaret haklarını ihlal ettiğini iddia etmişlerdir.¹¹³ Mahkeme diğer bireylerin sahip olduğu “yaşam hakkı”nın davacıların çalışma haklarından üstün olduğunu belirterek hükûmetin uyguladığı yasağı onamıştır: “Her birey, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”¹¹⁴ Bu kararlar Mahkeme’nin anayasal güvence altına alınan yaşama hakkından çevresel hakları türetme konusundaki gönüllülüğünü ortaya koymaktadır.

İki çok önemli davada çevresel talepleri nedensellik bağının kurulamamasını gerekçe göstererek reddetse de Bangladeş Yüksek Mahkemesi de “yaşam hakkı”ndan nitelikli çevre hakkını türetmiştir. *Dr. Mohiuddin Farooque v. Bangladesh* davasında davacı, hükûmet tarafından tasarlanan bir su baskını kontrol planının yerel halkın yaşam, mülkiyet ve çevresel güvenliklerini olumsuz etkileyerek anayasal “yaşam hakkı”nı ihlal ettiğini iddia etmiştir.¹¹⁵ Bangladeş Yüksek Mahkemesi anayasadaki “yaşama hakkı”nın çevresel hakları da içerdiğini belirtmiş, gerekçesinde: “Anayasamızın 31. ve 32. maddeleri yaşama hakkını temel bir insan hakkı olarak güvence altına almaktadır. Bu hak doğası gereği çevrenin korunması, hava ve su kirliliğinden uzak dengeli bir çevre ve sağlıklı bir yaşam haklarını da içerir. Bunlar olmadan yaşama hakkının gereğinin yerine getirildiği söylenemez. Bu sebeple bu güvenceleri ihlal eden eylem ve ihmaller yaşama hakkının da ihlalini oluşturur.” tespitiyle bulunmuştur.¹¹⁶ Bununla birlikte Mahkeme davacıların iddialarını dayanaksız bularak davayı reddetmiştir.

109 a.g.e.

110 *Yogi Narahari Nath v. Honourable Prime Minister Girija Prasad Koirala and Others*, 33 N.L.R. (Nepal Yüksek Mahkemesi, 1955) içinde *UNEP, Compendium of Studies of Judicial Decisions In Environment-Related Cases* 134 (2005) (bundan sonra *UNEP Summaries* olarak anılacaktır).

111 *UNEP Summaries*.

112 a.g.e.

113 *Advocate Kedar Bhakta Shrestha v. HMG, Department of Transportation Management*. Writ. No. 3109 of 1999 (Nepal Yüksek Mahkemesi, 1999) içinde *UNEP Summaries*, 138.

114 a.g.e.

115 *Dr. Mohiuddin Farooque v. Bangladesh*. 48 Dir 1996 (S.C. Bangl. App. Div., Civ.) (bundan sonra *Farooque* olarak anılacaktır) içinde *UNEP Summaries*, 90.

116 a.g.e. akt. Hassan, Parvez and Azim Azfar, “Securing Environmental Rights Through Public Interest Litigation in South Asia.” *Virginia Environmental Law Journal* 22 (2004): 215, 242.

Subash Kumar v. State of Bihar davasında ise Mahkeme, Bihar Eyaleti'nde bulunan Bokaro Nehri'nin suyunu içilemeyecek ve sulama yapılamayacak boyuta getirecek şekilde kirleten atık boşaltımını "yaşama hakkı"na aykırı bulmuştur.¹¹⁷ Mahkeme'ye göre "yaşama hakkı" kirlenmemiş su ve temiz havadan yararlanma haklarını da içerir. Bu saptamalarda bulunmakla beraber Mahkeme, bu defa da davacının kişisel çıkarlarla dava açtığına ve dolayısıyla kamusal çıkarı temsil etmediğine karar vererek davayı reddetmiştir.

Yakın zamanda Hong Kong'da bir mahkeme, bozulmuş bir çevrenin anayasal sağlık ve yaşama haklarını ihlal ettiğine ilişkin iddiayı *dikkate değer* bulmuştur. *Clean Air Foundation Ltd. and Another v. Government of HKSAR* davasında davacılar, Hong Kong bölge yönetiminin Hong Kong'un havasının temizliğini korumakta yetersiz kalmalarının anayasal sağlık ve yaşama haklarını ihlal ettiğini iddia etmişlerdir.¹¹⁸ Yönetim, dizel yakıtın satışını yasaklamıştır fakat kullanımını veya ithalatını yasaklamamıştır. Davacılar göre bunun sonucu olarak Hong Kong'un havası, New York şehrinde neredeyse üç kat daha fazla is içermektedir. İlk derece mahkemesine göre bu "durumun yaşama hakkını ihlal ettiğine ilişkin iddia, açıkça dayanaktan yoksun değildir ve dikkate değer bir iddiadır."¹¹⁹ Ama mahkemeye göre bu konu, mahkemelerden çok siyasi süreç içerisinde çözülebilecek bir sorundur: "Bölge hükûmetinin iki farklı görevi olan yaşamı koruma ve toplumsal ve ekonomik çıkarları gözetme yükümlülükleri arasında adil bir denge kurulmasını gerektiren böylesi bir kararı nasıl bu mahkeme verebilir? Veremez ..."¹²⁰

Güney Amerika'da da birçok mahkeme, anayasalarında açıkça çevresel hakları koruyan hükümler olmasına rağmen (bu hükümler çevresel hakları koruma konusunda daha sağlam bir dayanak olabilir) çevresel hakları başka anayasal haklardan türeterek koruyabilmektedirler. Kolombiya Anayasa Mahkemesi, Anayasadaki "yaşam hakkı"nı, sağlıklı bir çevre hakkını içerecek şekilde okumuştur.¹²¹ *Fundepublico v. Mayor of Bugalagrande y otros* davasında Mahkeme, "sağlıklı bir çevrenin yaşamın ayrılmaz bir parçası olduğunun, yıkıma uğramış bir çevrede, hiçbir hakkın gereği gibi kullanılamayacağının kabulü gerekir" yorumunda bulunmuştur.¹²² Yine *Maria Elena Burgos v. Municipality of Campoalegre (Huila)* kararında Mahkeme, çevrede yaşayanlarda solunum yetersizliği ve yüksek ateşe sebep olan domuz çiftliklerinin kapatılmasını emreden yerel mahkemenin kararını, söz konusu çiftliklerin, çevrede yaşayanların yaşam hakkına içkin olan çevresel haklarını ihlal ettiği gerekçesiyle onamıştır.¹²³ *Victor Ramon Castrillon Vega v. Federacio Nacional de Alogoneros* davasında ise

117 *Subash Kumar v. State of Bihar*. A.I.R. 1991 S.C. 420, içinde *UNEP Summaries*, 104. Ayrıca bkz. *Dr. Mohiuddin Farooque v. Sec'y, Ministry of Comm'n, Gov't of the People's Republic of Bangl. and Twelve Others*, içinde Kiss and Shelton, *International Environmental Law*, 8.

118 *Clean Air Foundation Ltd. and Another v. Government of HKSAR*, 2007 WL 1824740, para. 5, (2007) HKEC 1356, HCAL, 34/2007 (CFI).

119 a.g.e., para. 17.

120 a.g.e., para. 42.

121 Güncel Kolombiya Anayasasına göre: "Her birey sağlıklı bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir." Constitución Política de la República de Colombia de 1991, başlık II, bölüm III, madde 79.

122 *Fundepublico v. Mayor of Bugalagrande y otros*, akt. Kiss and Shelton, *International Environmental Law*, 7 (italikler eklenmemiştir).

123 *Maria Elena Burgos v. Municipality of Campoalegre (Huila)* (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 27 Şubat 1997) içinde *UNEP Summaries*, 79.

Mahkeme'nin önündeki uyuşmazlık, açık bir çukurdan çevreye salınan zehirli dumanlara ilişkindir. Mahkeme söz konusu salınımın yaşama hakkını ihlal ettiği sonucuna varmış, çukurdan sorumlu şirkete çukuru kapatmasını ve dumanlardan etkilenenlerin tedavi giderlerini ödemesini emretmiştir.¹²⁴ Mahkeme bu sonuca varırken çevreyi "tüm insanlığı saran, insanı bir topluluğun üyesi olarak tanımlayan ve biyolojik ve bireysel varoluşunu olanaklı kılan temel koşullar"¹²⁵ olarak tanımlamıştır. Bu doğrultuda Mahkeme'ye göre: "Çevresel hakların özgürlük, eşitlik, yaşama gibi temel haklarla aynı önemde ve... insanlığın varoluşu için vazgeçilmez haklar olduğunu söyleyebiliriz."¹²⁶ Yerel mahkemenin usule ilişkin sebeplerle çevresel talepleri reddettiği kararın onandığı *Jose Cuesta Novoa v. The Secretary of Public Health of Bogota* kararında dahi Mahkeme, yaşama hakkının çevrenin korunması yükümlülüğünü içerdiğini vurgulamıştır.¹²⁷ Benzer biçimde, daha önce de bahsedildiği gibi Şili Yüksek Mahkemesi *Comunidad de Chañaral v. Codeco División el Saldor* kararında bir çiftçinin Chungará Gölü'nün kurutulmasına karşı, yaşam hakkına dayanarak dava açma hakkını kabul etmiştir. Bu davalar, çevresel hakları diğer anayasal hükümlerden türeterek koruyabilmenin olanaklı olduğunun kanıtı niteliğindedirler.

Yine de dünyanın büyük kısmında yüksek mahkemeler, çevresel hakları, yaşam hakkı gibi başka anayasal hakları kullanarak koruma konusunda isteksiz davranmaktadırlar. Örneğin Birleşik Devletler'de Yüksek Mahkeme, çevresel sorunlarla doğrudan bağlantılı bir karar vermemiş ve yakın zamanda da vermeyecek gibi görünmekte, mahkemeler de "özgürlük" veya "yaşam" gibi anayasal hakların dolaylı ya da üstü kapalı olarak temiz bir çevre hakkı da içerdiği savını da reddetmektedirler.¹²⁸ Buna ilişkin görevlerin çok açık olduğu durumlarda dahi mahkemeler dava edilebilir anayasal çevre haklarını tanıma konusunda gönülsüz görünmektedirler.

Başka bir örnek olarak İsviçre Federal Yüksek Mahkemesi "Federal yasama organı, insanlığın ve doğanın zararlı ve bozucu etkilere karşı korunması için gerekli yasaları hazırlar." şeklindeki anayasal yükümlülüğü, çevresel hakları tanıyarak yorumlamaktan kaçınmıştır.¹²⁹ Hollanda ("ülkeyi yaşanabilir kılmak ve çevreyi korumak ve geliştirmek yetki sahiplerinin görevidir.")¹³⁰ ve Yunanistan ("Devlet doğal ve kültürel çevreyi korumalıdır.")¹³¹ gibi başka ülkelerde de yüksek mahkemeler çevresel talimatlar içeren hükümlerden çevresel haklar türetmeyi reddetmişlerdir.

Etkin Olmayan Çevresel Haklar

Bazı ülkelerde mahkemeler çevresel hakları henüz benimsememiş görünmektedirler.

124 Hill et al., "Human Rights and the Environment," 386.

125 Fabra and Arnal (*Fundepublico*'ya atf yapılmıştır, akt. Kiss and Shelton, *International Environmental Law*, 7).

126 a.g.e. (Antonio Mauricio Monroy Cespedes davasına atf yapılmıştır).

127 Jose Cuesta Novoa v. The Secretary of Public Health of Bogota (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 17 Mayıs 1995) içinde UNEP Summaries, 77.

128 Bkz. Pettigrew, "Constitutional Right," 1-41; Klipsch, "Aspects of a Constitutional Right," 203.

129 Bkz. Brandl and Bungert, "Constitutional Entrenchment," 52-3.

130 a.g.e., 56.

131 a.g.e., 57-60.

Bunlardan bazıları bu davalara hiç bakmamakta, bazıları çevresel haklara hiçbir icra gücü tanımamakta, bazıları ise bu hakları ekonomik, siyasi ve diğer güçlüklerin gölgesinde yorumlamaktadırlar. Bu bakış açılarının ortak noktası, çevresel hakların etkin olmamalarına yol açmalarıdır.

Örneğin Türkiye Anayasa Mahkemesi, Türkiye Anayasası'nda yer alan "Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir."¹³² hükmünü "Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler"¹³³ başlığında yer almasına rağmen sadece yasama organına yüzeysel görevler yükleyen bir hüküm olarak yorumlamıştır. İspanya'da mahkemeler "bireylerin gelişimine uygun bir çevrede yaşama hakkı"¹³⁴nın dava edilebilir özel "haklar"dan farklı bir güvence olduğuna karar vermişlerdir.¹³⁵ Yine Namibya'da çevresel haklar sadece kamu denetçisi tarafından dava edilebilir,¹³⁶ Kamerun'da bireyler Anayasa Mahkemesi önünde çevresel hakları dava etme hakkına sahip değildirlir.¹³⁷ Güney Afrika'da Anayasa temiz bir çevre hakkını güvence altına alıyor ve Anayasa Mahkemesine bu hakka dayanarak başvurma olanağı veriyor olsa da Anayasa Mahkemesi hâlâ bu hak lehine herhangi bir karar vermemiştir. Brezilya'da Anayasa, Amazon Yağmur Ormanları'nı koruma amacıyla¹³⁸ tüm ulusal anayasalar içerisinde en detaylı çevresel hükümlere yer veriyor olsa da¹³⁹ her bireyin "insanların kullanımına ve kamusal çıkarlara uygun ve sağlıklı bir yaşam için vazgeçilmez olan, ekolojik olarak dengeli bir çevre"¹⁴⁰ hakkını öngören hükmün uygulanabilme olanağı belirsizdir.¹⁴¹ Brezilya Anayasası'nın çevresel güvenceleri, kerestecilik, tarım ve büyükbaş hayvancılığa zorunlu bağımlılık ve yüksek dış borç nedenleriyle uygulanamamaktadırlar.¹⁴² Ekvador'da da çevresel haklar benzer sebeplerle öngörüldüğü düzeyde etkili olamamaktadırlar.¹⁴³ Aynı şekilde eski Sovyet Bloğu ülkelerinin büyük bölümünde de çevresel hak güvenceleri ekonomik, siyasi ve toplumsal engellere teslim olmaktadır.¹⁴⁴

132 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, 2. kısım, 3. bölüm, madde 56.

133 Brandl and Bungert, "Constitutional Entrenchment," 72.

134 Constitución (C.E.) birinci başlık, üçüncü bölüm, madde 45.

135 Brandl and Bungert, "Constitutional Entrenchment," 65 (hüküm "bireyler tarafından dava edilmeye açık olmadığı," yalnızca devlet tarafından atanan kamu denetçisi tarafından dava edilebileceği belirtilmektedir); ayrıca bkz. Herrero de la Fuente, Alberto A. in *Access to Justice In Environmental Matters In the EU*, 421, 442 (Jonas Ebbesson, ed., 2002) ("uygun bir çevre hakkı ... temel bir hak olarak değil, toplumsal ve ekonomik politikalarda dikkate alınması gereken yönlendirici bir hüküm olarak görülmektedir").

136 Weiss, *International Environmental Law and Policy*, 417.

137 Bruch et al., "Constitutional Environmental Law," 139.

138 Bruinsma, James. "Environmental Law: Brazil Enacts New Protections for the Amazon Rain Forest." *Harv. Int'l L. J.* 30 (1989): 503, 503-5.

139 Bkz. Brandl and Bungert, "Constitutional Entrenchment," 77-81 (pek çok hükümden bahsedilmektedir).

140 Constituição Federal (C.F.) (Anayasa) 8. başlık, 6. bölüm, madde 225.

141 Brandl and Bungert, "Constitutional Entrenchment," 78 (hükümün "madden ve bireysel olarak uygulanabilme yetisini" "çok zayıf" olarak tanımlamaktadır). Ayrıca bkz. Rosenn, Keith S. "Brazil's New Constituion: An Exercise in Transient Constituionalism for a Transitional Society." *Am. J. Comp. L.* 38 (1990): 773, 796-7.

142 Weiss, *International Environmental Law and Policy*, 417. Brezilya'daki gelişmelere dair daha fazla tartışma için bkz. Fernandes, Edesio. "Constitutional Environmental Rights in Brazil." içinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 265-84.

143 Ekvador'da çevresel haklara ilişkin tartışmalar için bkz. Fabra, Adriana. "Indigenous Peoples, Environmental Degradation and Human Rights: A Case Study." içinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 245-64.

144 Bkz. Kravchenko, "Citizen Enforcement"; Shumshchenko, Y. "Human Rights in the Firded of Environmental Protection in the Draft of the New Constitution of the Ukraine." içinde Deimann and Dyssli, *Environmental Rights*, 33-44 (temel çevre haklarında Ukrayna'nın yaklaşımı tartışılmaktadır).

Bazen, anayasalarda yalnızca yönetsel ilkeler olarak yer verilen çevresel hükümlerin dava edilebilirlik ve dolayısıyla uygulanabilirlik güçlerinin zayıf olduğu ve bireysel çevresel haklar üretebilme konusunda yetersiz oldukları düşünülmektedir. Örneğin Küba'nın çevresel düzenlemelerine ilişkin yorum yapan Ankersen'e göre: "Küba'nın çevresel anayasal hükümlerindeki dil görece zayıftır ve devletin görevleri başlığı altında düzenlenmektedir. Bireysel ya da toplu olarak dava edilebilir ya da savunulabilir haklar tanır görünmemektedirler."¹⁴⁵ Yine benzer biçimde, 7'inci bölümde tartışılacağı üzere, Birleşik Devletler'de federe devletlerin anayasalarında yer alan çevresel hükümler, mahkemeler tarafından -Montana ve daha yakın zamanda Pennsylvania hariç- yeteri düzeyde uygulanmamışlardır.¹⁴⁶ B¹⁴⁷u nedenlerle, çevresel haklara ilişkin pek çok güvence etkisiz kalmaktadır.

Çevresel anayasal hakları koruma niyetindeki pek çok anayasal hüküm, yerel mahkemeler tarafından uygulanmamaktadırlar. Kysar'a göre çevresel haklara atıf yapan anayasal hükümlerin hepsi değilse dahi çok büyük bölümü, ilk derece mahkemeleri ve yüksek mahkemeler tarafından benimsenmeyi beklemektedirler: "Bu hükümler genel olarak belirsiz ifadelerle doludurlar. Son yarım yüzyılın toplumsal ve çevresel açıdan daha ileri düzenlemeler içeren anayasalarında dahi büyük oranda sembolik anlamlar taşımakta ve zayıf bir biçimde uygulanma eğilimindedirler."¹⁴⁸

Aynı doğrultuda Cho ve Pedersen anayasal çevre haklarının diğer anayasal haklarla benzer bazı uygulanma güçlükleriyle karşılaştıklarını belirtmektedirler:

Çevresel hakları anayasallaştırmada en büyük sorun ... bu hükümlerin belirsizliği ve yasal yön göstericilerin eksikliğinden kaynaklanmadır. Bunun sonucu olarak anayasal çevre hakları çoğu zaman yargı organlarının keyfiliğine kalmaktadır ve sıklıkla hakların korunma düzeyi ilk bakışta yanıltıcı olmaktadır. Gerçekten de bu hakların çevreyi korumakta etkili olup olmadıkları, özellikle çevresel bozulmaların etkilerinin genellikle dünyanın en yoksul ve siyasi olarak temsil edilen bireylere etki ettiği düşünüldüğünde mağdurlar tarafından nasıl dava edilecekleri ve çevresel hakların gerçeginin yerine getirilmesi ve ihlallerde gerekli giderimlerin sağlanması için nasıl bir strateji izleneceği soruları cevapsızdır. Temel hakların uygulanmasındaki çekingenlik bu hakların doğasından kaynaklanabileceği gibi anayasalarda özensiz ve gelişigüzel düzenlenmelerinden de kaynaklanabilir. Çevresel hakları benimseme konusunda artan bir eğilim olduğu görülebilse de diğer anayasal hakları tanıma konusunda yargının sahip olduğu gönülsüzlük, çevresel hakları tanıma konusunda da göze çarpmaktadır.¹⁴⁹

145 Ankersen, "Shared Knowledge," 826 (dipnotlar dâhil edilmemiştir).

146 Karadağ Anayasası, madde 2, bölüm 3; genel olarak bkz. Wilson, Bryan P. "State Constitutional Environmental Rights and Judicial Activism: Is the Big Sky Falling?" *Emory Law Journal* 53 (2004): 627.

147 Abate, "Climate Change," 27. ("Anayasalarda çevresel haklara ilişkin düzenlemelerin sayısı artmakla beraber, İspanya, Macaristan, Türkiye, Kamerun ve Namibya mahkemeleri gibi pek çok ulusal mahkeme sıklıkla bu hükümlerin herhangi bir maddi koruma ya da dava açma olanağı sağlamadığına karar vererek uygulamalarını sınırlamaktadırlar."); bkz. Bruch *et al.*, "Constitutional Environmental Law," 138.

148 Kysar, "Global Environmental Constitutionalism," 83, 87.

149 H.S. Cho and O.W. Pedersen. "Environmental Rights and Future Generations." içinde *Routledge Handbook of Constitutional Law*, by M. Tushnet, T. Fleiner and C. Saunders (eds.). Abingdon, Oxon ve New York: Routledge, 2013.

Çevresel hakları tanıma konusunda duyulan bu isteksizlik mahkemelerin karşılaştıkları yorum sorunu, maliyetler, toplumsal, siyasi ve ekonomik çıkarlar ile eş düzeyde önemli çevresel çıkarlar arasında bir denge kurma zorunluluğu gibi güçlüklerden kaynaklanmaktadır. Çevresel anayasalcılığın etkin olmadığı ülkeler karşılaştırmalı hukuktan yararlanabilirler. Örneğin Bruch'ın savunduğu gibi, "Afrika mahkemelerinde temel çevresel haklar konusunda neredeyse hiç mahkeme kararı olmamasının yarattığı boşluk, diğer ülke mahkemelerinin çevresel hakları tanımlama ve yorumlama tarzları incelenerek çözülebilir."¹⁵⁰

Karşılaştırmalı bir bakış açısıyla baktığımızda, tüm dünyada mahkemelerden çevresel anayasal hakları daha etkin korumalarının beklenmeye başladığını görüyoruz. Bu beklentiye cevap veren mahkemeler çevresel hakları gittikçe daha da benimser görülmekte, böylelikle tüm dünyada çevresel anayasalcılık anlayışı etkisini giderek arttırmaktadır.

150 Bruch *et al.* "Constitutional Environmental Law," 140.

4

ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA UYGULANABİLİRLİK

[Ç]evrenin bozulması ve giderek artan çevresel yıkımlar, insana uygun bir yaşam ortamı sağlayan koşulların değişmesine ve hem bizim hem de gelecek kuşaklarının yaşam kalitesinin gittikçe düşmesine ve hatta uzun vadede insan türünün yok olmasına yol açabilme potansiyeline sahiptir.

Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010

[Ç]evreye verilen zararlar yirmi birinci yüzyılın en önemli konusudur. Çevreye verilen zararların onarımı hemen hemen hiçbir zaman olanaklı olmadığından, çevresel bozulmaların önlenmesi için bir araya gelmek tüm insanlığın ortak görevidir.

Arjantin Yüksek Mahkemesi, 2010

Bu bölümde, aslında usule ilişkin sorunlar olsalar da çevresel anayasalcılığın merkezinde yer alan ve davanın sonucu konusunda sıklıkla belirleyici olan dava ehliyeti ve dava açma hakkı gibi unsurları ele alacağız.

KİŞİ YÖNÜNDEN YETKİ: ANAYASAL ÇEVRE HAKLARININ UYGULANMASI İÇİN KİMLER DAVA AÇABİLİR?

Mahkemelerin büyük çoğunluğu davanın esasına girmeden önce kişi yönünden yetki sorununu irdelerler: Davayı açan taraf bu davayı açmaya yetkili midir? Ülkeden ülkeye büyük değişiklikler gösterse de neredeyse her ülkede anayasal uyumsuzluklarda kişi yönünden yetki konusunda bazı ilkeler geliştirilmiştir. Bazı anayasal düzenler hükûmetin eylemlerine karşı sadece baz yüksek düzeydeki kimselerin ya da kamu denetçisinin dava açabilmesine izin verirlerken, bazı anayasal düzenlerde ise tüm bireyler bu konularda yargıya başvurma yetkili kılınmıştır. Bazen tali bir sorun olarak görünse de kişi yönünden yetki konusu, bir ulusun hukuk kültürü konusunda çarpıcı etkiler yapabilir: Kişi yönünden yetki, geniş boyut-

larda ve toplumun birçok kesimini kapsar biçimde tanındığında, bireyler yalnızca kendi çıkarları için değil, kamusal çıkarlar için de yasaların uygulanabilmesi için başvurular yapmaya istekli olurlar. Tam tersine eğer bireylerin mahkemelere başvurma olanakları kısıtlanırsa, anayasal hükümlerin gereğinin yerine getirilmesi ve yasalara uyum yükümlülükleri anayasal bir zorunluluktan çok; siyasi takdir meselesi olarak anlaşılmaya başlanabilir.

Çevresel haklar, doğaları gereği geleneksel dava ehliyeti uygulamalarıyla ters düşer. Anayasal başvurularda geleneksel olarak, başvuru olanağının tüm bireylere tanınmış olduğu düzenlerde dahi, bu başvuruyu yapacak kişiler, gördükleri zarar (mülkiyet haklarının ihlali gibi) veya itiraz ettikleri yasal düzenlemeler ile alakalı kişisel ve açık bir illiyet bağı ortaya koymak durumundadırlar. Yapılan başvurular kişiseldir ve genellikle kişi yönünden yetki kuralları, davacıların yalnızca belirli bir davalının eylem veya eylemleri nedeniyle kişisel ve doğrudan olarak etkilendiklerini açıkça ortaya koyabildikleri durumlarda dava açabilmelelerine olanak tanır.

Çevresel zararlar ise genelde birden çok insana aynı anda ve benzer zararlar verirler. Bütün bir topluluğu, uygarlığı ve hatta iklim değişikliği düşünüldüğünde, tüm insanlığı etkileyebilirler. Örneğin belirli bir bölgeye zehirli atıklar boşaltıldığında, bölgede yaşayan tek bir birey de çevresel bozulmadan kaynaklanan zararını kanıtlatabiliyor olsa da çevresel bozulmadan tek zarar görenin o olmadığı ve tüm bölgenin olumsuz olarak etkilenmesi olasıdır. Davalıların haksız eylemleri ile verilen zarar arasında nedensellik bağı kurulurken, eylemlerin etkilediği bölgede ortaya çıkan kapsamlı bir hastalık, bireysel ve tekil rahatsızlıklardan çok daha kullanışlıdır. Daha da zorlu bazı davalarda talepler insan sağlığını değil, soyut olarak çevrenin sağlığını korumak için de yöneltilebilir. Bu davalarda insan sağlığını hiçbir biçimde etkilemeyen çevresel estetik kaygılar, belirli bir hayvan topluluğunun sağlığı gibi konular tartışma konusu olabilir.

Mahkemeler davacıların dava konusu eylemlerden doğrudan herhangi bir zararı görmedikleri ya da zarardan tek etkilenen olmadıkları durumlarda da dava açıp açamayacaklarına karar verebilmek için, yarışan anayasal değerler arasında bir denge kurmaya çalışmalıdırlar. Bir yandan, anayasal demokrasilerde mahkemeler, yasama organı ve yönetici politikaların ölçüsüzce sorgulanmasına yol açmamalıdırlar; çünkü bu politikalar, üstesinden başka yolla gelinmesi olanaksız siyasal ve parasal zorunluluklardan kaynaklanıyor olabilirler. Bu durum, özellikle ekonomik faaliyetlerin ve kalkınmanın belirleyici olduğu büyük çevresel davalar için geçerlidir. Dahası demokrasilerde siyasetçiler tarafından alınan kararlar, yargı müdahalesine gerek kalmaksızın siyasi arenada çözülebilecek uyuşmazlıklardır. Mahkemeler de yetki alanlarını belirli bir alan ile sınırlı tutarak herhangi bir konuda sorunu olan herkesin mahkemelere koşmasını engelleme eğilimindedirler. Böyle bir yargısal tavır, çevresel çıkarların korunmasını engelleyebilmektedir. Örneğin Malezya'da "çevresel haklar yargı tarafından koruma altına alınamamıştır çünkü sivil toplum kuruluşları mahkemelerde dava açma yetkisinden yoksundurlar."¹ Diğer taraftan mahkemeler kişi yönünden yetki kurallarını bir

1 Leng, Ang Hean. "Constitutional Rights Adjudication in Asian Societies." *The Law Review* (Sweet and Maxwell) (2011): 229, 241.

düzeye kadar esnetmenin, siyasetçilerin çevresel etkenleri dikkate alabilmelerini sağlayabilmenin ve çevresel zararlardan etkilenen dünyanın en korunmasız halklarının haklarını koruyabilmek için gerekli yolun olduğunu kabul edebilmektedirler.

Bazı anayasalar ya tüm haklar için ya da çevresel haklara özel olarak kimlerin dava açabileceğini açıkça belirtmekte ve böylece bu sorunu mahkemeler yerine çözmektedirler. İspanya'da çevresel haklar anayasada koruma altına alınmıştır, ancak uygulanabilmeleri için başvuru yalnızca kamu denetçisi tarafından yapılabilir. Bu durum, İspanyolca konuşulan ve anayasal çevre haklarını benimseyen diğer ülkelerin yetki kurallarından farklılık arz eder. Arjantin ve Ekvador anayasaları, tüm vatandaşları çevresel konularda dava açmaya yetkili kılmaktadır.² Hatta Ekvador Anayasası, bireylerin bizzat doğanın kendisi adına dahi dava açabileceklerini kabul etmiştir. Bireylerin kendi çıkarları adına açabilecekleri gibi, başkalarının ya da kamunun çıkarları adına da dava açabileceklerini belirten Güney Afrika Anayasası da kişi yönünden yetki konusunda geniş bir yaklaşım sergilemektedir. Anayasa'daki bu yaklaşım yasalarla daha da genişletilmiş, çevre adına dava açmak olanaklı kılınmıştır.³

Kurallar bu kadar açık olmadığında da bazı mahkemeler, çevrecileri alışılmamış çıkar grupları olarak değil, mahkemelerin de herkes kadar içinde olduğu anlamlı bir seferberliğin öncülerini görmek ve kapılarını açmaktadırlar. Bangladeş Yüksek Mahkemesi bir kararında Bangladeşli Çevreci Avukatlar Birliği'ne (BELA) yalnızca dava konusu sorunlara ışık tuttukları için değil, en baştan itibaren hükûmetin ihmallerini dillendirdikleri ve dava konusu ettikleri için teşekkür etmiştir: "Davayı sonuçlandırmadan önce, BELA'ya ve onun yorulmak bilmez üyelerine doğal dengenin muhafazası ve çevrenin korunması için verdikleri yürekten ve övgüye değer hizmetleri için minnettar olduğumuzun kayda geçmesini istiyoruz."⁴

Filipinler'de Yüksek Mahkeme, anayasal ve diğer çevresel hakların olağandışı yollarla dava edilebilmesini olanaklı kılan "Çevresel Haklar İçin Usul Kuralları" geliştirmişlerdir. Bu kurallardan bazıları "herhangi bir Filipinler yurttaşının diğer yurttaşlar, reşit olmayanlar ve gelecek kuşaklar adına dava açabilmesi (*Kural 2*, Fıkra 5); mahkemelere Geçici Çevresel Koruma Emri verebilme yetkisi tanınması (*Kural 2*, Fıkra 8); çevresel davaların öncelikli olarak görülmesi ve bir yıl içerisinde karara bağlanması zorunluluğu (*Kural 4*, Fıkra 5); ve çevresel hakların dava edilebilmesini engelleyen Kamusal Katılıma Karşı Stratejik Davalama eylemlerinin engellenmesi (*Kural 6*)" olarak sayılabilir.⁵

Çevresel haklar açısından en önemlisi, Filipin *kuralları* "Kalikasan başvurusu" adı verilen ve doğa adına davalar açma yetkisi veren başvuru yoluna olanak tanımıştır. Bu başvuru yoluna göre, kamusal veya özel kişiler tarafından "iki ya da daha fazla şehirde veya bölgede yaşayanların yaşama, sağlık ya da mülkiyet haklarından birini etkileyecek boyutta çevresel

2 Arjantin Anayasası, bölüm I, kısım 2, madde 41-3; Constitución Política de la República del Ecuador, başlık II, 7. kısım, madde 71-4.

3 Bkz. Kotzé and du Plessis, "Some Brief Observations," 157, 163-4 (Güney Afrika Anayasası'nın 20. maddesi

4 *Faroque v. Bangladesh*, 30 CLC (HCD) (Bangladeş Yüksek Mahkemesi Yüksek Yargı Bölümü, 15 Temmuz 2001), 48.

5 Kamusal katılıma karşı stratejik davalama eylemlerinin engellenmesi dâhil çevresel mahkemelerin getirilerine ilişkin bir tartışma için bkz. George (Rock) Pring, and Catherine (Kitty) Pring, *Greening Justice: Creating and Improving Environmental Courts and Tribunals*, Lalanath de Silva, The Access Initiative (2009)'den bir Giriş kısmıyla başlamaktadır, www.law.du.edu/documents/ect-study/greening-justice-book.pdf

zararlar” meydana gelmesi durumunda “dengeli ve sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı ihlal edilen ya da ihlal edilme tehlikesi altında olan” kişiler adına başvuru yapılabilir (*Kural 7, Fıkra 1*). Bu başvurulardan harç ücreti alınmaz ve başvurudan sonraki üç gün içerisinde Yüksek Mahkeme ya da Temyiz Mahkemesi başvuruya konu yerde keşif yapılması ya da ilgili kuruluşların belgelerinin veya malvarlıklarının incelenmesi gibi ön işlem niteliğinde kararların gerekip gerekmediğine karar verir.⁶ Bu başvuru yolu daha şimdiden genetiği değiştirilmiş gıdalardan metal cevheri madenciliğine kadar birçok konuda çok önemli davalarda kullanılmıştır.

Başka mahkemeler de çevresel korumanın güçlüklerini kişi yönünden yetki kurallarını esneterek aşmaya çalışmaktadırlar. Hindistan Yüksek Mahkemesi’ne göre “Yakın geçmişte yaşadıklarımız bize ekosistemdeki gelişmelerin ölümcül etkileri olabileceğini hatırlatmaktadır. Bilinçsiz kalkınma nedeniyle tüm dünya ağır bir çevresel bozulma sorunuyla karşı karşıyadır. Sanayileşme, fosil yakıtların yakımı ve kitlesel boyutta ağaç kesimi çevresel yozlaşmaya yol açmaktadır.”⁷ Kolombiya Anayasa Mahkemesi, çevresel kaygılarını daha da açık bir biçimde açıklamıştır: “Çevrenin bozulması ve giderek artan çevresel yıkımlar, insana uygun bir yaşam ortamı sağlayan koşulların değişmesine ve hem bizim hem de gelecek kuşaklarının yaşam kalitesinin gittikçe düşmesine ve hatta uzun vadede insan türünün yok olmasına yol açabilme potansiyeline sahiptir.”⁸

Latin Amerika’da anayasa ve yasalar, kişisel ve doğrudan zarara uğramayan davacılar tarafından açılan davaları da kabul etme konusunda mahkemelere yardım etmektedirler: Hindistan ve komşularında ise mahkemeler, kişi yönünden yetkiye ilişkin hukuksal ve kültürel kuralları kendi girişimleriyle genişletmek zorunda kalmışlardır. İki bölgede de çevresel taleplere mahkeme kapılarını açma konusundaki özveri göze çarpmakta ve iyi sonuçlar vermektedir.

1983 kadar erken bir tarihte Arjantin mahkemeleri ekolojik dengenin yunuslar lehine korunması için açılan bir davada “her bireyin yaşadığı ortamı koruma hakkı”nı tanımışlardır.⁹ Arjantin Anayasası “her bireye”, çevresel hakları da kapsar biçimde “kamu gücünün ya da özel kişilerin, bireylerin Anayasa’da güvence altına alınan haklarına zarar veren, bu hakları sınırlayan, değiştiren, tehdit eden ya da yakın gelecekte edecek eylem ve ihmallerine karşı ... acele dava açma hakkı”nı tanımıştır. *Tutela* olarak bilinen bu acele dava yolu, “mağdur, kamu denetçisi veya usulüne göre kurulmuş dernekler tarafından kuruluş program ve tüzüklerine uygun düştüğü ölçüde”¹⁰ kullanılabilir.

6 A.M. No. 09-6-8-SC, *Rules of Procedure for Environmental Cases*. (Filipinler Yüksek Mahkemesi, 13 Nisan 2010).

7 *Kamatika Industrial Areas Development Board v. C. Kenchappa and Others*, AIRSCW 2546, para. 41 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2006).

8 *Sentencia C-703/10*. (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010).

9 Kattan (Arjantin), içinde Allan R. Brewer-Carias. *Constitutional Protection of Human Rights in Latin America: A Comparative Study of Amparo Proceedings*. Cambridge University Press, 2009: 199, akt. Hector A. Mairal. *Collective and Class Actions in Argentina, National Report*, The Globalization of Class Actions Conference Proceedings, Aralık 2007, http://globalclassactions.stanford.edu/sites/default/files/documents/Argentina_National_Report.pdf

10 Arjantin Anayasası, bölüm I, kısım II, madde 43.

Arjantin Yüksek Mahkemesi bu hükmü genişletici bir biçimde yorumlayarak, yunus davasında yerel mahkemenin yaptığı geniş kişi yönünden yetki yorumunu benimsemiştir. Yine Yüksek Mahkeme başka bir *tutela* başvurusunda Arjantin Anayasası'nın 43. maddesine dayanarak UNESCO Dünya Mirası Listesi'nde bulunan bir alanda madencilik yapılması izni veren ruhsatı iptal etmiştir. Mahkeme kararı şu şekilde gerekçelendirmiştir:

Çevresel *tutela* Arjantin yurttaşlarına akarsular, bitki ve hayvan örtüsü, yakın topraklar ve atmosfer hakkında sorumlu olma görevini de yüklemektedir. Bu görev, yurttaşların ve gelecek kuşakların sağlıklı bir çevrenin başlıca yararlanıcısı oldukları ve bireylerin çevreye verdikleri her zararı aslında kendilerine de verdikleri gerçeğiyle beraber değerlendirilmelidir. Çevrenin geliştirilmesi ya da bozulması tüm insanlığın yararına ya da zararınadır. Çevrenin iyiliği bireysel çıkarların üstündedir ve onu aşar, çevrenin iyiliği tüm toplumun iyiliğidir ve işte tam da buna dayanarak mahkemenin yargıçları, anayasal hükümlerden yola çıkarak çevreyi koruma görevini üstlenmektedir.¹¹

Çevresel çıkarların tüm toplumun çıkarları olduğu düşüncesi, tüm toplumu etkileyen çevresel bozulmalarda *herhangi bir* yurttaşın dava açabilmesine olanak tanıyan kişi yönünden yetki kurallarına dayanak oluşturmaktadır. Şili Mahkemesi'nin ünlü Trillium kararında söylediği gibi:

Kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkı, anayasal bir insan hakkıdır ve iki boyutu bulunmaktadır: kamusal öznel hak ve kamusal kolektif hak. Birinci boyut, Anayasa'nın 19. maddesinde öngörüldüğü gibi, geleneksel ya da anayasal dava yollarını kullanarak haklarını arayan tüm bireylerin haklarının korunmasını gerektirir. İkinci boyut ise kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkının öznesinin toplum olduğunu ve bu hakkın korunmasının hem bölgesel hem de ulusal boyutta tüm toplumun ve hatta tüm ülkenin çıkarına olduğunu anlatır. Çevrenin ve doğal kaynakların zarar görmesi, günümüzde yaşayanların ve gelecek kuşakların da yaşama ve kalkınma olanaklarının zarar görmesi anlamına gelir. Bu açıdan bakıldığında bu hakların korunması tüm toplumun korunması; korunamaması ise bireysel zararlara da neden olsa da geniş kapsamda ve daha önemli olarak tüm toplumun zararlıdır.¹²

Bu anlayış Latin Amerika boyunca da mahkemeler tarafından tekrarlanmıştır. Ancak söylemek gerekir ki anayasalarının halihazırda *tutela* ve *amparo* başvurularını (*bireysel başvuru* – ÇN) tanıyarak anayasal haklara ilişkin dava açmanın önündeki engelleri büyük ölçüde

11 *Expediente*: - 6706-2009 (Arjantin Yüksek Mahkemesi, 2010), Libro de Acuerdos N. 53, F 364/380, N. 118. La Corte Suprema de Justicia de la Nación, en el caso “*Mendoza Beatris S. y otro c/ Estado Nacional y otro*” del 20 de Junio de 2006- Cons. 20, ha dicho que “La tutela del ambiente importa el cumplimiento de los deberes que cada uno de los ciudadanos tiene respecto del cuidado de los ríos, de la diversidad de la flora y la fauna, de los suelos colindantes, de la atmósfera. Estos deberes son el correlato que esos mismos ciudadanos tienen a disfrutar de un ambiente sano, para sí y para las generaciones futuras, porque el daño que un individuo causa al bien colectivo se lo está causando a sí mismo. La mejora o degradación del ambiente beneficia o perjudica a toda la población, porque es un bien que pertenece a la esfera social y transindividual, y de allí deriva la particular energía con que los jueces deben actuar para hacer efectivos estos mandatos constitucionales (Cons. 18) ....”

12 Trillium.

kaldırdığı bu ülkelerde belirli bir bölge halkı ya da tüm ulus adına dava açma hakkı tanımak diğer ülke mahkemelerine göre daha kolay bir iş olmuştur. Peru'da anayasa topluca çevre davası açma hakkını açıkça tanımasa da Anayasal Usul Kanunu bu hakkı tanıır.¹³ Yine Ekvador'da, *amparo hakkı (bireysel başvuru hakkı - ÇN)* çevreyi koruma talebiyle toplu dava açma hakkını (yerli toplulukları da içerir şekilde) tanımaktadır. Bunun yanında Ekvador'da çevresel haklar bireylerin doğrudan herhangi bir zarar ya da nedensellik bağı öne sürmelerine gerek kalmadan çevre adına dava açabilmelerinin olanaklı kılınmasıyla daha da güçlendirilmiştir.

Diğer Latin Amerika ülkelerinde mahkemeler çevresel korumanın ve çevresel değerlerin önemi ile geniş kişi yönünden yetki kurallarını beraber yorumlayarak yaygın dava hakkını tanımışlardır. Kosta Rika Yüksek Mahkemesi Anayasa Dairesi bir kararında "Davacının doğrudan ve açık bir zararı kanıtlanamıyor olsa da ... bir bölgede yaşayan tüm yurttaşlar çevresel zararlardan, doğrudan zarar görmüş kabul edilebilecek biçimde etkilenmiş sayılmalıdır." diyerek davacının "ekosistemin doğal dengesinin korunması" talebiyle açtığı davayı kabul etmiştir.¹⁴

Yine Kolombiya Anayasası da temel hakların uygulanabilirliği için mahkemeye erişim olanaklarının oldukça kapsamlı olmasını sağlayan ve avukatlı ya da avukatsız olarak başvurulabilen *tutela* başvuru yolunu tanımaktadır.¹⁵ Çevresel çıkarları korumak isteyen Kolombiyalılar tarafından bu yol, anayasal çevre güvencelerine ya da yaşam, onur, sağlık gibi diğer anayasal güvencelere dayanılarak sıklıkla kullanılmaktadır; çevresel ve yaşamsal haklarının ihlal edildiğini iddia eden geri dönüşümcülerin, apartmanlarının şehrin su şebekesine bağlı olamaması nedeniyle su haklarının ihlal edildiğini iddia eden apartman sakinlerinin, açık bir kanalizasyona yakın oturan bireylerin açtıkları davalar gibi, bu kitapta yer verilen Kolombiya davalarının çoğu *tutela* başvurularıdır.¹⁶ Ama davacıların belirli bir bireyin sağlığına değil, tüm toplumun çevresel zararına dayanarak açtıkları davaları mahkemeler *acción popular (halk davası - ÇN)* adlı başka bir anayasal başvuru yolu altında incelemektedirler.¹⁷ Meksika Anayasası da çevresel davalarda yaygın dava hakkını tanımıştır.

Asya'da, anayasalardaki çevresel koruma ve sürdürülebilir kalkınma konusundaki eksiklikler yargının özverisi ve yaratıcılığı ile telafi edilmektedir. Geniş ve yaygın kişi yönünden yetki anlayışına, 1970'lerde geliştirdiği Kamusal Yarar Davaları (PIL) yoluyla Hindistan

13 Peru Anayasal Usul Kanunu, madde 40, akt. Brewer-Carías, *Constitutional Protection of Human Rights*, 198.

14 *Decision 1700-03* (Kosta Rika Anayasa Komisyonu) akt. Brewer-Carías, *Constitutional Protection of Human Rights*, 200.

15 Constitución Política de la República de Colombia de 1991, başlık II, bölüm 4, madde 86.

16 Kolombiya'da özellikle sağlık hakkı kendisine önemli bir yer edinmiştir ve sıklıkla davalara konu edilmektedir. "1999 ve 2003 yılları arasında Anayasa Mahkemesine 145.000 başvuru yapılmış olup bunların yüzde 25'i sağlık hakkına dayanarak yapılmıştır. Bu da her 10.000 kişi için 7-8 başvuru anlamına gelmektedir. Bunların yüzde yetmiş biri [sağlıklı çevre ve diğer çevre-temelli sağlık iddiaları dâhil- tıbbi yardım haklarına ilişkin ihlal iddialarından oluşmaktadır". Social Watch "National Reports, Colombia: A Resource Allocation that will not meet the MDGs," 2006, 195, n.3, www.socialwatch.org/node/10994. Bu davalardan bazılarında sağlık hakkına konu zarar çevresel nedenlerden kaynaklanmaktadır.

17 *Sentencia T-724/11* (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2011) (bölge sakinlerinde hastalıklara yol açan açık lağım yolları içeren bir kanalın temizlenmesi için tüm toplum adına başvuran davacıların tutela başvuruları reddedilmiştir).

Yüksek Mahkemesi öncülük etse de bu yol, komşu ülkeler ve Afrika ülkeleri tarafından da benimsenmiştir.

PIL (Kamusal Yarar Davaları) dava yolu, geleneksel bireysel çıkarların arandığı bireysel dava yolunun sınırlarının genişletilerek, toplu çıkarlar adına dava açabilmenin önünü açma niyeti ile Hindistan mahkemeleri tarafından geliştirilmiştir. “Kamusal Yarar Davaları, yetkisizlik, yoksulluk ya da bilgisizlik gibi nedenlerle kendi başına dava açamayan bir grup insanın ya da topluluğun temel haklarını korumayı amaçlar.”¹⁸ Çevresel davalarda zararlar genelde tüm toplumu, hatta toplumun en savunmasız kesimlerini etkilediğinden, PIL yolu çok çeşitli sosyoekonomik davalarda önemini kanıtlamışsa da çevresel davalarda özellikle kullanışlı olmuştur. Bu davalar en çok çevresel sorunlarda gündemdedir çünkü çevre dünyanın en yoksul halkları için bir sığınak ve suya erişim, ekilebilir topraklar gibi yaşamın devam edebilmesi ve insan onuruna uygun belirli bir yaşam kalitesinin sürdürülebilmesi için gerekli olan diğer şeyleri içerir. Çevresel bozulmalarda davalar genellikle yoksul kesimler adına açılır çünkü parasal olanakları olan kişiler çoğu zaman çevresel bozulmalardan bağımsız kalma olanağı satın alabilirler: atık sahası olarak kullanılmayan arazilerde yaşayabilirler, uygun tedavi olanaklarına sahip olduklarından sanayi kaynaklı hava kirliliğinden daha az etkilenirler, yemek ve suya başka yerlerden de ulaşabilirler ve gıda ve kişisel temizlikleri için yakın akarsulara bağımlı değildirler.

Besin yoksunluğunun kanıtlanması kolay olduğundan, teorik olarak, açılan davalarda çevreye verilen zarar ile yaşamsal besinlerdeki azalma arasındaki bağı kanıtlamak oldukça kolaydır. Ancak söz konusu zararın belirli bir davalı tarafından verildiğini kanıtlamak ise hem maliyetli hem de zaman gerektiren bir iş olabilir. Çoğu avukatlık bürosu, müvekkillerinin yerine doğrudan ve gecikmesiz davalar açma konusunda uzman olsalar da çevresel davacılık, daha farklı, karmaşık ve ayrıntılı bir dava tipidir. Hindistan Yüksek Mahkemesi ve onu izleyen ilk derece mahkemeleri bu dezavantajlı kesimlerin yaşadıkları zorlukların farkında olduklarını belirtmişler ve kişi yönünden yetki kurallarından başlayarak bu kişiler tarafından açılan davalarda kolaylıklar tanımışlardır. Yüksek Mahkeme bir kararında “Çevrenin kirlenmesini engellemek için yapılacak başvurular (...) kirlilikten doğrudan etkilenen kişiler tarafından yapılabileceği gibi, sivil toplum gönüllüleri ve hatta gazeteciler tarafından da yapılabilir.”¹⁹ demiştir. Nepal Yüksek Mahkemesi de bir sivil toplum kuruluşu tarafından çevresel hakların korunması için halk adına açtığı davayı kabul ederek bu anlayışı benimsemiştir. Bu davada söz konusu kuruluş, davayı hem çevrede yaşayanlar hem de bölgedeki işçiler adına açmıştır.²⁰ “Başvurucu kuruluş Leaders Şti.’nin hedeflerinden biri çevrenin korunması olduğundan, söz konusu derneğin çevresel bozulmalarda dava açmaya kişi yönünden yetkili olduğu kabul edilmelidir.”²¹ Kamusal yarar davalarında herkes mahkemelerden *kamunun* çıkarlarının korunmasını isteyebilir. Bu davalarda “Kişi yönünden yetki kuralları,

18 *Subnash Kumar v. State of Bihar* (Hindistan, 9 Ocak 1991).

19 *a.g.e.*

20 *Dhungel v. Godawari* (Nepal, 31 Ekin 1995).

21 *a.g.e.*, 97.

yalnızca bireysel davalara olanak veren geleneksel kurallara göre daha esnektir.”²² Sri Lanka Yüksek Mahkemesi’nin söylediği gibi: “Bu davalar tüm toplumun çıkarlarının korunması için açılırlar ve tam da bu nedenle var olmaları tüm toplumun yararınadır.”²³

Uganda’da mahkeme Anayasa’da zaten geniş kapsamlı düzenlenen kişi yönünden yetki kurallarını daha da geniş yorumlamıştır. Anayasa’nın metni şöyledir: “Temel bir insan hakkının ya da başka bir hak veya özgürlüğün ihlal ya da tehdit edildiğini iddia eden herkes, yetkili mahkemeye başvurarak ihlalin giderilmesini isteyebilir.” Mahkeme, sayısız davada bu metni çevresel anayasal taleplere olanak tanıyacak biçimde yorumlamıştır. Doğal sit alanı olarak ilan edilen alanın, bir şirkete şeker tarlası olarak kullanması için tahsis edilmesine ilişkin bir uyuşmazlıkta Mahkeme, Anayasa’nın lafzının “önemini” şu şekilde açıklamıştır:

[A]nayasa her bireye ve kuruluşa, zarar görenler şikâyetçi olmasalar hatta zarar gördüklerinden haberdar olmasalar dahi bir ihlalden zarar gören bireylerin haklarının korunması için dava açma hakkı tanımaktadır. İncil diliyle konuşacak olursak bu madde bize “kardeşimizi kollama” görevi yüklemektedir. Bu açıdan bakıldığında madde bize; bilgisizlik, yoksulluk ya da ilgisizlik nedeniyle sesini çıkaramayanların sesi olma gücü vermektedir. Bu bağlamda, herhangi bir bireyin hakkının ihlal edilmesinin tüm insanların haklarına saldırı olduğunu vurgulayan Anayasamızın, dünyanın en iyi anayasalarından biri olmasından duyduğum gururu gizleyemiyorum.”²⁴

PIL (Kamusal Yarar Davaları) çok güçlü bir sosyal adalet duygusu barındırır. Ötekileştirilmiş toplumların, anayasalarda yalnızca ilkesel nitelikte düzenlenen hükümler dâhil tüm hükümlerine dayanılarak haklarının korunabilmesine yardımcı olur. Çok önemli bir PIL davasında Hindistan mahkemesi kişi yönünden yetki konusunun neden mahkemelerin takdirine bırakılması gerektiğini şöyle açıklamıştır: “... toplumun savunmasız üyelerinin haklarını korumak ve sosyal adaleti sağlamak için toplumsal ve ekonomik yapıda sürekli dönüşümler hedefleyen çağdaş toplumlarda, yeni toplu ‘yaygın’ haklar ve çıkarlar yaratılması gerekmektedir. Bu durumun yaratabileceği yeni ve farklı nitelikte sorunlar katı ve daraltıcı şekil kuralları ile çözülemez.”²⁵ Gerçekten de bu, yargısal bağımsızlığa ilişkin eski tarihli bir ilke kararında da belirttiği üzere Hindistan Yüksek Mahkemesi’nin niyetlerinden birisidir: “Bir hakkı ihlal edilen bireyler yoksulluk, acizyet, engellilik gibi etkenler ya da toplumsal ya da parasal dezavantajlar nedeniyle mahkemeye başvuramadıklarında, toplumun herhangi bir üyesi Madde 32’ye dayanarak [mahkemeye] başvurabilir.”²⁶

PIL yolunun yararlılığı, Tanzania’dan Sri Lanka’ya nerede benimsenirse hemen kendini göstermeye başlamıştır. Sri Lanka’da mahkeme bu yolun “insanların çoğunluğu için temel

22 *Salley v. Colombo-Municipal Council and Others*. Başvuru No. 252/2007, 11 (Sri Lanka Yüksek Mahkemesi, 2007) (*Maharajah Singh v. Uttara Pradesh A.I.R. 1976 S.C. 2602*).

23 *a.g.e.*, 17.

24 *Advocates Coalition for Development and Environment v. Attorney General* Miscellaneous Cause No. 0100 of 2004 (Uganda Yüksek Mahkemesi, 13 Temmuz 2005).

25 *S.P. Gupta v. President of India and Others*. no. AIR 1982 SC 149 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 30 Aralık 1981).

26 *a.g.e.*, 17.

hakları daha anlamlı yapabilmek için"^{27,28} benimsendiğini belirtmiştir. Bir Uganda mahkemesine göre "Kamusal Yarar Davaları genellikle adaletin onlar için Kaf Dağı'nın ardında görüldüğü yoksul, bilgisiz, sosyal haklardan yoksun, yanlış bilgilendirilmiş, umutsuz ve öteki-leştirilmiş toplumların çıkarlarını konu almaktadır."²⁹ Pakistan Yüksek Mahkemesi bu bakış açısını daha da ayrıntılı hale getirmiş ve yoksul insanların hakları söz konusu olduğunda kişi yönünden yetki kurallarının neden esnetilmesi gerektiğini açıklamıştır. Elektrik şebeke- si kurulmasına ilişkin bir davada Mahkeme şu saptamada bulunmuştur: "Yukarıda ayrıntılı olarak açıklanan böylesi sessiz ve ölümcül bir tehlike ... bölgedeki birçok insanı bilinçsizlik, bilgisizlik ve eğitimsizlik gibi sebeplerle haberleri dahi olmadan etkileyebilir çünkü kurul- ması planlanan bu şebekenin altında veya yakın çevresinde yaşayacak insanların çoğu teh- likelerin ve bu tehlikelerden kendilerinin de etkileneceklerinin farkında değildirler." Böylesi durumlarda haklar yalnızca "yaklaşan tehlikenin ve bu tehlikelerden korunma yollarının bilincinde olan bazı yurttaşların yardıma koşmasıyla korunabilir."³⁰

Kişi yönünden yetki kurallarının geniş düzenlenmesi, kamu görevlileri üzerindeki dene- timin sıkılaştırarak anayasal kurallara ve ölçütlere uyma eğilimlerini arttırdığından, huku- kun üstünlüğüne de katkı sağlar. Ama bazı mahkemeler bunun da ötesinde, daha toplumsal dönüşümcü bir niyetle anayasal hakları korumaktadırlar. Bangladeş Yüksek Mahkemesi'ne göre "eğer adalet her yurttaş için aynı şekilde ve aynı kolaylıkta ulaşılabilir olmazsa o ülke- de hukukun üstünlüğünden bahsedilemez. Eğer adalete erişim sadece varlıklılara, avantajlı ve güçlü kesimlere tanınmış bir hak ise sosyal haklardan yoksun kimselerden hukuka saygı duymaları beklenemez, dolayısıyla böyle bir toplumda yoksul kişilerin yasaları karşılırlarına alması doğal kabul edilmelidir. Adaletle eşit erişim olanakları hukukun üstünlüğünün korun- masının vazgeçilmez unsurudur."³¹ Mahkeme başka bir davada da hukukun korunmasının "varlıklı ya da yoksul, herkesin elinde"³² olması gerektiğini belirtmiştir. Gerçekten de Bangla- deş'te Mahkeme kamusal yarar davalarının Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin kör bir taklidi olarak değil, Bangladeş'in kendi anayasal tarihinin ve siyasal kültürünün bir gereği olarak kabul edildiğini defalarca vurgulamıştır. Kamusal yarar davaları Bangladeş'te toplumsal ege- menlik duygusu, devrimci anayasalcılık anlayışı ve Bangladeş ulusunun sosyalizme özverili bağlılığının ortak bir sonucu olarak benimsenmiştir:

Bangladeş halkının Anayasamızın arkasındaki itici gücünü akılda tuttuğumuzda, 102'nci maddeyi yalnızca bireysel hakların bireyler davalarıyla korunmasını amaç- ladığı biçiminde yorumlamak olanaklı değildir. Anayasamız tarafından halk adına yargılama görevini yürütme yükümlülüğü yüklenmiş Yüksek Mahkememizin, Ana-

27 Bkz. *Felix Joseph Mavika v. Dar es Salaam City Commission*. Civil Case No. 316 of 2000 (Tanzanya Yüksek Mah- kemesi, 23 Ekim 2000).

28 *Salley v. Colombo* (Sri Lanka, 2007).

29 *Advocates Coalition for Development and Environment v. Attorney General* (Uganda, 13 Temmuz 2005).

30 *Shelhla Zia v. WAPDA* (Pakistan, 12 Şubat 1994).

31 *Farooque v. Government of Bangladesh*. Writ. Pet. No. 998 of 1994, Civil Action 24 of 1995 (25 Temmuz 1996) (Bangladeş Yüksek Mahkemesi Yüksek Mahkeme Bölümü, 28 Ağustos 1997).

32 *Farooque v. Bangladesh* (Bangladeş, 2001), 48 (*People's Union for Democratic Rights v. Union of India*. 1982 AIR 1473, 1983 SCR (1) 456 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Eylül 1982) davasına atfı yapılmıştır).

yasamızın herhangi bir maddesini yorumlarken ya da herhangi bir yargısal kuramı değerlendirirken odak noktası ve ana kaygısı her zaman Bangladeş halkı olmalıdır.³³

Bu anlayışın kişi yönünden yetki sorununa değen bir yönü bulunmaktadır. “Bu bağlamda bakıldığında” diye devam eden Mahkeme, “anayasamızdaki “zarar gören herkes” kavramını yalnızca tekil bireyleri içerir biçimde yorumlayarak, toplu olarak hareket eden bireyleri ya da örgütleri kapsam dışı bırakmak Anayasamızın ruhuyla bağdaşmaz ... üretim araçlarının ve bölüşümün devlet eliyle yapılmasını öngören [bir Anayasa’nın] yalnızca kişisel zararlara ilişkin bireysel koruma sağladığı düşünülemez.”³⁴

Kamusal yarar ve yaygın dava öğretilerini bir adım daha ileriye götüren bazı mahkemeler, henüz doğmamış kişiler veya doğanın kendisi adına dava açabilme hakkını da tanımıştır. Bu öğretilerin temel amacının kendi haklarını koruyamayanların haklarını korumak olduğu düşünüldüğünde, bu bakış açısı hiç de mantıksız değildir. *Comunidad de Chañaral v. Codeco División el Saldor* kararında Şili Yüksek Mahkemesi bir çiftçinin Chungará Gölü’nün kurutulmasına karşı açtığı davada “çevre kirlenirse ve doğa yok edilirse, gelecek kuşaklar kendi atalarının öngörüsüzlüklerinden zarar görmüş olacaklardır...”³⁵ yorumunu yapmış ve çiftçinin bu davayı açmaya kişi yönünden yetkili olduğuna karar vermiştir. *Minors Oposa* davasında bu kez Filipinler Yüksek Mahkemesi, anayasal hakların önemi kadar, buna kapı açan Şili yasalarından da güç almış olsa da bireylere gelecek kuşaklar adına dava açma yetkisi veren kuşaklararası kişi yönünden yetki hakkını tanımıştır. Mahkeme’ye göre “henüz 1987 Anayasası yürürlüğe girmeden önce dahi “günümüzde yaşayan ve gelecekte yaşayacak Filipinlilerin toplumsal, ekonomik ve diğer ihtiyaçlarını sağlama” görevi yükleyen bazı yasalarımız, günümüz Filipin halkının ve gelecek kuşaklarımızın “çevresel haklarına” özel önem verdiklerini açıkça göstermekteydiler.” Mahkeme şöyle devam etmiştir: “Yasalarımız her kuşağa, gelecek kuşakların haklarının teminatı ve koruyucusu olma görevi yüklemiştir.”³⁶

Etkililiği tartışmalı olsa da kuşaklararası olarak dava açma olanağı uzun vadeli ve birikimli çevresel zararlarda ve özellikle gelecek kuşakların geriye dönülemez ve onarılamaz zararlara karşılaşılabileceği çevresel bozulmalarda oldukça yararlı olabilir.

Bazen kuşaklararası kişi yönünden yetki kuralları tanınması uluslararası tanınmadan daha az tartışmalı bile olabilmektedir. Bazı çevresel bozulmaların etkileri bölgesel olmak-tayken, bazılarında ise zararlar uluslararası sınırları aşmakta, dolayısıyla yerel mahkemelerin ve anayasa mahkemelerinin zarar üzerindeki yetkilerini sınırlamaktadır. Bu özellikle, iklim değişikliği gibi, etkileri yalnızca zamana değil tüm dünyaya yayılan ve yalnızca birey-leri değil, bitki ve hayvan örtüsünü ve kaçınılmaz olarak çevrenin kendisini de tehdit eden sorunlarda daha da belirgindir. Ama uluslararası kişi yönünden yetki kuralları da eğer temel amaç olan çevrenin korunması siyasi ya da başka yollarla gerçekleştirilemiyorsa, gayet akla uygundur. Bu uluslararası talepler belki uluslararası yargısal kuruluşlarda da dillendirilebi-

33 *Farooque v. Government of Bangladesh* (Bangladeş, 25 Temmuz 1996).

34 *a.g.e.*

35 Kravchenko and Bonine, *Human Rights*, 70; ayrıca bkz. *Pedro Flores et al. v. Codelco* (Şili), 260, ya da *Pedro Flores y Otros v. Corporacion Del Cobre* (Şili), 260.

36 *Minors Oposa*, 191 (Filipinler, 1993).

lir fakat yalnızca çok sınırlı sayıda konu uluslararası hukukun konusu haline getirilmiş ve uluslararası mahkemeler yalnızca bu konuları incelemek üzere yetkili kılınmışlardır; çoğu durumda, çevresel davacılar için, sorun ulusal sınırları aşıyor olsa da tek başvuru yolu ulusal mahkemelerdir.

Kişi yönünden yetki, zarar kavramının tanımıyla da doğrudan ilişkilidir: Kişi yönünden yetki kurallarında eşiği düşürmek kaçınılmaz olarak zarar kavramını da daha geniş yorumlamayı gerektirir. Bir davacının mülkiyet ya da sağlık hakkı, herhangi bir şekilde davalının çevresel kirliliğinden dolayı zarar gördüğünde kişi yönünden yetki çoğu zaman açıktır çünkü verilen zarar herhangi bir ilk derece mahkemesi tarafından kolayca saptanabilir. Ancak akarsu ve ormanların eskisi kadar iyi durumda olmadığına, eskiden içilebilir bir su kaynağının artık kirlenmiş olduğuna ya da eskiden ekilebilir olan binlerce dönümlük bir arazinin artık çölleştiğine ilişkin bir davada davacının kişi yönünden yetkili olduğuna karar vermek daha çetrefilli olabilir. Bu gibi yaygın davalar daha fazla sayıda ve daha çeşitli türde davacılar mahkeme kapılarını açtığı gibi, mahkemelerce daha fazla sayıda ve türde etkinin de “zarar” olarak kabul edilmesini gerektirebilir.

SORUMLU KİM?

DOĞRU DAVALIYI BELİRLEMEK

Çevresel anayasal davalarda davacılar açısından kişi yönünden yetki aşılması gereken en önemli eşiği oluştururken, davalılar ise mahkemenin davanın esasına girmemesi için çeşitli yollar denerler. En yaygın stratejilerden birisi, davalının dava konusu zarardan sorumlu tutulamayacağı iddiasıdır.

En basit anayasal davalarda davalılar, her biri anayasal emirlere uymak zorunda olan -genellikle yürütmenin bir birimi, daha az rastlansa da yasama organı ve hatta bazen de bir mahkeme gibi- kamu organlarıdır. Kamu görevlisinin ihlal iddiasının konusu işlemde uygulayıcı, kural koyucu, ruhsat verici ya da piyasada aktif bir kuruluş gibi rollerden hangisinde olduğu, tüm durumlarda anayasayla bağlılık aynı şekilde devam ettiğinden çoğu zaman dava açısından belirleyici değildir. Federal sistemlerde yerel (eyalet hükûmeti ya da bölgesel hükûmet) hükûmet de merkez otoritelerin yerine ya da bunların yanında sorumlu olabilir; bu durum, özellikle suya ilişkin uyuşmazlıklarda daha yaygındır çünkü su kaynaklarına ilişkin yönetsel kararlar genellikle yerel hükûmetler ve federal hükûmetin ortak yetki ve görevi olarak tasarlanmıştır.

Bazı anayasal sistemlerde kabul edilmiş olan yatay etki kuramına göre özel kişi ve kuruluşlar da anayasal kurallara uymakla yükümlüdürler ve bu kuralları ihlal etmelerinden ötürü sorumlu tutulabilirler. 2008 Kosova Anayasası “[h]er kişi ve kurumun anayasada yer alan hükümlere tabi olduklarını”³⁷ belirtmiştir. Daha da ileriye giden Türkiye Anayasası ise “çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek” görevlerinin,

37 Kosova Cumhuriyeti Anayasası, madde 16(4).

“Devletin ve vatandaşların” görevi olduğunu düzenlemiştir.³⁸ Bu düzenleme, yargı tarafından söz konusu hükümlere aykırı davranan özel kuruluşların da anayasaya uyuma zorlanabilecekleri anlamına gelir.

Diğer durumlarda ise yatay etki, çevresel değerlerin anayasal öneminden yola çıkılarak türetilir. Kolombiya’da Anayasa Mahkemesi, sahip olduğu domuz çiftliği, komşularına rahatsızlık veren bir kişinin özel mülkiyetini ilgilendiren bir davada bu kişinin, çevrenin korunmasına ilişkin anayasal kurallara uymak zorunda olduğunu belirtmiştir. Mahkeme’ye göre her birey, evine dışarıdan müdahale edilmemesini ve özel mülkiyetini dilediği gibi kullanmayı isteme hakkına sahip olmakta beraber; bu hak, ticari faaliyetlerle komşuların haklarına dilenildiği gibi saldırıda bulunulmasına izin vermez.³⁹ Söz konusu dava, belediye aleyhine açılmış ve karar devlet yetkililerini bağlar biçimde (belediye yetkililerine söz konusu ticari faaliyeti durdurma emri verilmiştir) verilmiş olsa da doğal olarak verilen karardan aslen söz konusu çiftliğin sahibi etkilenmiştir. Başka bir davada Kolombiya Mahkemesi, su ve kanalizasyon işleri yapan bir şirketin, çevrede yaşayanlarda hastalıkların baş göstermesine sebep olan bir kanalın temizlenmesi için en yetkili yolların aranması amacıyla devlet görevlileriyle iş birliği yapmasına hükmetmiştir.⁴⁰ 1980’ler boyunca Hindistan Yüksek Mahkemesi “ticari hayatta insan haklarına saygıyı ve sosyal bilinci geliştirmek amacıyla” Anayasa’nın bağlayıcılığının sınırlarını genişletmeye çalışmıştır. Mahkeme’ye göre “bu genişletmenin amacı ticari faaliyetleri zorlaştırmak değil, insan hakları yargısının etkinliğini arttırmaktır.”⁴¹

Anayasal yükümlülüklerin yatay etkisinin varlığının kabul edilmesi, çevresel davalarda çok yararlı olabilir çünkü mahkemelerin bir özel sektör kuruluşunun sorumluluğunu kabul etmesi, devlet kuruluşlarının sorumluluğuna gitmesinden daha kolay olabilir. Bunun birinci nedeni, erkler ayrılığı ilkelerinin, hükümet organlarını yargıdan korumaya olan eğilimlerinden kaynaklanmaktadır. İkinci neden ise, çoğu davada özel kuruluşların eylemlerinden (ormanların kesilmesi ya da madencilik gibi) kaynaklanan çevresel zararlar, bu eylemlere izin veren ya da engellemekte ihmali olan devlet görevlilerinin bu eylem veya eylemsizliklerinden kaynaklı zararlara göre daha doğrudan zararlar olmalarından ileri gelir. Aynı doğrultuda zararların giderimi konusunda da mahkemeler, davalıların özel kuruluşlar olduğu davalarda giderim yükümlülüklerine daha kolay karar verebilmektedirler. Bunun da nedeni olarak, hükümet organlarının yürütmenin yargı dokunulmazlığı gibi sebeplerle korunuyor olmasının muhtemel olması ve her halükârda yürütmenin, yargı kararlarını uygulama konusunda daha az istekli olması gösterilebilir.

38 Türkiye Cumhuriyeti Anayasası, İkinci Kısım, Üçüncü Bölüm, madde 56 (“Herkes sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Çevreyi geliştirmek, çevre sağlığını korumak ve çevre kirlenmesini önlemek Devletin ve vatandaşların ödevidir.”).

39 *Maria Elena Burgos v. Municipality of Campoalegre. Sentencia T-095/97* (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 27 Şubat 1997).

40 *Sentencia T-724/11* (Kolombiya Yüksek Mahkemesi, 2011).

41 *M.C. Mehta v. Union of India* (Hindistan, 1987) (Dumanlı sülfirik asit sızıntısıyla ilgili bu davada Mahkeme Amerikan devlet faaliyeti öğretisini (“state action doctrine”) reddetmiş, ancak somut davadaki zaman ve bilgi kısıtlılığı nedeniyle şirkete karşı açıkça bir yükümlülük öngörmemiştir.)

ZAMANLAMA: DAVA NE ZAMAN AÇILMALIDIR?

Geleneksel olarak anayasal ihlaller, davalının eylemleri, belirli bir kişinin ya da topluluğun anayasal haklarına yönelik, tanımlanabilir bir zarar verildikten *sonra* gerçekleşir. Çevresel zararlarda ise davanın ne zaman açılacağına karar vermek oldukça zor olabilir. Bu zorluk hakkın tanımlanmasındaki güçlüklerden de kaynaklanıyor olabilir: Sağlıklı çevre hakkı, hükûmetin “doğayla uyum içinde olmayan” bir politika benimsediği an ihlal edilmiş olur mu? Yoksa çevreye zarar veren açık bir eylemi -akarsuyun kirletilmesini ya da ağaçların kesilmesini- beklemek mi gerekir? Zarar gerçekleşmeden, hükûmetin zarara yol açacak eyleme izin ya da ruhsat vermiş olması yeterli midir? Yoksa zararın açıkça belirlenip ölçülenebilir olması mı gerekir? Çoğu mahkeme, dava açılabilmesi için davalının şu ya da bu şekilde eyleme geçmiş olmasını beklemekte, birçok mahkeme bundan daha da fazlasını aramaktadır.

Bu sorular, kişi yönünden yetki sorunuyla da yakından bağlantılı olabilir. Geleneksel kişi yönünden yetki kuralları güncel bir zararın ya da çok yakın bir zarar tehlikesinin kanıtlanmasını gerektirir; mahkemeler, kurgusal ya da varsayımsal zarar iddialarını kabul etmezler çünkü kurgu zararlar ve zarar öngörülleri belirli bir davalının sorumluluğuna gitmek için yetersizdir. Dava açıldığı anda davalıyı suçlamak için bir zarar yoktur ve tahmini zararlar son derece soyuttur: Davacı gerçekten hastalanacak mıdır? Şiddetli olarak mı? Tedavisi ne kadar tutacak ve ne kadar sürecektir? Kişi yönünden yaygın yetki kuralları benimsendiğinde de davacı gruplar açısından topluma verilecek sağlık zararlarının ne kadar geniş bir alana yayılacağı ve ne şiddette etkili olacağına dair önceden sunulacak iddialar ve tahminler yalnızca birer öngörü niteliğinde olacaktır. Bu nedenle mahkemeler, davacının güncel bir fiziksel zararını kanıtlayamadığı davaları görme konusunda gönülsüzdürler. Bu sorunlar *gelecekte gerçekleşecek zararlara* dayanarak açılan mülkiyet, yaşam, onur ya da başka insan haklarına dair davalarda da gündeme gelebilir.

Çevreye verilen zarara ilişkin davalarda mahkemeler -bireylere ya da topluluklara verilen zararlara ilişkin davalardan farklı olarak- zararlar gerçekleşmeden önce müdahale etme gerekliliğini kabul etmiş, hatta çoğu mahkeme, çevresel zarar tehdidinin var olmasını yeterli bulmuştur. UNESCO Dünya Mirası Listesi’nde bulunan bir alanı tehdit eden eylemlere ilişkin bir davada Arjantin Mahkemesi (başka bir davada oluşturduğu) içtihadını tekrarlayarak “çevreye verilen zararlar yirmi birinci yüzyılın en önemli konusudur. Çevreye verilen zararların onarımı hemen hemen hiçbir zaman olanaklı olmadığından, çevresel bozulmaların önlenmesi için bir araya gelmek tüm insanlığın ortak görevidir” saptamasında bulunmuştur. Mahkeme’ye göre, kimsenin mülkiyet hakkını kullanırken ya da mesleğini icra ederken kamusal sağlığının ya da komşularının yaşamını tehdit etme veya çevreye zarar verme hakkı bulunmamaktadır.⁴² Türkiye’de bir idari davada mahkeme, “gerçekleşmesi halinde doğrudan veya çevrenin bozulması ile dolaylı olarak insan yaşamını etkileyeceği kesin olan”⁴³ bir şirketin altın işleme ruhsatını henüz işletme faaliyete geçmemiş olduğu hâlde iptal etmiştir. Çevresel hakları benimseyen birçok mahkeme, gerçekleşmesi hâlinde insanlar ya da doğa

42 *Expediente*: - 6706-2009 (Arjantin, 2010).

43 *Senih Özay* (Türkiye, 1997).

için geri dönülemez yıkıcı etkileri olacak zarar tehlikelerinde, zararın gerçekleşmesini beklemekten dava edebilmenin önünü açan ihtiyat ilkesini zımnen ya da açıkça kabul etmiştir.

Bazen çevresel davaların açılmasında geç kalınmış olunabilir. Bu durum, özellikle çöp boşaltımı ya da madencilik gibi faaliyetlerin bölgedeki kanser oranını arttırdığının sonradan fark edilmesi gibi çevresel zararların, zarar ortaya çıkarken bilincinde olunmayan durumlar da geçerlidir. Böyle durumlarda mahkemeler bu iddiaları kabul etmek konusunda temkinlidirler çünkü ihlalin kanıtları dağılmış ya da kaybolmuş veya davalı şirket sorumluları saptamayı zorlaştıracak biçimde el değiştirmiş ya da zararın zamanaşımı süresi geçmiş olabilir.

ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞA ÖZGÜ DİĞER USUL ZORLUKLARI

Birçok anayasa mahkemesi ve diğer yüksek mahkemeler, başka usul kurallarını da çevresel hakların dava edilebilmesini kolaylaştırmak adına esnetmektedirler. Bu esnek yorumlar genellikle anayasalarda, yasalarda ya da başka düzenleyici belgelerde yer alıp alması fark etmeksizin tüm çevresel haklara uygulanmaktadır.

Örneğin, Filipinler’de Çevresel Haklar İçin Usul Kuralları, kanıt yönünden ihtiyat ilkesini açıkça kabul etmiştir: “İnsan faaliyeti ile çevresel etki arasında bilimsel kesinlik içeren bir ilişki kurulamadığında mahkeme, önündeki davada ihtiyat ilkesini uygulayacaktır. Kuşku durumunda, bireylerin dengeli ve sağlıklı çevre hakları lehine karar verilecektir.”⁴⁴ *Kurallar* ayrıca çevresel davalarda sunulabilecek kanıt yelpazesini de geniş tutmaktadır: “Çevresel davaya konu doğal yaşam, doğal yaşam benzeri ya da türevleri ortamlar, orman ürünleri ya da madenler üzerindeki olaylar, eylemler ve işlemlerin kanıtlanması amacıyla çekilen fotoğraf, video kaydı ya da benzeri kanıtlar, bu kanıtları elde eden, elde edilmesi sırasında orada olan ya da bu kanıtların doğruluğu hakkında tanıklık yapmaya yetkin biri tarafından gerçekleştirildiği doğrulanmak kaydıyla kanıt olarak sunulabilir.”⁴⁵ Bunun sonucu olarak, açıkça belirli bir zarar ortaya konulamamış olması, eyleme ilişkin dava açılması ve ihlal bulunması olanağını ortadan kaldırmaz. Kolombiya Mahkemesi de bu konuda duyarlı görünmektedir: Mahkeme, anayasal çevre haklarının dar yorumlanması durumunda ortaya çıkabilecek olumsuz etkileri, zararları ve riskleri vurgulayarak, çevreye zarar vermek için kullanılabilecek malvarlıklarına zarar hakkında bilimsel bir kesinlik olmasa dahi geçici olarak el konulabilmesine olanak veren birtakım usul kurallarını onaylamıştır. Bu usul kuralları, yetkililerin çevreyi korumak için gerekli önlemleri almasını sağlayacaktır.⁴⁶ Güney Asya’da da bu ilke geniş ölçüde kabul edilmiştir: Sri Lanka’da bir davada mahkeme, madencilik ile uğraşan bir şirketin çevresel etki raporu yayımlamasına hükmetmiştir. Kararın gerekçesinden bir bölüm şu şekildedir: “Çevre, planlanan eylemlerden kaynaklanacak kirliliklerden yıkıcı ölçüde etkilenmeyecek olabilir fakat çevresel kirliliklerin azaltılması için önlemler, çevreyi üstesinden gelinemeyecek ölçüde kirletip kirletmediği önemli olmaksızın, her zaman alınmalıdır.”⁴⁷

44 Filipin Kuralları, bölüm 5, kural 20, fıkra 1.

45 a.g.e., kural 21.

46 *Expediente D-8019* (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010).

47 *Bulankulama and Six Others v. Ministry of Industrial Development and Seven Others*. S.C. Application No 884/99 (F.R.) (Sri Lanka Demokratik Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi); ayrıca bkz. *Vellore Citizens’ Wel-*

Çevresel haklara verilen bu önem bazen başkaca usul kurallarının göz ardı edilmesini gerektirebilir. Arjantin Mahkemesi, bir madencilik şirketinin faaliyetlerinin çevreye zarar vermeyeceğini ispat etmek için açtığı davada “eski ispat yükü kurallarını” bir kenara bırakmıştır. Mahkeme, çevresel zararlar sıklıkla kesin olarak kanıtlamadığı için, bu tür davalarda olasılığa dayanan (*probabilistic*) kanıtların da kabul edilebileceğini belirtmiştir. Gerçekten de Arjantin’deki yaygın ve toplu haklar anlayışına ilişkin bir bildiride şu saptama yapılmıştır: “Son yıllarda Arjantin’de ispat yükünü davacıya yükleyen geleneksel anlayıştan uzaklaşmayı sağlayan bir teori geliştirilmiştir. Buna göre bir iddianın doğruluğunu kanıtlama yükümlülüğü, iddiayı daha iyi kanıtlayabilecek durumda olana yüklenmektedir. Bu nedenle davacı konumundaki bireylerin hiç kanıt sunmamaları ya da çok az bir kanıt sunmaları yeterli olabilirken (ve yalan söylediklerinde yalan yere yemin suçuyla cezalandırılmıyorlarken), davalı konumundaki büyük şirketler iddiaların aksini kanıtlama konusunda tüm yükü yüklenmektedirler.”⁴⁸

Olasılığa dayanan kanıtların da yeterli görüldüğü bu esnek usul kuralları anlayışı birçok konuda yararlı olmakla beraber, iki nedenle çevresel davalarda daha da yararlıdır. İspat yükünü davacı üzerinde bırakmak, dava maliyetlerini arttırdığından ve çevresel konularda insana ve doğaya verilen zararı kanıtlamak çok güç olduğundan potansiyel davacılar üzerinde caydırıcı etki yaratabilir. İspat yükünü belirli bir derecede esnetmek bu engellerin aşılmasında çok yararlı olabilir. Dahası ispat yükünü bir dereceye kadar davalıya kaydırmak, herhangi bir eylemden dolayı bir zarar doğmayacağını kanıtlamanın, eylemin bir dereceye kadar zarar potansiyeli olduğunu kanıtlamaktan daha zor olduğu düşünüldüğünde, davacının üzerindeki sorumluluğu önemli oranda azaltacaktır. Bu yönleme Ekvador Mahkemele-ri’nde doğanın haklarının korunması amacıyla açılan ve mahkemenin yol yapımının çevreye herhangi bir zarar vermediğini kanıtlama yükümlülüğünü davalı hükûmete yüklediği dava örnek verilebilir.⁴⁹

Başka davalarda mahkemeler çevresel hakların dava edilmesinin önündeki apaçık usul engellerini dahi bertaraf edebilmişlerdir. Uganda Yüksek Mahkemesi, Anayasa’nın davaların devam edebilmesi için bazı usul haklarının göz ardı edilebilmesine olanak veren hükmünü oldukça geniş yorumlamıştır. Mahkeme anayasal şikâyetlerde davalıların 45 gün içerisinde cevap vermesini gerektiren usul yükümlülüklerinin “bireylerin hak ve özgürlüklerinin ihlal edildiği ya da ihlal edilmek üzere olduğu durumlarda uygulanamayacağını” belirtmiştir. Bu dava, eğer hükûmet, şempanzelerin Çin’e ihraç edilebilmelerinin önünü açarsa, bireylerin “temiz ve sağlıklı bir çevre” hakkının ihlal edileceği iddiasına ilişkindi.⁵⁰ Vurgulanmalıdır ki, bu ayrıcalıklara rağmen, dava masrafları hâlâ olası davacılar için en önemli caydırıcı etkenlerden biridir.⁵¹

fare Forum v. Union of India. Writ. Pet. No. 914 of 1991 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 26 Nisan 1996); *Sehlhl Zia v. WAPDA* (Pakistan, 12 Şubat 1994).

48 Mairal, “Collective and Class Actions in Argentina,” 21.

49 *Wheeler*.

50 *Greenwatch v. Uganda Wildlife Authority* (Uganda, 2004) (Miscellaneous Cause No. 15 of 2004).

51 Bazı ülkelerde çevresel konulardaki usul kuralları anayasalarla değil yasalarla düzenlenmiştir. Örneğin Çin Haksız Fiil Yasası, ispat yükünü kirletene yükler. Çin Halk Cumhuriyeti Haksız Fiil Sorumluluğu Yasası, 26 Aralık 2009,

SAVUNMA VE SINIRLAMALAR

Federal ve eyalet mahkemeleri arasındaki yetki paylaşımından kaynaklı sınırlar gibi yargı yetkisindeki birtakım sınırlar, çevresel davaların görülmesinin önünde engel olabilmektedirler. Bu yetki sınırları aşıldığında ve mahkemeler yargılamaya yetkili olduklarını kabul ettiğinde de diğer anayasal davalarda geçerli savunmalar ve sınırlamalar, çevresel davalar için de geçerlidir. Devlet ve devlet-dışı kurumlar alışıldık olgusal (dava konusu eylemi kendilerinin gerçekleştirmedikleri, ya da söz konusu zarara kendi eylem veya ihmallerinin neden olmadığı gibi) ve hukuksal (eylem veya ihmallerinin anayasada yer alan herhangi bir yükümlülüğe aykırı olmadığı gibi) savunmalarda bulunabilirler. Hukuksal savunmalar, özellikle çevre haklarının devlet politikasına ilişkin talimat niteliğinde hükümler arasında düzenlendiği, dolayısıyla usulen yargıya taşınması olanaklı olmadığı anayasal düzenlerde daha da yerindedirler. Ancak, daha önce de gördüğümüz üzere bazı mahkemeler bu engeli, yaşama veya sağlık hakkı gibi dava edilebilir diğer haklardan çevresel hakları türeterek aşabilmektedirler.

Çoğu anayasal düzende anayasal haklar sınırsız değildirler ve başka anayasal hakların uygulanmasıyla ilişkili üç durumda sınırlandırılabilirler. İlk olarak, çevresel hak yaşama veya onur hakkı gibi deroge edilemez başka haklarla çatıştığından sınırlandırılabilir. Buna karşın; daha önce de gördüğümüz gibi, mahkemeler çevresel hakları bu haklardan üstün de tutabilmektedirler. Örneğin Kolombiya Mahkemesi engelli bir bireyin bir papağanla tedavilmesine ilişkin bir davada, kişinin sağlık hakkının vahşi kuşların korunmasını gerektiren çevresel çıkarlardan daha önemli olmadığını söylemiştir.⁵² İsrail’de bir mahkeme, yasaya aykırı olarak kurulan bir yerleşim yerindeki yurttaşların suya erişim haklarına ilişkin bir davada “yasalara uyum ve hukuk üstünlüğünün korunması gerekliliği ile, yasaya aykırı davranmış da olsalar bireylerin suya erişim hakları arasında bir denge kurmaya”⁵³ çalışmıştır. Ama bir önceki bölümde açıklandığı üzere mevcut hukuk kuralları ender olarak bu dengenin nasıl kurulacağına ilişkin yol gösterirler.

İkincisi, diğer haklar gibi çevresel haklar da neredeyse her zaman bir sınırlama hükmüne ya da ölçülülük testine tabidirler.⁵⁴ Örneğin Güney Afrika Anayasası’na göre “Haklar Bildirgesi’ndeki haklar yalnızca insan onuru, eşitliği ve özgürlüğüne dayanan demokratik bir toplumda gerekli olduğu ölçüde ve ilgili diğer etkenler de dikkate alınarak, kanunla sınırlandırılabilirler...”⁵⁵ Buna göre, Parlamento, insan onuru veya eşitliğini korumak için gerekli ise temel hak ve özgürlükleri sınırlandırabilir. Örneğin, insanların onurlu bir biçimde yaşamalarına yardımcı olacaksa doğal çevreye zarar verebilecek elektrik veya su tesislerinin yapılmasının

www.gov.cn/flfg/2009-12/26/content_1497435.htm, tartışan Tseming Yang and Adam Moser, *Environmental Tort Litigation in China* (2011), <http://digitalcommons.law.scu.edu/facpubs/434>

52 *Sentencia T-608/11* (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2011).

53 Ayrıca bkz. *Abu Masad v. Water Commissioner* (İsrail Yüksek Mahkemesi, 2011) (Su Kurumunun su temin işlemi ölçülülük ve makullük yönünden tartışılmaktadır).

54 Ölçülülük hakkında genel olarak bkz. Barak, A. *Proportionality: Constitutional Rights and their Limitations*. Cambridge Studies in Constitutional Law, 2012.

55 Güney Afrika Anayasası, bölüm 2, madde 36.

önü açılabilir.⁵⁶ Bu, çalışma hakkı ile çevresel çıkarların çatıştığı durumlarda da ortaya çıkabilir. Benzer şekilde, bir anayasa, bu konu hakkında yeterince açık olmasa dahi, çoğu anayasal hak, ölçülülük testine tabidir. Dolayısıyla çevresel haklar, ağır bir gereklilik durumunda bu gereklilikle ölçülü olarak sınırlanabilirler. Niteliği gereği denge kurma işlemini özünde bulunduran çevresel haklarda ölçülülük ilkesi daha da belirgindir: Çevreye zarar verecek olsa da bir ormanda ağaç kesimi yapılmasına, kesimin miktarı gereksinimle ölçülü olduğu sürece izin verilebilir. Örneğin Güney Afrika'daki Mahkeme, sosyoekonomik haklara tüm unsurlarıyla birlikte değerlendirildiğinde "makul" sayılabilecek müdahalelerin yapılabileceğini kabul etmiştir.⁵⁷

Üçüncüsü, özellikle sosyal, ekonomik ve kültürel haklara ilişkin bazı taleplerde mahkemeler, talebin dayanağı anayasal düzenlemenin bireysel bir hak değil, devletin yükümlülüğünü gösteren bir düzenleme olduğunu gerekçe göstererek talebi reddedebilmektedirler. Böyle bir durumda mahkeme, devlet kurumuna çevrenin korunması amacına uygun bir siyaset yürütmesini emredebilir, ancak belirli bir bireyin örneğin sağlıklı bir çevre hakkının ihlal edildiğine karar vermez. Bu, bazen dava açılabilmesini engellerken, diğer zamanlarda ise mahkemenin hükmedeceği giderimin türünü belirler.

Bu durumların üçünde de çevresel haklar başkaca etmenlerin gölgesinde bırakılarak sınırlandırılmış olurlar. Buna karşıt bir örnek olarak ise, bazı mahkemelerin uyguladığı "*in dubio pro natura*" anlayışı verilebilir. Buna göre kuşku durumunda ya da denge eşit kurulduğunda mahkeme, çevresel hakları en iyi koruyacak biçimde karar vermelidir.

Çevresel hakların korunmasını isteyen davacılar mahkemeye girmek ve mahkemede kalmak konusunda birçok zorlukla karşılaşır. Davahılar, davayı düşürmek için tarafların dava yetkileri, zamanlama ya da giderimini istedikleri zararın yeterince kanıtlanamaması gibi birçok iddiayı öne sürme fırsatına sahiptirler. Tüm dünyada bu ve benzeri usul kuralları var olmasına karşın mahkemeler, anayasal çevre davalarında (bu davaya konu eylemlerin insanlara ve çevreye potansiyel etkileri ve çevresel zararların genellikle onarılamaz olması nedeniyle ve bu davalara konu önemli değerleri koruyabilmek adına) bu usul kurallarını değiştirmekte, esnetmekte ve hatta açıkça göz ardı edebilmektedirler. Birçok durumda bu yetkiler anayasanın kendisinden değil, çevresel haklara ilişkin Anglosakson hukukunun genel ilkelerinden türetilmektedir. Ancak mahkemenin davayı görmesinin sağlanabildiği durumlarda dahi zararın giderilmesi ve kararların uygulanabilmesine ilişkin önemli sorunlar bulunmaktadır. Bir sonraki bölüm, bu sorunları ele alacaktır.

56 Bkz. Daly, *Dignity Rights*, 119, 156-7.

57 *Lindiwe Mazibuko and Others v. City of Johannesburg and Others*. CCT 39/09 2009 ZAC 28 (Güney Afrika Anayasa Mahkemesi).

5

ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA GİDERİMLERİN VE GİDERİM YÖNTEMLERİNİN BELİRLENMESİ

Anayasa Mahkememize bireylerin temel haklarını koruma görevi yüklemiştir ve Mahkeme, bu görevin yerine getirilebilmesi için yeni giderim türleri üretme ve farklı giderim yöntemleri belirleme yetkisine sahiptir. Bu anayasal yükümlülüğü ışığında geçmişte de Mahkememiz, özellikle yoksul ve dezavantajlı kesimlerin temel insan hak ve özgürlüklerinin ihlal edildiği durumlarda bu temel hakların korunması ve gereği gibi kullanılması için yeni yöntem ve stratejiler belirleme görevini üstlenmiştir.

Hindistan Yüksek Mahkemesi, Shriram Foods Davası (1987)¹

Çevresel davalar, anayasal davalar içerisinde giderim belirlemesi en zor davalardandır çünkü daha önce de gördüğümüz gibi şu an yaşayan ya da ileride yaşayacak insanlar ve çevre için yaratacağı kısa ve uzun vadeli etkiler gibi bağımlı ve çoğu zaman sürekli hareket hâlinde olan birçok değişken içerirler. Birçok mahkeme, güçlerinin sınırlı olduğunun farkındadır. Mahkemelerin elinde kendi meşruiyetlerinden başka kararlarının yerine getirilmesini sağlayacak herhangi bir güç bulunmamaktadır. Ancak yine de mahkemeler bu hakları benimseyen kararlar vermektedirler çünkü mahkemelerin kararları, devletin diğer organlarıyla ve başkaca kamu ve özel sektör organlarıyla uyum içinde olduğunda, çevresel hakların korunmasının en önemli güvencesi olmaktadır.

Bu bölümde bir çevresel hakkın ihlalinin saptandığı durumlarda mahkemelerce bu ihlalin giderilmesi için geliştirilen farklı giderim türleri incelenecektir. Yukarıda sayılan güçlüklerle karşılaştığında mahkemeler çevresel zararları gidermeye yetecek kadar iddialı; davalılara da

1 *M.C. Mehta v. Union of India and Others (Dumanlı Sülfirik Asit Gazı Davası 3)* 1987 AIR 1086; 1987 SCR (1) 819; 1987 SCC (1) 395; JT 1987(1) 1; 1986 SCALE (2) 1188, www.globalhealthrights.org/asia/m-c-mehta-v-union-of-india-and-ors-oleum-gas-case-3

altından kalkılamayacak bir külfet yüklemeyecek kadar iyi tanımlanmış ve sınırlanmış giderimler belirleme konusunda olağanüstü yaratıcı olabilmişlerdir. Yine de kamusal ya da özel sektör kuruluşları olmaları fark etmeksizin davalılar, bu kararları uygulama zorunluluklarını yerine getirmeyebilmektedirler. Bu bölümün ikinci kısmında, mahkeme kararlarında öngörülen giderim yükümlülüklerinin yerine getirilmemesi konusunu inceleyeceğiz.²

DEVLETLERİN ULUSLARARASI HUKUK ÇERÇEVESİNDE YÜKÜMLÜLÜKLERİ

İnsan hakları kuramından yola çıkılarak geliştirilen ve uluslararası olarak kabul edilen anlayışa göre hem kişisel ve siyasal hak ve özgürlükler hem de sosyal ve ekonomik haklar devletlere en az dört farklı görev yüklerler: Saygı duyma, koruma, geliştirme ve gerçekleştirme görevleri.³ Bu yaklaşım birçok ülkenin çevresel anayasalcılık anlayışına da etki etmiştir. Örneğin Filipinler Mahkemesi devletlerin çevresel haklara ilişkin farklı tür yükümlülükleri olduğunu belirtmiştir: “Anayasamız devlet siyasetinde dikkate alınması gereken unsurlar olarak dengeli ve sağlıklı bir çevre ve sağlık haklarını düzenleyerek birincisini koruma ve ikincisi geliştirme gibi önemli bir yükümlülüğe vurgu yapmıştır...”⁴ Hollanda Anayasası emredici bir dil kullanır. Buna göre “Yetkililer, ülkeyi yaşanabilir tutacak, çevreyi koruyacak ve geliştireceklerdir.”⁵ Ancak, daha önce gördüğümüz üzere bu madde yargı tarafından uygulanabilir değildir. Benzer şekilde ancak daha da vurgulu olarak Bhutan Anayasası çevrenin korunmasına ilişkin güvencelere tüm bir maddeyi ayırmış, bunun yanında çevreyi koruma görevini devletlerle beraber yurttaşlara da vermiştir: “Kraliyet Hükûmeti; (a) el değmemiş doğayı, ülkenin yaşamsal çeşitliliğini koruyacak, muhafaza edecek ve geliştirecek, (b) çevresel kirlenmeleri ve bozulmaları engelleyecek, (c) ekonomik ve toplumsal gelişimi sağlarken dengeli bir çevre ve sürdürülebilir ilkelerini göz önünde bulunduracak, (d) çevrenin sağlığını ve dengesini temin edecektir.”⁶ Daha önce de değinildiği üzere Şili Mahkemesi⁷ ve Türkiye Mahkemesi⁸ de devletin koruma yükümlülüğünü yerine getirmemesinin çevresel hakların ihlali anlamına geleceğini karara bağlamışlardır. Bu kararlar, anayasalarda açıkça bu şekilde bir düzenleme olmadığı durumlarda dahi mahkemelerin bu haklara çok yönlü olarak baktıkları durumlara örnek oluşturur.

Çevresel hakların çok yönlü yükümlülükler öngördüğünü anlatan bu yaklaşım, devletlerin (ve bazen de özel kişilerin) çevresel anayasal haklara gittikçe artan oranda bağlılık göstermelerini gerekir. Yine de bu yükümlülüklerden yalnızca biri dahi tek başına, doğru

2 Bu bölümde yer alan bazı argümanlar şurada da tartışılmıştı: Daly, Erin and May, James “Constitutional Environmental Rights and Liabilities.” *Environmental Liability* 3: 75 (2012); Social Science Research Network (SSRN): <http://ssrn.com/abstract=2221561>.

3 The Social and Economic Rights Action Center and the Center for Economic and Social Rights/Nigeria (Afrika Komisyonu, 2001).

4 *Minors Oposa* (Filipinler, 1993).

5 Hollanda Anayasası, bölüm 1, madde 21.

6 Bhutan Anayasası, madde 5.

7 Trillium.

8 *Senih Özay* (Türkiye, 1997).

mahkemenin elinde, devlet organlarını baskı altına alarak çevreye dair siyasetlerini değiştirmeye zorlayabilir. Örneğin, bir şirkete, bir ormandaki tüm ağaçları kesme ruhsatı veren bir lisans, tek başına “saygı duyma” hakkının ihlali olduğu gerekçesiyle iptal edilebilir.

Bunun ötesinde, devlete çevreyi “koruma” yükümlülüğü veren bir anayasa hükmünden yola çıkarak mahkemeler, devlet organlarından çevreyi koruma adına bir çevresel koruma birimi kurma ya da enerji ve ekonomik kalkınma programlarında çevresel etkileri de göz önünde bulundurma yükümlülüğü yükleyebilirler. Sürdürülemez bir kalkınma, özü itibarıyla çevreyi koruma göreviyle bağdaşmayacağı için “koruma” yükümlülüğü, sürdürülebilirlik için gerekli önlemlerin alınması yükümlülüğünü de içerebilir.

“Geliştirme” yükümlülüğü, yargı organlarına çevrenin yalnızca korunmasına değil, -uzun süredir atık boşaltılan bir bölgenin temizlenmesi, hava ya da suda var olan kirliliğin azaltılması gibi- verili zamandaki çevrenin iyileştirilmesine hükmetme yetkisi de vermektedir.

Ve son olarak temiz çevre hakkına ilişkin “gerçekleştirme” yükümlülüğü, yargıya bireylerin temiz ve sağlıklı bir çevreden yararlanılabilmesi için devlet organlarına gerekli tüm eylemleri alma yükümlülüğü getirebilme olanağı vermektedir. Örneğin devlet organlarından belirli bir bölgeyi ya da akarsuyu doğal kaynak olarak belirleyerek yapılaşmaya kapatması istenebilir ya da kalkınma planlarında belirli bir bölgenin günümüz ve gelecek kuşaklarının yararlanabilmesi için yeşil alan olarak düzenlenmesi gerekli kılınabilir.

Bu yükümlülüklerden her biri yalnızca devletlerin gittikçe artan oranda bağlılık göstermesini sağlamaz, artan oranda kaynak kullanımını da gerektirir. İşte tam da burada yargı gücünün önündeki engeller devreye girer. Alınacak dava sonuçları davanın masraflarına değmediğinde, davacılar dava açmakta gönülsüz olurlar: eğer bir davadan alınabilecek en iyi sonuç “saygı duyma” yükümlülüğü kapsamında verilen ruhsatın iptali ise, bireyler dava açma zahmetine katlanmayabilirler çünkü büyük olasılıkla hükümet gelecek yıl başka bir şirkete ruhsat verecektir. Bireyler, mahkemeden belirli bir çevresel kalkınma planının uygulanmasını emreden bir karar almayı başardıklarında dahi, gelecek yıl bu planın gereğinin yerine getirilmemesi durumunda tekrar dava açabilecek parasal kaynaklara sahip olmayabilir. Çevresel korumaya en çok gereksinim duyulan ülkelerin bazılarında bu korumalar ya siyasi gönülsüzlük ya da maliyetler nedeniyle uygulanamamaktadırlar. Milyonlarca insanın yetersiz barınma ve suya erişim olanaklarıyla yaşamak zorunda kaldığı bir ülkede bir mahkeme, ne kadar istekli olursa olsun hükûmeti “çevreyi koruma ve geliştirmeye” zorlayacak güce ve olanaklara sahip olmayabilmektedir. Anayasal kurallar, yatay etkiye olanak verdiğinde, giderim yükümlülükleri hem kamu kuruluşlarına hem de özel sektör kuruluşlarına yüklenebilir.

GİDERİM ÇEŞİTLERİ

Gelecekteki çevresel zararları engellemek

Çevresel haklara ilişkin en basit davalar, mahkemelerin önlerindeki talepleri çevresel gerekçelerle reddettiği davalardır. Genellikle davacıların mülkiyet haklarına ilişkin birtakım çıkarlarının korunması için açtıkları bu tür davalarda mahkeme, savunma tarafının çevre-

sel çıkarların korunmasına yönelik savunmasını kabul eder ve davacının giderim talebini reddeder. Macaristan Anayasa Mahkemesi, koruma altında olan bir ormanı özel araziye çevirmeye ilişkin bir talebi “fiziksel ve ruhsal sağlığın en yüksek düzeyde”⁹ korunmasını gerektiren sağlıklı çevre hakkını gerekçe göstererek reddetmiştir. Bu tür davaların başarılı olabilmesi için kamu ve özel sektör avukatları çevresel kaygılar uyandıran mülkiyet, ticaret ve kalkınma odaklı plan, proje ve eylemlere karşı tetikte olmalıdırlar. Venezuela’da Yüksek Adalet Mahkemesi’nin bir ormanda madencilik yapılabilmesi için Enerji ve Madencilik Bakanlığı tarafından verilen ruhsatı, çevre üzerindeki olumsuz sonuçlarını gerekçe göstererek iptal ettiği davayı mahkemeye, Madencilik Bakanlığı’nın kendi bünyesindeki ormancılık birimi taşıması.¹⁰

Kararlar

Çevresel davalarda açık ara en yaygın karar türü çevresel bozulmanın durdurulmasını – ve sonra da giderilmesini- gerektiren ihtiyati tedbir kararlarıdır. Kararlar neredeyse sınırsız sayıda biçimlerde ve boyutlarda olabilirler; en kayda değer birkaçına burada değinilecektir.

En doğrudan karar türünde, davalılara çevreye zarar veren eylemleri durdurma emri verilir. Hintli çevre aktivisti ve avukat M.C. Mehta tarafından açılan ve ilk çevresel dava örneklerinden biri olan davada Hindistan Yüksek Mahkemesi, “yaşam, sağlık ve çevre değerlerinin insanlık için deri tabaklamadan daha önemli olduğunu”¹¹ belirterek Ganj Nehri kıyılarındaki deri tabaklama tesislerinin kapatılmasına karar vermiştir. Başka bir davada Mahkeme bir madencilik faaliyetine ilişkin ruhsatı, madenciliğin yapılacağı orman Doğal Kaynakları Koruma Kanunu tarafından madencilik ruhsatının verilmesinden daha sonra koruma altına alınmış olmasına rağmen iptal etmiştir. Mahkeme, kararda “Orman arazisini orman dışında amaçlarla kullanan madencilik faaliyetleri durdurulmalıdır.” demiş ve davalı şirketin tekrar benzer faaliyetlerde bulunabilmesi için merkez hükûmetten ek bir ruhsat alması gerektiğine hükmetmiştir.¹² Benzer olarak Nepal Yüksek Mahkemesi, dizelle çalışan kamyonların Katmandu’ya girmesini yasaklamıştır.¹³ Bangladeş’te de mahkemeler bu karar türünde oldukça etkindirler. Bu türden bir dava serisini Parvez Hassan ve Azim Azfar şöyle açıklamışlardır:

“Hava ve gürültü kirliliğine dair bir kamu yararı davasında Dhaka Yüksek Mahkemesi devlete ait araçlarda benzin ve dizel yakıtlardan vazgeçilerek gazla çalışan motorların kullanılmasına emretmiştir. Aynı kararda 28 Nisan 2002 tarihine kadar otobüs ve kamyonlarda hidrolik kornaların kaldırılmasına karar verilmiştir. Başka bir geniş kapsamlı kararda Dhaka Yüksek Mahkemesi Aralık 2003 yılına kadar iki zamanlı motorların kullanımının durdurul-

9 *Magyar Közlöny*. Case No. 1994/No. 55 (Macaristan Anayasa Mahkemesi, 1994).

10 *Jesus Manuel Vera Rivera v. Ministry of Environment and Renewable Natural Resources* (Yüksek Adalet Mahkemesi, 21 Eylül 1999) www.unep.org/delc/Portals/119/UNEPCompendiumSummariesJudgementsEnvironment-relatedCases.pdf

11 *M.C. Mehta v. Union of India* (Hindistan, 1987).

12 *Samatha v. State of Andhra Pradesh and Others*. No. AIF 1997 SC 3297 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 11 Temmuz 1997), daha sonra *T.N. Godavarman Thintmulkpad v. Union of India and Others*. Writ. Pet. No. 202 of 1995 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 26 Eylül 2008).

13 *Advocate Kedar Bhakta Shrestha v. HMG, Department of Transportation Management* (Nepal, 1999).

ması, dokuz yıldan daha yaşlı triportörlerin izinlerinin iptal edilmesi, yeterli sayıda sıkıştırılmış gaz istasyonu tesisinin inşası ve arabaların trafiğe uygunluk belgelerinin verilmesi için bilgisayar destekli bir sistemin kurulması kararını vermiştir.”¹⁴

Latin Amerika’da mahkemeler yalnızca var olan sorunlara ilişkin değil, gelecekte yapılması planlanan proje ve kalkınma planlarına dair de çevresel çıkarları koruyan giderimler üretmekte son derece istekli olmuşlardır. Şili Yüksek Mahkemesi Bio Bio Nehri üzerine altı hidroelektrik baraj kurulmasını öngören projeyi, çevresel standartlara uygun olmadığını ve çevre ve insan haklarını tehdit ettiğini belirterek iptal etmiştir.¹⁵ Yine *CODEFF v. Ministry of Public Works* davasında Mahkeme Chungará Gölü’nden su çıkarılarak tarım arazilerinde sulama yapılmasını öngören bir projeyi, projenin gerçekleşmesi hâlinde UNESCO tarafından korunan bölgede tuzluluk miktarının artacağını gerekçe göstererek engellemiştir.¹⁶

Latin Amerika’da başka davalarda mahkemeler çevresel bozulmaları durdurmak için gerekli olduğu durumlarda bazı özel mülklerin yok edilmesine karar verebilmiştir. *Donato Furio Giordano v. Ministry of Environment and Renewable Natural Resources* davasında Venezuela Yüksek Mahkemesi yalnızca özel bir mülkün (deniz suyunu kirleten lağım tankları) yıkılmasına karar vermemiş, söz konusu mülkün çevreye verdiği zararı da dikkate alarak ve olağan uygulamanın aksine, mülk sahibine mülkün parasal değerinin dahi ödenmemesine ve zararlarının karşılanmamasına da karar vermiştir.¹⁷ Ekvador Hükûmeti tarafından akarsularda yasalara aykırı altın madenciliği yapılmasının engellenmesi amacıyla açılan bir davada bölge mahkemesi, bir önceki hükûmetin çevrenin korunması için madencilik faaliyetini durdurma ve doğanın haklarını savunma görevini yerine getirmediğini belirtmiş, davayı açan hükûmete, söz konusu madencilik işletmesine maden işletmesinin yıkılması yetkisini vermiş, karardan birkaç gün sonra hükûmet tarafından patlayıcı yardımıyla söz konusu işletme yıkılmıştır.¹⁸

Mahkemeler yalnızca faaliyetlerin durdurulmasına karar vermekle kalmayıp kirletilmiş çevrenin temizlenmesi ya da verilen zararın giderilmesine de hükmedebilmektedir. Bu, çevreye saçılan molozların temizlenmesine karar verilen *Rural Litigation and Entitlement Kendra (RLEK) v. State of Uttar Pradesh* kararında gündeme gelmiştir. Bu kararda Hindistan Yüksek Mahkemesi bir kireçtaşı ocağının kiracılarına “aldıkları ruhsat çerçevesinde yaptıkları madencilik işinden kaynaklanan, maden ocağında ve çevresindeki tüm minerallerin ve molozların temizlenmesi”ni emretmiştir.¹⁹ Mahkeme bu temizlik için kiracılara dört ay süre tanımıştır.

Mahkemeler, önlerindeki dava, çevresel hakların yanında insan haklarını da ilgilendirdiğinde, acil önlemler alma konusunda daha istekli görünmektedir. Kireçtaşı davasında Mah-

14 Hassan and Azfar, “Securing Environmental Rights,” 215, 244.

15 *Pablo Orrego Silva y otros v. Empresa Electrica Pange SA.* (Şili, 5 Ağustos 1993).

16 *CODEFF v. Ministro de Obras Publicas y otros Corte de Apelaciones* (Rica Temyiz Mahkemesi ve Arica Yüksek Mahkemesi, 1985).

17 *Donato Furio Giodano v. Ministry of Environment and Renewable Natural Resources* (Yüksek Adalet Mahkemesi, Venezuela, 25 Kasım 1999).

18 *Wheeler*.

19 *Rural Litigation and Entitlement Kendra (RLEK) v. State of Uttar Pradesh.* AIR 1987, SC 359.

keme “Anayasanın 21. maddesinde güvence altına alınan yaşama hakkı kirlenmemiş sağlıklı bir çevrede, ekolojik denge içerisinde, büyükbaş hayvanları, evleri ve tarım arazileri tehdit altında olmadan ve hava ve suları kirlenmeden yaşama hakkını içerir biçimde yorumlanmalıdır.”²⁰ demıştır. Mahkeme’nin bu davada acil önlem emri vermesinin en önemli nedeni, yerel halkın zarar görme olasılığı olabilir.²¹ Benzer biçimde, *Aurelio Vargas v. Municipality of Santiago* davasında Şili Yüksek Mahkemesi, çevrede yaşayanların sağlığına ilişkin kaygılar nedeniyle, çöp sahasının 120 gün içerisinde temizlenmesine hükmetmiştir.²² İnsana ilişkin zararlar belgelendirilebildiğinde mahkemeler, yalnızca verilen zararın onarılmasına değil zarar gören ya da zarar görmesi olası bireylerin bu zararlarının karşılanmasına da karar verebilir. Açık bir maden ocağından zehirli gazların salınmasına dair bir Kolombiya davasında mahkeme, davacıların “çukuru onarmasına ve bu gazlardan etkilenenlerin geçmiş ve gelecek zararlarını ödemesine” karar vermiştir. Mahkeme, davada kanıtlar yaşamlarını değil sağlıklarını tehdit ettiğini göstermiş olsa da bireylerin yaşama hakkının ihlal edildiğine karar vermiştir.²³

Bazı kararlar ise yalnızca dava konusu eylemin değil, tüm bir devlet politikasının değiştirilmesine hükmettiklerinden erkler ayrılığı tartışmalarını gündeme getirirler. Bazı mahkemeler, hükûmetlerden çevre konularındaki siyasetlerini yeniden yapılandırmalarını istemişlerdir. *Manila Bay* davasında mahkeme, birçok kuruluştan gelecek üç aylık ilerleme raporlarını almak ve değerlendirmek üzere Manila Körfezi Danışma Komitesi adı altında bir komite kurulmasını emretmiştir.²⁴ Bir elektrik şebekesinin çevre üzerindeki olumsuz etkilerine ilişkin bir davada Pakistan Yüksek Mahkemesi –yarışan çıkarları kendisi dengelemek yerine- özel bir teknik danışma şirketi NESPAK’a süreci yönetme görevini vermiştir. Mahkeme’ye göre “elektrik şebekesinin yol açacağı manyetik alanın neden olacağı yaşamsal zararlar görmezden gelinemez. Ancak aynı zamanda endüstriyel ve ekonomik kalkınma için şebeke istasyonlarının inşasının ne kadar gerekli olduğu da göz önünde bulundurulmalıdır.” Hükûmet şebekenin neden olabileceği yaşamsal tehlikeleri yeteri kadar dikkate almadığından, Mahkeme, “NESPAK’a hükûmet tarafından kabul edilen proje, plan, araç ve teknikleri inceleme ve yerel halkta oluşturabileceği sağlık zararlarını raporlama”²⁵ görevini vermiştir. Ayrıca mahkeme hükûmete de ilgili olabilecek bütün bilgileri NESPAK’a göndermesini emretmiştir.²⁶ Son olarak hükûmetin bundan sonra yapacağı benzer projeleri duyurması ve herhangi bir elektrik şebekesi ya da iletim hattı inşa edilmeden önce (yazılı ve sözlü) bütün itirazları değerlendirmesine karar verilmiştir. Bu yükümlülük, “hükûmet tarafından bu ko-

20 a.g.e., 179-80.

21 a.g.e.

22 *Aurelio Vargas y otros v. Municipalidad de Santiago y otros* (Lo Errazuriz Davası) (Şili Yüksek Mahkemesi, 27 Mayıs 1987).

23 Kravchenko and Bonine, *Human Rights*, 70 (Anayasal Sivil ve Zirai Davalar Bölümü tartışılmaktadır), *Castrillon Vega v. Federación Nacional de Algodoneros y Corporacion Autonoma, Regional del Cesar*. Acción de Tutela Case No 4577 (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 19 Kasım 1997).

24 *Manila Bay* (Filipinler, 2008).

25 *Shelila Zia v. WAPDA* (Pakistan, 12 Şubat 1994), para. 16.

26 a.g.e.

nuları değerlendirecek yeni bir komisyon ya da organ oluşturulana kadar sürecektir.”²⁷

Mahkemeler tarafından hükûmetlere, daha önce oluşturulmamış ise, çevresel projeler oluşturma görevi de verilebilmektedir. Aslına bakılırsa, bir görüşe göre çevresel hakları anayasallaştırmanın en önemli yararı, hükûmetlere çevreyi koruma amacına uygun yasal çerçeve oluşturmak için gerekli baskının yapılabilmesine olanak sağlamasıdır.²⁸ Nepal’de Yüksek Mahkeme hükûmete dini, kültürel ve tarihsel değerlere ilişkin ulusal politikaları oluştururken çevresel standartlarla uyumu göz önünde bulundurmasını emretmiştir.²⁹

Sri Lanka ve diğer bazı yerlerde olduğu gibi bazı mahkemeler, yalnızca gelecekte çevresel sorunların daha iyi incelenmesi gibi kapsamı daha sınırlı kararlar vermektedirler.³⁰ Bu kararlardan bazılarında mahkeme tarafından incelemenin zamanı, yöntemi, şekli ve içeriği de belirlenerek hükûmetin bu inceleme yükümlülüğünü yerine getirmemesinin veya geciktirmesinin önüne geçilmeye çalışılır. Sri Lanka davasında mahkeme, hükûmetin “kapsamlı bir keşif ve araştırma yapmadan”³¹ madencilik yapmak için fosfat biriktirme amacıyla bir sözleşme ilişkisine girmesi yasaklamıştır. Mahkeme, kararda araştırmanın içeriğinin bir kısmını detaylıca açıklamış ve araştırmanın Sri Lanka Ulusal Bilim Akademisi’ne ve Ulusal Bilim Vakfı’na danışılarak yapılmasında ve sonuçlarının halka açıklanmasında ısrarcı olmuştur. Her zamanki gibi, Hindistan Yüksek Mahkemesi bu konuda da son derece özenlidir. Mahkeme, uzmanlardan oluşan bir komiteye, oluşturulan projelerin çevresel etkilerini inceleme görevini vererek kamusal katılım sürecini yönlendirmiştir.³² Hindistan Mahkemesi, bir maden alanının temizlenmesine ilişkin en az bir kararında, bu sürece kimlerin katılacağını ve kimlerin katılmayacağını açıkça belirlemiştir: “Bu temizlik kararın yayımlandığı tarihten itibaren dört hafta içerisinde Dehradun Bölge Yargıcı tarafından belirlenecek bir memur, Madencilik Bakanlığı’ndan Bakan tarafından belirlenecek ve Resmî Gazete’de ilan edilecek bir memur ve Dehradun’dan yurtsever bir yurttaşın gözetimi altında lisans sahipleri tarafından gerçekleştirilecektir...”³³ Çöplerden buldukları geri dönüştürülebilir maddeleri satarak geçimlerini sağlayan ötekileştirilmiş halkların haklarını ilgilendiren bir Kolombiya davasında Mahkeme, geri dönüşüm işçilerinin resmî ekonomiye nasıl entegre edilebileceğini belirleyebilmek için, kararı izleyen iki hafta içerisinde bir komite kurulmasına karar vermiş, bu komitede -geri dönüşüm işçileri de dâhil- hangi grupların ve çıkarların temsil edileceğini de belirlemiştir.

27 a.g.e.

28 Boyd, *Environmental Rights Revolution*: Boyd, “Implicit Constitutional Right.”

29 “Sayılan nedenlerle, katı ve etkili tedbirlerin gerekliliği dikkate alınarak, Majestelerinin Hükümet Kabine Sekreterine ilgili organların 1972 tarihli Dünya Kültürel ve Doğal Miraslarının Korunması Sözleşmesi ve Nepal yasalarıyla uyum içinde ve bunlar çerçevesinde çalışıp çalışmadığını denetleme ve ulusal politikalar oluştururken dinsel, kültürel ve tarihsel değerleri dikkate alarak birliği sağlama görevi verilmiştir.” *Advocate Prakash Mani Sharma for Pro Public v. His Majesty Government Cabinet Secretariat and Others* (Nepal, 1997).

30 *Bulankulama and Six Others v. Ministry of Industrial Development and Seven Others*. S.C. Application No 884/99 (F.R.) (Sri Lanka Demokratik Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi), içinde *South Asian Environmental Reporter* 7(2) (Haziran, 2000).

31 a.g.e.

32 Bkz. *T.N. Godavarman Thintmulkpad v. Union of India and Others*. Writ. Pet. No. 202 of 1995. (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 26 Eylül 2008) (ormanların değerlemesi için bir uzman kurulu kurulması öngörülmüştür).

33 *Rural Litigation and Entitlement Kendra (RLEK) v. State of Uttar Pradesh*. No. 1985 AIR 652, 181 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 12 Mart 1985).

Mahkeme'ye göre komite, geri dönüşüm işçilerinin yerel atık yönetimi ekonomisine dâhil edilmesi için bir uygulama planı oluşturacak, geri dönüşüm işçilerinin etkili katılımını sağlayabilmek için gerekli tüm adımları atacaktır. Mahkeme bunlara ek olarak komiteden, yalnızca planın uygulamasına ilişkin değil, aynı zamanda "geri dönüşüm işçilerinin ve ailelerinin haklarının etkin bir biçimde korunmasının ve entegrasyon sürecinin" değerlendirmesinde kullanacağı ölçütlerin neler olduğuna dair de açıklamalar sunan bir raporun yedi ay içinde Anayasa Mahkemesine sunulmasını istemiştir.³⁴ Yine Avusturya'da çevre düzenleme planını ilgilendiren bir davada idare mahkemesi, planın çevresel etkilerine ilişkin uzmanlardan rapor alınmasında ısrarcı olmuştur.³⁵ Bölüm 8'de tartışılacağı gibi bu kararlardan bazıları anayasalarda yer alan usule ilişkin çevre haklarına dayanılarak verilmektedir.

Her bir ülkenin federal devlet-eyalet ilişkilerine bağlı olarak yargı organları arasındaki yetki paylaşımları eyalet mahkemeleri lehine de yorumlanabilir. Filipinler Yüksek Mahkemesi, bir davada yerel organların balık ve mercanları koruyarak anayasanın çevresel değerlerini yüceltme yetkisinin bulunduğunu kabul etmiştir.³⁶

Çevresel anayasal hakları benimseyen başat mahkemeler yalnızca yerel koşulların son derece bilincinde olmakla kalmamakta, kararlarında insani ve çevresel sorunlardan etkilenen bireylerle derin bir duygudaşlık içerisinde olduklarını da yansıtmaktadırlar. Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin en erken tarihli çevresel kararlarından birinde Mahkeme, bir kireçtaşı ocağının geçici olarak kapanmasına ve yeniden açılıp açılmayacağına, açılırsa hangi şartlarda açılacağına ilişkin bir araştırma yapılması gerektiğine karar vermiştir. Ancak Mahkeme, iş yerleri geçici ya da kalıcı olarak kapanan ocak işçilerinin durumunun farkında olduğunu göstermiş, "çevrede oluşturulacak ağaçlandırma ve toprak koruma programında, işçilerin mümkün olan en kısa sürede elverişli koşullarda işe alınmaları"³⁷ konusunda ısrarcı olmuştur.

Başka bir Hindistan davasında Yüksek Mahkeme, çevrede yaşayanların (ve işçilerin) yaşam ve sağlıklarını tehdit eden balast tesislerinin kapanmasına karar vermiş; ancak insanlardan uzakta balast işi yapmak da olanaklı olduğundan, ek bazı arazilerin balast işi için ayrılmasına ve işyeri kapananlara bu alanların tahsis edilmesine karar vermiştir. Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin kararlarında yaygın olduğu üzere Mahkeme, görevli organlara, bu konuyla ilgili ilerleme raporu sunmalarını emretmiş ve süreci izleyebilmek için yeni bir dava tarihi belirlemiştir.³⁸

Ancak Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin açık ara en kapsamlı çevresel davası *Godawarman* davasıdır. 1995'te T.N. Godawarman Thirumulpad isimli yurttaş Nilgiris ormanında

34 *Sentencia T-291/06*, 96 (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 23 Nisan 2009).

35 1 Mart 1989 tarihli karar. *Verwaltungsgerichtshof (VGH) V 25/88* (İdare Mahkemesi).

36 *Tano v. Socrates*. G.R. No. 110249, 278 S.C.R.A. 154 (Filipinler Yüksek Mahkemesi, 21 Ağustos 1997); ayrıca bkz. *Social Justice Society v. Atienza*. G.R. No. 156052, 517 S.C.R.A. 657 (Filipinler Yüksek Mahkemesi, 7 Mart 2007), yeniden değerlendirme 545 S.C.R.A. 92 (Filipinler Yüksek Mahkemesi, 13 Şubat 2008) (anayasal çevre yükümlülükleri bağlamında yerel yasama ve yürütme organlarının sorumluluğu üzerine).

37 *M.C. Mehta v. Union of India and Others*. 1991 SCR (1) 866 1991 SCC (2) 353 JT 1991 (1) 620 1991 SCALE (1) 427 at 4.

38 *a.g.e.*

yasalara aykırı olarak yapılan ağaç kesimi faaliyetlerinin engellenmesi için bir başvuruda bulunmuştur.³⁹ Mahkeme kendisini taleple sınırlamak yerine davayı yeni bir ulusal orman politikası geliştirmek ve denetlemek için kullanmış, 10 yıldan daha fazla süredir devam eden ve 800'den fazla ara karar verilen devamlı bir dava haline getirmiştir. Mahkeme öncelikle “merkez hükûmetten açıkça bir izin almadan yapılan kerestecilik ve madencilik gibi ormana zararlı faaliyetlerin derhal durdurulması” kararını vermiş ve geçici de olsa, derhal tüm ülkenin ormanlarında ağaç kesiminin durdurulmasını emretmiştir. Mahkeme bununla da yetinmemiş; tartışmalı da olsa yeni bir ormancılık politikası geliştirerek yasama organının yerine geçmiş, “yasadışı madencilik faaliyetleri yapıldığına ilişkin yapılan çok sayıda şikâyetin araştırılmasına” hükmederek de yürütme adına karar vermiştir. Bazıları bu kararı “Mahkeme ulusal ve yerel ormanların korunması, kereste fiyatları, kereste taşınması, kerestecilikte ruhsatlandırma, orman kaynaklarının yönetimi ve orman hukukuna ilişkin emirlerinin uygulanması konusunda kendi kendisine yetkiler tanıyarak merkez ve eyalet hükûmetlerinden kendini tamamen soyutlamış ve bu sorunlarda kendi kendisini bir yönetici, bir müfettiş olarak atamıştır”⁴⁰ şeklinde eleştirmişlerdir. Mahkeme’nin ciddi bir ormancılık politikası geliştirilmesi ve uygulanması konusundaki isteği ve bu gerekliliği tanınması övgüye değer olmakla birlikte, merkez ve eyalet hükûmetlerine gereğinin yerine getirilmesini emretmek yerine sorumluluğu kendisi alarak bu işi üstlenmesi eleştirilmiştir. Rosencranz ve diğerlerinin açıkladığı üzere “*Godawarman* davasında Mahkeme kereste kesimini ve taşınmasını yasaklayarak ve [Yetkili Merkez Komite]’yi kurarak yasamanın yerine geçmiştir. Yine verdiği kesin ve apaçık emirler ve kanunu kendine özgü yorumuyla da idari rol üstlenmiştir.” Eleştirenlere göre bu kararı nedeniyle Yüksek Mahkeme, ulusal orman politikalarında “sorumlu ve bağımsız bir siyasetin gelişimini kısıtlamıştır.”⁴¹

Bu karar, dava konusunun ülke boyunca bölgeden bölgeye değişen sonuçları olan ve yalnızca ekonomik büyüme ve kalkınmayı değil, çevrede yaşayanların insanların haklarını da ilgilendiren geniş çaplı ve karmaşık bir sorun olan orman politikaları düşünüldüğünde daha da sorunlu görünmektedir.

Yine gelmiş geçmiş en kapsamlı giderim kararlarından birinin verildiği başka bir çevre davası, Arjantin’in Matanza-Riachuelo nehir yatağına ilişkindir. 2008’de Arjantin Yüksek Mahkemesi ülkenin en çok kirletilmiş nehir yatağının temizlenmesi talebiyle 44 şirket ile yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde birtakım hükûmet organları aleyhine açtıkları davada talebi kabul etmiştir (*Mendoza Beatriz Silva et al. v. State of Argentina et al.*).

Bir değerlendirmeye göre:

“Matanza-Riachuelo nehir yatağı hem çevresel hem de toplumsal bir felaketi yansıtmaktadır. Birçoğu içilebilir su, kanalizasyon, uygun sağlık tesisleri ve konaklama olanaklarından yoksun gecekondu sakinleri olmak üzere yaklaşık 4,9 milyon insan

39 Rosencranz, Armin, Edward Boenig, and Brinda Dutta. “The *Godawarman* Case: The Indian Supreme Court’s Breach of Constitutional Boundaries in Managing India’s Forests.” *Environmental Law Reporter* 37 (2007): 10032.

40 a.g.e., 10033.

41 a.g.e., 10038.

burada yaşamaktadır. Buradaki çevre kirliliği açık hava atık dolguları, yasalara aykırı lağım borularından boşaltılan lağım suları ve sanayi kaynaklı zehirli atıklar gibi birçok farklı etkenden kaynaklanmaktadır. Çevredeki birçok gecekondu nehirde taşan kirlı sular nedeniyle sel baskınlarına uğramaktadır. Bölgedeki sanayi kuruluşları günümüz standartlarıyla uyum sağlamakta yetersiz ya da isteksizdirler ve günü geçmiş teknikler kullanmaktadırlar. Nehir yatağında tehlikeli düzeyde arsenik, krom, cıva ve kurşun olduğu saptanmıştır. İnsanlar ishal, solunum sorunları, deri hastalıkları, kanser, alerji ve anemi hastalıkları yaşamaktadırlar. Çevrede yaşayanların bazılarında alınan kan örneklerinde kaygı verici düzeyde kurşuna rastlanmıştır.”⁴²

Yüksek Mahkeme’nin verdiği karar hükûmetin tüm birimlerine ve nehir yatağının bu korkunç durumuna katkıda bulunan bazı özel kuruluşlara sorumluluklar yüklemiştir. Mahkeme, nehir yatağının temizlenmesinin yıllar süreceğinin ve birçok farklı kuruluşun iş birliği ve özverisini gerektirdiğinin farkındadır ve bu karardan hemen sonra Arjantin Meclisi temizleme işlemini düzenlemek ve gerçekleştirmesi için gerekli ödeneği sağlamak için bir plan geliştirmiştir. Buna karşın, temizlik işleminin gidişatı çok yavaş olmuştur. Bir rapora göre “Bir çevresel yönetim planı vardır ama buna ilişkin çok fazla şey yapılmamıştır ve nehir hâlâ kirlenmektedir. Yüksek Mahkeme bu kararın uygulanmasındaki sorunları görerek ilk karardan sonra pek çok tamamlayıcı karar vermiştir. İlk karardan sonra da devamlı olarak yapılan bu yargısal denetim, kararın gereğinin yerine getirilmesi için yapılan işlemleri hızlandırıyor görünmektedir.”⁴³ Her durumda yargının müdahalesi uyarıcı etki yapmaktadır: Chr. Michelsen Enstitüsü’ne göre bu davanın birçok olumlu etkisinden bahsedilebilir: kararın gereğini yerine getirmek için hükûmet yeni politikalar geliştirmek zorunda kalmış ve nehir yatağı konusunda yargı yetkisine sahip özgün bir kurum kurmuş; sivil toplum kuruluşları kararın uygulamasını izlemiş ve karara uyum ve denetimin artırılması için baskı yapmış; tüm bunlar çevresel adaleti hükûmetin programına ve kamunun bilincine işleyerek Arjantin’de ve başka ülkelerde çevresel sorunlarda kamusal bilinci arttıran bir örnek teşkil etmiştir.”⁴⁴

Manila Bay davasında Filipinler Yüksek Mahkemesi on iki adımlık kapsamlı bir karar vermiş, kararda yalnızca ulaşılmak istenen sonuçları saymamış, bu sonuçlara ulaşmak için atılacak adımları da belirlemiştir.

Mahkeme, hükûmet organlarının yapması gereken toplantıları, lağım tesislerinin yeterliliğini belirlemek için yapılacak araştırmaları, çevre yasalarını ve düzenlemelerini ihlal edenlerin saptanması gerekliliğini, ruhsat vermek için aranacak nitelikleri ve daha birçok şeyi kararında kendisi belirlemiştir. Mahkeme ayrıca Eğitim Bakanlığına “tüm seviyelerdeki okulların müfredatlarına çevre kirliliği, atık yönetimi, çevresel koruma ve benzeri konularda dersler ekleyerek dengeli ve sağlıklı bir ekosistemin önemini ve bu konuda kendilerine dü-

42 Staveland-Saeter, Kristi. “Can Litigation Clean Rivers? Assessing the Policy Impact of ‘the Mendoza Case’ in Argentina.” CHR Michelsen Institute. *CMI Brief* 11(3) (Mayıs 2012), www.cmi.no/publications/file/4467-can-litigation-clean-rivers.pdf

43 a.g.e.

44 a.g.e.

şen görevleri öğrencilerin ve onlar aracılığıyla aile ve arkadaşlarının akıllarına ve kalplerine aşılama” görevini vermiştir.⁴⁵ Bu gerekliliklerin pek çoğu yasalarda ve diğer düzenlemelerde de yer alıyordu, ancak Mahkeme, bu davada bu hükümleri uygulayarak can vermiş, anayasal temiz çevre hakkını korumuştur.

Filipinler Yüksek Mahkemesi giderimler arasında halkın konu hakkında devamlı olarak bilgilendirilmesini de şart koşan tek mahkeme değildir. Dhaka şehrindeki hava ve gürültü kirliliğine ilişkin çok önemli bir davada Bangladeş Yüksek Mahkemesi hükûmete, karardan doğan yasal yükümlülükleri ve “yasaklanan korna türlerini 30 gün geçtikten sonra hâlâ kullanan sürücülere karşı alınan cezai tedbirleri”, “basılı ve elektronik basın yoluyla” yayımlama emrini vermiştir.⁴⁶ Dizel motorların devlet mülkiyetindeki araçlardan ve diğer toplu taşıma araçlarından kaldırılmasına hükmedilen kararda Mahkeme “kararda yer alan talimatların basılı ve elektronik basın yoluyla bir ay boyunca haftada iki kez duyurulmasına”⁴⁷ karar vermiştir. *Karnataka Industries* davasında Hindistan Yüksek Mahkemesi, yalnızca çevresel gelişimin değil, çevresel kültürlenmenin de öneminin altını çizmiştir: “Çevresel ve ekolojik bilinçlenme o kadar yaşamsal hale geldi ki biz, temyiz eden taraftan ‘Sürdürülebilir Kalkınma’ ilkesinin gerektirdiği şartlarda ısrarcı olmasını rica ediyoruz.”⁴⁸ Bu ilkelerin uygulanması için Mahkeme, “gelecekte kalkınma için satın alınacak arazilerde satın almadan önce kalkınmanın çevreye ilişkin sonuçlarının ve olumsuz etkilerinin dikkate alınması, kalkınmanın ekolojik yaşama ve çevreye olumsuz etkide bulunmayacak alanlarda gerçekleştirilmesi”⁴⁹ yönünde karar vermiştir. Bu anlayış, tüm ilgililere, doğal çevreye olumsuz etkide bulunabilecek herhangi bir karar almadan önce bu kararlar ilgili olabilecek işlemlerin kamuya açık olarak yürütülmesi sorumluluğunu yükler.

Hindistan Yüksek Mahkemesi’nin sürekli olarak izlediği kararlar gibi Bangladeş Mahkemesi de hükûmetten “yukarıda yer verilen talimatlara dair alınan önlemlere ve sonuçlarına ilişkin ... altı ayda bir ilerleme raporları sunmasını” istemiştir.

Verilen çok çeşitli tür ve kapsamda giderim kararlarına ve bazı mahkemelerin bu kararların yerine getirilmesi için gösterdikleri olağanüstü çabaya rağmen mahkemeler hâlâ çevresel hakları çoğu ülkenin anayasal düzeninde bireysel taleplere konu edilemeyen ve derhal uygulanabilir olmayan sosyoekonomik haklar olarak görmektedir. *Mazibuko v. City of Johannesburg* davasında Güney Afrika Anayasa Mahkemesi, anayasal su hakkını, devlete “talep eden herkesin su gereksinimini anında karşılama” değil; “ileride bir gün her bireyin suya erişim hakkına sahip olmasını sağlayabilme amacına uygun gerekli yasal düzenlemeleri yapma ve kaynakları ölçüsünde gerekli tedbirleri alma” görevi yüklediği şeklinde yorumlamıştır.⁵⁰ Gerçekten de anayasanın kendi lafzı “Devlet bu hakların zaman içerisinde

45 *Manila Bay* (Filipinler, 2008).

46 *Farooque v. Bangladesh*. Writ. Pet. 300 of 1995 (2002.02) (Bangladeş Yüksek Mahkemesi Yüksek Yargı Bölümü, Şubat 2002).

47 a.g.e.

48 *Karnataka Industrial Areas Development Board v. C. Kenchappa and Others*. AIRSCW 2546, 104 (Hindistan Yüksek Mahkemesi 2006).

49 a.g.e.

50 *Lindiwe Mazibuko and Others v. City of Johannesburg and Others*, para. 55 (Güney Afrika, 2009).

gerçekleştirilebilmesi için kaynakları ölçüsünde gerekli yasal düzenlemeleri yapar ve diğer tedbirleri alır.” biçimindedir. Mahkemeye göre hükûmetin bu hükme uyup uymadığının ölçütü elde edilen sonuçlar değil, bu yönde gösterilen makul çabadır. Bu anlayış birçok Güney Afrikalı hak savunucusunu düş kırıklığına uğratmış olsa da Mahkeme, yargı organlarının “Toplum için birçok toplumsal ve ekonomik etkileri olabilecek durumlarda karar vermek için uygun konumda olmadıkları; Anayasanın mahkemelere, hükûmetin anayasal yükümlülükleri yerine getirip getirmedığını denetleme ve aldıkları tedbirlerin makul olup olmadıklarına karar verme gibi belirli ve kısıtlı bir rol biçtiği”⁵¹ biçimindeki anlayışını sürdürmektedir.

Böylece davacılar, her zaman devletin çevresel koruma hakkına uygun bir politika geliştirmedığını ya da geliştirdiği politikaları uygun bir biçimde gözden geçirip güncellemeyerek etkisiz kalmasına neden olduğunu iddia ederek dava açabilirler. Ancak mahkeme sosyoekonomik hakların, yerine getirilmesi ya da yasal düzenleme yapılması zorunlu belirli bir “çerçeve” içerdiği anlayışını sistemli bir biçimde reddetmektedir.⁵² Kolombiya Anayasa Mahkemesi de aşamalı gerçekleştirme ilkesini kabul etmiş olmakla beraber devletin, asgari olarak, bu haklardan etkili bir biçimde yararlanmayı sağlayacak bir düzen oluşturması gerektiğini belirtmiştir.⁵³ (Aşamalı gerçekleştirme kavramı, “Bu Sözleşmeye Taraf her Devlet, kendi başına ve özellikle ekonomik ve teknik konularda uluslararası yardımlaşma ve iş birliği yoluyla ve kaynaklarını azami ölçüde kullanarak, özellikle yasal önlemler olmak üzere uygun bütün araçlar yardımıyla Sözleşmede tanınan hakları aşamalı biçimde tam olarak gerçekleştirmek için gerekli tüm önlemleri almayı taahhüt eder.”⁵⁴ biçimindeki Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi’nden ödünç alınmıştır. İlkenin kaynağı uluslararası hukuk olmakla birlikte birçok ülke, anayasasında bu ilkeye yer vermektedir. Örneğin Güney Afrika’nın *Mazibuko* davasında mahkeme: “Sosyal ve ekonomik haklarda aşamalı gerçekleştirme kavramı, devletin politikalarını düzenli olarak gözden geçirip yenileyerek hakkın gereğinin aşamalı bir biçimde yerine getirilmesini güvence altına almasını gerektirir.”)⁵⁵

Aşamalı gerçekleştirme anlayışı, her zaman bu adla anılmasa da birçok farklı mahkemenin çevresel davalarda verdikleri kararlarda görülebilir. Bangladeş sanayi kirliliği davasında mahkeme bazı sanayi kuruluşları ve fabrikaların bazılarını bir yıl bazılarını iki yıl içinde “kirliliği kontrol altına almak için uygun ve yeterli önlemleri alma” ve düzenli olarak mahkemeye raporlar sunma talimatını vermiş; yeni kurulacak sanayi kuruluşları ve fabrikaların ise kurulmadan önce “çevre kirliliğini kontrol altına alacak uygun ve yeterli önlemleri aldıklarını” kanıtlamalarını şart koşmuştur.⁵⁶ Bu karar aşamalı gerçekleştirme ilkesinin özelliklerini yansıtmaktadır.

51 *a.g.e.*

52 *a.g.e.*, ayrıca bkz. *a.g.e.*, para. 40, 53, 56.

53 *Sentencia T-291/09* (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010).

54 Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi madde 2(1), GA. Res 2200A (XXI), 21 UN GAOR Supp. (No 16), 1966, UN Doc A/6316.

55 *Lindiwe Mazibuko and Others v. City of Johannesburg and Others* (Güney Afrika, 2009).

56 *Farooque v. Bangladesh*. Writ. Pet. No. 891 of 1994 (2007.07.15) (Bangladeş Yüksek Mahkemesi Yüksek Yargı Bölümü, 15 Temmuz 2007).

Hindistan Yüksek Mahkemesi bazı kararlarında gelecekteki kalkınma planlarında kullanılmak amacıyla bir arazi satın alınmadan ya da bir tesis kurulmadan önce, önceden belirlendiği bazı şartların gerçekleştirilmesinin aranmasına karar verebilmiştir.⁵⁷ Yine Pakistan’da –bir Yüksek Mahkeme yargıcının gazetede kıyı kesimine nükleer atıkların atıldığına dair, sonradan asılsız olduğu anlaşılan bir haber görmesiyle açılan- önemli bir davada mahkeme hükûmetten yalnızca söz konusu kıyı şeridinin pay sahiplerinin tam listesini istemekle kalmamış, gelecekte de bu bölgenin mülkiyetinde meydana gelecek tüm değişikliklerin ve başvuruların kendisine bildirilmesini emretmiştir. Mahkeme bu kararı almıştır çünkü “bölgeye gelişmiş ülkelerden nükleer atık da dâhil atık boşaltımları, yalnızca çevredeki insanların sağlığını değil çevreyi ve deniz yaşamını da tehlikeye atacaktır.”⁵⁸

Belki de güçlerinin sınırlarının farkında olduklarından bu mahkemelerden bazıları, kesin ve emredici kararlarının içerisine öneri niteliğinde eklemeler yapmaktadırlar. Pakistan davasında Mahkeme, ana kararının yanında yetkililere “kira sözleşmesi/ruhsat/tahsis mektubu içerisine, ruhsat alanın/kiracının alanı endüstriyel ya da nükleer herhangi bir çöp veya atığın dökülmesi, işlenmesi, gömülmesi ya da imha edilmesi için kullanamayacağına ilişkin bir madde konulmasını”⁵⁹ önermiştir. Lahore kirlilik davasında Mahkeme, daha da ileriye gitmiş ve kararda “politikayı, ilgili hukuku ve kuralları geliştirmek için ... öneriler”⁶⁰ içeren bir liste sunmuştur. *Manila Bay* davasında Filipinler Mahkemesi, maliye departmanından “Manila Körfezi’nin temizlenmesi, iyileştirilmesi ve Körfez’de suyun niteliğinin korunması için Genel Ödenek Kanunu’na uygun olarak 2010 ve izleyen yıllarda yeterli bütçenin ayırılması”nı talep etmiştir.⁶¹ Yine yer altı suyunun kirliliğine ilişkin davada Hindistan Yüksek Mahkemesi Hükûmet’ten “kimya sanayiinin bağımsız olarak düzenlenmesinin gerekip gerekmediğini ve kurulmuş ve yeni kurulacak kimya tesislerinin konumlarının bu sanayi kolunun çevredeki su kaynaklarına yoğun etkileri dikkate alınarak yeniden gözden geçirilmesini”⁶² istemiştir. Kararın dili, öneri niteliğinde ve yalnızca cesaret vericiymiş gibi görünse de Mahkeme, Hükûmet’in üç aylık raporlarında bu konudaki ilerlemelere de yer vermesi konusunda ısrarcı olmuştur.⁶³ Bu önerilerin ne kadarının yerine getirileceğinde mahkemeler ve siyasi otorite arasındaki ilişki belirleyicidir.

Cesaret verici ya da öneri niteliğindeki kararlar, devlet siyaseti açısından yol gösterici nitelikte ve yargı denetiminden açıkça ayırık tutulan hükümleri yorumlayan mahkemeler açısından özellikle çekici olabilmektedirler. Böyle bir davada Nepal Yüksek Mahkemesi “Majesteleri’nin Hükûmeti’ne ... dini, kültürel ve tarihsel konulardan sorumlu organların [uluslararası ve iç hukuka] uyup uymadıklarını denetlemesi ve gerekli olduğu durumlarda bizzat

57 Bkz. *Karnataka Industrial Areas Development Board v. C. Kenchappa and Others*. AIRSCW 2546 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2006); *M.C. Mehta v. Union of India* (Hindistan, 1987).

58 UNEP Compendium.

59 a.g.e.

60 *Anjum Irfan v. Lahore Development Authority*. Writ Petition No. 25084 of 1997. P L D 2002 Lahore 555 (Ch. Ijaz Ahmad, J, 14 Haziran 2002).

61 *Manila Bay* (Filipinler, 2008).

62 *ICELA v. Union of India* 1996 AIR 1446 1996 SCC (3) 212, JT 1996 (2) 196 1996 SCALE (2) 44, 35.

63 a.g.e.

harekete geçmesi”⁶⁴ için yönlendirici bir karar vermiştir. Ancak mahkeme kararda bir miktar sabırsızlık da yansıtmış, hükûmetten sadece çaba değil, sonuç da görmek istediğini belirtmiştir: “Yazılı açıklamalarda bu yükümlülüklerin farkında olunduğunun beyan edilmesi yeterli değildir. Bu konudaki özveri eylemlerle de desteklenmeli ve kamusal bilinç oluşturmak için kullanılmalıdır. 1954’ten beri benimsenen plan ve projelerin ne kadar başarılı olduğu değerlendirilmelidir.”⁶⁵

Çoğu tedbiri karar, ihtiyat ilkesi ve çevreyi kirletenin kirlilikten kaynaklı zararları ödemesi gibi, iyi bilinen çevresel ilke ve değerleri benimser ve yansıtır. Bu yükümlülüklerden bazıları uluslararası hukuktan kaynaklanmaktadır; örneğin Avrupa Birliği’nin İşleyişi Hakkında Antlaşma’ya göre “Birliğin çevre politikası ... ihtiyat ilkesi ile önleyici eylem, çevreye verilen zararın öncelikli olarak kaynağında giderilmesi ve kirleten öder ilkelerine dayanır.”⁶⁶ Birçok devlet bu ilkeleri kendi iç hukukuna dâhil etmiştir⁶⁷ ve çevresel zararların tehlikelerinin farkında olan mahkemeleri de bu ilkeleri benimsemekte son derece istekli olmuşlardır. Örneğin Taj Mahal’i korumak isteyen Hindistan Yüksek Mahkemesi, Hükûmet’in ve Çevre Bakanlığı’nın “öncelikli görevinin” bu eseri “korumak” olduğunu belirtmiştir.⁶⁸ Mahkeme ayrıca kirleten öder ilkesinin temelinde yatan fikri şu şekilde açıklamıştır:

“Kirleten öder ilkesi, kirliliği önlemenin ya da kirlenmenin neden olduğu zararları gidermenin parasal maliyetlerinin kirliliğe neden olanlar ya da neden olan ürünleri üretenler tarafından karşılanmasını gerektirir. Bu ilke gereği çevre kirliliğini önlemenin ya da zararı gidermenin maliyetleri Devlet tarafından karşılanmaz, çünkü bu durumda kirliliğin masrafı aslında vergi yurttaşlar tarafından ödenmiş olur.”⁶⁹

Henüz yeteri kadar geliştirilememiş başka bir seçenek ise, faaliyetleri çevreye zarar verebilecek işletmelere “çevresel sigorta” yükümlülüğü getirilmesi olabilir.⁷⁰

Zararlar

Kolombiya’da ve başka birçok yerde çevre hukuku düzenlemeleri, doğal kaynakları kötüye kullananlara zararları karşılama ve cezai tazminat ödeme yükümlülüğünün yüklenmesine olanak vermektedir. Anayasa Mahkemesinin 1996’da uygun bulduğu 1993 tarihli bir yasa, çevresel zararlara ve sürdürülemezliğe neden olan atık boşaltımı ve benzeri faaliyetleri yürütenlerin su kullanım vergisinin yanında ek birtakım denkleştirici ve cezalandırıcı vergilere tabi tutulabilmelerine olanak vermektedir. Mahkeme cezalandırıcı vergiyi, sunulan hiz-

64 *Advocate Prakash Mani Sharma for Pro Public v. His Majesty Government Cabinet Secretariat and others* (Nepal, 1997).

65 *a.g.e.*

66 Avrupa Birliği, *Avrupa Birliğinin İşleyişi Hakkında Antlaşma’nın Konsolide Versiyonu*, madde 191.

67 Bkz. Ecuador Environmental Law 99 of 1993.

68 *M.C. Mehta v. Union of India* A.I.R. 1997 SC 723 (Hindistan), tartışma için Dannenmaier, “Environmental Law,” 463, 474.

69 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India* No. 3 SCC 212 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 1996), akt. *Karnataka Industrial Areas Development Board v. C. Kenchappa and Others*. AIRSCW 2546 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2006).

70 Trillium. Ayrıca bkz. Dannenmaier, “Environmental Law,” 463, 478.

metler için değil, verilen çevresel zararlar için ödenen kefalet niteliğinde bir ödeme olarak tanımlamıştır.⁷¹

Kolombiya'daki yasa önleyici, denkleştirici ve cezalandırıcı yaptırımlardan oluşan ve diğer birçok ülkeden çok daha detaylı bir yaptırım listesi içermektedir; bu yasaya karşı öngördüğü yaptırımların iyi tanımlanmadığı ve sanıkların aynı faaliyetten dolayı birden çok kez cezalandırılabilmesine yol açtığı eleştirileri yöneltilmiş olsa da yasa üst mahkemece onaylanmıştır. Mahkeme tüm ülkelerin doğaya ve gelecek kuşaklara karşı yükümlülüklerini detaylı olarak saydığı sıra dışı karar gerekçesine göre “doğa yalnızca insanların sağındaki ve solundaki alan demek değil, güvence altına alınması ve korunması gerekli hakları olan bağımsız bir hak öznesidir.”⁷² Bu nedenle, Mahkeme'ye göre, denkleştirici tazminatlar ve eski hale geri dönüş için zorunlu kılınan yaptırımlar hem anayasayla hem de uluslararası hukuk ile (Kolombiya'nın taraf olmadığı sözleşmeler de dâhil) tam bir uyum içindedir.⁷³ Davalılar-özellikle davacıların yoksul kesimlerin hakları için dava açan bireyler veya kâr amacı gütmeyen sivil toplum kuruluşları olduğu davalarda- çevresel zararları gidermekte davacı-lardan daha avantajlı konumdadırlar çünkü çoğu zaman çok daha fazla kaynak ve olanaklara sahiptirlar.

Bunun yanında anayasal çevre davalarında açık bir anayasal ya da yasal yetkilendirme olmadığında genellikle davacılara tazminat ödenmemektedir. Davacılara tazminat ödemek çevreye zarar vermenin maliyetini de arttıracaktır, ancak böyle bir durumda sorunu *giderme* yükümlülüğü davacıya kalmaktadır. Çevresel davalarda davacıların iddialarını kabul eden mahkemeler, davacılara tazminat ödenmesine hükmederek çevreye zarar vermenin maliyetlerini arttırmaktansa, doğrudan çevreye verilen zararın giderilmesine daha sıcak bakmaktadırlar; çünkü davacılara tazminat vermek çevresel kirlenmeden etkilenen çok sayıda diğer mağdurun, gelecek kuşakların, ya da doğanın zararlarını onarmayacaktır. Dahası anayasal davalarda sıklıkla olduğu üzere davalı hükûmet olduğunda, özellikle zararlar çok geniş bir alana yayılmış ve pek çok insana zarar vermiş ise mahkemeler devlet hazinesinden davacı-lara çok yüklü paralar ödenmesine karar vermekte tereddüt edebilirler. Üstelik bazı ülkelerde anayasal ya da yasal düzenlemelerle hükûmetler tazminat ödemekten bağışık tutulmuşlardır. Yine çevresel davalarda davacılara tazminat ödemek, özellikle Ekvador'da Chevron/Texaco'ya karşı açılan davada olduğu gibi dava konusu çok yüksek bir miktar olduğunda tazminatın miktarına karar vermek için ek davalar açılmasına ve davanın uzamasına da neden olabilir. Böyle durumlarda tazminata karar vermek için hukuk mahkemelerine başvurulması düşünülebilir ancak bu olasılıkta da ayrıca bir dava açmak ve bu davayı da ayrıca takip etmek gerekecektir.⁷⁴ Yine de bu sayılanlar davacıların dava masraflarının karşılanmasına

71 *Marlene Beatriz Duran Comacho v. Republic of Colombia* (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 26 Eylül 1996).

72 *Sentencia C-632/11* (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2011).

73 *a.g.e.*

74 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India*. 3 SCC 212, 34 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 1996). “Etkilenen bölgedeki köylülerin uğradığı kayıp ve zararlara için köylüler ve onlar adına başvuru yapacak organizasyonlar için yetkili hukuk mahkemelerinde başvuru yolu açıktır. Eğer dava veya davaları adli yardım vasıtasıyla yapma talepleri olursa, Rajasthan Eyaleti bu adli yardım başvurularını reddedemez.” (Anton, Donald K. and Dinah L. Shelton, *Environmental Protection and Human Rights*. Cambridge University Press, 2011.)

engel değildir. Son olarak söylemek gerekir ki, özellikle Asya için söz konusu olmakla birlikte bazı anayasal geleneklerde -çevresel davalar da dâhil olmak üzere- davacılara tazminat ödemek çok yaygın bir uygulama değildir.⁷⁵

Davacılara tazminat ödemek, anayasa ve yasalarda izin verildiği durumlarda giderim kararının bir parçası olabilir; ancak tazminatlar çok ender olarak uyumsuzluğu tümüyle çözer.

Uyum Emri

Birçok ülkede mahkemeler bir uyum emri yoluyla davalılardan önceden var olan yükümlülüklerini yerine getirmelerini isteyebilmektedirler. Davacılar özellikle iki nedenle bu yola başvurumaktadırlar: birincisi davalıların gerçekten başvuru konusu eylemi yerine getirmeleri için yasal bir yükümlülüğü olduğuna içtenlikle inanırlar. İkinci neden ise, uyum emirleri daha kolay uygulanabilir olmasıdır. Ancak, Nepal Yüksek Mahkemesinin belirttiği gibi, yasal yükümlülüğün “açık ve kesin”⁷⁶ olmadığı durumlarda mahkemeler uyum emri vermekte isteksiz olabilmektedirler. Filipinler’den bir davada da Yüksek Mahkeme, uyum emri için yapılan bir başvuruyu aleyhine başvuru yapılan şirket temiz hava hakkını ihlal etmiş olsa da yasal düzenlemelerin şirkete açıkça doğal gaz kullanması yükümlülüğü yüklenmediğini, bu nedenle mahkemenin böyle bir uyum emri veremeyeceğini belirterek reddetmiştir.⁷⁷ Mahkemeler uyum emri yetkisine bazı durumlarda doğaları gereği sahiplerken, bazı durumlarda ise açık bir yasal yetkilendirme gerekebilir. Filipinler’de Mahkeme tüm ilgili devlet kuruluşlarından Manila Körfezi’nin temizlenmesine ilişkin üç ayda bir ilerleme raporu sunmalarını isterken “bunun, “mahkeme emrinin devamlılığı” ilkesinin bir gereği” olduğunu belirtmiştir.⁷⁸ *Ratlam v. Vardhichand*⁷⁹ davasında Hindistan Yüksek Mahkemesi, yasaların açıkça böyle bir yükümlülük yüklemiş olmasına dayanarak belediye konseyini sağlık tesisleri kurmaya zorlamıştır. Mahkeme, belediyenin parasal sıkıntılar yönündeki savunmasını kabul etmemiş ve bölgedeki lağım çukurlarının ve diğer insan ve sanayi atık çukurlarının doldurulmasını ve yeni lağım boruları inşa edilmesine -yerine getirilmemesi hâlinde hapis cezası olmak üzere- hükmetmiştir. Mahkeme’ye göre “Ceza Usul Yasası’na uyarınca tüm Devlet birimleri Anayasa’nın 3’üncü bölümünde düzenlenen insan haklarına, kasalarında ne kadar para olduğuna bakılmaksızın saygı duymak zorundadırlar.”⁸⁰ Buna karşın daha sonra hazırlanan bir rapor Delhi’nin lağım şebekesindeki ve su tesisatındaki sorunların yalnızca fazla atık boşaltımından değil kötü yönetimden de kaynaklandığını, açık yağmur suyu şebekelerinin bölgedeki yaklaşık dört milyon insan için önemli sağlık sorunları tehlikesi içerdiğini ve gelineen durumda en az sekiz farklı devlet biriminin sorumluluğu bulunduğunu ortaya koymuştur.

75 “Anayasal hak yargılamalarında öngörülecek giderimlerin başka bir kayda değer yönü şudur ki yargıçlar, eyaletler tarafından anayasal haklar ihlal edildiğinde anayasal tazminatlar gibi yeni giderimler üretebilirler. Bu alışılmadık bir tür anayasal giderimdir.” Leng, “Constitutional Rights Adjudication,” 268.

76 *Dhungel v. Godawari* (Nepal, 31 Ekim 1995), 98.

77 *Henares v. Land Transportation and Franchising and Regulatory Board*, G.R. No. 158290, 505 SCRA 104 (Filipinler, 23 Ekim 2006).

78 *Manila Bay* (Filipinler, 2008).

79 *Belediye Konseyi, Ratlam v. Vardhichand*. No. 1980 AIR 1622, 1981 SCR (1) 97 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 29 Temmuz 1980).

80 *a.g.e.*

Rapora göre “bu açık şebekeler içlerindeki atık miktarı nedeniyle tıkanıp taşarak Delhi/NCR bölgesinde güvenlik ve sağlık sorunlarına yol açmaktadır.” İnsanların açık lağım çukurlarına düşmesi nedeniyle de birçok yaralanma yaşanmıştır.⁸¹

Bir devlet biriminin zaten yerine getirmekle sorumlu olduğu bir yükümlülüğü bir mahkemeye başvurarak yaptırmaya çalışmak, tuhaf ya da kaynakların boşa kullanımı olarak görülebilir. Ancak bu yöntem oldukça yararlı olabilir. Örneğin Hindistan’da “Asıl ilerleme, kirlilik denetim kurullarının Su ve Çevrenin Korunması Yasası’na dayanarak çıkardıkları etkisiz idari yönergelerin yerini, uyulmadığında ceza tehdidiyle karşılaşılan yargı kararları aldığı anda olmuştur.”⁸² Hükûmet’in yasalar kaynaklı yükümlülüklerini yerine getirmemesi -ispat yükünün sıklıkla davacılara kaldığı- yargı denetimi yolunu gerektirirken; hükûmetin açık bir yargı kararını uygulamaması bu uyumsuzluğun gerekçelerini açıklama yükümlülüğünü doğrudan Hükûmet’e yükler ve şüpheden Hükûmet’in yararlanması olasılığını ortadan kaldırır. Ayrıca yargı müdahalesi üzerinde caydırıcı etki yapabilecek erkler ayrılığını tartışmalarını da önler.

Hapis Cezası

Bu giderimler çevreye verilen zararı onarmakta, zarar vericileri caydırmakta ve gelecekteki zararları önlemekte yeterli olmadığında bazı mahkemeler, son çare olarak hapis cezasına başvurmuştur. Antigua ve Barbuda’da bir davada Yüksek Mahkeme, Sandco adlı bir şirketin kum madenciliği yapmasının engellenmesine yönelik önceden verilen ihtiyati tedbir kararını ihlal eden üç kamu görevlisini birer ay hapis cezasıyla cezalandırmıştır. Söz konusu olayda Maden Bakanlığı çalışanları kum madenciliği faaliyetini kendileri yürütmüş ancak hemen madencilik sahasında kumu Sandco’ya satmışlar, Mahkeme bunun ihtiyati tedbir kararının açık bir ihlali olduğuna hükmetmiştir.⁸³ Hindistan’da 1974 tarihli Su (Kirlenmenin Denetlenmesi ve Engellenmesi) Yasası, 1986 tarihli Çevre (Koruma) Yasası ve 1981 tarihli Hava (Kirlenmenin Denetlenmesi ve Engellenmesi) Yasası’nda olduğu gibi hapis cezası yasalarla açıkça öngörülmüş olabilir.

Sahip oldukları giderim araçlarının çeşitliliği ve esnekliği, mahkemelerin hoş görülme davranışının cazibesine ve kendi meşruiyetlerinin sarsılması korkularına dahi karşı çıkarak çevresel anayasal hakları korumalarını kolaylaştırmaktadır. Bu konuda –tartışmasız olarak çevresel kirliliklerin yaratıcı yöntemlerle giderilmesi konusunda en uzun süredir çaba gösteren ve en özverili mahkeme olan- Hindistan Yüksek Mahkemesi’nin belirttiği üzere “modern toplumların hukuk anlayışı”, devlet görevlileri üzerine düşenleri yerine getirmiyorken mahkemelerin “tembel tembel” oturmalarını yasaklar. Mahkeme’ye göre “sefalet içerisinde-

81 Leela Khanna. “Open Drainage Throughout Delhi: Who Will Take Responsibility?” New Delhi: Centre for Social Research (2 Temmuz 2012), <http://csrindia.org/blog/2012/07/02/open-drainage-throughout-delhi-who-will-take-responsibility>

82 Shubhankar Dam and Vivek Tewary. “Polluting Environment, Polluting Constitution: Is a ‘Polluted’ Constitution Worse than a Polluted Environment?” *Journal of Environmental Law* 17 (2005): 383, 389.

83 *The Barbuda Council v. Attorney General*. No. 456 of 1988. (Hukuk Yüksek Adalet Mahkemesi, Antigua ve Barbuda. 10 Eylül 1993).

ki halklar adalet ararken, parasal kaynakların kıtlığı gibi bayağı gerekçelerle hukukun gereklerinin uygulanması engellenmemelidir ... Anayasa ve yasaların gereklerinin yerine getirilmesinde kusuru olan kamu görevlileri ve hatta seçilmiş temsilciler cezalandırılmalıdır. Bu cezalar kurumsal olabileceği gibi bireysel de olabilir.”⁸⁴ Açıkça görüldüğü üzere mahkemeler çevresel anayasalcılığı etkin kılmak için birçok farklı çeşit ve kapsamda giderim olanağına sahiptirler.

UYGULANMADA GÜÇLÜKLER

Özellikle çevresel konularda mahkeme kararlarının uygulanmasında çoğu zaman birçok sıkıntı yaşanır. Örneğin Ekvador’da doğanın hakları için açılan ilk davada Hükûmet, mahkemenin açık emrine rağmen kararın üzerinden bir yıl geçmiş olmasına rağmen akarsuyun ve çevresindeki mülklerin temizlenmesi için hiçbir adım atmamış, bu nedenle davacılar uygulanma için ek başvurular yapmak zorunda kalmışlardır.

Çevresel anayasal davalarda öngörülen giderim yükümlülükleri birçok farklı nedenle uygulanması en güç kararlardandır. Öncelikle, bahsettiğimiz üzere, tedbir kararları birçok farklı birimin iş birliğini gerektirecek biçimde çok yönlü ve çok kapsamlı olabilir. İkincisi, giderimler kısa ve uzun vadeli olmaları fark etmeksizin önemli biçimde zaman alıcı olabilir. Bir projenin geliştirilmesi aylar; tamamıyla uygulanması yıllar alabilir, hatta süresiz olarak devam edebilir. Üçüncüsü, çevresel düzenlemeler çoğu zaman davalıların birincil çıkarları olan kalkınma ve sanayileşme gibi önemli toplumsal hedeflerden ödün verilmesini gerektirirler. Bu olaylarda davalılar neredeyse her zaman, ülkenin güçlü ve parasal olanaklar bakımından zengin elitleridirler. Tüm bunlar, bir araya geldiklerinde, davalıların, yargının öngördüğü yükümlülükleri görmezden gelme ve yerine getirmekten kaçınma yönündeki iş-tahlarını arttırmaktadır.

Buna cevap olarak mahkemeler, bu güçlükleri aşmak adına bazı uygulamalar geliştirmişlerdir. Daha önce de bahsettiğimiz gibi bazı ülkelerde mahkemeler, davalılardan düzenli uygulama raporları ya da başkaca ilerleme göstergeleri istemektedirler. Yine sıklıkla kesin karar verilmiş davalarda dahi davaların sürerliliğini kabul etmekte, çoğu zaman kararın gereğinin yerine getirilmesini sağlamak için ek davalar açmaları konusunda davacıları açıkça yöreklendirmektedirler. Sanayi kaynaklı kirlenmeye ilişkin bir davada Bangladeş Yüksek Mahkemesi, bir çevresel savunma grubu olan davacı BELA örgütünün “Yasa’ya ve onun devamı olan düzenlemelere aykırı her ihlali mahkemenin önüne getirmekte özgür olduğunu” belirtmiştir.⁸⁵ Mahkeme, yine aynı kararda “davalıların da Yasa’nın gereği gibi ve etkili uygulanması konusunda yardım almak için Mahkeme’ye başvurabileceklerini”⁸⁶ belirtmiştir. Kolombiya’da geri dönüşüm işçilerinin yaşam koşullarını ilgilendiren davada ve Pakistan’da Lahore şehrinin kirliliğine ilişkin davada olduğu gibi bazı durumlarda mahkemeler, verdik-

84 *Ratlam v. Vardhichand* (Hindistan, 29 Temmuz 1980).

85 *Farooque v. Bangladesh* (Bangladeş, 15 Temmuz 2007).

86 *a.g.e.* Ayrıca bkz. *Mehta v. Union of India* (Hindistan, 1987).

leri kararların yol açtığı uyuşmazlıkları yakından takip edip bu uyuşmazlıklara göre kararlarını yenileyebilmekte ve böylelikle kararın uygulanabilirliğini arttırabilmektedirler.^{87,88}

Birçok davada mahkemelerin sürekli tetikte olması çok önemli ilerlemeler sağlamıştır. *Minors Oposa* kararının sonucu olarak “ağaç kesim ruhsatları o kadar hızlı iptal edilmiş ve yeni ruhsatların verilmesi o kadar güçleşmiştir ki Oposa davasından önce 142 olan ağaç kesim ruhsatı sayısı 2006 yılında 3’e düşmüştür.”⁸⁹ Yine aynı mahkemenin konuyla ilgili verdiği karardan sonra Manila Körfezi’nde yapılan temizlik de çevresel davaların etkililiği konusunda önemli bir örnektir.

Mahkeme kararlarının uygulanmasını sağlamak zor bir iş olsa da olanaksız değildir.⁹⁰ Çevre davalar tarihinde birçok feragat edilmiş dava da bulunmaktadır. Gerçekten de bir yorumcuya göre *Minors Oposa* davasının tüm gereklilikleri yerine getirilememiştir çünkü ilk davacılar Filipinler Yüksek Mahkemesi’nin kararından sonra konuyu takip etmeyi bırakmışlardır.⁹¹ Şili’de 1990’ların başında yerli ötekileştirilmiş haklar ve diğer gruplar Bio Bio Nehri’nde baraj kurulmasını gerekli düzenlemelere uyulmadığı gerekçesiyle engelleyebilmişlerdir ancak Hükûmet on yıl içerisinde diğer engelleri de aşarak nehre başka barajlar inşa etmiştir.⁹² Yine de orta düzeyli bir başarı olarak çevresel kirlenmelerden etkilenen toplumlar biraz daha bilinçlenmiş ve daha sonra başlayan hidroelektrik projelerinde çevresel duyarlılık ve kamusal katılım artmıştır. Nepal’de Pro Public adlı sivil toplum kuruluşu mahkeme kararlarının “gereğinin yerine getirildiğinden emin olmak için kapsamlı bir strateji” üretmek zorunda kalmıştır.

Çevresel anayasalcılıkta yargının etkisini arttırmak yalnızca mahkemelerin değil, davayı ilk açan davacıların ve kendilerinden sonra gelenlerin de özverisine bağlıdır. Ancak bu bağlılık da sorunludur. Davacılar böylesine devamlı bir sorumluluk yüklemek aslında tüm kamunun olan bir çıkarda tüm yükünün özelleştirilmesi anlamına gelir, davacı sürekli olarak hükûmetin çevresel ihlalden doğan sorumluluğu alıp almadığını ve yargı tarafından verilen kararlara uyup uymadığını izlemek zorunda kalır. Dolayısıyla lehlerine verilen kararlarda dahi davacıların ve avukatlarının önemli düzeyde kaynağa sahip olmalarını gerektirir. Bangladeşli sivil toplum kuruluşu BELA’nın söylediği gibi: “Davayı kazanmak yalnızca ilk adımdır.”

87 Solicitud de cumplimiento de la *Sentencia T-724* de 2003 y del Auto 268 de 2010 (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2011).

88 *Anjum Irfan v. Lahore Development Authority* (Pakistan, 1997, 2002).

89 Dannenmaier, “Environmental Law,” 463, 472. Buna Dante Gatmaytan-Mango tarafından itiraz edilmiştir. Genel olarak bkz. Gatmaytan-Mango, Dante. “Judicial Restraint and the Enforcement of Environmental Rights in the Philippines.” *Oregon Review of International Law* 12 (2010).

90 Kravchenko and Bonine, *Human Rights*, 99.

91 Bkz. Gatmaytan-Mango, “Judicial Restraint,” 459: “Mahkeme ağaç kesim ruhsatlarını iptal etmemiş, davayı yeni duruşmalar için geri göndermiştir. Başvurucular bundan sonra davayı takip etmediklerinden, hiçbir ağaç kesim ruhsatı iptal edilememiştir.”

92 Jose Aylwin. *The Ralco Dam and the Pehuenche People in Chile: Lessons from an Ethno-Environmental Conflict*. Institute of Indigenous Studies, University of la Frontera, 2002 (Bio Bio Nehri’nin kültürel ve çevresel önemi anlatılmaktadır).

BÖLÜM III

ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA ÖNE ÇIKAN KONULAR VE ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN GELECEĞİ

6

SU VE ÇEVRESEL ANAYASALCILIK

Su yaşamdır. O olmadan, hiçbir organik yapı hayatta kalamaz. İnsanlar besinlerini yıkamak, pişirmek, yetiştirmek ve içmek için suya gereksinim duyarlar. O olmadan yaşamımızı sürdüremeyiz. Tüm bunlar düşünüldüğünde Anayasamızın suya erişim hakkını güvence altına almış olması şaşırtıcı değildir.

Mazibuko et al. v. City of Johannesburg¹

Dünya anayasalarının dörtte üçünde çevresel konulara şu ya da bu biçimde değinilmiştir. Bazı anayasalar maddi ya da usuli çevre haklarını güvence altına almış, bazıları çevreye ilişkin görev ve sorumlulukları saymış, bazıları sürdürülebilir kalkınma gibi birtakım politika hedefleri belirlemiş, bazıları ise belirli kaynaklar üzerinde yarışan talepleri düzenlemiştir. Bu bölüm listedeki son sayılan öğedeki en önemli kaynağı ele alacaktır – su hakları.

Su dünyanın her yerindeki uluslar için önemli bir sorun haline gelmektedir. Yirmi birinci yüzyılın başlarından beri su, seçilecek herhangi bir anda dünyanın bir yerinde gösterilere, hırsızlıklara, davalara, savaşımlara ve gittikçe artan oranda anayasal reform ve kararlara konu olmaktadır. Bireyler, sanayi kuruluşları, hükümetler, hükümet-dışı kuruluşlar gibi iyi niyetli kişiler kadar kötü niyetli kişiler de gereksinim sahipleri kadar sömürme isteyenler de suyun öneminin farkındadırlar. Birleşik Devletler istihbarat topluluğu tarafından yapılan bir değerlendirmeye göre birçok ülkede yaşanan su sıkıntılarını “istikrarsızlığa ve devlet yönetiminde kırılmalara yol açacak” ve “anahtar konumdaki ülkelerin besin ve enerji üretimini engelleyecek, küresel besin piyasasını ve ekonomik kalkınmayı aksatacaktır.”² Bunun sonucu olarak suyun bir savaş gerekçesi veya komşu devletlere karşı savaş silahı olarak ya da devlet-dışı örgütler tarafından terör amaçlarıyla kullanılabileceğine ilişkin kaygılar artmaktadır.

¹ *Lindiwe Mazibuko and Others v. City of Johannesburg and Others* (Güney Afrika, 2009).

² Global Water Security. *Intelligence Community Assessment*. ICA 2012-08, bölüm iii, 2012.

Gerçekten de devletlerin uygun, yeterli ve temiz su sağlayamaması nedeniyle “su savaşları” olarak adlandırılabilir. Bolivya’da ve başka birkaç yerde ortaya çıkmaya başlamıştır.

İklim değişikliği, kirlilik ve taşkınlar su miktarını azaltırken nüfus artışları suya talebi arttırmakta iki değişken bir araya geldiğinde dünya çapında milyarlarca insanın temiz suya erişimini tehlikeye atmaktadır.³ Bazı ülkeler buna anayasalarında şu ya da bu biçimde suya erişim hakkını tanıyarak cevap vermişlerdir. Örneğin Somali’nin 2012 yılında meclis çoğunluğuyla kabul edilen geçici anayasası bir insan hakkı olarak su hakkını tanımıştır. 2013 Zimbabve Anayasası da güvenli ve içilebilir su hakkını güvence altına alır. Tanzanya ve Sudan gibi Doğu Afrika’nın kuraklığa yatkın bölgelerinde hayvancılıkla uğraşan kişilerle çiftçiler arasında kıt su kaynaklarının paylaşılmasında çıkan anlaşmazlıklar nedeniyle devamlı ve kanlı mücadeleler yaşanmakta olup, bu durumun çözülebilmesi için su hakkını düzenleyen bir anayasal reform en uygun çözüm olarak görülmektedir.

Bu doğrultuda, daha fazla anayasa su hakkını tanıdıkça su sorunlarını anayasa hukuku çatısı altında çözümlenebilir. Bu mahkemelere gittikçe daha fazla başvurulmaktadır. Örneğin Malezya’da, devletin fiyat artışlarını onaylamaması nedeniyle özel bir su şirketinin su teminin belirli şartlara bağlanabileceği tehdidine karşı yurttaşlar anayasal hükümleri uygulaması için mahkemelere koşmuşlardır. Güney Afrika’da, suya ya çok az ya da hiç erişimi olmayan kesimler, Hükûmet’i içme sularının madenler nedeniyle kirlenmesini engellemeye zorlamak için anayasal su haklarına dayanarak mahkemeye başvurmuşlardır. Hindistan’da yer altı sularının sanayileşme ve kalkınma hizmetlerinde kullanılması nedeniyle su seviyelerinin azalması, su kaynaklarını devletin hangi düzeyindeki organların –anayasada öngörüldüğü üzere Devlet’in mi, Merkezi Hükûmet’in mi, yoksa yerel teşkilatların mı- sorumlu olacağı üzerinde hâlâ devam eden bir tartışma yaşanmaktadır. Şikâyet ve giderimler de dâhil, bu konulara ilişkin tüm tartışmalar, anayasanın lafzından esinlenirler. Hükûmet’in suyun dağıtımını, fiyatlarını, kullanımını ve şimdiki ve gelecek kuşaklara elverişliliğini düzenlemek için anayasal bir görevi veya yetkisi olup olmadığı belirleyicidir.

Anayasal su hakları, hem niceliksel hem niteliksel olabilir. Örneğin bazı anayasal hükümler, içme ya da sulama suyunun niceliğini korurlar. Bu tür hükümler genel itibarıyla bir insan hakkı olarak su hakkını tanıyan hükümler olarak düşünülebilir. Diğer bazı anayasal hükümler ise -örneğin, kirlenmemiş su hakkını tanıyan hükümler- nitelikselidirler. Bu haklar ise bu kitabın diğer bölümlerinde tartışılan çevresel haklara yakın bir hak olarak değerlendirilebilir.

Anayasa mahkemeleri insan hakları ve çevresel haklar arasında özel bir ayırım yapmama eğilimindedirler. Yine su temelli iddiaları başkaca insan haklarına ilişkin taleplerden ya da çevresel taleplerden farklı ele almazlar. Suyu ilişkin insan hakları davalarında mahkemeler her zaman davrandıkları gibi davranırlar; davacının kişi yönünden yetkisi olup olmadığını, giderimlerin derhal ya da aşamalı olarak mı uygulanacağını ve benzeri etkenleri incelerler.

3 a.g.e., 2.

Davalar çevresel haklara ilişkin olduğunda mahkemeler kamu güveni öğretisi ve kirleten öder ilkesi gibi çevre hukukunun genel ilkelerini de uygularlar. Mahkemeler davacının kişi yönünden yetkisine esnek bakmak ya da ispat yükünü davacıdan iddiayı kanıtlamak için en iyi konumdaki tarafa kaydırmak niyetinde olduklarında bunu, davanın su ya da kara davası olmasına aldırmadan yaparlar.

Ancak su hakkı, insan haklarından da çevresel haklardan da farklıdır. Burada bahsedilen diğer haklara göre çevresel hak-insan hakkı ayrımının iki tarafından da daha fazla özellik barındırırlar. Ayrıca suyun gelecek yıllarda dünyanın tüm uluslarında çekişme konusu olması olasıdır – eğer anayasa hukukuyla çözülmezse, şiddetle çözülecek bir çekişmenin konusu. Anayasal su hakkı, her zaman şiddeti önlemekte yeterli olmasa da kamusal tartışmayı hızlandırarak hakları ve sorumlulukları şekillendirebilir, hükûmete de herkesin temiz suya erişimini güvenceye alma görevini yükler.

Bu bölüm dört kısımda incelenecektir. Öncelikle suyun, anayasal ilgiyi hak eden kendine özgü öneminden bahsedilecektir. Daha sonra dünya anayasalarının suyun önemini benimsemedeki farklılıklarına değinilecektir. Üçüncü kısımda ise bir insan hakkı ya da çevresel hak olarak açılmış olmasına bakılmadan su haklarına ilişkin davalar incelenecektir. Son olarak ise suya dair giderimleri belirlemede ve bu giderimleri uygulamada karşılaşılan güçlükler ele alınacaktır.

SUYUN BENZERSİZLİĞİ

Doğadaki tüm elementlerin insan sağlığı ve hatta bazı durumlarda insan yaşamı üzerinde etkisi olduğu kabul edilse de suyun insanlar açısından çok daha geniş çaplı bir önemi bulunmaktadır. Su, insan için, sağlıklı ağaçların ve el değmemiş dağların olmadığı kadar gereklidir. İnsanların tüketim, temizlik ve başkaca kullanım alanları için belirli nicelikte ve nitelikte suya devamlı olarak gereksinimi vardır. Bu nedenle insanların, sürekli olarak, niceliği ve niteliği belirli bir asgari sınırın altına düşmeyen temiz suya erişiminin sağlanması şarttır.

Suyun, yalnızca bulunduğu yerde korunması yeterli olmayıp bulunduğu yerden çıkarılarak insanlara ulaştırılmasının da gerekmesinden ötürü suyun yönetimi, hava ve toprağın yönetiminden farklıdır. Suyu doğal durumunda bırakmak yeterli değildir. Su kaynaklarını kontrol altında tutanlar, suyun korunması, adil olarak dağıtılması ile bireysel, toplumsal ve endüstriyel amaçlarda doğru kullanılmasını sağlamak için gerekli adımları atmamakla yükümlüdürler. Bu özen yükümlülüğü Güney Afrika ve Mozambik gibi kuraklığa yatkın ülkeler kadar, Brezilya gibi su bakımından zengin ülkeler için de geçerlidir. Su, dünyanın her yerinde özenle yönetilmelidir. Bu nedenle su, çevrenin diğer tüm bileşenlerinden daha fazla yönetmelik, yasa ve anayasa konu edilmiştir.

Su kaynaklarını yönetme gerekliliği devletlere pozitif bir yükümlülük yükler, bu da devletlerin bu alandaki ihmallerinin çok daha kolay dava edilebilmesi sonucunu doğurur. Bu yükümlülük, gönüllü olarak yüklenilmiş olması ya da yargı tarafından dayatılması fark etmeksizin –merkezi ve yerel düzeyde yasayıcı ve yürütücü organlar dâhil- devletin birçok farklı biriminin ve çoğu zaman özel sektörün, sürekli ilgisini ve iş birliğini gerektirir. Bu,

çoğu zaman tehlikeye atmamanın yeterli olduğu çevreyi koruma görevinin negatif doğasıyla çelişir. Bu fark, mahkemelerin bu anayasal hakları koruma biçiminde de farklılıklara yol açar. Su kaynaklarının verimli ve adil bir biçimde yönetilmesine ilişkin pozitif yükümlülüğü uygulamak; bir ağaç kesme ruhsatının iptal edilmesine karar vermekten ve hatta bir körfezin temizletilmesine gözcülük etmekten çok daha zorlu olabilir.

Su kaynaklarını yönetme görevi diğer birçok çevresel düzenlemeden önemli ölçüde altyapı gerektirmesiyle de ayrılır. Hem parasal hem de eylemsel yönden oldukça talepkâr olan bu görevlerde hükûmetler çoğu zaman, maddi olanakları borç içindeki devletlerden çok daha iyi durumda olan çok uluslu şirketlere ve uluslararası finansman kuruluşlara başvurmak durumunda kalırlar; gerçekten de suyun özelleştirilmesinden elde edilen vergiler, ruhsatlandırma gelirleri ve diğer kazançlar, uluslar için çok önemli birer gelir kaynakları olabilmektedir. Dahası küresel finansman sistemi sıklıkla özelleştirmeyi tercih eder, çünkü böyle bir durumda hem yatırım karlılığı daha yüksektir hem de özelleştirme, batılı pazar anlayışı ile örtüşür.

Ancak suyun özelleştirilmesi, siyasi açıdan fazlasıyla tartışmalıdır. Özelleştirme ayrıca özellikle devletin su kaynaklarını yönetme veya kamunun kullanımı için elinde tutma şeklindeki anayasal görevi açısından önemli anayasal sorunlar da uyandırır. Bazıları suyun özelleştirilmesini kamusal veya toplumsal bir yararı, toplumun birçok üyesinin girmeye gücünün yetmeyeceği bir piyasanın öznesi haline getirme olarak görmektedir. Gerçekten de birçok ülkede yoksul kesimler suya varlıklı kişilerden çok daha fazla ödemektedirler. Fitzmaurice'in belirttiği gibi "Derme çatma mahallelerde yaşayan yoksul insanlar, suyun kendilerine ulaşması için daha fazla aracı kullanılmasının zorunlu olması nedeniyle ve her aracıda taşıma ve pazarlama maliyetleri eklendiği için, suyun litresine aynı şehirdeki varlıklı insanlardan 5-10 kat daha fazla ödemektedirler."⁴ İnsanlığın çoğunun içilebilir ve hijyen için kullanabilir suyun insan sağlığı, eğitim olanakları (özellikle kız çocuklar için, ki bu peşi sıra başkaca yararlar da getirir) ve verimlilik için olumlu etkilerinin farkında olmasına ve suyun insan onuru için vazgeçilmez doğasına rağmen, bu durum devam etmektedir.

Ne var ki, özelleştirmeye ilişkin kaygılar abartılıyor da olabilir. Anayasal hesap verilebilirlik bakımından özelleştirmenin en kötü biçimi, yabancı ve küresel yatırımlardır, ancak "yatırımların yaklaşık yüzde doksanı yurt içi kaynaklardan yapılmaktadır."⁵ Dahası, kamusal dağıtımın özel dağıtımdan maliyet ya da erişilebilirlik bakımından daha iyi olduğuna ilişkin açık bir fikir birliği bulunmamaktadır. İki taraftan da çok iyi örnekler ve çok kötü örnekler bulunmaktadır. Ancak çok önemli bir nokta vardır ki başarılı özelleştirmenin kilit noktası iyi denetim ve doğru kurumsal çerçevedir (örneğin, etkili yasal düzenlemeler).⁶ Bunun yanında eğer hükûmet, özel su dağıtım sistemini doğru ve yeterli biçimde düzenleyebilecek kadar etkili ise, aslında dağıtımı kendi başına da yapabilir – bu durumda daha yüksek kamusal katılım ve denetim sağlanacak ve anayasal kurallarla uyum artacaktır.

4 Fitzmaurice, Malgosia. "The Human Right to Water." *Fordham Environmental Law Review* 18 (2007): 537.

5 a.g.e., 522.

6 a.g.e., 507.

Su yönetiminin maliyetinin çok fazla olmasının nedenlerinden birisi, bu işin çok parçalı ve kapsamlı bir yaklaşım gerektirmesidir. Suyu kaynağından yönetmek suyun başka bir yere taşınmasında ve gereksinimi olanlara dağıtılmasındaki güçlükleri; yalnızca dağıtım tarafından yönetilmesi ise su kaynağının sınırlarını göz ardı etmeye neden olabilir. Çevrenin diğer bileşenlerinin aksine suyun yönetimi, tüm ekosistemin ve toplumsal düzenin birlikte değerlendirilmesine bağlıdır. Su akar, biçim ve işlev değiştirir. Buzullardan akarsulara, yer altı sularından okyanusa sürekli hareket hâlinindedir. Doğal dünyada eşi olmayan biçimde, zamandan ve mekândan bağımsızdır, onları aşar. Örneğin Hindistan'da bir davada, okyanustan gelen bir miktar suyun nasıl Umman Denizi'nde yapılan bir yer altı suyu pompalama faaliyetine sızarak çevredekilerin içme suyunu kirlettiği tartışılmıştır.⁷

Su davaları ile diğer çevresel davalar arasındaki farklar yalnızca suyun niteliğinden kaynaklanmaz. Sondaj boruları inşası veya atık boşaltma işlemleri gibi faaliyetleri ilgilendiren su davaları yerel karakterdeyken, örneğin iklim değişikliği, tüm çevre için küresel bir tehlike oluşturur. Ancak bu farklılık dava sırasında kolayca göze çarpar. Su davaları, yargı organları için, suyun her biçimi için kararlar verme ve giderimleri belirleme konusunda önemli güçlükler içerir. Gerçekten de davaların büyük çoğunluğunda su ekosistemin bir parçası olarak değil, kendi içerisinde ve kendisi bir ekosistem olarak ele alınmalıdır çünkü suyun dünyanın bir yerinde uğradığı değişiklikler, diğer yerleri de etkileyecektir. Buzulların erimesi, kilometrelerce uzaklıktaki bir nehrin akışını etkiler. Yine bir su tutma havzasında yaşanan kirlilik, yakın ve uzak çevrede pek çok insanın temiz içme suyuna erişimin olanağına önemli darbe vurabilir.

Dünya çapında insanlar suya farklı değerler yüklemişlerdir. Dünyanın her yerinden birçok -yerli ve modern- kültürde suyun eşsiz ve muazzam bir dinsel ve manevi önemi bulunmaktadır. Bazıları denizden doğal gaza sağladığı ekonomik kaynaklar nedeniyle, bazıları ulaşım aracı olarak, bazıları turizm aracı olarak, enerji üretim kaynağı olarak ya da başka endüstriyel nedenlerle suya değer verir. Su ayrıca, ülke sınırlarını oluşturan ulusal bir miras olarak, ulusların egemenliğinin de önemli bir simgesidir.

Ancak belki de su ile diğer çevresel bileşenler arasındaki en temel fark, suyun çok hızlı bir şekilde azalıyor olmasıdır.⁸ Suyun azalmasından kaynaklanan çevresel zararlar derhal ve kaçınılmaz olarak insan haklarına da etki eder çünkü suyun kirlenmesi ya da başka bir biçimde niteliğinde oluşan bozulmalar, insanlar tarafından kullanılabilir su miktarını da azaltır ve insan sağlığını ve yaşamı tehdit eder. İnsanlar hayatta kalmak için suya *muhtaç* olduklarından, suyun niteliğindeki bozulmalar ilk kuşak haklar da dâhil temel insan hakları için büyük bir tehlike barındırır. Bu tehlikeler başkaca çevresel bileşenler için de geçerli olabilir, örneğin bir ormanda tıraşlama kesim yapılması ihtimalinde bu durum, yerleşik halkın evlerini ya da besine erişim olanaklarını kaybetmelerine neden olabilir. Ne var ki bu sorun ile su krizi arasında bir fark bulunmaktadır, su sorunları yalnızca yakın çevrede yaşayan bitişik komşuları ilgilendirmez. Küresel ölçekte çok daha fazla insan için kaçınılmaz sağlık sorun-

7 *Thangal v. Union of India*. COU-144405 (Kerala Yüksek Mahkemesi, 17 Eylül 2002).

8 Fitzmaurice, Malgosia. "The Human Right to Water:" içinde Anton and Shelton, *Environmental Protection*.

ları ve yaşamsal tehdit anlamına gelir. Dahası suyun dağıtımı ve kullanımındaki sorunlar savaş ve doğal felaket mağdurları, kadın, yoksul, küçük ölçekli çiftçi gibi suya bağımlı yaşayan toplumun korunmasız kesimlerini diğer çevresel sorunlara oranla daha olumsuz etkilerler.⁹ Toplumun korunmasız kesimlerinin ırksal ve etnik azınlıklar olduğu birçok ülkede adaletsizlik bir kat daha artar. Bu sorunlar devletin su yönetimini kendisi yürütmesi durumunda da özelleştirmesi durumunda da şu ya da bu biçimde söz konusu olabilir. Dolayısıyla, suyun niteliği ve suya erişim olanakları tartışmalarının anayasal boyutları göz ardı edilemez.

SU HAKKININ ANAYASAL TANINMA BİÇİMLERİ

“Su” ve “sular” kavramları dünya anayasalarının yaklaşık olarak yarısında, toplam 300 kereden fazla geçmektedir. Bu atıfların çoğu hükûmetin su kaynaklarını denetim ve dağıtım yetkilerine ilişkin olsa da yaklaşık otuz anayasa bir insan hakkı olarak su hakkını ya da bir çevresel hak olarak temiz su hakkını güvence altına almaktadır. Ek G’de bunlar ayrıntılı olarak incelenebilir. Biz öncelikle suyu hak olarak düzenleyen bu ikinci grup düzenlemelere göz atacağız çünkü bu hükümlerin anayasal olarak korunabilirliği daha güçlüdür.

Çevre ve insan hakkı olarak su hakkı

En az on dört ülkenin anayasası temiz, güvenli ve içilebilir su hakkını bir insan hakkı olarak güvence altına almaktadır.¹⁰ Örneğin Güney Afrika Anayasası herkes tarafından dava edilebilir bir hak olarak içme suyu hakkını tanımıştır.¹¹ 2010 Kenya Anayasası da aynı yönde “Herkes ... yeterli miktarda temiz ve güvenli su hakkına sahiptir.”¹² Ancak diğer çoğu ülkede su hakkının, tanındığı düşünülse dahi -yaşama, onur ya da sağlık hakkı gibi- başkaca haklara dayanılarak türetilmesi gerekir.

Bazı anayasalar ise çevresel hakların kapsamını su hakkını içerecek biçimde genişletmiştir. Örneğin Andorra’da “Devlet, gelecek kuşaklar ve herkes için uygun yaşam kalitesini garanti altına almak ve atmosferde makul bir ekolojik dengeyi korumak amacıyla suyun ve toprağın korunması kadar flora ve faunanın korunmasını da sağlayarak toprağın ve tüm doğal kaynakların rasyonel kullanımını sağlama görevine sahiptir.”¹³ Guyana’da su dâhil çevre,

9 “Su ve hijyen krizi -her şeyden önce- yoksulların krizidir. Temiz suya erişim sorunları yaşayan neredeyse üç kişiden ikisi günde 2 dolardan daha azla geçinmeye çalışmakta, bunların üçte biri ise günde 1 dolardan daha azıyla yaşamaktadır. Hijyen olanaklarından yoksun 660 milyondan daha fazla insan günde 2 dolardan daha azıyla, 385 milyondan fazla insan ise 1 dolardan daha azıyla yaşamaktadır.” 2006 İnsani Gelişme Raporu, Kıtlığın Eşiğinde: Güç, Yoksulluk ve Küresel Su Krizi. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, 2006, içinde yeniden basım Anton and Shelton, *Environmental Protection*, 465.

10 Bunlar: Bolivya Anayasası Madde 16, Kolombiya Anayasası Madde 366, Kongo Demokratik Cumhuriyeti Anayasası Madde 48, Ekvador Anayasası Madde 12, Etiyopya Anayasası Madde 90(1), Gambia Anayasası Madde 216(4), Maldivler Anayasası Madde 23, Panama Anayasası Madde 110 ve 118, Svaziland Anayasası Madde 215, İsviçre Anayasası Madde 76, Uganda Anayasası Madde XIV(b) ve XXI, Uruguay Anayasası Madde 47, Venezuela Anayasası Madde 127 ve 304 ve Zambiya Anayasası Madde 112(d); bkz. Boyd, *Environmental Rights Revolution*, 85.

11 Güney Afrika Anayasası madde 27 (1) (b): “Herkes şunlara erişme hakkına sahiptir (...) (b) aşamalı gerçekleştirilmeye dayanan düzenli raporların uygulanması yoluyla yeterli besin ve su (...)”

12 Kenya Anayasası madde 43 (1)(d).

13 Andorra Anayasası madde 31.

“şimdiki ve gelecek kuşakların yararına” koruma altındadır¹⁴, benzer şekilde Tacikistan’da anayasal hükümle, kamu güveni öğretisi gibi çevresel hukukun temel ilkelerini güçlü biçimde yansıtmaktadır: Devlet “yerkürenin, kaynakların, suyun, atmosferin, bitki ve hayvan örtüsünün ve diğer doğal kaynakların ... insanlar yararına ... etkili kullanımını” güvence altına alacaktır.¹⁵ Tam tersine Laos Anayasası çevreyi koruma görevini bireylere yüklemiştir: “Tüm kuruluşlar ve yurttaşlar çevreyi ve toprak, yer altı, ormanlar, hayvanlar, su kaynakları ve atmosfer gibi doğal kaynakları korumak zorundadır.”¹⁶

Genel olarak bu hükümler uluslararası düzeyde su kaynaklarını yönetmek için izlenen iki farklı yoldur. Uluslararası bir insan hakkı olarak su yaşam için temel bir gereklilik olarak değerlendirilir ve azami sayıda insanın yeterli suya erişiminin sağlanmasını gerektirir. 2002 yılında Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Komitesi 15 no.lu Genel Yorumunu yayımlamış, “bir insan hakkı olarak su hakkının” “onurlu bir yaşam sürmek için vazgeçilmez” ve “diğer insan haklarının gerçekleştirilmesi için bir ön gereklilik” olduğunu belirtmiştir.¹⁷ Bu büyük olasılıkla bugüne kadar su hakkına ilişkin uluslararası düzeyde sarf edilmiş en güçlü ifadedir ve 2009 tarihli İnsan Hakları Konseyi Kararı’nda (Genel Kurul tarafından 2010’da onaylanmıştır.) içmek ve sağlığın korunması için güvenli suya erişim biçiminde pekiştirilmiştir. Bu karar, devletleri, diğer tedbirlerin yanında, “içme ve sağlığın korunması için güvenli suya erişim hakkının gerektirdiği yükümlülüklerin yerine getirilmesi için bu yükümlülüğün yerine getirilmediği ya da yeteri kadar yerine getirilmediği ülkeler de dâhil olmak üzere ekonomik alanlar ve diğer tüm alanlarda yasal düzenlemeleri de içeren kapsamlı plan ve stratejiler ile uygun araç ve yöntemleri geliştirmeye ve kullanmaya” ve “uygun düzeyde ulaşılabilir hesap verme yöntemleri öngörerek hak ihlalleri durumunda etkili giderim sağlamaya”¹⁸ çağırır. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı’nın Binyıl Kalkınma Hedefleri de içme ve sağlığın korunması için gerekli suya erişim gereksinimini tanımış fakat birçok ülke anayasasında ve davada olduğu gibi, bunu çevresel sürdürülebilirlik hedefine ulaşmak için bir erek olarak düzenleyerek suyun önemi ile insan ve çevre haklarını birleştirme yolunu seçmiştir.¹⁹

Saf bir çevresel sorun olarak su, uluslararası düzeyde 2002’de Güney Afrika’da düzenlenen Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Zirvesi’nde gelecek kuşakların korunması için çevresel

14 Guyana Anayasası madde 25: “Şimdiki ve gelecek kuşaklara istinaden Devlet, toprak, maden ve su kaynaklarının yanı sıra fauna ve floranı da akılcı olarak kullanır ve çevreyi korumak ve geliştirmek için uygun tüm önlemleri alır.” Ayrıca bkz. Litvanya Anayasası Madde 54: “Devlet, doğal çevrenin, faunanın ve bitki örtüsünün, doğanın farklı nesnelerini ve özellikle de değerli bölgelerin korunmasına özen gösterir ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının yanı sıra iyileştirme ve geliştirme çalışmalarını denetler. Toprak ve bitki örtülerinin tüketilmesi, suların ve havanın kirlenmesi, radyoaktif etkilerin üretimi ve fauna ve floranın tahrip edilmesi, kanun yoluyla yasaklanır.”

15 Tacikistan Anayasası madde 13; ayrıca bkz. Uganda Anayasası madde VIII: “Doğal kaynakların korunması. Devlet, toprak, su, sulak araziler, madenler, petrol, fauna ve flora dahil olmak üzere önemli doğal kaynakları, Uganda halkının yararına korur.”

16 Laos Anayasası madde 17.

17 Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konsey (ECOSOC). “15 No’lu Genel Yorum: Su Hakkı.” E/C.12/2002/11, para. 1, 20 Ocak 2003.

18 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi. “İnsan Hakları ve Güvenli İçilebilir Suya ve Temizliğe Erişim.” A/HRC/RES/15/8, para. 9(a) ve (f), 30 Eylül 2010.

19 Birleşmiş Milletler. “Binyıl Kalkınma Hedefleri, Amaç 7, Hedef 3.” 2000. (“Güvenli içilebilir suya ve temel temizlik olanaklarına sahip olmayan insan sayısını yarıya düşürmek”).

değerlerle uyum hâlinde kullanılması gereken doğal bir kaynak olarak benimsenmiştir. Bölgesel uluslararası hukuk da suyun öneminin farkındadır: Su, 2000 Avrupa Çerçeve Direktifine konu edilmiştir, direktife göre suya ilişkin yükümlülüklerini ihlal veya ihmal eden devletler, Avrupa Komisyonu tarafından Adalet Divanı'na sevk edilebilmektedir.²⁰ Birçok akarsu, ulusal sınırları aştığı için, su yönetiminde Avrupa yaklaşımı, idari ya da siyasi değil, coğrafi sınırları esas almaktadır. Bu durum, ulusal anayasalardaki yükümlülüklerin belirlenme biçimini de etkiler. Bu konuda Latin Amerika bir adım daha ileriye gitmiş ve hem ulusal hem de uluslararası su uyuşmazlıklarını çözmek için bir "Su Mahkemesi" kurulmuştur. Ekonomik İş Birliği ve Kalkınma Örgütü'ne (OECD) göre "acil ve alternatif bir adaleti gerçekleştirme amacı taşıyan"²¹ bu Mahkeme;

"Latin Amerika'nın su kaynaklı uyuşmazlıklarını çözmeye katkıda bulunmak için kurulmuş özerk, bağımsız ve uluslararası bir çevresel adalet örgütüdür. Mahkeme yalnızca şimdiki ve gelecek kuşaklar için suyun korunması ve nitelikli suya erişimi bir insan hakkı olarak korumayı amaçlayan ahlaki bir kurum değil, çevrenin ve suyun korunması için Latin Amerika halkının gösterdiği çabalara yardım etmek ve ek katkı sağlamak üzere suya dair anlaşmazlıklara adanmış bir adalet kuruluşudur."²²

Bu bölgesel ve uluslararası kuruluşlar tarafından su kaynaklarını bir insan ya da çevre hakkı olarak korumak için geliştirilen ilkeler, sıklıkla ulusal anayasalara tamamen ve birebir eklenir. Yine de anayasal su davalarında mahkemeler, çok basit bir nedenle, uluslararası hukuka, diğer anayasal çevre davalarında yaptıklarına oranla daha az atıf yapma eğilimindedir. Bunun basit bir nedeni vardır. Suyu özgü uluslararası hukuk kurumları, uluslararası genel çevre hukuku kadar gelişmiş değildir.

Bu çeşitli anayasal düzenleme yollarından yola çıkarak suyu anayasal düzeyde korumanın karmaşıklığını anlamaya başlıyoruz. Bu karmaşanın bir yönü, suyun aynı anda pek çok şey oluşu ve değerinin, yapısıyla bağlantılı olarak değişmesidir. Su, yer altı suyu, tatlı su ya da tuzlu su olabilir; bireysel, endüstriyel, siyasi ve çevreci amaçlarla kullanılabilir. Çevresel anayasalcılık, hangi biçimde ve yapıda olursa olsun suyun insan haklarını geliştirmek ve/veya çevreyi korumak için nasıl kullanıldığı ile ve kullanılacağı ile ilgilenir.

Devletin su kaynakları üzerindeki denetimi

Suyun üzerinde denetim sahibi olanlar tarafından yönetilmeye, sömürülmeye, kullanılmaya ve suistimal edilmeye açık doğası nedeniyle bireysel değeri kadar, siyasi önemi de bulunmaktadır. Uluslar, suyollarını iç ve dış zararlardan korumanın ve bölgelerindeki su kaynaklarını denetim altına almanın önemini farkındadır.

20 Avrupa Parlamentosu ve Konseyi. "Directive 2000/60/EC." 23 Ekim 2000. OJ L 327, 22.12.20000 (su politikaları alanında Topluluk olarak hareket etmek için bir çerçeve öngörmektedir).

21 Tribunal Latinoamerica del Agua, <http://tragua.com/quienes-somos/historia>

22 Akhmouch, A. "Water Governance in Latin America and the Caribbean: A Multi-Level Approach." *OECD Regional Development Working Papers*, 2012/94. OECD Publishing, 2012: 31, <http://dx.doi.org/10.1787/5k9crzqk3t-tj-en>

Dolayısıyla, anayasal su hükümlerinin büyük çoğunluğu ülkenin su kaynaklarının denetimi ve kullanımı üzerinedir. Bazen su, genel çevresel hükümlerin içerisinde de düzenlenebilir, örneğin Hindistan Anayasası "... ormanları, gölleri, nehirleri ve doğal yaşamı..."²³ korumaktadır. Ancak çoğu zaman anayasalar, suyun nasıl sınıflandırılacağına ve nasıl yönetileceğine ayrı bir hükümde yer verirler. Genellikle anayasalar, suyun özel bir biçimine atıf yaparlar: Okyanuslar, nehirler, su depoları, yer altı suları, buz, buzul, liman gibi.

Anayasalarda suya en sık yapılan atıf, sınır belirleyen hükümlerde yer almaktadır. Örneğin Meksika Anayasası ulusal sınırlarının diğer unsurların yanında "Kıta ve denizaltı sahanlığı, adalar, küçük adalar, resifler [ve] karasuları içerisindeki suları"²⁴ içerdiğini düzenlemiştir.

Pek çok anayasa, egemenlik alanını belirlemenin yanında, bu alan içerisindeki suların denetim ve yönetim hakkından da bahsetmektedir. Örneğin Slovakya Anayasası'na göre "Doğal zenginlik, mağaralar, yer altı suları, doğal iyileştirici sular ve suyolları Slovakya Cumhuriyeti'ne aittir."²⁵ Benzer şekilde "Moğolistan'ın toprakları, toprakaltı, ormanları, suları, bitki örtüsü ve hayvanları ve diğer doğal kaynakları insanların yetkisinde ve Devlet'in korumasındadır."²⁶ Bazı anayasalar, suların ve bağlantılı diğer kaynakların özel mülkiyete konulduğunu düzenlerken ("Hukuka uygun olarak özel mülkiyet altında bulunmayan Namibya ekonomik bölgesi, kıta sahanlığı, karasuları ve toprak altındaki ve üstündeki doğal kaynaklar Devlet'e aittir.")²⁷ Haiti Anayasası gibi bazı anayasalar ise sular üzerindeki özel mülkiyete kısıtlama getirir ("Mülkiyet hakkı kıyıları, membaları, nehirleri, suyollarını, madenleri ve taş ocaklarını kapsamaz. Bu sayılanlar kamu mallarıdır.")²⁸ Yine bazıları ise kamusal-özel denetim arasında iş birliği içeren bir model benimsemişlerdir.²⁹

Bu basit düzenlemeler, kıt ve önemli su kaynakları üzerindeki yetkilerin paylaştırılması konusundaki derin çatışma ve gerilimlerin üzerini örterler. Anayasal düzenlemeler hem kamusal ve özel sektörler arasındaki hem de devletin kendi yapısı içerisinde merkez, federal ve yerel hükümetler arasındaki dengeyi yansıtır. Yetki paylaşımının bu iki yönü de oldukça politik ve tartışmalı olabilir. Birçok anayasa, ilk açıdan -kamusal ve özel otoriteler arasındaki yetki paylaşımı açısından- sular üzerindeki denetimi kamuya verir, ancak kıt parasal kaynaklar ve uluslararası bankalardan ve bağışçı ülkelerden, özellikle Soğuk Savaş sonrası gelen baskılar, bu denetimin yerel ve yabancı özel sektör kuruluşlarına devredilmesine neden olmuştur. Bu durum, hükümet denetimi ne şiddette ve düzeyde olursa olsun, devletin, suyu denetleme şeklindeki anayasal yükümlülüğü yerine getirilmiş olmakla birlikte önemli siyasi ve anayasal sorular doğurur. Örneğin su, özel bir şirket tarafından yönetiliyor ise hükümet, suyun tüketiciye satış fiyatını ve bunu karşılamayanlara yapılacak yardım düzeyini belirlemek

23 Hindistan Anayasası madde 48A ve 51A.

24 Meksika Anayasası madde 42.

25 Slovakya Anayasası madde 4.

26 Moğolistan Anayasası madde 6.

27 Namibya Anayasası madde 100.

28 Haiti Anayasası madde 36.

29 Brezilya Anayasası başlık III, madde 43: "Devlet verimsiz arazilerin geri kazanılması için teşvikte bulunur ve su kaynaklarının yönetimi ve arazilerindeki düşük ölçekli tarımsal sulamanın gerçekleştirilebilmesi için küçük ve orta ölçekli toprak sahipleriyle işbirliği yapar."

zorunda mıdır? Bu gibi sorular özellikle hükûmetin su kaynakları üzerinde etkili bir denetim sahip olmadıkları birçok ülke açısından oldukça önemlidir. Örneğin Şili'nin özellikle Patagonya bölgesinde "aşırı özelleştirme" nedeniyle bazı özel şirketler hidroelektrik barajlar inşa etme amacıyla kullandıkları nehirlerle sahiptir. Endonezya'nın Cakarta şehrinde en azından su fiyatlarının hükûmet tarafından denetlenmesi için çabalar sürse de halen su borularının bakımı ve dağıtımı "dönemin başkanı Suharto'nun son yıllarından beri, iki yabancı şirket tarafından yönetilmektedir."³⁰ Dünya Doğa ve Doğal Kaynakları Koruma Birliği'nin (IUCN) "su yönetiminin en azından işleyişinin denetlenmesi yetkisi, özelleştirilemez"³¹ şeklindeki ısrarına rağmen, suyun denetimi üzerinde kamusal ve özel sektör arasında kaçınılmaz bir gerilim bulunmakta ve iki sektör tarafından yönetimin de iyi örnekleri olduğu kadar kötü örnekleri de bulunmaktadır.³² Kamusal ve özel sektörler arasında kaçınılmaz bir çatışmayı içermesi, anayasal su davalarının diğer çevre bileşenlerine ilişkin davalardan çoğu zaman daha karmaşık olmasının önemli nedenlerinden biridir.

İkinci denetim meselesi (merkez hükûmet ve yerel yönetimler arasındaki yetki gerilimi) açısından da tüm dünyada pek çok tartışma yaşanmaktadır. Birçok ülkede su kaynakları üzerindeki denetim yetkisi, federal veya ulusal hükûmetlere (çoğu zaman egemenliğin bir getirisi olarak) özgülenmiş de³³ bazı ülkelerde bu yetki federal hükûmet ile eyaletler tarafından paylaşılmış,³⁴ çok ayrık bir durum olarak bazı ülkelerde ise suyun denetim yetkisi yerel yönetimlere bırakılmıştır. Örneğin Paraguay'da "Bu yetkiye sahip idari bir birim oluşturulacaktır. Bu birim, çeşitli belediyelerin faaliyetlerini düzenleyecek, bayındırlık işleri, enerji ve içilebilir su tedariki ve benzeri birden çok belediyenin ve kuruluşun iş birliğini gerektiren işlerde beraber çalışmaya teşvik ve yardım edecektir."³⁵ Birçok ülkede su kaynaklarını üzerinde yetkinin paylaştırılması devamlı bir gerilim kaynağıdır. Toplu olarak bu hükümler, su ve benzeri kaynaklarda çelişkili bir durum açığa çıkarırlar. Suyun, farklı egemenlik ve hükûmet biçimlerine sahip yüzlerce ülke anayasasında yer buluyor olması, suyun öneminin en çarpıcı göstergesidir. Öte yandan bu hükümlerde sıklıkla, yalnızca denetimin kimin elinde bulunduğu düzenlenerek bu yetkinin nasıl kullanılacağına ya da yarışan çıkarların nasıl uzlaştırılıp çözümleneceğine dair hiçbir belirleme yapılmaması, yakın ve uzak gelecekte çıkabilecek uyuşmazlıkların çözülmesi için gerekli detayları, başkalarına bırakma arzusunu ve su yöne-

30 Jacobson, Philip. "In Jakarta, a Fight Over Money and Water." *Jakarta Globa* (27 Aralık 2011), www.thejakartaglobe.com/jakarta/in-jakarta-a-fight-over-money-and-water/487216

31 IUCN (2009), 9.

32 Mohamad Mova Al'Afghani, Mohamad. "Constitutional Court's Review and the Future of Water Law in Indonesia." *Law, Environment and Development Journal* 2(1) (2006), www.lead-journal.org/content/06001.pdf (kayda değer iyi yönetilmiş kamusal sistemler olarak Birleşik Devletler'de bazı sistemler, Hollanda Su Kuruluşları, Avustralya Devlet Su Organları ve Singapur Su Kurulu; iyi yönetilmiş özel su sistemleri olarak ise Fransa ve Birleşik Krallık gibi La Paz, Bolivia; Macao, Çin ve Arjantin örnek verilmekte, şu yayına atıf yapılmaktadır: Gary H. Wolff, P.E. and Meena Palaniappan, "Public or Private Water Management? Cutting the Guardian Knot," *Journal of Water Resources Planning and Management*, ASCE, Ocak/Şubat 2004).

33 Nijerya Anayasası madde 29 (federal yasama organına özgü yetkilerin sayıldığı): "Nehirler, göller, su yolları ve diğer iç sular dışında kalan tüm balıkçılık ve balık yatakları; ... Deniz taşımacılığı ve yolculukları ..."

34 Sri Lanka Anayasası madde 17:1 ve 19: "Su depolanması, yönetimi, iletimi ve su bentleri, taşkınların korunma tedbirleri ve su kaynaklarının planlanması ... karasuları dışında kalan alanlarda balıkçılık."

35 Paraguay Anayasası madde 163.

timine ilişkin zorlu kararları almaktaki gönülsüzlüğü yansıtmaktadır. Anayasa metninin su yönetimine ilişkin sorunları çözmekte yetersiz kaldığına dair eleştiriler, anayasaların bir su yönetim planının ayrıntılarının belirlenmesi için uygun araç olmadığı savunmasıyla karşılanabilir gözükse de aşırı belirsiz düzenlemeler de ekonomik ve politik aktörlere istediklerini uygulayabilecekleri boş bir alan bırakarak su kaynaklarının korunması görevini zorlaştırabilir. Anayasal hükümler neredeyse hiçbir zaman suyun niteliğine ve erişim olanaklarına ilişkin belirlemeler yapmazlar ve ulusların kendine özgü kaynaklarına ve gereksinimine ilişkin kararların nasıl verileceğine dair hiç yol göstermezler. Bir bütün olarak anayasalar, siyasi ve yargısal kuruluşların su üzerindeki yarışan çıkarların nasıl dengeleneceğine dair –örneğin tarımsal, endüstriyel ya da bireysel kullanım tarzlarından birinin diğerine öncelikli kılınıp kılınmayacağı gibi- hemen hemen hiçbir fikir vermedikleri gibi bu hükümler genel olarak kararları kimin vereceğine ve bu karar vericilerin kurumsal ve bireysel olarak ne gibi yeterliliklere sahip olmaları gerektiğine ilişkin de hiçbir belirlemede bulunmaz. Malezya Anayasası bu durumun en uç örneğini oluşturur. Anayasada suya otuz bir atıf bulunmakla beraber, bu atıfların tamamı yetki ve göreve ilişkindir. Bu görevin içeriğine ve su yönetiminde dikkate alınacak değerlere ilişkin tek bir gönderme bulunmamaktadır. Bu düzenleme tarzı, bu yarımada ve ada ülkesinde suyun ekosistemin bir bileşeni ya da yaşamın vazgeçilmez bir parçası olarak değil, bir ekonomik ve siyasi kaynak olarak önemi nedeniyle korunmak istendiği izlenimini uyandırmaktadır. Başka birçok anayasa da suyu sosyal politikalarda dikkate alınması gereken bir unsur olarak düzenlemekte, dava edilebilir bir hak olarak güvence altına almamaktadır.³⁶ Bu anayasalardan bazıları, suyun temel bir insani gereksinim olduğunu kabul etse de çoğu, suyu parasal bir kazanç aracı olarak değerlendirir. Örneğin Kamboçya’da su yalnızca ekonomik değeri nedeniyle korunur. Anayasa’nın “Ekonomi” başlığı altında devlete “çevreyi koruma, doğal kaynakların çeşitliliğini muhafaza etme ve toprağın, suyun, havanın, rüzgârın, jeolojik yapının, ekolojik düzenin, madenlerin, enerjinin, petrol ve doğalgazın, taş ve kumların, mücevherlerin, ormanların ve orman ürünlerinin, doğal yaşamın, balıkların ve diğer deniz canlılarının idaresi için titiz bir plan hazırlama”³⁷ görevi yüklenmiştir. Benzer şekilde Eritre’de çevrenin korunmasına ilişkin düzenleme güçlü diline karşın, sosyal ve ekonomik kalkınma bölümünde düzenlenmiştir: “Devlet tüm toprak, su ve doğal kaynakları denetim altına alır, günümüz ve gelecek kuşakların yararına uygun düşen biçimde dengeli

36 Bkz. Maldivler Anayasası madde 23: “Her yurttaş, bu Anayasa’ya uygun hakları takip eder ve Devlet, kaynaklar ve yeterlilikler içinde, makul tedbirler yoluyla bu hakların aşamalı olarak gerçekleştirilmesini sağlamak için yüklenir: (a) yeterli ve besleyici gıda ve temiz su.” Kolombiya Anayasası madde 366: “Genel refah ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, devletin toplumsal amaçlarıdır. Devletin faaliyetinin temel amacı, yerine getirilmemiş halk sağlığı, eğitim, çevre ve içme suyu ihtiyaçlarını ele almaktır.” Etiyopya Anayasası madde 90 (“Sosyal Ödevler”): “Her Etiyopyalı, ülke kaynaklarının sınırları dâhilinde, gıda, temiz su, sağlık, barınak, eğitim ve emeklilik emniyeti hakkına sahiptir.” Gambiya Anayasası Sosyal ödevler 216: “Devlet, temiz ve güvenli suya, yeterli sağlık ve rasyonel hizmetlere, yaşanabilir sığınma evine ve herkesin yeterli gıda ve güvenliği için eşit erişimin sağlanmasına gayret gösterir.” Uganda Anayasası madde XIV: “Genel sosyal ve ekonomik hedefler. Devlet, tüm Ugandalıların toplumsal adalet ve ekonomik kalkınmanın temel haklarını yerine getirmeye gayret gösterir: (...) (b) tüm Ugandalılar, eğitim hizmetlerine, sağlık hizmetlerine, temiz ve güvenli su çalışmalarına, iyi barınakta yeterli dinlendirme, gıda güvenliği, emeklilik ve emeklilik ikramiyesi fırsatlarına, erişimlerine ve haklara sahiptirler. Uganda Anayasası madde XXI: “Temiz ve güvenilir su. Devlet her seviyede iyi bir su yönetim sisteminin geliştirilmesi için gerekli tüm önlemleri alır.”

37 Kamboçya Anayasası madde 59.

ve sürdürülebilir yönetimini güvenceler ve çevrenin güvence altına alınması görevine halkın katılımını sağlamak için uygun koşulları oluşturur.”³⁸ Filipinler Anayasası da ekonomik ve çevresel korumayı birleştirmiştir: “Devlet ülkenin takımadaları, karasuları ve münhasır ekonomik bölgesinde suları korur, kullanımını ve yararını Filipinler yurttaşlarına özgüler.”³⁹ Güney Kore’de suyun metalaştırılması oldukça açıktır: “[Devlet] madenler ve diğer önemli yer altı kaynakları, deniz suları, su gücü ve doğal güçler gibi ekonomik kullanıma uygun kaynakları işletme, geliştirme ve yararlanmak için ruhsatlar çıkarabilir.”⁴⁰ Ancak bir sonraki paragrafta Anayasa “Toprak ve doğal kaynaklar devletin koruması altındadır ve devlet dengeli bir kalkınma ve yararlanma için gerekli planları oluşturur.”⁴¹ şeklinde bir düzenlemeye yer vermektedir. Bazı anayasalar suyu hem bir hak hem de sosyal politikalarda öncelikle dikkate alınması gereken bir unsur olarak tanırlar.⁴² Mısır’da Aralık 2013 Taslak Anayasası çevreyi, Nil Nehri’ni Süveyş Kanalı’nı toplumun “ekonomik bileşenleri” olarak korumaktadır (diğer bileşenler toplumsal veya kültürelidir.) Nil Nehri, Anayasa’nın başından sonuna büyük öneme sahiptir; 44. madde devletin Nil Nehri’ni koruma görevi olduğunu belirtmekle yetinmemekte, her yurttaşın “Nil Nehri’nden yararlanma” insan hakkına ve ona verilecek zararlara karşı “nehir çevresini koruma” görevine sahip olduğunu düzenlemektedir. Buna ek olarak taslak, devletin “denizleri, kıyıları, gölleri, suyollarını, madeni suları ve doğal kaynakları” korumak ve “bu kaynakların doğasına ters düşen” eylemleri engellemek için çalışmasını gerektirmektedir. Devlet ayrıca “kentsel alanlarda yeşil doğanın korunması ve geliştirilmesi; bitkilerin, çiftlik hayvanlarının ve balıkların korunması; nesli tükenmekte olan türlerin korunması ve hayvanlara karşı zalimane davranışların önlenmesi ... için gerekli yasal düzenlemeleri yapacaktır.”⁴³ Bu tür düzenlemeler basitçe egemenlik ve denetimin kimde olduğunu belirtmenin ötesine giderek su yönetimine ilişkin verilecek kararlarda hangi değerlerin dikkate alınacağına dair yol gösterme görevini de üstlenirler.

ANAYASAL SU HAKLARI DAVALARI

Suyun bu eşsiz ve son derece önemli özellikleri ve sınırlı kaynakları üzerindeki artan rekabet nedeniyle, su hakkına kimlerin sahip olduğu ve gereksinim sahiplerinin yeterli miktarda temiz suya erişiminin kimin tarafından sağlanacağı gibi uyuşmazlıkların çözülmesi için anayasa mahkemelerine ve diğer yüksek mahkemelere gittikçe daha fazla başvuru yapılmaktadır. Bu başvuruların önümüzdeki yıllarda daha da artması beklememiz akla yatkındır çünkü mahkemeler bu karmaşık ve tartışmalı sorunları çözmek için benzersiz bir konuma sahiptir.

38 Eritre Anayasası madde 10.

39 Filipinler Anayasası madde XII, fıkra 2.

40 Güney Kore Anayasası madde 120.

41 a.g.e.

42 Karş.: Kenya Anayasası madde 43 (“(1) Her insan yeterli miktarda temiz ve güvenilir su (...) hakkına sahiptir.”) ve madde 56: “Devlet azınlıklar ve ötekileştirilmiş grupları güvence altına almak için hazırlanmış olumlu edim programlarını devreye sokar (...) (e) su, sağlık hizmetleri ve altyapıya makul erişim hakkına sahiptir.”).

43 Mısır, Taslak Anayasa 2013 (Askıya Alınan 2012 Anayasasını Değiştiren Yeni Anayasal Belge), haz. International IDEA, www.atlanticcouncil.org/imgaes/publications/20131206EgyptConstitution_Dec.pdf

Anayasal hak ve ilkelere dayanarak mahkemeler, suyun dağıtımındaki parasal ve siyasi etkileri kısıtlayabilir. Mahkemeler, çoğunlukçu politikaların güdümünde olmadıkları için yoksullar, kadınlar, azınlıklar, çocuklar ve hatta gelecek kuşaklar ve doğanın kendisi gibi siyasette yeteri kadar temsil edilemeyenlerin çıkarlarını koruyabilir, adil su dağıtımının ülkenin siyasi gündeminin en üst sıralarında yer almasını sağlayabilir; su kaynaklarının yönetiminde halkın bilgilendirilmesinin ve kamusal katılımın teminatı olabilir ve adaleti uluslararası ve bölgesel rejimlerde olduğundan çok daha ulaşılabilir hale getirebilir. Gerçekten de uluslararası hukukun yaptığı katkılar –bunlar arasında, Fransis’ten alıntı yaparak, su hakkını belirli yasal sorumluluk ve yükümlülüklerle dönüştürme, ülkeleri halklarının temel su gereksinimleri için harekete geçirme ve parasal meselelerde temel su gereksinimleri yatırım ve yönetim kararlarından öncelikli hale getirme sayılabilir- iç hukukta anayasal düzeyde daha etkili olarak sağlanabilir çünkü hükümetler üzerindeki baskı çok daha doğrudan olacaktır.⁴⁴ Aynı zamanda anayasa mahkemeleri de genellikle yerel mahkemelerden çok daha fazla siyasi ve manevi güce sahip oldukları için onların verecekleri kararlar daha etkili olabilir.

Sonuç olarak, anayasa mahkemeleri ve diğer yüksek mahkemeler, nitelikli suya erişim taleplerine olumlu yaklaşmakta ve hem çevre hem de insan hakkı olarak su hakkını korumak için titiz ve kapsamlı su yönetim planları oluşturulması gerekliliğini benimsemektedirler. Buna karşın söz konusu mahkemeler, bir sonraki başlıkla açıklanacağı gibi, suyun ne zaman bir çevresel hak ne zaman bir insan hakkı olarak değerlendirilmesi gerektiğine ve ne zaman kendine özgü yargısal yaklaşım gerektiren özgün bir sorunlar kümesi oluşturduğuna dair yol göstermekte yetersiz kalmaktadırlar.

İnsan hakkı olarak suyun korunması

Birçok anayasa mahkemesi ve diğer yüksek mahkemeler, anayasal su insan hakkını, diğer çevresel insan haklarını korurken geliştirdikleri ilkelere benzer prensiplere dayanarak korumaktadırlar. Kişi yönünden yetki gibi dava edilebilirlik ilkeleri, hem suya hem de çevrenin diğer bileşenlerine ilişkin davalarda uygulanmaktadır. Örneğin, çevre eylemcisi M. C. Mehta’nın Ganj Nehri’nin aşırı kirletilmesinin önüne geçilmesi için çevresel hukukun uygulanması talebiyle açtığı davada Hindistan Yüksek Mahkemesi şu yorumu yapmıştır:

Başvurucunun nehir kenarında oturan birisi olmadığına kuşku yoktur. Başvurucu Ganj Nehri’nin suyundan yararlananların yaşamlarını korumak için hareket etmektedir ve bu nedenle bu başvuruyu yapmaya yetkili olduğu tartışma konusu değildir. Ganj Nehri’ndeki kirliliğin yarattığı sıkıntılar çok geniş bir alanda etkili olduğundan bu sorunun artık kamusal karakterde olduğu dikkate alınmalı ve Ganj’a dair başvurularda nehirle çok sıkı ve yakın ilişkiler aranmamalıdır.

Bu gerekçeyle dayanarak mahkeme davacının bu davayı kamu yararı davası olarak açmaya ve takip etmeye kişi yönünden yetkili olduğuna karar vermiştir.⁴⁵

44 Francis, Rose. “Water Justice in South Africa: Natural Resources Policy at the Intersection of Human Rights, Economics, and Political Power.” *Georgetown International Environmental Law Review* 18 (2005): 149, 186.

45 *M.C. Mehta v. Union of India*, AIR 1988 SC 1115 (Hindistan Yüksek Mahkemesi), *Farooque v. Bangladesh* (Bang-

Kolombiya Anayasa Mahkemesi, su hakkının “uygunluk, nitelik, erişim ölçütlerine uygun olarak ve dağıtımında ayrımcılık yapmadan, kaynakların azami derecede kullanılması yükümlülüğüne uygun davranılarak gerçekleştirilebileceğini”⁴⁶ belirtmiştir. Bu yükümlülüklerden üçü doğrudan ve yalnızca insan yararını amaçlamaktadır; nitelik ölçütü insanların ulaşabildikleri suyun içilebilirlik ya da temizlik için kullanılabilirlik gibi bazı niteliklere uygun olması gerektiğini anlatmakla beraber aynı zamanda dolaylı olarak ekosistemin de nitelikli olmasını gerektirdiğinden çevresel çıkarılara da uygundur. Gerçekten de Kolombiya’da doğanın çıkarıları kabul edilmiş olsa da su davalarında vurgu, insan hakları üzerinedir. Anayasa Mahkemesi suyu başlı başına bir insan hakkı değerlendirmekle kalmamakta, diğer bazı temel insan haklarının da zımni olarak su hakkını koruduğunu kabul etmektedir. Bunun sonucu olarak mahkemeye göre suya ilişkin çıkarlar herkes tarafından *tutela* başvurusu gibi resmî olmayan başvuru yollarıyla ya da hakkın toplu olarak kullanılabilmesi yerlerde *acción de inconstitucionalidad*⁴⁷ yoluyla yargıya taşınabilir. Önemli bir davada Mahkeme, bir su şirketine bir apartman binasına su sağlaması yönünde hüküm verirken; su hakkını, yaşam, sağlık ve onur haklarından türetmiştir.⁴⁸ Mahkeme, bu davada, su hakkının önemini özetlemeye çalışmıştır: “Temel su hakkının içeriğini tanımlamak için öncelikle suyun, çalışan bir su ve kanalizasyon sisteminin tüm eğitim kuruluşları için gerekli olması nedeniyle eğitim hakkı; sağlıklı çevre hakkı etnik ve kültürel çeşitlilik hakkı gibi diğer temel hakların gerçekleşmesi için bir önkoşul olduğunu ve bazı yerli kabilelerin ve Afro-Kolombiyalı toplumların suya verdiği özel kozmolojik önemi kavramamız gerekir.”⁴⁹

Dünya genelindeki anayasal su davalarının büyük çoğunluğu Kolombiya mahkemesi tarafından tanımlanan dört bileşenden -uygunluk, nitelik, erişim, dağıtımda ayırım yapmama- birine ilişkindir veya açıkça düzenlenen su hakkına dayanılarak ya da başka bir temel insan hakkından su hakkı türetilerek açılmaktadır. Güney Afrika Anayasa Mahkemesi, önüne gelen ilk su hakkı davası olan 2009 tarihli *Mazibuko* davasında, bir ilçede yaşayan halkın, yeterli suya erişim taleplerinin, ülke Anayasası’nın 27. maddesine dayandığını belirtmiş ve bu maddeyi şu biçimde yorumlamıştır: “[Madde] herkesin yeterli miktarda suya erişim hakkı olduğunu güvence altına alır. Dünyanın her yerinde insanlık suyun önemini kabul etmiştir. Su

lades, 15 Temmuz 2007).

46 *Setencia T-616/10*, at. 2.3 (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010): “En cuanto derecho fundamental, la Corte Constitucional ha protegido por vía de tutela diferentes aspectos del derecho al agua relacionados con la garantía mínima de la (i) disponibilidad, (ii) calidad, (iii) acceso y (iv) no discriminación en la distribución, en consonancia con la obligación de emplear el máximo de los recursos que se dispongan para hacer efectivo el derecho al agua a todos sus habitantes.”

47 *Sentencia T-616/10*. (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010): “Pero, adicionalmente, la Corte ha sostenido que el agua constituye un verdadero derecho fundamental cuando esta destinada para el consumo humano. Desde la sentencia T-578 de 1992 se sostuvo que: ‘En principio, el agua constituye fuente de vida y la falta de servicio atenta directamente con el derecho fundamental a la vida de las personas. Así pues, el servicio público domiciliario de acueducto y alcantarillado en tanto que afecte la vida de las personas (CP art.11), la salubridad pública (CP arts. 365 y 366), o la salud (CP art.49), es un derecho constitucional fundamental’ El agua que usan las personas es indispensable para garantizar la vida física y la dignidad humana, extendida esta como la posibilidad de gozar de condiciones materiales de existencia que le permitan desarrollar un papel activo en la sociedad.”

48 a.g.e.

49 a.g.e.

yaşamdır. O olmadan, hiçbir organik yapı hayatta kalamaz. İnsanlar besinlerini yıkamak, pişirmek, yetiştirmek ve içmek için suya gereksinim duyarlar. O olmadan yaşamımızı sürdürmeyiz. Tüm bunlar düşünüldüğünde Anayasamızın suya erişim hakkını güvence altına almış olması şaşırtıcı değildir.”⁵⁰ Ancak tüm bireylerin suya inkâr edilemez gereksinimine karşın Mahkeme, söz konusu hükmün bireylerin tümü için yeterli içme suyunu güvence altına alan bireysel bir hak değil, devlete yeterli suya erişim hedefine zaman içerisinde aşamalı olarak ulaşılması ödevi yükleyen toplumsal bir hak olduğuna karar vermiştir. Bu bakış açısıyla Mahkeme, Johannesburg şehrinin, içerisinde yaşayan insan sayısına dair hiçbir değerlendirme yapmadaksızın her eve ayda yalnızca 6 kilolitre ücretsiz su verilmesini öngören su politikasını “makul” bularak onaylamıştır. Mahkeme ayrıca, suyun sürekli olarak kesilebilmesine olanak veren ön-ödemeli su sayaçlarının kullanılmasını da makul ve uygun bulmuştur.⁵¹

Açık bir su hakkı düzenlenmediğinde mahkemeler yaşama ya da onur hakkı gibi başka anayasal haklardan türeterek su hakkına dair kesin ve emredici nitelikli kararlar vermekte daha gönülsüz davranmaktadır. Örneğin İsrail’den önemli bir davada, davanın taraflarından hiçbiri, çöl bedevilerinin onur içinde yaşamak için temel su hakkına gereksinimi olduğuna ve bu durumun devlete, bedevilere belirli bir miktar su ulaştırma pozitif yükümlülüğü yüklediğine itiraz etmemiştir. Buna karşın; bu ilkenin davaya uygulanması, Necef çölünde yasadışı olarak yaşayan çöl bedevilerinin sahip oldukları su haklarının kapsamı hakkında, karmaşık toplumsal ve siyasi tartışmaları alevlendirmiştir.⁵² Hindistan’da Yüksek Mahkeme, birçok kez suyun yaşam hakkının önemli bir parçası olduğunu belirtmiştir: “Su insanların hayatta kalabilmeleri için temel bir gereksinimdir ve Hindistan Anayasası’nın 21. maddesindeki yaşama hakkının koruması altındadır ...”⁵³ Mahkeme’ye göre “Anayasa’nın 21. maddesinde korunan yaşama hakkı kirlenmemiş su ve havadan yararlanmayı da içerir. Yaşamın niteliğine karşı hukuka aykırı bir zarar ya da zarar tehlikesi meydana gelirse her yurttaşın Anayasa’nın 32. maddesine dayanarak yaşamın niteliğini etkileyen su ve hava kirliliklerinin önlenmesini talep etme hakkı bulunmaktadır.”⁵⁴ Kolombiya’da Anayasa Mahkemesi su hakkını, yaşam, sağlık ve onur hakkına içkin ve “varoluşun (yaşamın) fiziki formlarından yararlanarak toplum içerisinde aktif bir rol üstlenmesine olanak veren”⁵⁵ bir hak olarak tanımlamıştır. Diğer bir örnek Şili’den verilebilir. Yüksek Mahkeme, 2009 yılında yerli halkların su kaynakları üzerindeki hak taleplerini kabul ederken, mülkiyet haklarının bir çözümlemesinden yararlanmıştır. Bölgedeki bir doğal su kaynağından elde edilen suyu şişeleyip satan özel bir şirketin itirazlarına rağmen Mahkeme, su kaynağının bulunduğu arazide bir yerli kavmi olan Aymara halkının mülkiyet hakkının bulunduğu karar vermiştir. Aymara halkının mülki-

50 *Lindiwe Maxibuko and Others v. City of Johannesburg and Others* (Güney Afrika, 2009).

51 *a.g.e.*

52 *Abu Masad v. Water Commissioner* (İsrail Yüksek Mahkemesi, 2011).

53 *Narmada Bahao Andolan v. Union of India*. No. 10 S.C.C. 664 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2000); ayrıca bkz. *Karnataka Industrial Areas Development Board v. C. Kenchappa and Others*. AIRSCW 2546 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2006).

54 *Subnash Kamar v. State of Bihar and Others*. Writ. Pet. No. 381/1988 D/-9-1-91 (K.N. Singh, N.D. Ojha JJ, 9 Ocak 1991) (ancak dava Anayasa’nın 32. Maddesi gereği bir kamusal yarar olarak görülmeyp ticari bir uyumsuzluk olarak görülerek dava reddedilmiştir).

55 *Sentencia T-616/10*, at 2.2 (Kolombiya Anayasa Mahkemesi).

yet hakları resmileştirilmemiş olsa da Mahkeme, bu topraklarda çok uzun yıllardır devamlı olarak yaşayan bu kavmin, bu arazi üzerindeki mülkiyet haklarının örf ve âdet hukukuna göre savunulabilir olduğunu ve bu hakkın özel şirketin mülkiyet iddialarından çok önce dahi mevcut olduğunu belirterek yerli halkın mülkiyet hakkını öncelikli kılmıştır.⁵⁶ Arazi üzerinde kim hak sahibi ise suyun da sahibi o olacaktır. Ne var ki bütün insan hakkı odaklı iddialar bu kadar önemli sorunlara ilişkin değildir. Bazı mahkemeler, plajlardan yararlanma hakkının bütün kamuya ait olduğu gibi kararlar da vermiştir.⁵⁷

Botswana'dan çok önemli bir davaya konu olayda, Merkez Kalahari bölgesinde yaşayan bir etnik topluluk olan Basarwa halkının yaşadığı ve sularını sondaj kuyularından su çekerek temin ettikleri arazide, önce maden ocağı kurulması tasarlanmış, ancak bir süre sonra madencilik faaliyetleri durdurulmuş ve bölge avlanma için kullanılmaya başlanmıştır. Basarwa halkı ise araziden tahliye edilmiştir. Bu tahliyenin hukuka aykırı olduğuna karar verildiğinde Basarwalar tekrar yaşam alanlarına dönmüş, fakat suya erişimlerinin sağlanması için ayrı bir dava açmaları gerekmiştir. Açılan davada suya erişim hakkını aşağılayıcı veya insanlıkdışı ceza ve muameleye maruz bırakılmama hakkından türeten Mahkeme, Anayasa'yı uluslararası hukuk ışığında yorumlamış ve sondaj kuyularının tekrar açılmasına karar vermiş, ancak yeniden açım masraflarını Basarwa halkına yüklemiş ve suyun kullanımının yalnızca kişisel kullanım gibi bazı koşullara bağlanabileceğini kabul etmiştir.⁵⁸ Kararın verildiği 2011 yılının başından sonra Gem Diamonds Company adlı bir elmas şirketi bu alanda tekrar madencilik ruhsatı elde etmiş ve içme suyu için sondaj kuyularının açılmasına bu şirketin de masrafların bir kısmını ödeyerek katkıda bulunduğu bildirilmiştir.⁵⁹

Güney Afrika'daki *Mazibuko* davası ve Botswana'daki Basarwa davası yoksul ve öteki-leştirilmiş halkların hayatta kalmak için gerekli miktarda suya erişimde yaşadıkları sıkıntıları yansıtmaktadır. Dönemin hükûmetinin uluslararası kuruluşların önerdiği miktar olan kişi başına günde en az 50 litre su sağlama yükümlülüğünü görmezden geleceğini öngören Güney Afrika mahkemesi, eğer hükûmetin bu yöndeki çabaları makul görülüyor ve zaman içerisinde aşamalı olarak bu miktarın artması için çaba harcandığına dair göstergeler bulunuyor ise, 50 litreden çok daha az bir miktarın da anayasal olarak kabul edilebilir olduğuna

56 *Alejandro Papic Dominguez Con Comunidad Indigena Aymara Chuzmiza y Usmagama*. No. 2840/2008 (Şili Yüksek Mahkemesi, 25 Kasım 2009).

57 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996), para. 40: "Ancak kamunun halka ait plajlara erişimini engelleyecek biçimde çitler çekilemez. Diğer bir deyişle, toplumun genelinin yararlanma hakkı olan yerler hiçbir biçimde onlara kapatılamaz, erişim olanakları ortadan kaldırılamaz ya da azaltılamaz."

58 *Mosetlhanyane and Others v. Attorney General of Botswana*. Civil Appeal No. CACLB-074-10 (Lobatse Temyiz Mahkemesi, 27 Ocak 2011) (Botswana Anayasasının 7 (1) maddesi yorumlanmıştır) 19-20 ve Birleşmiş Milletler Ekonomik Sosyal ve Kültürel Haklar Uluslararası Sözleşmesi'nin Uygulanmasına İlişkin Maddi Sorunlar Raporu'na dayanıştır, "Su yaşam ve sağlık gibi kamusal çıkarlar için temel bir öneme sahip sınırlı bir doğal kaynaktır. İnsan onuruna yaraşır bir yaşam sürebilmek için su hakkı vazgeçilmez öneme sahiptir. Bu hak diğer tüm insan haklarının gerçekleştirilebilmesi için bir ön şarttır." Yine 2010'da Birleşmiş Milletler "güvenli içilebilir su ve temizlik için öngörülen hükümlerin planlanma ve uygulanma süreçlerinde tam bir şeffaflık ve yerel toplulukların v edijer çıkar sahiplerinin etkin, özgür ve anlamlı katılımlarını sağlama" çağrısı yapmıştır).

59 Pier, Bame, "Four Boreholes for CKGR Basarwa" (21 Haziran 2011), Mmegionline, www.mmegi.bw (Gem Diamonds Limited tarafından yapılan duyuruya atf yapılmaktadır).

hükmetmiştir. Botswana'nın en savunmasız toplulukları için hiçbir ek sempati emaresi göstermeyen Botswana Mahkemesi de belirli bir miktar suyun erişilebilir kılınması zorunluluğunu kabul etmiştir. Mahkeme, bununla beraber, bu sudan yararlanmak isteyen halkların, suyun parasını ödemek zorunda olduklarına karar vermiştir. İki davada da su hakkı kısmen korunmuş olsa da hak, özellikle yoksul halkları korumakta oldukça yetersiz kalmıştır.

Bu davaların hukuki bir analizini yapmak gerekirse bu iki Afrika davası, bu alandaki sınırların nasıl belirsizleştiğinin örneğini oluşturmaktadır. İki davada da hem iç hukuka hem uluslararası hukuka atıflar olsa da Botswana davasında bir medeni hak (insanlık dışı muameleyle maruz bırakılmama) suya erişim hakkına dönüştürülmüştür. Güney Afrika davasında ise tam tersi yapılarak bağımsız ve ayrı bir hak olarak düzenlenmiş olan yeterli miktarda suya erişim hakkı yalnızca asgari çekirdeği dava edilebilir olan bir sosyal hak olarak yorumlanmıştır. Hükümetlerin pratik ve ekonomik kaygılarının çoğu zaman insanların gereksinimlerine ve haklarına baskın geldiği yerlerde, yargı tarafından farklı tür insan haklarının bir arada ve birbirine destek verecek biçimde kullanılması, suya ilişkin anayasal davaların tipik özelliklerinden birisidir. Önemli siyasi ve ekonomik çıkarların söz konusu olduğu durumlarda metinsel güvenceler çok etkili olmayabilir.

İlgili davalar değerlendirildiğinde, temel içme ve temizlenme suyunun sağlanmasına ilişkin davalarda kamusal ve özel kuruluşlar arasındaki sınırların da belirsizleştiği görülmektedir. Çoğu ülkede içme, temizlenme ve suyun sağlanmasına ilişkin anayasal yükümlülükler yalnızca kamusal otoriteyi ilgilendiriyor olsa, kamu kuruluşları çoğu zaman kendi başlarına bu yükümlülüklerin altından kalkacak kaynaklara sahip değildir. Güney Afrika'da suyun temini, yerel yönetimlerin, Botswana'da ise hükümetin görevi olsa da bu görev iki ülkede de ancak çokuluslu madencilik şirketlerinin -temelde kendi parasal çıkarlarını korumak adına da olsa- devreye girip, su kuyularını tekrar açmasıyla yerine getirilebilmiştir. Eğer bu şirket ileride bir gün yerel Basarwa halkına su temin etmemeye karar verirse hükümetin şirketi herhangi bir biçimde sorumlu tutması olanaklı değildir, çünkü şirketin bu halklara su sağlama gibi bir anayasal yükümlülüğü bulunmamaktadır.

Özel şirketlerin tüm kontrolü elinde bulundurması durumu ve anayasal sorumluluğa aslen hükümetin sahip olması gerçeği arasındaki bu kopukluk, dünyanın her yerinde, ancak özellikle Latin Amerika'da davacı gruplarının su haklarına ilişkin talepleri hem özel şirketlere hem de hükümetlere yöneltmelerine neden olmaktadır. Bir önceki bölümde bahsedilen *Mendoza* davasında da böyle olmuş, davacılar nehrin korkunç durumundan kırktan fazla kamusal ve özel kuruluşun sorumlu olduğunu iddia etmişlerdir.

Ancak Hindistan'da, özel kuruluşlara karşı açılan anayasal davalarda başarı oranının daha düşük olduğu gözlemlenmektedir. Şirketleri sorumlu tutmaya ilişkin en öne çıkan olayda, yalnızca dava açılması yetmemiş, ancak yasama, yürütme ve yargı organları da dâhil olmak üzere devletin tüm kademelerinde çok yönlü iş birliği ve yıllar süren kamusal eylemler aracılığıyla Coca-Cola'nın içme suları üzerindeki aşırı kullanımının önüne geçilebilmiştir.⁶⁰

60 India Resource Center, www.indiaresource.org; bkz. *Perumatty Grama Panchayat v. State of Kerala*. No. 2004

Bu davalar, kamusal ve özel kuruluşlar arasındaki ilişkilerin tüm anayasal davalarda geçerli olan karmaşık doğasının, su hakkına ilişkin davalarda daha da belirgin olduğunun göstergesidir.

Suyun yönetiminde, sadece yargının yetkisine itiraz edilen davalar ya da içerisinde su bulunan arazilerin mülkiyet davaları dahi su kaynaklarında gittikçe artan kıtlık nedeniyle insan hakları davalarına dönüşebilmektedir. Örneğin, Güney Afrika Yüksek Mahkemesi, belsiz akan içilebilir suyun kesildiği bir davada bölge belediyesine, yörede yaşamın devam edebilmesi için suyun açılmasını emretmiştir.⁶¹ Yine daha yakın bir tarihte Güney Afrika Mahkemesi, Hükûmet'in, yoğun yağışlar sonrası bölgede sorumsuzca kurulmuş maden tesislerinden taşan sular nedeniyle suları içme suyu veya temizlik için kullanılamayacak düzeyde kirlenen Mpumalunga halkı için içme suyu temin etmekte yetersiz kalması sorunuyla ilgilenmiştir. Somut olayda, hem çevresel madencilik yasalarıyla uyumu denetlemek hem de yurttaşlara içme suyu temin etmek sorumluluğu bulunduğu varsayılan Ulusal Hükûmet, hemen bölge sakinlerine içme suyu sağlama sorumluluğunun belediyeye ait olduğu savunmasını yapmış, belediyeler ise bu düzeyde bir su temin yükümlülüğü için gerekli kaynaklardan yoksun olduklarını savunmuştur.

Bangladeş'te yaşanan su baskını sorunları kötü su yönetiminin insan yaşamına olumsuz etkilerine iyi bir örnektir. *Farooque v. Bangladesh* davasında Yüksek Mahkeme bir çevre örgütünün hazırlanması yıllar süren ve uluslararası toplum tarafından ciddi olarak destek gören bir su baskını yönetim planına karşı yaptığı başvuruda kişi yönünden yetkili olduğuna karar vermiştir. Plan su baskını olasılığını azaltarak ekilebilir arazi miktarını arttırmayı amaçlamaktadır. Plan bölgedeki arazi sahiplerinin yararına olmakla beraber, yaşamsal gelirleri ve besinleri için bölgedeki suya bağımlı olan balıkçıların ve özellikle geleneksel olarak arazi sahibi olmaları yasak olan Hinduların ve kadınların tüm geçim kaynaklarını yok etmek anlamına gelecekti.⁶² Mahkeme, açılan davada talepler temel olarak "insan" hakkı başlığı altında değerlendirilebilecek olsa da başlıca kuruluş amacı çevresel koruma olan bir derneğin de anayasada geçen "tüm mağdurlar" ibaresinin kapsamı altında değerlendirilmesi gerektiğine karar vermiştir.

Kişi yönünden yetki konusu su hakları davalarında özel bir öneme sahiptir, çünkü su davalarında tipik olarak karar sürecine kamusal katılım olanağı çok azdır. "Kamusal katılım", ulusal su politikalarının yeni gözde kelimesi haline gelmiş olsa da Razzaque'a göre, özellikle barajlara ilişkin konularda "insanlar nadiren karar aşamasına katılım göstermektedirler."⁶³ Gerçekten de su yönetimi açıkça belirli ve dar kapsamlı değil oldukça kapsamlı çözümler gerektirdiğinden ve hükûmet ve (genellikle uluslararası) özel sektör arasında karmaşık bir

(1) KLT 731 (Kerala Yüksek Mahkemesi, 16 Aralık 2003).

61 *Residents of Bon Vista Mansions v. Southern Metropolitan Local Council*. 01/12312 (Güney Afrika Yüksek Mahkemesi, Eylül 2001) (hayatta kalabilmek için asgari düzeyde ücretsiz suya erişimin sağlanmasını zorunlu kılmıştır).

62 Warner, Jeroen. "Flood Planning: The Politics of Water Security." *I.B. Taurus*, 2011, 135 (taşkın eylem planlarına ilişkin tartışmalar ve davalar tartışılmaktadır).

63 Razzaque, Jona. "Public Participation in Water Governance." içinde *The Evolution of the Law and Politics of Water*, by J.W. Dallepenna and J. Gupta (eds.), 355, 364-5. Springer, 2009.

iş birliğine gereksinim duyduğundan, prosedürel su haklarını güvenceye almak ve uygulamak çok güç olabilir. Yine de kamusal katılım (bölüm 8’de açıklanacağı üzere) diğer çevre hakları için olduğu kadar su haklarını korumak için de hatta belki de su hakları için daha da önemlidir çünkü suyun insan yaşamı için vazgeçilmez doğası nedeniyle suya dair verilen kötü kararlar, özellikle savunmasız toplumlar için çok daha olumsuz sonuçlar doğurabilir.

Bu davaların büyük bölümünde mahkemelerin odaklandıkları husus, davacı kişi veya toplulukların uygun miktarda sağlıklı suya derhal erişimlerinin sağlanması olmaktadır. Bu yaklaşım doğrudur çünkü davacıların büyük çoğunluğu, suya çok acil gereksinim duymaktadırlar ve mahkemeler, onlar için son çare durumundadır. Ancak mahkemeler, suya erişimin yanında davaların çevresel boyutlarını da değerlendirmeli, zarar iddialarının altında yatan çevresel zararları anlamalı ve alternatif çevresel giderim yolları üzerine düşünmelidir. Gelecek kuşakların haklarını korumak adına mahkemeler, hem insani hem de çevresel etkenleri dikkate almalıdır.

Çevre hakkı olarak suyun korunması

Su, çok geniş bir ekosistemin başlıca bileşenlerinden birisi olduğundan, kirletilmesi ya da kötü veya aşırı kullanımı, suyun *niteliğini* de etkileyecek ve temiz su hakkının talep edildiği çevresel davalara yol açacaktır.

Çoğu çevresel su davası, kirlenme sonucu açılır. Kirlenme, her zaman yörenin doğasına zarar verse de bölge insanların sağlığına veya yaşamlarına her zaman için bir tehdit oluşturmaz.⁶⁴ Mahkemeler, su hakkı davalarında da kirleten öder ilkesi, kamu güveni öğretisi,⁶⁵ ihtiyat ilkesi ve sürdürülebilir kalkınma gibi temelde çevresel hukuk için geliştirilen ilkeleri, davanın su hakkı yönüne özel herhangi bir atıf ya da değişiklik yapmaksızın kullanır.⁶⁶ Örneğin bir davada sürdürülebilir kalkınma ilkesi çerçevesinde kurulacak denge, dava konusu bölge çorak arazi de olsa, su kanalı da olsa aynı biçimde kurulur. Hindistan Yüksek Mahke-

64 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi. “Bilgi Notu N. 35.” Ağustos 2010, 40-1. “Birçok mahkeme önemli bir bölümü su kaynaklarının kirlenmesi ve su hizmetlerindeki kesintilere dair olan çok sayıda davada su hakkının teşvik edilmesi ve korunmasını tartışmışlardır. Yerel mahkemeler yaşam, sağlık, uygun konut ve sağlıklı çevre hakkı gibi haklar kapsamında da güvenli içilebilir suya ve temizliğe erişim haklarına dair kararlar vermekteler.”

65 Bkz. *M.C. Mehta v. Kamal Nath and Others*, 1 S.C.C. 388 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 1977) (nehir akışını değiştirecek biçimde “nehir kenarındaki bir ormanlık araziye özel bir şirkete kiralayan hükümetin, kamu güveni öğretisini ihlal ettiği karar verilmiştir” akt. John Scanlon, Angela Casar and Noemi Nemes, “Water as a Human Right?” 9-10 *IUCN Environmental Policy and Law Paper No. 51* (2004); Anton and Shelton, *Environmental Protection*, 477.

66 Bkz. *L. Krishnan v. State of Tamil Nadu*. Writ. Pet. No. 20186 of 2000 (Madras Yüksek Mahkemesi 27 Haziran 2005) (Odai Poromboke olarak sınıflandırılıp korunan alanda su depolama işlemi yapabilmek için ek incelemeler ve diğer korumacı tedbirler zorunluluğu getirilmiştir); *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India* (Hindistan, 1996): “Çevre ve kalkınma el ele yönetilmelidir, başka bir ifadeyle, çevre uğruna kalkınma, kalkınma uğruna ise çevre feda edilmemeli ve tüm kalkınma planları çevrenin korunmasına gerekli özen gösterilerek oluşturmalıdır.” Bkz. Avrupa Birliği, *Avrupa Birliğinin İşleyişi Hakkında Antlaşma’nın Konsolide Versiyonu*, 13 Aralık 2007, 2008/c 115/01, www.unhcr.org/refworld/docid/4b17ao7ea.html, madde 191(2): “Birliğin çevre politikası Birliğin farklı bölgedeki üyelerinin sahip olduğu koşulların çeşitliliği dikkate alınarak çevrenin mümkün olan en yüksek düzeyde korunmasını amaçlar. Bu koruma ihtiyat ilkesi ile önleyici eylem, çevreye verilen zararın öncelikli olarak kaynağında giderilmesi ve kirleten öder ilkelere dayanır.” Bkz. *Intellectuals Forum, Tirupathi v. State of Andhra Pradesh and Others*. Civil Appeal 1251 of 2006 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 23 Şubat 2006).

mesi'nin bölgede yapılan arsa ıslahlarının, suyun niteliğini etkilediği bir kıyı şeridinde dair verdiği kararda "Çevre ve kalkınma el ele yönetilmelidir, başka bir ifadeyle, çevre uğruna kalkınma, kalkınma uğruna ise çevre feda edilmemeli ve tüm kalkınma planları çevrenin korunmasına gerekli özen gösterilerek oluşturmalıdır." demiştir.⁶⁷

Şili'den çok önemli bir davada Yüksek Mahkeme, bakır madenciliğiyle uğraşan ve 50 yıldır Şili sahillerine atık boşaltan bir şirkete, bu atık boşaltımını durdurmasına hükmetmiştir. Mahkeme'ye göre: "Hiçbir kişi ya da kuruluş, insanların yaşadığı ve tarım yaptıkları bir alanı somut olayda olduğu gibi tamamen keyfi biçimde kirletme hakkına sahip değildir. Dahası, somut olaydaki faaliyet doğanın kendisine de zarar vererek insanın çevreyle uyum içerisinde yaşaması yükümlülüğüne dair tüm kuralları ihlal etmektedir. Anayasamıza göre doğanın korunması ve çevresel değerlerin muhafazası Devletin görevlerinden biridir ..." Bu davada talepler tamamen çevresel kavramlarla ifade edilmiş, kanıt olarak ise okyanus suyunun rengine, deniz yaşamındaki olumsuz etkilere, yapay kumsalların inşasına ve çevresel bozulmanın başkaca kanıtlarına dayanılmıştır. Mahkeme, buna karşın doğaya verilen zararın ayrılmaz bir biçimde insana verilen zarar anlamına da geleceğini ve bakır madenciliği şirketinin -nasıl sınıflandırılırsa sınıflandırılırsın- Şili halkının kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkını ihlal ettiğini belirtmiştir. Ayrıca davanın hiçbir yerinde dava konusu zararın suya verilmiş olmasına ilişkin özel herhangi bir atıf bulunmamaktadır.⁶⁸

Benzer biçimde çevrenin, gelecek kuşakların yararına korunmasına karar verilen davalarda da dava konusunun su ya da başkaca bir çevre bileşeni olması önem taşımaz. Filipinler Yüksek Mahkemesi'nin belirttiği gibi "Başvurucuların körfezin temizlemesi görevine sahip olduklarını emreden doğrudan herhangi bir yasal düzenleme bulunmasa da başvurucular ve onları temsil eden erkek ve kadınlar, gelecek kuşak Filipinlileri için Manila Körfezi'nin olanaklar ölçüsünde temiz tutulmasına ilişkin görevlerinden kaçamazlar. Bu görevin gereklerinin aksine tüm uygulamalar, güveni kötüye kullanma anlamına gelecektir."⁶⁹ Yine anayasal çevre davalarında usule ilişkin tüm düzenleme ve esnetmeler, su haklarına ilişkin davalar için de benzer biçimde uygulanmaktadır. Örneğin diğer çevresel davalarda olduğu gibi su hakkına ilişkin davalarda da ispat yükümlülüğü, bir zarar meydana geldiğini iddia eden tarafa değil, *herhangi bir zararın mevcut olmadığını* iddia eden tarafa yüklenmektedir.⁷⁰

Ekvador'da, doğanın haklarının korunmasına ilişkin (Bölüm 9'da tartışılacak) verilen iki

67 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India*. Writ Petition (C) No. 664 of 1993 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996), para. 31.

68 *Pedro Flores et al. v. Codelco* (Şili) (onanmıştır), *Pedro Flores y Otros v. Corporacion Del Cobre, Codelco* (Şili), ingilizce çevirisi için 2 *Geo. Int'l Envtl. L. Rev.* 251 (1989).

69 *Manila Bay* (Filipinler, 2008).

70 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996), para. 38-9. "[Çevresel ölçütlerin esnetilmesinin] neden gerekli olduğuna dair hiçbir makul açıklama yapılmamış ve söz konusu faaliyete geçilmesi halinde çevre açısından büyük olumsuz sonuçlar doğmayacağı ve bu uygulamanın bölgede yaşayan yurttaşlar açısından 21. maddenin ihlalini oluşturmayacağı kanıtlanamamıştır ... Bu faaliyetlerin ekolojik dengesizliğe neden olmayacağı ya da çevreye herhangi bir zarar vermeyeceğine dair kategorik bir açıklama yapılamamış olması bize göre söz konusu işlemin daha geniş bir kamusal yarara hizmet edeceğine dair iddiaların kanıtlanamaması anlamına gelmektedir. Bu nedenle, söz konusu dişlem Çevre Yasası'nın amacına aykırıdır ve bu nedenle de yasadışı olduğuna karar verilmelidir."

ilk derece mahkemesi kararı da nehirlere verilen zararları ilgilendirmekteydi. Bu davalardan ilki, yapı molozlarının gelişigüzel şekilde nehre boşaltılması nedeniyle kanalın daralmasına ve çevredeki mülk sahiplerinin arazileri üzerinde su baskınlarına neden olunmasına; ikincisi ise nehir suyunu kirleten yasadışı madencilik faaliyetlerine ilişkindi. Bu davaların ikisinde de mahkemeler, dava konusu su değil de toprak parçası olsaydı kararlarında değişiklikler olabileceğine dair bir imada bulunmamışlar ve toprağa ilişkin çevresel davalarda yaptıkları değerlendirmelerden farklı değerlendirmeler yapmamışlardır.

Suyun insan ve çevre hakkı boyutlarının kesişmesi

Bir su kaynağındaki suyun niteliğinin hem insanlar için içilemeyecek hem de çevresel olarak sürdürülemeyecek boyutta kirletilmesi örneğinde olduğu gibi, bazı durumlarda aynı olay hem insani hem de çevresel çıkarları ilgilendirir. Bu beraberliğin bir diğer türünde ise insan hakları kaynaklı su talepleri, el değmemişliğin korunması gibi çevresel çıkarlarla ters düşer.

Çoğu mahkeme, önlerine gelen davalarda insan hakkı talepleri ve çevre hakkı talepleri biçiminde bir ayırım yapmazlar. Örneğin Ekvador'da yerli kavimler ve yerel halkın iş birliğiyle açılan ve yaklaşık 20 yıl boyunca devam eden davada durum böyledir. Dava (en azından o an için) 2012 yılında karara bağlanmış ve selef şirketi Texaco'nun faaliyetleri sonucu çevreye verilen zarar ve suya erişimde yaşanan sorunlar nedeniyle Chevron şirketi aleyhine 18 milyar dolar cezaya hükmedilmiştir.⁷¹ Mahkemeler, davadaki talepleri, eğer birine verilen zarar, diğerini de olumsuz etkiliyorsa çevre hakkı ve insan hakkı biçiminde ayırmaya gerek duymamaktadırlar.

Hindistan'da da insani ve çevresel çıkarların çoğu zaman ayrılamaz doğası, mahkemeler tarafından pek çok kez onaylanmıştır. Yüksek Mahkeme'ye göre "Çevre kirliliği yasalarının ihlali yalnızca varolan insanların yaşam niteliğini olumsuz etkilemekle kalmaz, çoğu zaman çevresel dengenin bozulmasına ve çevrenin kirlenmesine neden olarak gelecek kuşakların haklarını da olumsuz etkiler."⁷² Gerçekten de Ganj Nehri'ndeki deri tabaklama tesislerinden kaynaklanan zehirli atıkların temizlenmesi davasından,⁷³ su kaynakları ve su toplama alanlarına dair davalara⁷⁴ kadar Hindistan'dan çok sayıda davada çevresel haklar ve insan hakları stratejilerinin bir arada kullanıldığını görmek olanaklıdır. Mahkemenin *Susetha v. State of Tamil Nadu and Others* davasında (depolama tanklarına ilişkin dava) su hakkının hem Anayasanın 21. maddesiyle korunan yaşamın niteliği hakkının bir parçası olarak, hem de "Anayasanın 47. [beslenme, yaşam standartları ve kamusal sağlık] ve 48-A [ormanlar, göller, nehirler ve doğal yaşam dâhil doğal çevrenin korunması ve geliştirilmesi] hakları altında

71 Keefe, Radden Patrick. "Reversal of Fortune: A crusading lawyer helped Ecuadorans secure a huge environmental judgment against Chevron. But did he go too far?" *The New Yorker*. 9 Ocak 2012. 38.

72 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996), para 26.

73 *M.C. Mehta v. Union of India*. Writ Petition No. 3727 of 1985 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 12 Ocak 1988).

74 Bkz. *Intellectuals Forum, Tirupathi v. State of Andhra Pradesh and Others* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 23 Şubat 2006).

korunabileceği biçimindeki yorumu, diğer davalarda da sık sık tekrar edilmiştir.⁷⁵ Su hakları hem çevre hem de insan hakları olarak, aralarında herhangi bir ayırım yapılmaksızın korunmaktadır.

1996'da Hindistan Yüksek Mahkemesi ulusal ve eyalet hükûmetlerinin Hindistan'ın 6.000 kilometrelik kıyı hattının korunması ve geliştirilmesi için uygun bir politikanın geliştirilmesi ve uygulanması görevini yerine getirememesi sorunuyla ilgilenmiştir. Somut olayda *bazı* yerlerde *bazı* düzenlemeler yapılmış ve bunların *bazıları* uygulanmış olsa da davacı -Hindistan Çevre-Hukuk Çalışma Konseyi (ICELA) isimli bir sivil toplum kuruluşu- Hükûmet'in uygulamakla yükümlü olduğu ayrıntılı bir kıyı alan planı geliştirilmesinin zorunlu olduğunu öne sürmüştü, Mahkeme de bu talebi kabul etmiştir.⁷⁶ Mahkeme, davadaki karmaşık çıkarlar ağını fark etmiş ve yumuşak bir yaklaşım sergilemiştir.

Öncelikle Mahkeme kıyı sularındaki yüksek kirliliğin "yüksek nüfus artışının yarattığı baskı, kontrolsüz kalkınma ve bölge halkının gereksinimlerini karşılayacak yeterli altyapının yoksunluğu" nedenleriyle oluştuğunu ileri süren davacı tarafın iddiasını kabul etmiştir. Zarar bilhassa "gerekli kirlilik denetim sistemleri oluşturulmadan gelişigüzel gerçekleşen sanayileşme ve kentleşme"⁷⁷ kaynaklıdır. Ancak sular farklı bölgelerde farklı ölçüde etkilenebilir. Gel-gitler ve alçak basınç merkezleri sakız ağacı ormanlarını yok ederken, aynı anda çevrenin insan kaynaklı bozunumları kıyılardaki başlıca balıkçılık bölgelerini tehdit etmekte, yer altı sularının bazı bölgelerdeki aşırı kullanımları da "denizdeki tuzlu suların iç kısımlara sızarak önceden içme, tarım ve bahçecilik için kullanılan tatlı suların bozulmasına" neden olmaktadır. Aynı zamanda Mahkeme'ye göre "kıyı şeridindeki plansız sanayileşme ve kentleşmenin, verimli tarım alanlarının, meyve bahçelerinin ve casuarina ağaçları gibi büyük enerji çiftliklerinin hızlı bir biçimde yok olmasına neden olduğu bildirilmekte" ve bu durumun insani ve doğal çevre için yıkıcı etkilere neden olabileceği çünkü bu bölgelerin "rüzgâr kırma ve bölge yerleşimini siklonik yağmurlardan koruma gibi çok önemli iki işleve sahip olduğu" görülmektedir.⁷⁸ Bu olaydaki zarar kaynakları, insanın kasıtlı olarak gerçekleştirdiği zararlardan nüfus artışı gibi insan kaynaklı olsa da belirli bir insanın sorumluluğundan bahsedilemeyecek zararlara, bu tür zararlardan ise siklonik yağmurlar gibi tamamen doğa kaynaklı zararlara geniş bir yelpazeye uzanmaktadır. Olağanüstü yağış olayları nedeniyle herhangi bir kamusal ya da özel kuruluşa sorumluluk atfetmek kolay olmasa da mahkemeler gittikçe artan bir sıklıkla hükûmetleri, özellikle bu doğa olayları dönemlik ve öngörülebilir ise, bu zararlara karşı koruma yükümlülüklerini yerine getirmedikleri gerekçesiyle sorumlu tutmaktadırlar.

Manila Bay davasında Filipinler Yüksek Mahkemesi daha da ileriye gitmiş ve Hükûmet'i, körfezin korunması görevine ilişkin ihmali nedeniyle sorumlu bulmuştur. Mahkeme, körfezi "bir fark yaratabilecek resmî kişi ve kuruluşların kusurları nedeniyle kirli ve yavaşça

75 *Susetha v. State of Tamil Nadu and Others*. Civil Appeal No. 3418 of 2006 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 8 Ağustos 2006).

76 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996).

77 *a.g.e.*, para. 3.

78 *a.g.e.*, para. 4.

ölmekte olan" şeklinde tanımlamış ve Hükûmet'i "çevresel kirlilik sorununu çözme ya da en azından kirliliği azaltma görevine yönelik baştan savma tavrı" nedeniyle eleştirmiş ve bunun "bürokratik etkinlik ve özveri üzerine üzücü bir durum" olduğunu belirtmiştir.⁷⁹ Bu saptamadan sonra Mahkeme, Manila Körfezi'ndeki suyun "yüzme, çıplak-dalış ve diğer deri teması içeren faaliyetler için tamamıyla uygun hale getirilmesini"⁸⁰ emretmiştir.

ICELA (Hindistan Çevre-Hukuk Çalışma Konseyi) davasında Hindistan Yüksek Mahkemesi'nin güncel zararları tanımlama biçimi, hem kapsam hem de içerik yönünden oldukça etkileyicidir. Mahkeme, zararları, kısa ve uzun vadeli zararlar şeklinde ve "fiziksel, kimyasal ve biyolojik zararlar" olarak ayırmıştır. Zararlar, hem insani hem de çevreseldir çünkü "bitki örtüsü ve hayvanlar, kamu sağlığı ve çevre" hepsi beraber etkilenmiştir.⁸¹ Tehlikedeki kaynaklar "geniş yer altı suyu kaynakları ve bazen maden suları, demir cevherleri, petrol ve gaz yatakları ve sakızağacı ormanlarıdır." Önündeki davaya konu sular ise sahil suları, yer altı suları, sutaşlılar ve doğrudan tehdit edici olarak, gel-git dalgaları ve siklonik yağmurlardır. Ancak bunların yanında Mahkeme, suyun tüm bu biçimlerinin yanında bölgeyi siklonik zararlardan koruyan bitki örtüsü ve hayvanlara, sakızağacı ormanlarına, balıkçılık bölgelerine, kent ve kasabalara, meyve ağaçlarına, enerji üretim tesislerine, ekilebilir tarım arazilerine ve bahçeciliğe kadar çok daha geniş bir ekosistemin en önemli parçalarından biri olduğunu belirtmiştir. Madeni kaynaklar, balıkçılık, içme, tarım ve bahçecilik biçiminde suyun kullanım alanları ve bu alanlara göre değişen değerleri de kararda değerlendirilmiştir.⁸² Mahkemeye göre su, korunacak *tekil* bir bileşen değil, korunmayı hak eden pek çok şeyin çok önemli bir parçasıdır ve su üzerindeki yarışan talepler çok titiz bir biçimde değerlendirilmeli ve yönetilmelidir.

Dava hem suya erişim hem de suyun niteliği bakımından sorular barındırdığından, anayasal su davalarında en sık görülen talep türlerinin de örneklerini içermektedir. Suya erişime ilişkin sorunlar suyun, insan yaşamı, onuru, sağlığı ve diğer insan haklarıyla olan yakın bağı nedeniyle sıklıkla insan hakkı talepleri olarak sergilenirler. Su kıtlığının halihazırda açık bir biçimde kendisini gösterdiği ve önümüzdeki on yıllarda büyük olasılıkla daha da artacağı Afrika'nın birçok bölümünde suya erişim talebiyle açılmış pek çok davaya rastlamaktayız. Su üzerindeki bu acil ve yarışan talepler, anayasal su hakkının korunmasındaki gerilimi arttırmaktalar. Kendilerinden acil suya erişim şeklindeki insan hakkının koruması istenen mahkemeler, bunu gerçekleştirebilmek için, gelecek kuşaklar için su kaynaklarını korumak ve dünya ekosistemi gibi çevresel çıkarları feda etmek durumunda kalabilmektedir.

Anayasal metinlerin bu davalarda ancak dolaylı bir etkisinin bulunduğu gözlemlenmektedir. Mahkemeler çoğu zaman metni aşarak suya erişim taleplerinin yarışan ticari ve siyasi baskılara daha ağır basıp basmadığı gibi somut olaydaki çıkarlar arasındaki ilişkiye yoğunlaşma eğilimindedirler. Anayasa metinleri hiçbir zaman bu dengeleme eyleminin sonucunu

79 *Manila Bay* (Filipinler, 2008).

80 *a.g.e.*, 36.

81 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996), para. 3-4.

82 *a.g.e.*, para. 4.

belirlemez ve bazen mahkemeler, davaların karmaşıklığına göre anayasa metnini tamamen görmezden gelebilmekte ve çevresel hükümleri, insan haklarını korumak için ya da insan hakları hükümlerini çevresel çıkarları korumak için uygulayabilmektedir. Ne olursa olsun anayasalarda suya ilişkin bir güvencenin yer alıyor olması, insan ve doğa için suyun önemini kavrama ve onu koruma konusunda mahkemeleri cesaretlendiriyor görünmektedir.

GİDERİMLER, UYGULAMA VE İCRAYA ZORLAMA

Anayasal çevre davalarının çoğunda olduğu gibi anayasal su davalarında da giderimler genellikle çok yönlü olmaktadır. Zararın hâlihazırda gerçekleştiği durumlarda, anayasal su davalarında da en yaygın giderim yolu, zararların karşılanması ve para cezalarıdır. *Tirupur v. Noyyal* davasında⁸³ Hindistan Yüksek Mahkemesi, bir deri tabaklama şirketini, zarardan sonra kirliliğin azaltılması için bir ön arıtma sistemi kurmuş olmasına rağmen, çok önemli miktarda para cezası ödemeye mahkûm etmiştir. Hindistan'ın Kerala eyaletindeki Coca-Cola davasında yasama organının kurduğu tazminat mahkemesi, yaklaşık 47 milyon dolarlık zarar iddiasını kabul etmiştir. Daha önceki bölümlerde de yer verilen Ekvador'daki Texaco davasında ise zarar miktarı 18 milyar dolar olarak belirlenmiştir.⁸⁴ Arjantin'de Buenos Aires yakınındaki bir nehir yatağının temizlenmesine karar verilen *Mendoza* davasında da şirketlere ayrıca para cezası da verilmiştir. Ancak *amparo* başvurularının yapısı gereği davacıların tazminat alabilmeleri için ayrı bir hukuk davası açmaları gerekir. Ne yazık ki, ötekileştirilmiş toplumların davalarında tazminatlara hükmedilmeyebilmekte, hükmedildiğinde ise öngörülen tazminatlar çoğu zaman bu toplumların temiz suya erişimde yaşadıkları sıkıntıları gidermekte yetersiz kalmaktadır.

Giderimler bunlarla sınırlı kalmamakta, başka bazı yaygın giderim biçimleri de bulunmaktadır. Bu giderimler bazen tek başlarına, bazen ise yukarıda bahsedilen tazminat ve para cezalarının yanında ve bunlara ek olarak öngörülebilmektedir. *Manila Bay* davasında Mahkeme, körfezin temizlenmesi emrini verirken bu temizliğin Hükûmet'in zaten yapmakla yükümlü olduğu bir görevi olduğunu belirtmiştir.⁸⁵ Mahkeme kararında şunları söylemiştir: "Devam eden çevresel bozulmalar ışığında, ilgili tüm idari birim ve kurumlara derhal harekete geçmeleri yönündeki resmî görev ve yükümlülüklerini yerine getirmelerinin gerekliliğini hatırlatmak istiyoruz. Kaybedecek zaman yoktur; bu nedenle yürütülecek görevler için ilgili yasalar tarafından belirlendiyse buna uygun olarak, belirlenmediyse ise söz konusu görevin niteliklerine uygun biçimde zaman çizelgeleri belirlenmeli ve bu çizelgelere uyulmalıdır."⁸⁶ Ancak mahkeme çok daha ileriye gitmiş ve eğitim, şirket merkezinde teftişler ve verilen ruh-satların yeniden gözden geçirilmesi gibi çok geniş bir yelpazede giderimler öngörmüştür.

83 *Tirupur Dyeing Factory Owners v. Noyyal River A. Protection Association* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2009) (21. madde kapsamında verilen cezanın ihtiyat ve kirleten öder ilkelerine uygun olduğuna karar verilmiş ve şu karara atıf yapılmıştır: *Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India* AIR 1996 SC 2715. Hindistan Yüksek Mahkemesi, 28 Ağustos 1996).

84 Keefe, "Reversal of Fortune."

85 *Manila Bay* (Filipinler, 2008).

86 a.g.e.

Mahkeme özellikle Eğitim Departmanı'na "tüm seviyelerdeki okulların müfredatlarına çevre kirliliği, atık yönetimi, çevresel koruma ve benzeri konularda dersler ekleyerek dengeli ve sağlıklı bir ekosistemin önemini ve bu konuda kendilerine düşen görevleri öğrencilerin ve onlar aracılığıyla aile ve arkadaşlarının akıllarına ve kalplerine aşılama" sorumluluğu yüklemiştir. Bu davalarda sıklıkla olduğu gibi Mahkeme bu davanın "süregele mahkeme kararı" niteliğinde olduğunu belirtmiş ve dava üzerindeki yetkisini devam ettirerek Hükûmet'ten kararın gereklerinin yerine getirilme sürecine ilişkin üç ayda bir rapor sunmasını istemiştir.

Arjantin'deki *Mendoza* nehir yatağı davasında mahkeme "ilgili Hükûmet biriminden Matanza-Riachuelo nehir yatağına ilişkin ... a) kamunun ulaşabileceği bilgileri üretmek ve dağıtmak; b) endüstriyel kirlenmeyi denetlemek; c) atık sahalarını temizlemek; d) su rezervlerini, lağım ve kanalizasyon şebekelerini genişletmek; e) acil hijyen planı oluşturmak; f) hedeflere ulaşılma düzeyini değerlendirecek uluslararası bir ölçüm sistemi geliştirmek ... görevlerini içeren bir eylem planı oluşturulmasını"⁸⁷ istemiştir. Bunlara ek olarak "kararın gereğinin yerine getirildiğinden emin olmak için mahkeme uygulama sürecini izleme görevini federal bir mahkemeye vermiş ... ve ulusal kamu denetçisi ve davaya müdâhil olarak katılan sivil toplum örgütleri tarafından oluşan bir çalışma grubunu davayı izlemesi için görevlendirmiş ve böylece kararın yerine getirilmesinde kamusal katılımı güçlendirmiştir."⁸⁸ Gerçekten de kararın belki de en önemli yararı, kamusal bilinci arttırmak ve on yıllardır süren çevresel bozulmaların etkilerini tartışmaya açmak olmuştur.

Yalnızca mahkeme kararlarının değil, suya dair diğer sorunların da çözüm sürecinin denetlenmesi için heyet ve komisyonlar oluşturulması alışılmadık bir uygulama değildir. Ne var ki neredeyse her zaman siyasi hesap verilebilirlik, hükûmet birimleri ile mahkemeler arasındaki güç dengesi, parasal kaynakların dağıtılması gibi zorlu teorik ve pratik sorunlar barındırır. ICELA (Hindistan Çevre-Hukuk Çalışma Konseyi) davasında Hindistan Yüksek Mahkemesi eyalet düzeyinde Eyalet Kıyı Yönetim Birimleri, ulusal düzeyde ise Ulusal Kıyı Yönetim Birimi oluşturulmasını, zorunlu kılmamışsa da şiddetle desteklemiştir. Mahkemei var olan Kirlenme Denetleme Kurullarının önemli konularda sınırlı yetkilere sahip olduklarını ve "iş yüklerinin ... çok fazla olduğunu"⁸⁹ belirtmiştir.

Çevresel davaların en zor bölümü giderim kararların uygulanmasını sağlamak olabilir; su davalarında da bu durum değişmez. Eğer küçük bir para cezasıyla ya da küçük siyasi sonuçları olacak basit bir görevin gerçekleştirilmesi emri gibi basit giderimlerle karşılaşmıyorsa, bir kamusal otoritenin ya da özel hukuk kişinin mahkeme emirlerine kendiliğinden uyum göstereceğini varsaymak çoğu zaman yanlıştır. Bunun yerine, suya erişim ya da çevresel zararın giderimi için devletin tüm kademelerindeki mahkemeler, yasama ve yürütme organlarının ortak çalışması beklenmelidir. ICELA davasında mahkeme, özellikle yerel koşullarla daha içli dışlı oldukları durumlarda mahkemelerin çevresel kuralların uygulanma-

87 *Mendoza Beatriz Silva et al. v. State of Argentina et al.* M.1569.XL (Arjantin Yüksek Mahkemesi, 8 Temmuz 2008) (bundan sonra *Mendoza* olarak anılacaktır)

88 *Mendoza* zarar kısmı (Matanza-Riachuelo nehrindeki çevresel kirliliğe neden olan zararlar hakkında). File M. 1569.XL, www.escr-net.org/docs/i/1469150

89 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996).

sındaki önemli rolüne vurgu yapmıştır.⁹⁰ Bu koşulların hem çevrenin kendisi de değişmesinden ötürü bölgeden bölgeye değiştiğini, hem de zamanla değişiklik gösterdiğini de akılda tutmak gerekir. Örneğin ICELA davasında Hükûmet, 1991 yılında bir yönetmelik yayınlamış, ancak üç sene sonra ve görünen o ki inşaat işi ile uğraşan kimseler ve turizm işkolunun baskısıyla, söz konusu yönetmelikle öngördükleri çevresel ölçütlerde çevre aleyhine önemli esnemelere gitmişlerdir.⁹¹ Bu nedenle davacılar, mahkemelerin verecekleri kararın uygulanma sürecinde siyasi organları devamlı olarak denetleyeceklerine özel bir güven duymadıkları durumlarda, taleplerini oluştururken çok titiz davranmalıdırlar.

Gerçekten de birçok davada yasal dayanaklar çok güçlü ve çevre dostu hükûmetler de bu yasaları uygulamakta oldukça istekli olmalarına karşın, gelişme ve kalkınmanın çekiciliği, parasal ve insani kaynakların yetersizliğiyle birleşmekte ve bu iyi niyetlerin bozulmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla yargı devamlı bir biçimde kararlarının uygulanma sürecini denetlemelidir. ICELA Mahkemesi'nin belirttiği gibi:

“Çevreyi koruyan yasal hükümlerin salt varlığı çevrenin korunmasını ve kirletilmesini sağlayabilmekte yeterli olsaydı, Hindistan büyük olasılıkla dünyanın en temiz ülkesi olurdu. Ancak gerçek böyle değildir. Ulusal düzeyde ve eyalet düzeyinde doğrudan ya da dolaylı olarak çevrenin korunmasına atıf yapan 200'den fazla yasal düzenleme olduğu bilinmektedir. Ancak bu bolluk, çevresel bozulmaların önüne geçmemiş, tam aksine, çevre her geçen yıl daha da kirletilmiştir.”⁹²

Brezilya'da da durum benzerdir:

“Etkileyici yasa ve politikalara rağmen çağdaş su rejiminin uygulanma hızı hâlâ yetersiz seviyededir ... Brezilya su hukuku -Brezilya'nın çevresel hukukunun tümünde olduğu gibi- yasaların güçlü, uygulamanın ise yetersiz olması sorunuyla yüzleşmektedir. Bu durum kısmi olarak kaynaklardaki yetersizliğe ve yarışan kalkınma ile kurulacak öncelikler dengesinde siyasilerin çevresel çıkarları koruma konusundaki gönüllü-süzlüklerine bağlıdır. Bunlara ek olarak, tam olarak ölçümlemek olanaklı olmasa da Brezilya'nın çevresel kurallarının uygulanmasındaki güçlüklerde yolsuzluk da büyük bir yer tutmaktadır.”⁹³

Hindistan Mahkemesi de benzer bir saptamayı “İnsanlar gönüllü olarak çevresel yasalara uysalardı, bu yasalarla ulaşılmak istenen hedeflere çok daha kolay varılırdı. Ancak durum böyle olmamakta, bir yasa hükmü ile bir kişisel çıkar çatıştığı anda, yasaya uyum isteğinin ve hukuka saygının kaybolduğu görülmektedir.”⁹⁴ sözleriyle yapmıştır.

90 a.g.e., para. 42.

91 a.g.e., para. 37: “Merkez Hükûmet düzenleme gücünü 6000 kilometrelik kıyı şeridini kapsayacak biçimde kullanmış ve yönetmeliğin herhangi bir sınır ya da yönlendirici hüküm öngörmemesiyle beraber hükûmet yetkisinin nasıl ve ne zaman kullanılabileceğine dair hiçbir kısıtlama konulmamıştır ... Su serbestlik, Otelcilik ve Turizm İş Kolu'nun talep ettiğinden bile daha fazladır.”

92 a.g.e.

93 Cassuto, David N. And Romulo S.R. Sampaio. “Water Law in the United States and Brazil – Climate Change and Two Approaches To Emerging Water Poverty.” *William and Mary Environmental Law and Policy Review* 35 (2011): 371, 400.

94 *Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996), para. 25.

Dolayısıyla sorun, mahkemelerin böyle bir durumda hukuka uyulmasını sağlamak için neler yapması gerektiği konusunda yoğunlaşmaktadır. Anayasal insan hakları ve çevresel koruma ile kalkınma ve ekonomik büyümenin pratik gerekleri arasında uygun bir denge kuran bir su yönetim planının oluşturulmasını zorunlu kılmak, bir seçenek olabilir. Suyun tüm ülke çapında eşit bir biçimde korunmasını sağlamak ve özellikle ekonominin kötü olduğu dönemlerde yerel yönetimlerin sıklıkla yaşadıkları sıkıntılardan kaçınmak için böyle bir plan, kural olarak ulusal düzeyde geliştirilmelidir. Önlemin ulusal düzeyde alınması, kaynak olarak ülkede toplanan tüm vergilerin kullanılabilmesini sağlayacağından, suyun ülke çapında eşit dağıtımını kolaylaştırabilir. Bu yöntem, Güney Afrika Anayasa Mahkemesinin de kullandığı ve sosyal hakların aşamalı gerçekleştirilmesini denetleyen mahkemelerin genel olarak izledikleri yöntemdir.

Diğer bir seçenek, yasal çerçevenin hâlihazırda var olduğu yerlerde mahkemelerin, zaten oluşturulmuş olan bu hedeflerin uygulanmasını denetleyecek bir idari kuruluş ya da birim oluşturulmasına ya da var olan kuruluşlardan birinin sorumluluğunun suyun yönetimini de kapsayacak biçimde genişletilmesine karar vermek olabilir. Nepal Yüksek Mahkemesi, kurumsal bir itaatsizlik üzerine bu yöntemi uygulamıştır. İçme Suyu Kurumu'nun "kamusal sağlığın korunması görevini yerine getirmekte isteksizlikleri"⁹⁵ nedeniyle Mahkeme, "İskân ve İmar Bakanlığı'nı alarma geçirerek, İçme Suyu Kurumu'nun yasa gereği yükümlülük altında olduğu temiz içme suyunun temini görevini yerine getirmesini güvence altına alma ve bu görevin ihlali durumunda kurumun sorumluluğuna gitme görevini" bu Bakanlık'a vermiştir. Eğer mahkemeler, önlerindeki anayasal sorunun devam edeceği kanaatindelerse, Latin Amerika'da yapıldığı gibi yalnızca suya dair sorunlarla ilgilenecek bölgesel düzeyde özelleştirilmiş mahkemeler kurulması da bir çözüm olabilir. Aslına bakılırsa, George ve Catherine Pring'in ifade ettiği gibi, 20'nci yüzyılın başlarında Avrupa'da su mahkemeleri bulunmaktaydı ve "suya dair tartışmalar birçok ülkede daha geniş çaplı (çevre mahkemelerinin) kurulması konusunda katalizör görevi görmüştür."⁹⁶

Suyun öneminin altını çizen anayasal hükümler, bireyleri suya dair davalar açmaya yönlendirebilir. Su davalarının önemi, davanın hüküm kısmından çok daha fazlası olabilir. Arjantin'de Matanza-Riachuelo nehir yatağındaki kirliliğe ilişkin ünlü dava, nehir yatağının temizliğini desteklemek için Dünya Bankası tarafından da bir plan geliştirilmesini sağlamıştır. Davacıların taleplerinin reddedildiği ve kararın insan hakları örgütleri ile yoksul ve ötekileştirilmiş toplumlara temsil edenler tarafından oldukça eleştirildiği Güney Afrika'daki *Mazibuko* davası dahi oldukça önemlidir, çünkü Birleşmiş Milletler'in bir raporuna göre "dava sırasında ve belki de onun sayesinde Şehir, yeterli suya erişim hakkının aşamalı olarak gerçekleştirilmesi için politikalarını devamlı olarak gözden geçirmiş ve yenilemiştir."⁹⁷ Ancak bu durumun, davayı izleyen dönemde ülkenin diğer yerlerinde aylar sürecek su kıtlığı krizinin önüne geçememiş olduğunu söylemek gerekir.

95 *Advocate Prakash Mani Sharma and Others v. Nepal Drinking Water Corporation and Others*. WP 227/1990 (Nepal Yüksek Mahkemesi, Yargıçlar Kurulu, 10 Temmuz 2001).

96 Pring and Pring, *Greening Justice*, 9.

97 Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi, "35 No'lu Bilgi Notu," 41.

Bu parasal ve siyasi engeller ile davaların görülmesi, etkili giderimler belirlenmesi ve bu giderimlerin uygulanmasında karşılaşılan güçlükler, mahkemeler üzerinde su haklarına dair davaları görmekten kaçınma yönünde caydırıcı bir etkide bulunabilir. Ne var ki mahkemeler, bu caydırıcı etkiden pek fazla etkilenmiyor görünmektedir. Bunun bir nedeni, anayasalarda bir egemenlik simgesi, bir insan hakkı veya sağlıklı bir çevrenin temel bileşeni olarak suyun korunması ve yönetilmesi yönündeki açık hükümlerdir. Diğer neden ise özellikle suyun kıt ve tehlike altında olduğunun fark edildiği ve hem insan yaşamı hem de çevre için öneminin ulusal ve uluslararası düzeyde geniş bir biçimde tanınmaya başlandığı Güneydoğu Asya ve Latin Amerika'da, ancak aslında tüm dünyada, anayasa mahkemelerinin son dönemde kazandıkları güçtür.

7

YEREL ÇEVRESEL ANAYASALCILIK

Yerel hükûmetler çevresel etkileri değerlendirirken mülk sahiplerinin ve top-
rağı kullanan topluluğun çıkarlarının nasıl değerlendirileceği gibi uygulamaya
dair güçlüklerle yüzleşirler. Bu güçlükler genellikle yerel hükûmetleri düzenleyen
yasaların, bu yerel hükûmetlerin çevresel anayasal yükümlülüklerine açıkça her-
hangi bir atıf yapmamaları ve hatta bazen bu yükümlülükleri tamamen yok say-
malarından kaynaklanır. Ancak yasalarda yer almasa dahi, anayasal yükümlülük
oradadır. Yerel hükûmetlerin, yaklaşık kırk yıllık bir kökene sahip olan çevresel
haklar¹ konusunda anayasalarının çağrısına uyma zamanları çoktan gelmiştir.

Mudd (2011), sf. 4.

Yerel hükûmetler -eyaletler, bölgeler, Länder’ler, kantonlar, ya da bazen ulusal hükûmet-
ler ile yerel hükûmetler arasında kalan birtakım ara bölgesel formlar- anayasal çevre hak-
larının son kalesidirler.² Yerel anayasalcılık, pek çok kişisel, siyasi ve sosyoekonomik hakkın
korunmasında önemli yere sahiptir ve çoğu zaman federal düzendeki boşlukları doldurur.³
Birçok yerel hükûmet, kendi anayasasına sahiptir, dolayısıyla yetkisi altında bulunan bölge-
lerde yerel çıkarları koruyacak düzenlemeleri -çevresel anayasalcılık gibi- doğrudan yapı-
bilirler.⁴ Özellikle Amerika ve Brezilya eyaletleri bunun öncüsü olmak üzere, dünya çapında
birçok yerel hükûmet, maddi ve usuli çevre haklarını, çevresel görevleri ve şimdiki ve gele-

1 Bölüm boyunca “çevresel haklar” ifadesi Illinois, Pennsylvania, Montana ve Hawaii eyalet anayasalarında
güvence altına alınan sağlıklı çevre hakkını içerecek biçimde kullanılmıştır.

2 Gardner, James A. *In Search of Subnational Constitutionalism*. Prepared for Seventh World Congress, Interna-
tional Association of Constitutional Law, Atina, Yunanistan, 11-15 Haziran 2007, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1017239

3 Ewald, Sylvia. “State Court Adjudication of Environmental Rights: Lessons from the Adjudication of the Right to
Education and the Right to Welfare.” *Columbia Journal of Environmental Law* 36 (2011): 413, <http://columbia-environmentallaw.org/assets/pdfs/36.2/Ewald.pdf>

4 Gardner, James A. *Interpreting State Constitutions: A Jurisprudence of Function in a Federal System*. University
of Chicago Press, 2005.

cek kuşaklar için sürdürülebilir kalkınmayı, çoğu zaman ulusal anayasalarından daha kapsamlı olarak, kendi anayasalarında düzenlemişlerdir. Ek H'ye bakınız. Yerel düzeyde anayasal çevre haklarını tanıyan anayasalar, Amerika, Kanada ve Avustralya gibi federal düzeydeki anayasalarında henüz çevresel hakları tanımayan ülkelerde daha da ilgi çekici olmaktadır.

Yerel düzenlemeler, eğer varsa, ulusal eşdeğerlerinden bazı yönlerden ayrılırlar ve bu nedenle ayrıca incelenmeyi gerektirirler. Yargısal ve anayasal düzeyde yerel gelişmeler aydınlatıcı ve öğretici olabilir. Örneğin bazı yerel anayasalardaki çevresel hükümler ulusal düzeydeki benzerlerine göre çok daha özenli ve ayrıntılı düzenlemelere yer verebilmektedirler. Eyalet düzeyinde gerçekleşen çevresel anayasalcılık ve genel olarak anayasalcılık alanındaki bu gelişmeler ulusal hukuka da esin kaynağı olabilecek “mutlu olaylar”dır. Örneğin Brown, Birleşik Devletler eyaletlerinde meydana gelen çevresel anayasalcılık alanındaki gelişmelerinin çevre haklarını dava edilebilir ve doğrudan uygulanabilir olarak düzenleme konusunda Doğu Avrupa ülkelerine iyi bir örnek oluşturduğunu savunmaktadır.⁵

Thompson'ın gözlemlediği üzere Amerika Birleşik Devletleri'nde eyalet düzeyindeki yargısal gelişmeler tarih boyunca pek az kez ilham verici olmuştur: “[e]yalet mahkemeleri pek çok kez anayasal hükümlerin doğrudan uygulanabilir olmadığını öne sürerek ya da davacı birey veya grupların dava açmaya kişi yönünden yetkili olmadığına karar vererek veya anayasalardaki uyum yükümlülüklerini fazlasıyla esnek yorumlayarak, anayasal hükümlerin etkisiz kalmalarına neden olmuştur.”⁶ Yine de yerel anayasalar, dünya çapında çevresel anayasalcılık için yeni bir deneme alanı olabilir çünkü bu anayasalar (var oldukları yerde) hem çevreyi koruma hem de çevresel insan haklarını ilerletme konusunda oldukça etkili olabilmektedirler.

YEREL ÇEVRESEL ANAYASALCILIĞIN DOĞASI

Yerel çevresel anayasalcılık da ulusal çevresel anayasalcılığın sahip olduğu pek çok özelliği ve sorunları barındırır. Bununla beraber, maddi, usuli ve diğer çevre haklarını tanıyacak bir yerel anayasalcılık, çevresel bozulmaların olumsuz etkilerinin daha fazla hissedildiği yerel düzeyde çok daha etkili olacaktır.

Yerel çevresel anayasalcılık ulusal uygulamalara göre pek çok avantaja sahiptir. İlk olarak, yerel anayasalar, bölge halkının ulusal anayasalar tarafından göz ardı edilebilecek yerel -veya küresel- kaygılarını da yansıtır. Örneğin Hollanda'nın Zeeland, Kuzey Hollanda, Friesland ve Groningen eyaletleri, anayasalarında, ulusal Hollanda Anayasası'nın yer vermediği iklim değişikliği ve sürdürülebilir kalkınma konularında düzenlemelere yer vermişlerdir.⁷

İkincisi, yerel anayasalar ulusal anayasaların çoğunlukla gözden kaçırdığı ufak ayrıntılara da yer verebilirler. Bunun çok önemli bazı örneklerine, eyalet anayasalarının hükümetlere

5 Bkz. Brown, Elizabeth F. *In Defense of Environmental Rights in East European Constitutions*. Vol. 1 University of Chicago Law School Roundtable, 1993: 191, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=995326

6 Genel olarak bkz. Thompson, “Constitutionalizing the Environment,” 157, 158.

7 a.g.e. Ulusal düzeyde karşılaştırılabilir hükümler daha nadir olmakla beraber, bunlara üçüncü bölümde yer verilmektedir.

biyolojik çeşitliliği ve sürdürülebilirliği teşvik etme, canlı türlerini, suyun niteliğini ve doğal kaynakları koruma, çevreci eğitimler verme ve çevresel gereklerin yerine getirilmesini sağlama gibi çok geniş çaplı sorumluluklar yüklediği Brezilya'da rastlanmaktadır. Brezilya'nın -pek çok verimli tarım arazisini, Amazon ormanlarının bir bölümünü ve dünyanın en büyük sulak alanlarından birisi olan Pantanal'ın bir kısmını içinde barındıran- Mato Grosso eyaletinin Anayasası bu konuda en önemli örnektir. Bu anayasaya göre maddi çevresel hakların "etkililiğini sağlamak için", yerel hükûmet şu görevleri yerine getirmelidir:

- "Doğal kaynakların devamlılığını sağlamak ve çevresel etkileri en aza indirmek için en uygun, akılcı ve sürdürülebilir kullanımı sağlamak."
- "Genetik mirasın çeşitliliğini ve bütünlüğü korumak."
- "Sağlık hizmetleri ve su kaynaklarının yönetimi için uygun eyalet politikaları oluşturmak."
- "Çevreye önemli zararlar verebilecek işletme veya eylemler faaliyete geçmeden önce, kamuya açık ve toplumsal katılımın tüm aşamalarda güvence altına alındığı bir çevresel etki değerlendirmesi yapılmasını şart koşmak."
- "Çevresel kirlenme ve bozulmalarla savaşmak."
- "Kirlilik düzeyleri, çevrenin niteliği, kaza riski taşıyan durumlar, içme suyunun ve besinin sağlığını etkileyebilme ihtimali olan maddelerin varlığı gibi konularda toplumu kapsamlı ve düzenli olarak bilgilendirmek, denetim ve gözlem sonuçlarını kamuyla paylaşmak."
- "Tüm düzeylerdeki eğitim kurumlarında çevresel eğitimleri desteklemek ve çevrenin korunması için kamusal bilinci arttırmak."
- "Ekolojik dengenin korunması amacıyla uygun asgari standartları sağlamak adına, çorak bölgelerde doğal bitki örtüsünün yetişmesini ve korunmasını sağlamak."
- "Bitki örtüsünü ve hayvanları korumak, ekosistem ve canlı türü çeşitliliğini güvence altına almak; türlerin tükenmesine yol açabilecek faaliyetleri, hayvan istismarını ve ekolojik dengeyi tehlikeye atabilecek eylemleri yasalar yoluyla engellemek."
- "Eyalet'in var olan ekosisteminin korunması, çevresel düzenin sağlanması, çevresel değişiklik ve kısıtlamaların yasalara uygun olarak gerçekleştirilmesi ve çevresel önlemlere aykırı eylemlerin yasaklanmasından sorumlu eyalet düzeyinde ve daha alt düzeylerde bir doğal hayatı koruma birimi oluşturmak ve yönetmek."
- "Yaşama, çevre veya yaşam niteliğine tehlike oluşturan teknik, yöntem ve maddelerin üretimini, satışını ve kullanımını düzenlemek ve denetlemek."
- "İhalelere katılım, vergi yardımları ya da resmî devlet kredileri konularında çevresel çıkarların da gözetilmesini sağlayacak yetkili bir ruhsatlandırma birimi kurmak."
- "Doğal mağaraların, arkeolojik sit alanlarının, önemli doğal manzaraların, tarihi, turistik, bilimsel ve kültürel diğer değerlerin tanınması, değer kazandırılması ve kalıcılaştırılması için yasalar düzeyinde gerekli önlemleri almak."

- “Bölgesel sınırları ve bileşenlerini, çevrenin korunmasına ve kültürel değerlerin muhafazasına en uygun biçimde özel olarak tasarlamak.”
- “Yerbiçim bilimsel, ekolojik, suya dair ve biyolojik bakış açılarıyla Eyalet sınırları içerisindeki doğal çevrenin, önemli görsel manzaraların, su kaynaklarının ve diğer çevresel çıkarların korunması için uygun her bir çıkara özgü politikalar geliştirmek, imar planlarını hem insan-merkezli çıkarların hem de çevresel çıkarların iş birliği içerisinde oluşturmak.”
- “Atık hammaddelerin geri dönüşümünü ve uygun olduğu ölçüde ekonomik faaliyetlerde tekrar kullanılmasını sağlamayı hedefleyen teknik ve bilimsel çalışmaları desteklemek.”
- “Alternatif enerji kaynakları üretilmesi, çevreci ve enerji tasarruflu teknolojiler geliştirilmesi ve kullanımı için gerçekleştirilecek bilimsel araştırmaları teşvik etmek.”
- “Çevreye dair temel düzeydeki bilgilere, yasalarda öngörülen biçimde ücretsiz erişimi güvence altına almak.”

Amazonas, Bahia, Espírito Santo, Goiás, Maranhão, Mato Grosso do Sul, Minas Gerais, Paraíba, Paraná, Piauí, Rio de Janeiro, Rio Grande do Norte, Rio Grande do Sul, Santa Catarina, Sergipe, Tocantis ve Federal Bölge’nin içinde bulunduğu çoğu Brezilya eyaleti, maddi çevresel haklara ilişkin benzer yükümlülükler öngörmüştür.

Üçüncüsü, yerel anayasalar çevresel anayasalcılığın pek çok yüzünü tek bir hükümde buluşturabilir ki bu, Kısım I’de açıklandığı üzere, ulusal düzeyde çok daha zorlu bir iş olabilir. Örneğin, Irak Kürdistan Bölgesel Anayasası Taslağı’nın 57. maddesi bireysel hak ve ödevlerin, hükûmet politikalarının ve sürdürülebilirliğin yer aldığı kapsamlı bir çevresel haklar geçidi gibidir:

Birincisi: Çevrenin (toprak, su, hava, bitki ve hayvanlar) korunması her bireyin görevidir ve ona zarar verenler bu zararın giderilmesinden sorumlu olmanın yanında yasa tarafından da cezalandırılırlar.

İkincisi: Tüm yurttaşlar, mutlu ve refah içerisinde bir toplumsal ve ekonomik çevrede, özgürlük ve eşitlik içerisinde uygun yaşamsal koşullarda yaşama hakkına, çevreyi koruma, şimdiki ve gelecek kuşaklar için geliştirme ödevine, sahiptirler.

Üçüncüsü: Bölgesel Hükûmet çevre kirliliğine yol açan nedenlerin azaltacak ve iyileştirecektir. Bu görev, kent içinde ve dışında yeşil alanların, tarım arazilerinin korunması ve ağaçlandırma faaliyetlerinde bulunulması görevini de içerir. Bölgesel Hükûmet halka mahsus parklar, hayvanların, bitkilerin ve doğal kaynakların korunması için tabiat parkları inşa edecek, geliştirecek ve büyütecek; eyaletin doğal öneme sahip alanlarında bina ve kurumlar oluşturulması ve makine ve başkaca aletlerin kullanımını engelleyecektir.⁸

8 Bkz. Kelly, Michael J. “The Kurdish Regional Constitution within the Framework of the Iraqi Federal Constitution: A Struggle for Sovereignty, Oil, Ethnic Identity, and the Prospects for a Reverse Supremacy Clause.” *Penn State Law Review* 114 (2009-10): 784.

Bu taslak, yürürlüğe girmemiş olsa da çevresel anayasalcılığın potansiyelini yansıtan önemli bir örnektir; bu potansiyel, toprak ve kaynaklar üzerinde bölgesel ve ulusal hükûmetler arasındaki yetki paylaşımına ilişkin uyumsuzluklara rağmen geçerlidir.

Dördüncüsü, yerel çevresel anayasalcılık ulusal ve yerel hükûmetler arasındaki iş birliğini arttırarak ulusal düzeydeki çevre politikalarının da uygulanmasını kolaylaştırabilir. Örneğin, Kelly'nin belirttiği gibi, Irak Federal Anayasası çerçevesine uygun olarak oluşturulan Kürdistan Bölgesel Anayasası, çevresel politikalara ilişkin sorumlulukların bölüşülmesine olanak vermektedir.⁹ Jörgensen'in bildirdiği üzere Hindistan'ın yirmi sekiz eyaletinden on tanesi (Tamil Nadu, Karnataka, Andhra Pradesh, Gujarat, Rajasthan, Maharashtra, Madhya Pradesh, Batı Bengal, Kerala ve Orissa) Federal Anayasa'nın koruma ve desteği altında "çok büyük rüzgâr enerjisi programlarını hayata geçirmiştir."¹⁰ Çevresel sorumlulukların paylaşılmasında yerel ve ulusal hükûmetler arasındaki uyumsuzluklar, özellikle yerel ve ulusal hedefler söz konusu olduğunda ya da doğal kaynakların kullanılmasından elde edilen kaynakların eşit biçimde dağıtılması istenildiğinde siyasi gerilimlere ve hatta askeri hareketliliklere zemin hazırlayabilmektedir; ancak çoğu zaman, çevresel anayasal hükümler hükûmetler arası iş birliğini güçlendirirler.

Anlatılan biçimdeki ulusal-yerel hükûmet iş birlikleri oldukça yaygındır. Örneğin Etiyopya federasyonunu oluşturan eyaletler (Afar, Amhara, Benishangul-Gumuz, Gambella, Harari, Oromia, Güney Ulusları-Milliyetleri ve Haklarının Reginal Devleti (SNNPRS), Somali ve Tigray), ulusal anayasada yer alan "çevresel politika hedeflerini ... paylaşırlar."¹¹

İspanya,¹² Almanya ve Hollanda¹³ anayasalarının da içinde yer aldığı bazı federal anayasalar çevresel koruma görevini açıkça yerel kurumlara bırakırlar. Hudson'ın belirttiği üzere federal Kanada Anayasası "orman politikaları üzerine düzenleme yapma yetkilerini açıkça eyaletlere bırakmıştır ... [ve bu] çok önemli bir paylaşımdır, çünkü ulusal ormanların yüzde 84'ü ya eyaletlere aittir ya da onların denetimindedir."¹⁴ Gerçekten de Kanada Anayasası'nın ilgili bölümü şu şekildedir:¹⁵

9 a.g.e.

10 Jörgensen, Kirsten. *Climate Initiatives at the Subnational Level of the Indian States and their Interplay with Federal Policies*. 2011 ISA Annual Convention, 16-19 Mart 2011, Montreal, www.polsoz.fu-berlin.de/polwiss/forschung/systeme/ffu/publikationen/2011/11_joergensen_montreal/isa11_joergensen_draft.pdf?1367711988

11 Regassa, Tsegaye, "Sub-national Constitutions in Ethiopia: Towards Entrenching Constitutionalism at State Level." *Mizan Law Review* 2 (2009): 1, www.ajol.info/index.php/mlr/article/viewFile/54006/42550

12 Bkz. Kelly, "The Kurdish Regional Constitution," 764.

13 Bruyninckx, Hans, Sander Happaerts, and Karoline Van Den Brande. *Sustainable Development and Subnational Governments: Policy-Making and Multi-Level Interactions*. Palgrave Macmillan, 2012: 109-15, 121-5, 132-4, www.waterstones.com/waterstonesweb/products/hans+bruyinckx/sander+happaerts/karoline+van+den+brande/sustainable+development+and+subnational+governments/8878149 ("2006 federalizm reformundan sonra erkler dengesi Bundesländer lehine hafif bir değişim göstermiştir. Bu reform Bundesländer'a doğanın korunması, çevre planlaması, su ve taşkın yönetimi konularında federal hukuktan sapma olanağı tanımıştır").

14 Hudson, Blake. "What Kind of Constitutional Design is Optimal for Environmental Governance?" *Environmental Law Professor Blog*, 6 Şubat 2012, http://lawprofessors.typepad.com/environmental_law/2012/02/what-kind-of-constitutional-design-is-optimal-for-environmental-governance.html

15 Bkz. Kanada Anayasası VI. Yasama Yetkilerinin Dağılımı. 92A(1). 1867 Tarihli Anayasal Yasanın ve 1999 Anayasal Yasası'yla değişik 1892 Yasası'nın İngilizce metni.

Her bir eyalette yasama organları, şu konularda düzenleme yapma konusunda özerk yetkiye sahiptirler: (a) eyaletlerdeki yenilenemez kaynakların kullanımı; (b) eyaletteki yenilemez kaynakların ve ormancılık olanaklarının, ana üretim oranlarına ilişkin yasalar dâhil, geliştirilmesi, korunması ve yönetimi.

Beşincisi, çevresel anayasal hakları somutlaştırmada başarısız olan yerel örnekler dahi aynı amaca hizmet edebilecek önlemlerin yasalar düzeyinde alınmasına katkı sağlayabilirler. Örneğin Boyd'un bildiği üzere federal ve eyalet düzeyinde çevresel anayasalcılığı tanımak için boşa çıkan çabalar, yine de Nanavut, Kuzeybatı Bölgeleri, Ontario, Quebec ve Yukon eyalet yasalarında maddi çevresel hakların tanınmasına katkı sağlamıştır.¹⁶ Örneğin Ontario, insan haklarını ve çevresel hakları yerel düzeyde geliştiren çevresel "Haklar Bildirgesi"ni yürürlüğe sokmuştur.¹⁷

Altıncısı, yurttaşlar yerel hükümetlerine daha çok bağlılık gösterdiklerinden ve eyalet düzeyindeki yetkililer yerel toplulukların gereksinimlerine daha duyarlı olma eğiliminde olduklarından, yerel anayasalcılık çevresel kuralların uygulanmasında hem siyasi hem de hukuki yönden daha avantajlıdır. Cusack'a göre yerel çevresel anayasalcılık "yurttaşlara sağlıklı çevre hakkı, doğal kaynakların korunması hakkında yıllık kamu politikaları raporları, çevresel programlara ilişkin parasal hükümler ve eyalet yasama organlarının çevresel konulardaki yetkilerini sınırlayan hükümler" içerebilir.¹⁸

Ve son olarak, yerel çevresel anayasalcılık ulusal düzeyde deneyim düzeyini arttırarak çevresel anayasalcılığa alışkanlığı arttırabilir ve ulusal düzeyde faaliyete geçilmesini teşvik edebilir. Hernandez'in saptadığı gibi, Cordoba Eyaleti'nin çevresel anayasal haklarının, ulusal düzeyde sonradan dâhil edilen hakların öncüsü olduğu Arjantin'de durum böyle olmuştur.¹⁹

METİNSEL YEREL ÇEVRESEL ANAYASALCILIK

Yerel çevresel anayasalcılık Arjantin, Avusturya,²⁰ Brezilya, Etiyopya, Almanya, Hindistan, Irak, Hollanda, Filipinler ve Birleşik Devletler'de (Ek H'ye bakınız) destek kazanmış ve küresel düzeyde yaygınlaşma yolunda ilk adımlarını bu ülkelerde atmıştır.

Çevresel anayasalcılığın Brezilya uygulaması özellikle dikkat çekicidir. İlk tohumları 1992 tarihli Rio Bildirisiyle atılan (ve 2012 tarihli Rio+20 Konferansıyla desteklenen) Bre-

16 Bkz. Boyd, *Right to a Healthy Environment*, 61-6.

17 Ontario'nun çevresel anayasalcılığa yaklaşımına dair bir tartışma için bkz. Walker, Sandra. "The Ontario Environmental Bill of Rights." içinde Deimann and Dyssli, *Environmental Rights*, 20-32.

18 Cusack, Mary Ellen. "Judicial Interpretation of State Constitutional Rights to a Healthful Environment." *Boston College Environmental Affairs Law Review* 20(1) (1993): 181; Hill et al., "Human Rights and the Environment" (dipnotlar dâhil edilmemiştir): "Ancak eyalet düzeyinde çevresel anayasalcılık hükümleri federal düzeye göre çok daha yaygındır. 1959'dan sonra değişikliğe uğramış tüm eyalet anayasalarında kirlenmenin denetlenmesi ve çevresel koruma gibi 'modern kaygılara' yer verilmektedir. Gerçekten de, tüm eyalet anayasalarının üçte biri: (1) çevrenin niteliğinin önemini dikkate alan, politika yönlendirici hükümler; (2) çevre lehine bir dil; ve/veya (3) temiz ve sağlıklı çevre bireysel hakkını tanıyan ifadeler, içermektedir."

19 Hernandez, Antonia Maria. *Sub-National Constitution Law in Argentina*, 24. Kluwer Law International, 2011.

20 Marko, Joseph. *Federalism, Sub-national Constitutionalism, and the Protection of Minorities*, <http://camlaw.rutgers.edu/statecon/subpapers/marko.pdf> ("bir çok eyalet anayasası ... çevrenin korunmasına yönelik hükümler içermektedir").

zilya yerel çevresel anayasalcılığı, bu türün en ateşli örneklerini barındırır. Brezilya'nın 26 eyaletinin -ve Federal Bölgesi'nin- anayasalarının tamamı, çoğu zaman çok kapsamlı ve aynı şekilde, çevresel korumaya yer verir. Daha önce alıntılanan Mato Grasso Anayasası bunun en tipik örneğidir. Bu anayasa çevresel anayasalcılığın her noktasına değ inmekte, maddi ve usuli hakları güvence altına almakta, ş imdiki ve gelecek kuşakların ortak çıkarlarına uygun görevler ve sorumluluklar ö ngörmektedir.

Brezilya eyaletlerinin büyük çoğunluğu ve Federal Bölge en yaygın olarak “ dengeli” çevre olmak üzere, niteliğ e ilişkin de bir maddi çevresel hakk ı kabul etmiştir. Ö rneğ in Acre eyaletinin Anayasası “ Herkes ekolojik olarak dengeli bir çevre hakk ına sahiptir.” hükmüne yer verir. Amapá Anayasası'na göre “ Herkes dengeli bir çevre hakk ına sahiptir, bu hak ortak kullanılacak bir değ er ve sağı klık lı bir yaşam ın temel bir gereğ idir.” Amazonas Anayasası ş öyle der: “ Herkes dengeli bir çevre hakk ına sahiptir, bu hak sağı klık lı bir yaşam ın temel bir gereğ idir.” Ceará Anayasası “ dengeli çevre” hakk ından “ vazgeçilemez bir hak” olarak bahseder. Goiás Anayasası'na göre de “ Herkes ekolojik olarak dengeli bir çevre hakk ına sahiptir.” Maranhão Anayasası dengeli çevreyi “ ortak kullanılacak bir değ er ve sağı klık lı bir yaşam ın temel bir gereğ i olan, herkese ve özellikle Eyalet'e ve belediyelere ş imdiki ve gelecek kuşakların yararlarına koruma ve iyileştirme görevi yükleyen” bir hak olarak tanımlar. Dengeli çevreye dair benzer bir maddi hak tanıyan hükümler Bahia, Espírito Santo, Goiás, Maranhão, Minas Gerais, Paráiba, Paraná, Piauí, Rio de Janeiro, Rio Grande do Norte, Rio Grande do Sul, Santa Catarina, Sergipe, Tocantins ve Federal Bölge anayasalarında da bulunabilir. Mato Grosso do Sol Anayasası gibi bazı anayasalar ise “ dengeli” sıfatından hafifçe farklı deyişlerle, benzer şeyleri ifade eder: “ Herkes fiziksel ve toplumsal olarak sağı klık lı bir çevreden yararlanma hakk ına sahiptir.”

Çoğu Brezilya Eyalet Anayasası çevresel hakları ş imdiki ve gelecek kuşakların yararına görev ve sorumluluklar barındırır biçimde düzenlerler. Ö rneğ in Espírito Santo Anayasası'na göre “ Herkes ekolojik olarak sağı klık lı ve dengeli bir çevre hakk ına sahiptir ve tüm bireyler ve özellikle Eyalet ve belediyeler ş imdiki ve gelecek kuşakların yararları adına çevrenin korunması, muhafazası ve iyileştirilmesi görev ve sorumluluğ una sahiptir.” Benzer biçimde Mato Grasso Anayasası da eyalete, belediyelere ve “ topluma”, çevreyi “ ş imdiki ve gelecek kuşaklar için” “ koruma ve savunma” görevi yükler. Acre Anayasası'na göre “ Hem Eyalet hem de toplum (çevreyi) savunacak ve ş imdiki ve gelecek kuşaklar için koruyacaktır.” Amapá Anayasası da “ hem Hükümet hem de toplum, ş imdiki ve gelecek kuşaklar için savunma ve koruma görevine sahiptir” hükmünü içerir.

Brezilya eyalet anayasalarının bazıları doğ anın çıkarlarını açıkça ve özellikle düzenler. Ö rneğ in Bahia Anayasası'na göre “ Eyalet, Federal Anayasa tarafından açıkça yasaklanmamış tüm yetkilerini kullanarak ... çevreyi koruyacak, kirliliğ in tüm türleriyle mücadele edecek ve ormanları, bitki örtüsünü ve hayvanları koruyacaktır.” Bu tür hükümlerin doğ a adına bir “ hak” yaratıp yaratmadığı tartışmaya açıktır.

Birleşik Devletler'd e eyalet düzeyinde düzenlenen çevresel haklar oldukça öğreticidir çünkü çevresel anayasalcılığ ın potansiyelini, hem de sınırlarını gösterirler.²¹ Birleşik Devlet-

21 Bkz. Brooks, “ A Constitutional Right,” 1103-05 (“ eyalet yargıçlarının eyaletin değ erlerine daha duyarlı olduğ u”

ler Anayasası'na çevresel hakları tanıyan bir ekleme yapmaya dair çabalar sonuçsuz kalmış olsa da²² eyaletler, çevresel korumaları anayasallaştırma hususunda öteden beri süregelen uzun bir geleneğe sahiptir. Gerçekten de doğal kaynakların ve çevrenin eyalet düzeyinde tanınması 1842'de Rhode Island'ın "balıkçılık ve kıyı imtiyazlarını"²³ tanınmasıyla başlayan neredeyse iki yüzyıllık bir geçmişe sahiptir. Yine bahsedilmeye değer düzenlemelerden biri New York Eyalet Anayasası'nın "Sonsuza Dek Vahşi Doğa" düzenlemesidir: "Eyaletin şu anda sahip olduğu ve ileride elde edilecek toprakları üzerindeki ormanlar, sonsuza kadar vahşi orman alanları olarak kalacaktır. Bu topraklar kiralanamaz, satılamaz, takas edilemez, şu ya da bu yolla kamusal ya da özel herhangi bir kuruluşun eline geçemez, kesim hakları tanınmaz, kesim veya yıkım yapılamaz."²⁴

Gün itibariyle, 46 eyalet anayasasında doğal kaynaklara ya da çevreye atıf yapan en az 207 adet hüküm söz konusudur. Bu hükümler su, kereste ve madenler dâhil 19 farklı çevresel kaynağı düzenler.²⁵ Genel politika bildirimleri, yasama organına direktifler, nitelikli çevreye bireysel haklar dâhil on bir farklı biçimdedirler.²⁶ Çevresel korumayı anayasalarında kapsamlı bir eyalet politikası olarak öngören eyaletler Louisiana,²⁷ Michigan,²⁸ Ohio,²⁹ Güney Carolina³⁰ ve Virginia'dır.³¹ Birkaç eyalet de suya erişim, koruma, yeniden-kalkınma, sürdür-

saptamasını yaparak anayasal hükümlerin "yerelleştirilmesini" savunmaktadır.); Thompson, Barton H., Jr. "Environmental Policy and State Constitutions: The Potential Role of Substantive Guidance." *Rutgers Law Journal* 27 (1996): 871; Eurick, Janelle P. "The Constitutional Right to a Healthy Environment: Enforcing Environmental Protection through State and Federal Constitutions." *International Legal Perspectives* 11 (2001): 185; Thompson, "Constitutionalizing the Environment," 174.

22 Genel olarak bkz. Craig, "Constitutional Right to a Clean/Healthy Environment?" 11013.

23 1842 Rhode Island Anayasası, madde 1, bölüm 17. Rhode Island anayasasının tarihsel evrimi için bkz. Leita, Kevin. "Rhode Island's Forgotten Bill of Rights." *Roger Williams University Law Review* 1 (1996): 58, n. 68.

24 New York Anayasası, madde 14, bölüm 1. Bkz. *Association for the Protection of the Adirondacks v. MacDonald*, 253 N.Y. 234, 242 (1930) (kereste hasadı New York Eyalet Anayasasının "Sonsuza Kadar Vahşi" bölümüne aykırıdır).

25 "Environmental and Natural Resources Provisions in State Constitutions." *Journal of Land, Resources, and Environmental Law* 22 (2002): 74. Bu kaynaklar şu şekildedir: (1) kamu arazilerinin satın alımı, korunması ve yönetimi, (2) arazi ve diğer kaynaklarda kamu mülkiyeti, (3) egemenlik, (4) kullanım ve kalkınma dengesi, (5) okul arazilerinin kamu mülkiyetinde bulundurulması öğretisi, (6) kamu güveni öğretisi, (7) gkamulaştırma hakkı, (8) suya erişim, (9) suyun dağıtımı, (10) su ıslahı ve kalkınması, (11) su kaynaklarının korunması, (12) madencilik ve maden hakları, (13) balıklar ve vahşi yaşam, (14) balıkçılık hakları, (15) avlanma ve balıkçılık yasakları, (16) geçiş hakları, (17) kerestecilik ve orman yönetimi, (18) nükleer enerji ve (19) tarım.

26 a.g.e., 75. Diğer hükümlerde şunlara atıflar yapılır: (1) yasamadan gelecek koruma, (2) temsil yetkisi, (3) genel mali durum, (4) vergilendirme yetkisi, (5) birleştirme yetkisi, (6) fonlar ve emanet hesapları, (7) eğitim programları ve (8) özel mülkiyet.

27 Louisiana Anayasası madde 9, fıkra 1 ("Su ve hava dâhil eyaletin tüm doğal kaynakların ve çevrenin sağlıklı, güzel görünümü, tarihi ve estetik niteliklerinin, halkın sağlık, güvenlik ve esenliğiyle uyumlu olan azami ölçüde korunması, muhafaza edilmesi ve yenilenmesi sağlanacaktır").

28 Michigan Anayasası madde 4, fıkra 51. ("Yasama organı kamusal sağlığı korunması ve iyileştirilmesi için gerekli yasal düzenlemeleri yapar").

29 Ohio Anayasası madde 8, fıkra 2 ("Çevresel ve çevreyle ilgili koruma, muhafaza ve yeniden yaşatma amaçları ... eyaletin ve yerel hükümetin önemli birer amacıdır ve eyalet halkının yaşam kalitesinin ve genel ve ekonomik esenliğinin iyileştirilmesi için gereklidir").

30 Güney Carolina Anayasası, madde 12, fıkra 1. ("Eyalet halkının sağlık, esenlik, güvenlik ve mülkiyetleri ve doğal kaynakların korunması konuları kamusal öneme sahiptir").

31 Virginia Anayasası, madde 11, fıkra 1. ("Halkın temiz hava, temiz su ve kamusal arazilerin, suların ve diğer doğal kaynakların uygun ve yeterli kullanımı olanaklarına sahip olması amacıyla ... Eyalet halkının yararlanması, kullanması ve genel esenliği için toprakları ve suları kirlenmelerden, zararlardan ve tahribatlardan korumak Eyalet'in görevidir").

rülebirlilik, kirliliğin azaltılması, iklim değışikliğı, enerji reformu ve çevresel haklara ilişkin daha dar kapsamlı ifadelerle düzenlemeler yaparlar.³² Bir düzineden fazla anayasa ise eyaletin, doğal kaynakları “kamu malı” olarak elinde bulundurmasını gerektiren hükümler içerirler.³³

Şu anda beş eyalet, nitelikli çevre maddi hakkını güvence altına almaktadır:³⁴ Hawaii,³⁵ Illinois,³⁶ Massachusetts,³⁷ Montana³⁸ ve Pennsylvania.³⁹ Bu hükümlerin yanında bazı eyaletlerde yerel yasalar yurttaşlara kirlilik denetim yasalarının uygulanması için mahkemeye başvurma hakkını tanımaktadır.⁴⁰

Bu eyaletlerde çoğu bir “çevreye” “hakkı” düzenlese de çevrenin önüne gelecek sıfatlar -“temiz”, “sağlıklı” veya “nitelikli”- eyaletten eyalete değışiklik göstermektedir. Örneğin Hawaii ve Montana anayasaları “temiz ve sağlıklı çevreye”⁴¹ yer verirken Illinois Anayasası “sağlıklı bir çevre hakkına”⁴², Massachusetts Anayasası “aşırı ve gereksiz gürültüden uzak, doğal, güzel görünümlü, tarihi ve estetik niteliklere sahip temiz hava, su ve çevre”⁴³ hakkını tanımakta, Pennsylvania Anayasası “doğal, güzel görünümlü, tarihi ve estetik değerlere sahip çevrenin korunması ve temiz hava ve saf su hakkı”nı öngörmektedir.⁴⁴

Bu hükümler insanlara zarar verilmesini şart koşuyor biçimde yorumlanmıştır. Örneğin *Glisson v. City of Marion* davasında Illinois Yüksek Mahkemesi “anayasa koyucuların birincil kaygıları ... kirliliğin çevre ve insan sağlığı üzerindeki etkileridir. Bu nedenle ‘sağlıklı çevre’

32 Bkz. Ek H. Kuşkusuz anayasal hükümlerin çevreye ya da doğal kaynaklara atfı yapıp yapmadığına karar vermek içerisinde belirli bir dereceye kadar özl bir değlendirmeyi de barındırır. Örneğin, Eurick, “The Constitutional Right,” 201, bu sayısı 21’e kadar çıkarır.

33 Craig, “Constitutional Right to a Clean/Health Environment?”; “A Comparative Guide to the Eastern Public Trust Doctrine: Classifications of States, Property Rights, and State Summaries,” <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract-id=1008161>; “A Comparative Guide to the Western States’ Public Trust Doctrines: Public Values, Private Rights, and the Evolution Toward an Ecological Public Trust,” http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1405822

34 Bkz. Cusack, “Judicial Interpretation,” 181 (eyalet anayasalarına yapılan eklere dair notlar arasında “yurttaşlarının sağlıklı bir çevre hakkını güvence altına alanlar; doğal kaynakların korunmasına yönelik kamusal politika ifadeleri; çevresel programlara ilişkin mali hükümler ve; eyalet yasama organlarının yapabileceğı düzenlemelere çevresel konularda bazı kısıtlamalar getiren düzenlemeler sayılabilir.”). Ayrıca bkz. Weiss, *International Environmental law and Policy* (çevresel hakları güvence altına anayasalar olarak Illinois, Hawaii, California, Florida, Massachusetts, Montana, Pennsylvania, Rhode Island ve Virginia sayılmaktadır).

35 Bkz. Ek H. Hawaii Anayasası, madde 11, fıkra 9.

36 a.g.e., Illinois Anayasası, madde 11, fıkra 2.

37 a.g.e., Massachusetts Anayasası, madde 97.

38 a.g.e., Montana Anayasası, madde 2, fıkra 3.

39 a.g.e., Pennsylvania Anayasası, madde 1, fıkra 27. Genel olarak bkz. Wilson, “State Constitutional Environmental Rights”; Thompson, “Constitutionalizing the Environment,” 158 (Montana’nın bir temel hak olarak “sağlıklı çevre” hakkı hükmü incelenmektedir.).

40 Bkz. Dernbach, John C. “Taking the Pennsylvania Constitution Seriously When it Protects the Environment: Part I – An Interpretive Framework for Article I, Section 27.” *Dickinson Law Review* 103 (1999): 693 (hükümün gerekçesi açıklanmaktadır).

41 Hawaii Anayasası, madde 11, fıkra 9 (“Her kişi temiz ve sağlıklı çevre hakkına sahiptir.”); Montana Anayasası, madde 2, fıkra 3 (“temiz ve sağlıklı çevre hakkı” güvence altına alınmıştır); genel olarak bkz. Wilson, “State Constitutional Environmental Rights.”

42 Illinois Anayasası, madde 11, fıkra 2 (“Her kişi sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”).

43 Massachusetts Anayasası, madde 49 (“Kişiler temiz hava ve su hakkına sahiptir.”).

44 Pennsylvania Anayasası, madde 1, fıkra 27 (“Kişiler doğal, güzel görünümlü, tarihi ve estetik değerlere sahip çevrenin korunması ve temiz hava ve saf su haklarına sahiptir.”).

hakkı, soyu tehlikede olan türlerin korunmasını da kapsamayı amaçlamamaktadır.”⁴⁵ yorumu yapmıştır. Buna karşın Montana Anayasası biyo-merkezci kaygıları da dile getirmekte ve eğer tekil bir güvence öngörülürse, kirliliğin insan sağlığına doğrudan zarar vermediği durumlarda eyaletin el değmemiş bölgelerini korumakta yetersiz kalacağı kaygısıyla “sağlıklı” yerine “temiz ve sağlıklı” düzenlemesine yer vermektedir.⁴⁶

Doğaldır ki çevresel anayasalcılığın etkileri, belirli bir anayasaya ya da haklar bildirgesine sahip olmayan yerel hükûmetlerde çok az gözlemlenir. Diğer taraftan, çevresel çıkarları koruma konusunda anayasal yükümlülüklerine uyum gösteren yerel hükûmetlerin altındaki belediyesel veya diğer yöresel (yerel-altı) kurumlarda da çevresel anayasalcılık etkili olabilmektedir. Yerel yönetmeliği, doğanın hakkını koruyan Pittsburgh, Pennsylvania örneğinde olduğu gibi bu düzeylerdeki hükümlerin bazıları yerel ve ulusal düzeydekilerden çok daha koruyucu ve kapsamlı da olabilmektedir. Son çalışmalara göre Puerto Princesa, Naga, Quezon ve Makati gibi Filipinlerdeki pek çok şehir, iklim değişikliği dâhil birçok çevresel sorunu çözmek adına yöresel anayasal eylem planları oluşturmuşlardır.⁴⁷ Bu tür yerel-altı anayasalcılık, çevresel hedeflere ulaşılmasına ek ve henüz deneyimlenmemiş pek çok olanak barındırmaktadır. Örneğin Mudd’un tespitine göre Birleşik Devletler’de:⁴⁸ “Güçlü çevresel toprak kullanımı hükümleri oluşturan ve uygulayan yerel hükûmetler, çevresel haklar alanında liderliğe hazırdırlar fakat bu liderlik halen pek çok açıdan yetersizdir. Illinois, Pennsylvania, Montana ve Hawaii’de kamusal kurumlar belirli bazı alanlarda çevresel denetimler yapmaya başlamış olsalar da yerel hükûmetler, genellikle çevresel yetkilerini yeteri kadar kullanmayı tercih etmektedirler.”

YEREL ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA YARGI ORGANININ YAKLAŞIMI

Yerel düzeyde anayasal güvence altına alınmış nitelikli bir çevre hakkı en çok yargı tarafından benimsendiğinde ve uygulandığında etkili olur.⁴⁹ Yine de çevresel hükümlerin anayasalarda düzenlenmesine ilişkin pek çok metinsel farklılığın yanında bir ortak nokta öne çıkmaktadır. Bu hükümler çok nadir olarak yargının içeriksel yorumlarına konu olur.⁵⁰ Bu nedenle etkisiz kalırlar ve dava yoluyla açıklığa kavuşmayı bekler.⁵¹ Bu konulardaki yar-

45 *Glisson v. City of Marion*, 720 N.E.2d 1034, 1042 (Illinois, 1999) (bundan sonra *Glisson* olarak anılacaktır).

46 Montana Anayasal Sözleşmesi Metni, Vol. V, 1971-1972, 1243-4 (1 Mart 1972), <http://ia360606.us.archive.org/2/items/montanaconstituto5mont/montanaconstituto5mont.pdf>

47 *Study on Carbon Governance at Sub-national Level in the Philippines*. Ateneo School of Government (16 Kasım 2011), <http://pub.iges.or.jp/modules/enviroilib/upload/3514/attach/carbon%20governance%20sub-national%level%20philippines.pdf>

48 Mudd, Michelle Bryan. “A ‘Constant and Difficult Task’: Making Local Land Use Decisions in States with a Constitutional Right to a Healthful Environment.” *Ecology Law Quarterly* 38 (2011): 61, www.boalt.org/elq/documents/elq38_1_01_2011_0803.pdf

49 Bu bağlamda yargı organlarının yaklaşımına ilişkin bir değerlendirme için bkz. Tucker, “Constitutional Codification,” 299.

50 Bkz. *Sierra Club v. Department of Transportation*. 167 P. 3d 292, 313 n.28 (Hawaii Yüksek Mahkemesi, 2007) (“mahkeme bu değişikliğe bizim çevresel davalarda kişi yönünden yetki kurallarına yaklaşımımızı destekler biçimde atf yapmış olsa da ... doğrudan değişikliğin metnine dair herhangi bir yorum yapılmamaktadır.”).

51 Bundan sonra atf yapılan anayasal hükümlere Ek 4’te de yer verilmektedir.

gılama sayısındaki kısıtlık, büyük olasılıkla bu anayasal gerekleri tanıma⁵² ve uygulamanın ekonomik kalkınma ve mülkiyet haklarını kısıtlayacağı⁵³ ve çoğu zaman siyasi tartışmaları alevlendireceğinden duyulan kaygıdır.⁵⁴

Yerel çevresel anayasal hakların etkili bir biçimde uygulanamamasının başlıca nedeni, mahkemelerin bu hakları doğrudan uygulanabilir görmemesidir. Bir anayasal hüküm eğer “öngördüğü haktan kendiliğinden yararlanılabilecek ve korunabilecek, ya da öngördüğü yükümlülük yerine getirilmeye zorlanabilecek yeterli kesinliğe sahip bir kural ise doğrudan uygulanabilir, eğer yalnızca genel ilkeler öngörüyor ve bu ilkelerin hukukun gücünü arkasına alarak nasıl uygulanabileceğine ilişkin açık kurallar barındırmıyor ise doğrudan uygulanabilir değildir.”⁵⁵ Dolayısıyla, doğrudan uygulanabilir bir hak, yasama organının herhangi bir eylemine gerek duymaz. Doğrudan uygulanabilir olmayan bir hüküm ise uygulanabilmek için yasama organı tarafından yasal bir düzenleme yapılmasını beklemek zorundadır.

Birleşik Devletler’de çok az anayasa içerdığı temel çevresel hakların doğrudan uygulanabilir olup olmadığı konusunu aydınlatmaktadır. Örneğin Montana, Pennsylvania ve Rhode Island anayasaları içerdikleri çevresel hakların doğrudan uygulanabilir olup olmadığı konusunda sessiz kalmaktadır. Diğer eyaletlerde anayasalar hükümlerinin uygulanabilir olması için ek bir yasama organının ya da yargının işlemine gereksinim duyarlar. Örneğin Hawaii ve Illinois anayasalarındaki çevresel hak hükümleri “Herkes tarafından ... uygun yasal muamelelerden sonra, yasayla öngörülebilecek makul kısıtlama ve düzenlemeler çerçevesinde kullanılır.”⁵⁶ şeklindedir. Massachusetts’in çevresel hak hükmü, ek bir yasama organı işlemine gerek duymaksızın yargısal bir eylemi yeterli buluyor görünmektedir.⁵⁷

Birleşik Devletler’de bazı eyalet anayasaları, eyalete, çevreyi korumak için gerekli yasal düzenlemeleri yapma görevi yüklemekte, bu da aynı anayasada yer alan çevresel hak hükümlerinin doğrudan uygulanabilir olmadığı izlenimini vermektedir.⁵⁸ Örneğin Rhode Island Anayasası’na göre “eyaletin havasını, toprağını, suyunu, bitki ve hayvanlarını, madenler ve diğer doğal kaynaklarını korumak eyalet parlamentosunun *görevidir*”⁵⁹ (vurgu eklenmiştir) ve Michigan Anayasası’na göre “yasama organı, havanın, suyun ve diğer doğal kaynakla-

52 McLaren, Robert A. “Environmental Protection Based on State Constitutional Law: A Call for Reinterpretation.” *University of Hawaii Law Review* 12 (1990): 149.

53 Genel olarak bkz. A.E.D. Howard. “The indeterminacy of constitutions.” *Wake Forest Law Review*, 31, 383-410, (1996), <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/wflr31&div=21&id=&page=194>; McLaren, “Environmental Protection,” 132; Thompson, “Constitutionalizing the Environment,” 174. Eyalet çevresel anayasal haklarını uygulama konusundaki zorluklar ile ulusal anayasalardaki çevresel hükümleri uygulama konusundaki zorluklar çarpıcı derecede benzerdirler. Genel olarak bkz. May and Daly, “Vindicating Fundamental Environmental Rights Worldwide.”

54 Genel olarak bkz. May, James R. “The Availability of State Environmental Citizen Suits.” *Natural Resources and Environment* 18 (2004): 53.

55 *Davis v. Burke*, 179 U.S. 399 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1900). Bkz. Cusack, “Judicial Interpretation,” 182.

56 Hawaii Anayasası, madde 11, fıkra 9; Illinois Anayasası, madde 11, fıkra 2. Ancak bkz. Cusack, “Judicial Interpretation,” 182 (Hawaii’nin hükmünün doğrudan uygulanabilir olduğunu savunmaktadır).

57 Massachusetts Anayasası, madde 97 (“genel mahkeme bu hakları korumak için gerekli ya da kendisinden beklenen yasal tedbirleri alabilir.”).

58 Bkz. Howard, “Indeterminacy of Constitutions,” 198. Ayrıca bkz. McLaren, “Environmental Protection,” 133.

59 Rhode Island Anayasası, madde 1, fıkra 17 (vurgu eklenmiştir).

rın kirlilik, bozulma ve yıkımlardan korunmasını *sağlamakla yükümlüdür*.⁶⁰ Bazılarına göre emredici nitelikteki bu “*yükümlülük*” ifadesi, çevresel anayasal hakların uygulanabilmek için ek bir yasama organı işlemine gereksinim duyduğu biçiminde yorumlanmalıdır.⁶¹ Diğer bir görüş ise bu hükümlerin yalnızca “manevi güç”⁶² sağladıklarını ve ayrıık olarak uygulanabilir çevre hakları yaratmadıklarını savunmaktadır.⁶³

Çoğu eyalet mahkemesi anayasalarında yer alan hükümlerin doğrudan uygulanabilir olmadığına karar vermektedir. Örneğin *Enos v. Secretary of Environmental Affairs* davasında⁶⁴ Massachusetts Yüksek Yargıtayı, Anayasa’da güvence altına alınmış temiz hava ve su hakkının, bir kurumun Massachusetts Çevresel Politikalar Kanunu’na dayanarak oluşturduğu kanalizasyon iyileştirme planına karşı dava açma hakkı vermediğine karar vermiştir. Commonwealth Su Havzası Koruma Yasası’nın⁶⁵ ihlal edildiği iddiasıyla açılan ve daha sonra Massachusetts Yüksek Yargıtayı’na taşınan *Commonwealth v. Blair* davasında⁶⁶ bir Eyalet Mahkemesi, aynı temiz hava ve su hakkının su kaynağına erişim için dava açma hakkını açıkça tanımadığına karar vermiştir: “İlk derece mahkemesi yargıcı, Commonwealth’in içme suyunun korunmasına dair çıkarları koruma görevi olduğuna dair iddiaları, hukuka uygun olarak reddetmiştir.”⁶⁷

Bununla yetinmeyen Birleşik Devletler eyalet mahkemeleri, açık yasal dayanak olmadığı sürece eyalet başsavcılarının dahi çevresel hakları uygulayamayacaklarına karar vermiştir.⁶⁸ Ünlü *Commonwealth of Pennsylvania v. National Gettysburg Battlefield Tower, Inc.* davasında Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, eyalet yasama organı tarafından açık bir düzenleme yapılmadığı sürece Eyalet Başsavcısı’nın eyaletteki çevresel hakları uygulayamayacağına karar vermiştir.⁶⁹ Mahkeme’ye göre; Anayasa’nın “doğal, güzel görünümlü, tarihi ve estetik değerler”⁷⁰ gibi belirsiz, ölçüsüz ve bulanık ifadeleri, doğrudan uygulanır ise, bireysel mülk sahipleri pek çok olumsuz sonuçla karşılaşacaktır.⁷¹ Benzer biçimde *State v. General Development Corporation* davasında⁷² Florida Mahkemesi, “eğer yasama organı, eyalet savcısına Florida yurttaşlarının ve çevrenin sağlığı, güvenliği ve gönenci için eyalet adına bağımsız dava açma

60 Michigan Anayasası, madde 4, fıkra 52 (vurgu eklenmiştir).

61 Howard, “Indeterminacy of Constitutions,” 199.

62 a.g.e. (Şu esere atıf yapılmaktadır: Cooley, T. *Constitutional Limitations*, 165, 8th edn. W. Carrington, 1927).

63 Howard, “Indeterminacy of Constitutions,” 200. Bkz. McLaren, “Environmental Protection,” 133.

64 *Enos v. Secretary of Environmental Affairs*, 731 N.E.2d 525 (Massachusetts Yüksek Adalet Mahkemesi, 2000).

65 a.g.e., 532.

66 *Commonwealth v. Blair*, 805 N.E.2d 1011, 1018 (Massachusetts Temyiz Mahkemesi, 2004).

67 a.g.e., 1018.

68 Bazılarına göre bu yargısal gönüllsüzlük bu hükümlerin yüceltmeye çalıştığı değerlerle tamamen ters düşmektedir. Bkz. McLaren, “Environmental Protection,” 135.

69 *Commonwealth of Pennsylvania v. National Gettysburg Battlefield Tower, Inc.*, 454 Pa. 193, 205, 311 A.2d 588, 594-5 (Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, 1973).

70 a.g.e.

71 a.g.e. Ayrıca bkz. *Community College of Delaware County v. Fox*, 342, A.2d 468, 482 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 1975), bu davada Mahkeme “[Pennsylvania’nın çevresel hak hükmü] Eyalet’e toprakları açık arazi biçiminde muhafaza etmenin daha iyi olup olmayacağını tartma yükümlülüğü vermiş olsa da bu hüküm, yasal kurumların yetkilerini genişletecek ya da kendilerine yasalarca tanımlanmış güçlerden daha fazlasını kullanmaya olanak verecek biçimde yorumlanamaz.” yorumunu yapmıştır.

72 *State v. General Development Cooperation*, 448 So. 2d. 1074 (Florida Bölge Temyiz Mahkemesi, 1984), *aff’d*; 469 So. 2d 1391 (Florida, 1985). Bkz. McLaren, “Environmental Protection,” 134.

yetkisi tanıyan 20'den fazla yasa düzenlenmemiş olsaydı",⁷³ Eyalet Savcısı'nın yalnızca Florida Anayasası'nda yer alan "doğal kaynakların ve doğal güzelliklerin korunması ve gözetilmesi ... için politikalar geliştirme"⁷⁴ biçimindeki düzenlemeye dayanarak izinsiz olarak kanal inşa edenleri sorgulayamayacağına hükmetmiştir.

Bu ilkeden ayrılan bir karar, yakın tarihli bir kararında Pennsylvania Anayasası'nın 1. maddesinin -hem bireysel bir hak olarak nitelikli çevre hakkını tanıyan hem de eyalete kamusal kaynakların "halkın yararı için" "korunması ve sürdürülmesi" görevini yükleyen- 27. fıkrasının resmî kurumlara karşı *bireysel* olarak dava açabilme hakkı verdiğine hükmeden Pennsylvania Yüksek Mahkemesi'nden gelmiştir. Bu çok önemli kararda Mahkeme, 1'inci maddenin 27'inci fıkrasına yeni bir yorum katmıştır. *Robinson Township et al. v. Commonwealth of Pennsylvania* davasında Yüksek Mahkeme -yatay hidrolik kırılmaların teşvik edilmesi için hazırlanmış bir eyalet petrol ve doğalgaz kanunu olan- "13 no.lu Yasa"nın büyük bir bölümünü Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Bu kararın çevresel anayasalcılık açısından pek çok önemli sonucu bulunmaktadır.

Anayasanın 27. fıkrası bir rastlantı değildir. Pennsylvania tarihi, pek çok ormanın plansız yıkımı, biyolojik çeşitliliğin ve vahşi yaşamın önemli düzeyde kaybolması, gelişigüzel sanayileşme, aşırı yüzey ve yüzey-altı kömür madenciliğiyle faaliyetleriyle doludur. Bu faaliyetler eyalet çevresinin niteliğini önemli ölçüde etkilemiştir. Bu nedenle, 1971 tarihli anayasa referandumunda Pennsylvania halkı "Çevresel Haklar Eki"ni %80 çoğunlukla kabul etmiştir. 1'inci maddenin 27'inci fıkrasına yapılan bu eklemeye göre:

"Halk temiz hava, saf su ve çevrenin doğal, güzel görünümlü, tarihsel ve estetik değerlerinin korunması hakkına sahiptir. Pennsylvania'nın doğal kaynakları, gelecek kuşaklar da dâhil olmak üzere tüm Pennsylvania halkının ortak mülkiyetindedir. Bu kaynakların güvencesi olarak Eyalet, bu kaynakları halkın yararına koruyacak ve gözetecektir."

Çevresel Haklar Eki bazı yeni haklar öngörmekte ve diğer anayasal ayrıcalıklara uygun olarak bir takım kamu güveni görevleri yüklemektedir: "Pennsylvania Anayasası'nın artık yurttaşlarının çevresel haklarını siyasi haklarıyla eşdeğer önemde düzenlemesi bir rastlantı değildir."⁷⁵ 27'nci fıkra "verilen zararların giderilmesi ve hedeflere erişilmesi" amacıyla düzenlenmiştir ve eyaletin yüzleştirdiği çevresel bozulmaları bireysel çevre hakları tanıyarak ve hükûmet yetkililerine doğal kaynakları kamunun elinde tutma görevi yükleyerek çözmeyi amaçlar.⁷⁶ Diğer yandan yatay hidrolik kırılma, dünya yüzeyinden bir mil ve daha derindeki kaya gazlarına ve kaya petrollerine erişim sağlayan, görece yeni bir mühendislik tekniğidir. Pennsylvania yasama organı, 2012'de yürürlüğe soktuğu 13 no.lu Yasa ile Marcellus kıyılarındaki şistlerde, petrol ve doğal gaz faaliyetleri yürütmeyi amaçlıyordu.

13 no.lu Yasa, eyalette çok uzun zamandır yürürlükte olan Petrol ve Doğal Gaz Yasası'nda

73 *State of General Development Corporation* (Florida, 1984), 1080.

74 Florida Anayasası, madde 2, fıkra 7. Bkz. McLaaren, "Environmental Protection," 134.

75 *Robinson Township et al. v. Commonwealth of Pennsylvania*, Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, No-J127A-D-2012 (karar tarihi 19 Aralık 2013) (çokluk kararı), <http://blogs.law.widener.edu/envirolawcenter/files/2013/12/J-127A-D-2012ajc1.pdf>

76 *a.g.e.*

pek çok büyük değişiklik yapmıştır. İlk olarak bu Yasa'nın, yöresel hükümetlerin hidrolik kırılmayı düzenleyen ya da yasaklayan imar ve planlama yasalarının üzerinde olduğu, "Yasa'nın petrol ve gaz işletmeleriyle alakalı alt hükümetler düzeyindeki bütün düzenlemelerin üzerinde olduğu ve çakıştığı noktalarda bu Yasa'nın uygulanacağını" ilan etmiştir. Bu nedenle alt düzeydeki hükümetler hidrolik kırılma yöntemine izin verip vermeyecekleri, ne kapsamda izin verecekleri ya da öncelikle yerine getirilmesi gereken ek birtakım çevresel şartlar öngörüp öngöremeyecekleri gibi konularda kendi kararlarını vermeye artık yetkili değillerdir.

Buna ek olarak Yasa, konu hakkındaki düşünceleri ya da potansiyel olumsuz çevresel etkiler konusundaki kaygı düzeyleri ne olursa olsun, tüm alt hükümetlerin hidrolik kırılma yöntemini teşvik etmelerini gerektirmektedir. Yasa'nın lafzına göre "petrol ve gaz işletmelerini düzenleyen tüm yerel kurallar ... petrol ve doğal gaz kaynaklarının akılcı kalkınmasına olanak verir." Yasa bununla kalmamış ve önerilerin incelenmesi için kesin bir süre öngörmüş, bu süreler içerisinde projelere dair karar verilmezse projenin zımni olarak kabul edilmiş olacağını düzenlemiştir. 13 no.lu Yasa, içme suyu, akarsu, memba, sulak alan ve diğer su kaynaklarının belirli bir miktara kadar yakınlarında kazı yapılmasına ve kaynağın bozulmasını yasaklıyor olsa da eyalet çevre kuruluşlarına işletmeci şirketlerin suları korumak için "ek önlemler, tesisler ve uygulamalar" sunulduğu durumlarda, bu yasakları esnetme olanağı tanımıştır. Yasa, hidrolik kırılma yönteminin yaratacağı bazı olumsuz çevresel etkileri karşılamak adına, ek bazı "çevresel etki harçları"nın toplanıp dağıtılmasına dair bir düzen de öngörmüştür. Görüldüğü üzere 13 no.lu Yasa ile eyalet hükümeti, alt hükümetlerini, kendi-petrol ve doğalgaz endüstrilerinin çıkarları ile tamamen örtüşen- eyalet politikalarını benimsemeye zorlamıştır.

Son olarak 13 no.lu Yasa, daha önceden bir gizlilik anlaşması imzalamayan doktorların hidrolik kırılma için kullanılan belli kimyasalların olası riskleri üzerine araştırma yapmasını yasaklamış, gizlilik anlaşması yapmaksızın bu araştırmaları yapan ya da araştırmanın sonuçlarına dair bilgileri ifşa eden doktorların hukuki ve cezai sorumluluğunu düzenlemiştir.

Yedi belediye, bir çevre örgütü ve bir de doktor, 27'nci fıkraya ve federal ve eyalet düzeyinde korunan adil yargılanma hakkına aykırılık da dâhil pek çok farklı dayanakla 13 no.lu Yasa'nın anayasaya uygun olmadığını iddia etmişlerdir.

Cevap olarak eyalet, daha önce tarihli *Payne v. Kassab* davasına dayanarak 27'nci fıkranın olayda uygulanabilir olmadığı savunmasını yapmıştır. Söz konusu davada Mahkeme, 27'nci fıkranın "yurttaşlara hiçbir hak tanımadığına veya belediyelere açıkça bir yükümlülük yüklemediğine; aksine, doğal kaynakların ve çevrenin en iyi biçimde nasıl kullanılabileceğine karar vermekte en iyi konumda olan Parlamento'ya yol gösterecek bir kılavuz hüküm olduğuna" karar vermiştir.⁷⁷

77 *Payne v. Kassab*, 468 Pa. 226, 245, 361 A.2d 263, 272 (Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, 6 Haziran 1976) (bundan sonra *Payne* olarak anılacaktır). Ayrıca bkz. *Klink v. Department of Transportation*, 29 Pennsylvania Eyalet Mahkemesi 106, 370 A.2d 379 (1977) (mahkeme-dışı anlaşma). Pennsylvania hükmünün doğrudan uygulanabilir olup olmadığına ilişkin doyurucu bir tartışma için bkz. Dernback, John C. "Taking the Pennsylvania Constitution Seriously When it Protects the Environment: Part II – Environmental Rights and Public Trust." *Dickinson Law Review* 104 (1999): 97.

Davaya ilk bakan yer olan yerel mahkeme, eyaletin 27. fıkraya ilişkin yorumunu kabul etse de adil yargılanma hakkı bakımından 13 no.lu Yasayı Anayasa'ya aykırı bulmuş ve Yasa'nın eyalet kurumlarına çevresel yükümlülükleri bazı koşullarda esnetme hakkı veren kısmını iptal etmiştir.⁷⁸ Yerel mahkeme ayrıca davayı açan çevre örgütünün ve doktorun kişi yönünden yetkili olmadığına karar vermiş, iki taraf da kararı yedi yargıçlı Pennsylvania Yüksek Mahkemesi'nde temyiz etmiştir.

Dört yargıçtan oluşan bir çoğunluk, farklı gerekçelerle, 13 no.lu Yasayı Anayasa'ya aykırı bulmuştur. Üç yargıç, 13 no.lu Yasa'nın 27. fıkraya aykırı olduğuna karar vermiş, dördüncü yargıç ise sonuca katılmış, ancak 13 no.lu Yasa'nın adil yargılanma hakkını ihlal etmesi nedeniyle iptal edilmesi gerektiğini savunmuştur.⁷⁹ Diğer üç kişiden iki yargıç muhalif kalmış, son yargıç ise karara katılımda bulunmamıştır.

13 no.lu Yasa'nın 27. fıkraya aykırı olduğunu savunan çoğunluk eyaletin doğal kaynakları bir "yediemin" olarak elinde bulundurduğunu savunmuştur: "Kolluk yetkilerinin kullanılması bakımından [13 no.lu Yasa'nın] Eyalet Hükûmeti'nin Pennsylvania'nın doğal kaynaklarını bir yediemin sıfatıyla kamunun mülkiyetinde tutma göreviyle bağdaşmadığı konusunda davacı yurttaşlarla aynı fikirdeyiz." Devamla çoğunluğa göre: "Yurttaşların da gösterdiği üzere, Eyalet'te doğalgaz sanayisinin gelişimi ... bir kamu malı olan Pennsylvania'nın çevresel değerleri ve çevrenin niteliği üzerinde kaçınılmaz, tartışılmaz ve uzun vadeli olumsuz etkiler bırakmaktadır ve bırakacaktır."⁸⁰

Çoğunluk özellikle hidrolik kırılma tekniğinde alt hükûmetlerin denetiminin tamamen devre dışı bırakılmasının "yerel topluluklarda ve bölgelerde yaşamın ve çevrenin kalitesini doğrudan ve olumsuz etkileyecek sonuçlara yol açabileceğini" savunmuştur. Çoğunluk ayrıca 13 no.lu Yasa'nın, Anayasa'nın 27. fıkrasındaki doğal kaynakların *tüm* insanların yararına yönetilmesi hükmüne aykırılığının, "bazı yurttaşlara diğerlerinden daha fazla çevresel ve yaşamsal külfet" yüklediğini belirtmiştir.

Dördüncü yargıç sonuca katılmış, ancak 13 no.lu Yasa'nın yerel toplulukların adil yargılanma hakkına aykırılıktan iptal edilmesi gerektiğini savunmuştur. Yargıca göre "Pennsylvania'nın oldukça çeşitli kültür yapısına karşın" Yasa "belediyeleri eyaletin imar kurallarını kabul etmeye zorlamakta" ve jeolojik yapı, engebe durumu, çevresel nitelik, su kaynakları ve ekonomi gibi "belediyelerin kendine özgü özelliklerine ve farklılıklarına gerekli önemi vermemektedir."

Karşıt görüşteki iki yargıç, Yasa'nın Anayasa'ya uygun olduğu ve çevreci davacıların ve doktorun davayı açmaya kişi yönünden yetkili olmadığı görüşündedir.⁸¹ Diğer bir yargıç ise karar sürecine katılmamıştır.

78 *Robinson Township et al. v. Commonwealth of Pennsylvania*, Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 52 A.3d 463 (2912), <http://blogs.law.widener.edu/envirolawcenter/files/2013/12/RobinsonTp-v-Commontealth-CommCt2012.pdf>

79 *a.g.e.* (Baer, J. farklı gerekçeyle kabul görüşü), <http://blogs.law.widener.edu/envirolawcenter/files/2013/12/J-127A-D-2012c01.pdf>

80 *a.g.e.*

81 *a.g.e.* (Saylor, J. karşı oy), <http://blogs.law.widener.edu/envirolawcenter/files/2013/12/J-127A-D-2012d011.pdf>; (Eaking, J. karşı oy) <http://blogs.law.widener.edu/envirolawcenter/files/2013/12/J-127A-D-2012d021.pdf>.

Çoğunluk kararı ayrıca yerel mahkemenin çevreci davacıların kişi yönünden yetkili olmadığı yönündeki kararını da bozmuştur. Çoğunluğa göre çevresel davacılar “kendilerini saran çevrenin bileşenlerinin ciddi bir fiziki bozulma tehlikesi altında olmasından ve buna ilişkin açılan davanın sonucundan doğrudan etkileneceklerdir. Dolayısıyla çevreci davacıların da görülen davadaki çıkarları soyut ya da dolaylı değildir.” Benzer biçimde çoğunluk, davacı doktorun da davanın kendisi açısından etkisinin “gerçek ve doğrudan olduğunu” gerekçe göstererek davaya kişi yönünden yetkili olduğuna karar vermiştir. “Var olan içtihat yasal hükümlerin uygulanması durumunda oldukça nahoş sonuçların doğması olanaklı olduğu durumlarda yasaların öncül denetimine olanak sağlamaktadır, somut olayda da doktorun bir hastaya tıbbi hizmet sağlaması söz konusu olduğundan, dava açmak için uygun şartların sağlandığı söylenebilir.” Üç yargıç bu karara muhalif kalmış ve çevreci davacıların ve doktorun kişi yönünden yetkili olmadığını savunmuşlardır.

Robinson Township davasındaki çoğunluk görüşü, Çevresel Haklar Eki’nin hayata geçirilmesine ilişkin olumlu bir çabayı yansıtır. Öncelikle karar, 27. Fıkranın -benzer haklar tanıyan düzenlemelerin pek çoğunda olduğu üzere- iki tür hak tanıdığını belirtmiştir. Birinci hak temiz hava, saf su ve doğal, güzel görünümlü, tarihi ve estetik çevresel değerlerin korunmasını isteme hakkıdır. İkinci hak ise “-eyaletin yetkilerini kısıtlayacak biçimde- eyaletten bu hakkın aleyhine hareket etmeme yükümlülüğüne uygun davranmasını isteme hakkıdır.” Bu haklar hem statü hem de uygulanabilirlik bakımından eyalet anayasasındaki mülkiyet hakkı dâhil diğer tüm haklarla eşdeğer konumdadırlar.

Kararın ikinci önemi, içerdiği “kamu malları” hükmüdür –bu hükme göre eyalet doğal kaynakları tüm insanların yararına elinde tutmak zorundadır. Eyalet bu kaynakların yediemini olduğundan, bu kaynakların “korunması ve gözetilmesi” için güvene dayalı bir görevi bulunmaktadır: “Koruma ve gözetme kavramları kamusal doğal kaynakların bozulmasının, eksilmesinin ve tükenmesinin önlenmesi ve giderilmesi görevini anlatır.”

Dolayısıyla *Robinson Township* davasındaki kamusal kaynaklardaki yedieminlik görevine dair çoğunluk görüşü iki farklı yükümlülük yükler. İlk yükümlülük “kamusal doğal kaynaklarda bozulmaya, eksilmeye ve tükenmeye izin vermek veya hoş görmekten kaçınma” görevidir. İkinci yükümlülük ise şimdiki ve gelecek kuşakların çıkarlarına gerekli özenin gösterilmesi ve “yasal önlemler yoluyla çevreyi koruma” görevidir. Bu görevler “sürdürülebilir kalkınmanın desteklenmesi hedefi yönünde Pennsylvania yurttaşlarının da katılımıyla ilerlemeyi” teşvik edecektir.

Çoğunluğun yaklaşımı ayrıca çevresel anayasalcılıkta dengelemenin rolünü de azaltmaktadır. Çoğunluk özellikle *Payne v. Kassab* davasında yapılan “metne aykırı” dengelemeyi “yalnızca 27. fıkranın öngördüğü yasal ölçütlere uyulup uyulmadığının itiraz konusu olduğu çok dar bir dava grubu dışında kalan davalarda, karar vermek için uygun bir yol olmadığı” gerekçesiyle reddetmektedir. Bu nedenle Pennsylvania Parlamentosunun 13 no.lu Yasayı ya değiştirmesi ya da tamamen yürürlükten kaldırması gerekecektir.

Son olarak, *Robinson Township* davasında çoğunluk değinilmesi gereken çok önemli bir noktaya daha parmak basmış ve Çevresel Haklar Eki’nin hem şimdiki hem de gelecek kuşakların yararı için düzenlendiğini belirtmiştir. *Minors Oposa* davasındaki çoğunluk kararında-

ki duyarlılığın benzeri, bu davada da kendini göstermektedir: “Tüm sorumlular yönünden, Marcellus Şist Yönteminin kullanılması çevre, yurttaşlar, onların çocukları, gelecek kuşaklar ve potansiyel olarak devlet hazinesi üzerinde, belki de kömür çıkarımı ile yarışır düzeyde olumsuz etkilere neden olacaktır.” Çoğunluk bu yorumla çevresel anayasal hakları ve kamu malları öğretisini birinci plana koymuş, çevresel korumayı desteklemiş ve nitelikli bir çevre bireysel hakkını yüceltmıştır.

Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, istisnalardan biri olmakla beraber, çevresel anayasal hakları tek benimseyen mahkeme değildir. Yakın tarihte Alaska Yüksek Mahkemesi Eyalet Anayasası’nın kaynakların geliştirilmesinde gözetilecek bir değer olarak belirlediği “kamusal çıkar” ölçütünden yola çıkarak, petrol ve doğalgaz kaynaklarının kiralanmasına dair Hükümet imzalı kira sözleşmelerini çevresel etkiler yönünden değerlendirmeye tabi tutmuştur.⁸² Yine Montana Yüksek Mahkemesi de Eyalet Anayasası’nın çevresel haklar düzenlemesini titizce değerlendirmeye almıştır;⁸³ ancak bu hükmün uygulanması konusunda Mahkeme halen oldukça gönülsüzdür.⁸⁴

KİŞİ YÖNÜNDEN YETKİ KURALLARINI VE DAVACILARI BELİRLEMEK

Yerel çevresel anayasalcılığın uygulanmasındaki sorunların bir diğer nedeni, bu hakka ilişkin davaların kimler tarafından açılabileceğine ilişkin pek az belirleme yapılmış olmasıdır. 4’üncü bölümde tartışıldığı gibi federal kişi yönünden yetki öğretisi, çevresel davaların önüne pek çok önemli engel koymaktadır. Bu nedenle eyalet mahkemeleri, çevreci davacıların eyalet düzeyindeki etkili bir biçimde korunabilmelerini sağlamak için kişi yönünden yetki kurallarını esnek yorumlamalıdır. Daha esnek kişi yönünden yetkili kurallarının kullanıldığı Birleşik Devletler eyaletlerine Hawaii ve Illinois eyaletleri örnek verilebilir. Buralarda “her” (Hawaii) ve “her bir” (Illinois) “kişi bu hakkı dava edebilir ...”⁸⁵ Benzer biçimde Massachusetts, Pennsylvania ve Rhode Island anayasaları çevresel hakları “kişilere”,⁸⁶ Montana Anayasası “tüm kişilere”⁸⁷ tanımıştır.

Çevresel anayasal hakları dava edenler, federal kişi yönünden yetki kurallarının gerektirdiği tüm koşulları, ya da biraz daha azını, kanıtlamak durumundadırlar.⁸⁸ Örneğin Pennsylvania’nın çevresel hak hükmüne göre çevresel çıkarlarının korunmasını isteyenler, federal

82 *Sullivan v. Resisting Environmental Destruction on Indigenous Lands*, 311 P.3d 625 (Alaska, 2013).

83 *Montana Environmental Information Center v. Department of Environmental Quality*, 988 P.2d 1236 (Montana, 1999).

84 Bkz. *Northern Plains Resource Council v. Montana Board of Land Commissioners*, 288 P.3d 169 (Montana, 2012).

85 Hawaii Anayasası, madde 11, fıkra 9; Illinois Anayasası, madde 11, fıkra 2. Bkz. Eurick, “The Constitutional Right,” 202.

86 Massachusetts Anayasası, madde 49; Pennsylvania Anayasası, madde 1, fıkra 27; Rhode Island Anayasası, Madde 1, fıkra 16 ve 17.

87 Montana Anayasası, madde 2, fıkra 3.

88 Eurick, “The Constitutional Right,” 204 (eyalet çevresel hükümlerinde kişi yönünden yetki tartışılmaktadır). Bkz. *Sierra Club v. Department of Transportation*, 115 Hawaii 299, 320, 167 P.3d 292 (Hawaii Yüksek Mahkemesi). (Hawaii, 2007) (Yüksek Mahkeme geçmişte eyalet mahkemelerinin federal ölçütlerle paralel ölçütler uyguladığını kabul etmiş ancak “bu eyaletin temyiz mahkemeleri çevresel kaygıları genel olarak kamu yararına konular olarak görerek kişi yönünden yetki kurallarında esnetmelere gittikleri” yorumunu yapmıştır).

kişi yönünden yetki kurallarına çok yakın kişi yönünden yetki şartlarını sağlamak zorundadır.⁸⁹ Diğer yandan Hawaii ve Florida anayasaları, birey ve örgütlerin çevresel anayasal hakları dava edebilmeleri için daha düşük bir ölçüt öngörmekte^{90,91} ve geniş anlamda bir çevresel zararın kanıtlanmasını yeterli saymaktadır.⁹² Hawaii'de *Life of the Land v. Land Use Commission* davasında⁹³ bir çevreci örgüt, kalkınma için bir arazinin ait olduğu sınıfın değiştirilmesini dava konusu yapmıştır. Eyalet Mahkemesi, davacı örgüt ya da üyeleri söz konusu toprakta herhangi bir mülkiyet hakkına sahip olmamasına rağmen, örgütü, kişi yönünden yetkili bulmuştur. Bu dava, eğer federal düzeyde açılsaydı büyük olasılıkla kişi yönünden yetkisizlik nedeniyle kabul edilemez bulunacaktı.

Yerel çevre davaları çok tartışmalı olabilir. Örneğin belediye görevlilerinin şehrin su kaynağı sorunlarını çözmek için bir baraj inşa etmesine dair Marion-Illinois'de görülen *Glisson* davası büyük gerilimlere yol açmıştır.⁹⁴ İnşa edilmek istenen baraj oldukça büyüktür; şehrin 1.7 milyon galonluk günlük su gereksinimi olmasına karşın, bu gereksinimi çok aşan biçimde günde 8.9 milyon galon su sağlama potansiyeline sahiptir. Baraj aynı zamanda Illinois'nin son vahşi akarsu kaynaklarından birinin üzerinde 1.200 İngiliz dönümüne denk bir gölet oluşmasına yol açacaktır. Bu kadar büyük bir barajın inşası, eyaletin son vahşi derelerinden birini barındıran şehrin sakinlerinin mülkiyet hakkına ve nostaljik çıkarlarına zarar verecek, bunun yanında neslinin tehlike altında olduğu saptanan en az iki türün (dere taşemeni ve Indiana kereviti) geleceğini de olumsuz etkileyecektir. Baraj planı, barajın sayısız olumsuz etkilerini dikkate almamış olduğu gerekçesiyle Marion şehrinin uzun süreli sakinleri, mülklerini kaybeden çiftçiler ve Illinois Çevreyi Koruma Departmanı tarafından yoğun biçimde eleştirilmiştir.⁹⁵

Marion'a komşu Creal Springs sakinlerinden azimli bir çevreci olan Joseph Glisson, baraj yapımına itiraz etmiştir. Glisson'a göre baraj ve su havzasının inşası Illinois Anayasası'nın "sağlıklı çevre" hakkını güvence altına alan 11'inci maddesinin 2'nci fıkrasına⁹⁶ aykırıdır çünkü sağlıklı çevre hakkı [dere taşemeninin ve Indiana kerevitinin] korunmasını da içerir. Glisson, barajın zararlı etkilerine atıf yapmış, türlerin devamlılığı için baraj yapımının durdurulması yönünde ihtiyati tedbir kararı verilmesini istemiştir.⁹⁷

89 Bkz. *Community College of Delaware County v. Fox*, 20, 335 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 1975) (çevresel haklara ilişkin davada da federal ölçütler kullanılmıştır).

90 Bkz. *Sierra Club v. Department of Transportation* (Hawaii, 2007) (eyaletin çevresel haklarını dava edebilmek için ekonomik, estetik ve çevresel çıkarlar bağlamında tüm toplumun genelinin zarar görmesi koşulu aranmamaktadır).

91 Karş. *Florida Wildlife Federation v. State Department of Environmental Regulation*, 390 S.O.2d 64 (Florida, 1980) (eyaletin anayasal güvence altına alınmış çevresel hükümlerine dayanmak için asgari kişi yönünden yetki koşullarının tartışıldığı) ve *State v. General Development Corporation* (Florida, 1984,1985) (Florida Başsavcısının gerekli yasal düzenlemeler yapılmadığı sürece eyaletin çevresel hak hükümlerine dayanarak dava açma konusunda kişi yönünden yetkili olmadığına karar vermiştir. Mahkeme gerekçe olarak eyaletin çevresel organlarının çevresel konularda giderimler arayabilmesinin, sorumluluğu ceza davaları olan Başsavcının ise arayamamasının "mantıklı" olduğunu söylemiştir).

92 Bkz. Eurick, "The Constitutional Right," 205.

93 *Life of the Land v. Land Use Commission*, 623 P.2d 431 (Hawaii, 1981).

94 Davenport, Paula M. "Plan for Dam Sparks Dispute in Marion." *St. Louis Post-Dispatch* (15 Nisan 1991): 11.

95 *Glisson*, 1034, 1037 (Illinois, 1999)

96 a.g.e., 1041.

97 a.g.e., 1036.

Marion belediyesi yetkilileri, baraj yapımının durdurulmasını veya barajın başka bir yere inşa edilmesini, “bir iki kerevit için tasalanmıyoruz. Çevrede yığınla kerevit var. Hangi türden olduklarını bilmiyoruz ama yeteri kadar kerevitimiz var”⁹⁸ sözleriyle reddetmiştir. Temyiz mahkemesinin davanın esasına geçilerek çevresel hak taleplerinin dinlenilmesinin gerekli olduğu yönündeki kararından sonra Glisson ve avukatları, dava konusu türlerin bu dava sonucunda korunmasının sağlanabileceği konusunda oldukça iyimserdiler: “Illinois’de çevre hukukunun işleyişinde çok önemli değişikliklere yol açabilecek bir dava...”⁹⁹

Ancak Illinois Yüksek Mahkemesi, anayasa koyucunun 11’inci maddenin 2’nci fıkrasında güvence altına alınan sağlıklı çevre hakkı ile doğal yaşamın değil, insan sağlığının korunmasını amaçladığına hükmetmiştir.¹⁰⁰ Mahkeme, eyalet düzeyindeki çevresel hak hükmüne ilişkin dava açılmasının kişi yönünden yetki yönünden federal düzeyden daha kolay olduğunu kabul etmiş, yine de söz konusu davayı “kişi yönünden yetkisizlik” gerekçesiyle reddetmiş, dere taşemenini ve Indiana kerevitini korumanın “davacılar dava açma hakkı veren hukukun tanınmış bir yarar olmadığını ve ‘sağlıklı çevre’ hakkının bu çıkarları kapsamadığını” belirtmiştir.¹⁰¹ Glisson davasındaki yorum ışığında, Indiana Anayasası’ndaki “sağlıklı çevre hakkı”nın bitki ve hayvan türlerini ve doğal ortamı korumadığı söylenebilir. Dahası, kısa bir süre sonra Illinois parlamentosu “müteahhitlere tehlike altındaki türlerin yaşam alanlarında belirli durumlarda inşaat yapılabilmesine izin veren ... bir yasayı onaylamıştır.” Bu yasa, Marion barajının inşaatını da koruma altına almaktadır. Glisson davası ve yasama organının bu düzenlemesi, Illinois’de anayasal güvence altına alınmış olan temiz çevre hakkının uygulamasını tamamen felce uğratmış, bu ikisinden sonra Illinois’de 11’inci madde 2’nci fıkraya dayanan çok az dava açılmıştır.

Hükûmet’in yargısal bağımsızlığı da bazen çevresel hakların yargı tarafından korunmasının önünde bir engel olabilmektedir. Bununla beraber bu bağımsızlık, çevre davalarında, diğer anayasal davalara göre daha az sorun arz etmektedir. Bazı eyalet anayasaları açıkça çevresel konularda Hükûmet’in yargısal bağımsızlığını kaldırmakta, dolayısıyla bu konularda yargının müdahalesine açıkça izin vermekte,¹⁰² bunu açıkça düzenlemeyen diğer anayasaların ise yargısal müdahaleye izin verdiği sonucuna yorum yoluyla ulaşılabilir.¹⁰³ Illinois ve Hawaii anayasalarının da içinde bulunduğu çoğu anayasa, davalı kapsamını geniş tutmakta ve “belirlenen usul dâhilinde, herhangi bir özel veya kamusal kişiliğe karşı”¹⁰⁴ dava açılabilmesine olanak tanımaktadır. Görüldüğü üzere bu düzenleme, hükûmete herhangi bir yargısal bağımsızlık tanımamaktadır.

98 Davenport, “Plan for Dam,” 98.

99 “Court: Individuals can Sue over Endangered Species.” *St. Louis Post-Dispatch* (6 Haziran 1998): 4.

100 Glisson, 1042 (Illinois, 1999).

101 *a.g.e.*, 1045.

102 Bkz. Hawaii Anayasası, madde 11, fıkra 9 (“herkes bu hakk, yetkili yargı organları önünde, kamusal ve özel herkese karşı öne sürebilir.”); Illinois Anayasası, madde 11, fıkra 2 (“herkes bu hakkı devlet kuruluşlarına ve özel kişiler fark etmeksizin herkese karşı öne sürebilir ...”).

103 Pennsylvania çevresel hak hükmü hakkında Dembach “Değişikliğin yaratıcıları bir çevresel haklarının ihlal edildiğini iddia eden yurttaşların devlet organlarına karşı da dava açabilmelerini amaçlamışlardır” yorumunu yapmaktadır. Dembach, “Part II”, 114. *aynı yönde*, Kury, Franklin L. “The Environmental Amendment to the Pennsylvania Constitution: Twenty Years Later and Largely Untested.” *Villanova Environmental Law Journal* 1 (1990): 124.

104 Hawaii Anayasası, madde 11, fıkra 9; Illinois Anayasası, madde 11, fıkra 2.

GİDERİMLERE KARAR VERMEK

Yerel çevresel hakların gereği gibi uygulanamamasının üçüncü nedeni, burada sözü edilen hiçbir anayasal hükmün, çevresel haklar ihlal edildiğine hükmedilebilecek giderim türlerine ilişkin hiçbir belirlemede bulunmamasından kaynaklanmaktadır. 5'inci bölümde de tartışıldığı gibi geleneksel giderim türleri, adil tazminat, zararların ödenmesi ve tespit kararlarıdır. Ancak mahkemeler, yerel çevre hakları davalarında yaratıcı giderim biçimleri üretme konusunda gönülsüz davranmaktadırlar. Örneğin *NBD Bank v. Krueger Ringier, Inc.* davasında Illinois temyiz mahkemesi, eyaletin çevre haklarını tanıyan hükmünün “davacının davalının eylemlerinden kaynaklanan zararlarını talep edebilmesine olanak veren bir mekanizma öngörmediğine” karar vermiştir. Bu davada davacılar, Illinois'in çevresel haklar hükmünün kirli bir mal satan davalıya karşı haksız fiil davası açılabilmesine dayanak oluşturduğunu savunuyorlardı.¹⁰⁵ Yerel düzeyde giderim çeşitleri üretmenin güçlüklerini gösteren çok sayıda dava bulunmamaktadır çünkü çoğu davada giderim aşamasına dahi gilememektedir.

MUHAKEME ÖLÇÜTLERİ

Birleşik Devletler'de yerel çevresel anayasalcılığa hak ettiği değerin verilmemesinin son nedeni, mahkemelerce kullanılan muhakeme ölçütleri kaynaklıdır. Diğer pek çok ülkenin anayasal sisteminde ölçülülük ilkesine anayasal bir ilke olarak yer verildiğinden, bu sorunla diğer ülkelerde oldukça nadir karşılaşılmaktadır.¹⁰⁶ Ancak Birleşik Devletler'de yerel çevresel hükümleri yorumlayan mahkemeler, çok yumuşak ilkelerle değerlendirme yapmakta ve çoğu davada eyaletlerinin eylemlerinin onanması ve pek az durumda ihlal kararı verilmesi yönünde açık bir eğilim göstermektedir. Bu uygulama, inceleme ölçütlerinin titizlikle değerlendirilmesi ve müdahaleyi meşrulaştırma görevinin çoğu zaman hükûmete düşmesi biçimindeki, anayasal davalarda sıklıkla uygulanan geleneksel anayasal denetim kurallarından sapma anlamına gelmektedir. Bu konuda başı çeken davalar, Eyalet Mahkemesi'nin, Anayasanın ilgili hükmünü üç parçalı bir dengeleme testine tabi tuttuğu ve çevresel çıkarları neredeyse her seferinde idarinin takdir yetkisine ve ekonomik çıkarlara feda ettiği Pennsylvania'dan gelmektedir. Pennsylvania Mahkemesi'nin ilk kez *Payne* davasında kullandığı yaklaşım, mahkemelerden (1) eylemin uygulanabilir yasa ve diğer düzenlemelerle uyumluluğunu, (2) çevresel zararların etkilerinin azaltılması için gösterilen çabaları ve (3) “eyleme devam etmenin takdir yetkisini açıkça kötüye kullanmak anlamına gelip gelmeyeceğinin” ve çevresel zararların “eylemlerden elde edilecek yararlarla açıkça ağır basıp basmadığının”¹⁰⁷ dikkate almasını gerektirmektedir. *Payne* davasında Eyalet Yüksek Mahkemesi'nin çoğunlu-

105 *NBD Bank v. Krueger Ringier, Inc.*, 686 N.E.2d 704, 709-710 (Illinois Temyiz Mahkemesi, 1997).

106 Genel olarak bkz. Barak, *Proportionality*.

107 *Payne v. Kassab*, 11 Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 14, 29-30, 312 A.2d 86, 94 (1973), onayan Pennsylvania, 1976. Cf. *Commonwealth v. National Gettysburg Battlefield Tower* (Pennsylvania, 1973):

Özetlersek biz, Anayasasının 1. maddesinin 27. fıkrasının Eyalet Hükümetinin Pennsylvania'nın kamusal doğal kaynaklarının güvencesi olduğu genel bir ilke ortaya koymakta ve Eyalet çevresinin “doğal, güzel görünümlü, tarihsel ve estetik değerlerini” korumakla görevli olduğunu belirtmektedir. Eğer bu hüküm doğrudan uygulanabilir olsaydı buna dayanarak açılacak davalar 14. Ek'in eşit koruma ve adil yargılanma maddeleri karşısında ciddi anayasal sorunlara gebe olurdu. Bu nedenle, bu Ek ile amaçlanan çevresel korumanın etkin hale gelebilmesi için ek bir yasal düzenleme ile Ek'in korumayı amaçladığı değerlerin tanımlanması ve bu değerleri korurken özel mülkiyetin de uygun kullanımının sağlanabilmesi için usuli kuralların oluşturulması gereklidir.

ğu, bir sokağın genişletilmesine ilişkin planın Anayasa’da yer alan çevresel hakları ihlal etmediğine karar vermiş ve “River Sokağını ilgilendiren projenin çevreye vereceği zararlar ve diğer olumsuz etkiler, projeden sağlanacak kamusal yararın yanında oldukça hafif kalmaktadır”¹⁰⁸ yorumunu yapmıştır. Mahkeme, madde 27’nin “her türlü kalkınmayı yasaklamamakta, kaynakların kontrollü kullanıldığı kalkınmaya izin vermekte”¹⁰⁹ olduğunu belirtmiştir. *Payne* davasında geliştirilen bu ölçütlerin kullanıldığı diğer pek çok davada da ekonomik çıkarlar uğruna çevresel kaygılar göz ardı edilmiştir.¹¹⁰

John Dernbach, bir çoğunluk kararı olan ve oybirliğiyle alınmayan *Payne* kararının Pennsylvania’da bağlayıcı olmadığını, gerekçesinin hatalı olduğunu ve bu yaklaşımın başka herhangi bir mahkeme tarafından izlenmemesi gerektiğini savunmaktadır.¹¹¹ Buna karşın New York ve Illinois’de de mahkemeler, doğal kaynakların kullanımı ve tasfiyesine ilişkin önlerine gelen davalarda *Payne* benzeri bir dengeleme testi uygulamışlar ve benzer sonuçlara varmışlardır.^{112,113}

Montana’da bu konuda ayırık bir yaklaşım sergilenmektedir. Montana mahkemeleri, Birleşik Devletler Anayasası’nda yer alan Adil Yargılanma Maddesini çağrıştıran biçimde bir

108 *Payne*, 312 A.2d at 96.

109 *Payne v. Kassab* (Pennsylvania, 1973). Bkz. Dernbach, “Part I,” 713-13 (*Payne* davasını inceleyen Profesör Payne bu davada Mahkeme’nin “devlet çevresel zararları asgari düzeye indirmek için makul çabayı gösterdiği sürece yaşanabilecek çevresel kirlenmelere geçit verdiği” yorumunu yapmakta, Başsavcı’nın “temiz hava, su ve belirli değerlerin korunmasına” aykırı gördüğü durumlarda dava açılabilmesine olanak veren *Gettysburg*’u hatırlatmaktadır).

110 Bkz. *Borough of Moosic v. Pennsylvania Public Utility Commission*, 429 A.2d 1237, 1239 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 1981) (bu davada Moosic ilçesi, planlanan Montage Projesi’nin uygulanması durumunda projenin çevreye vereceği zararları gösterebilmek için projeye müdahil olmak amacıyla Pennsylvania Kamu Hizmetleri Komisyonuna başvurmuş, bu başvuru reddedilmiştir. Mahkeme, bu ret kararının Eyalet’in çevresel anayasal hak hükmüne aykırı olmadığını belirterek davayı reddederken, *Payne* davasındaki üçlü testi uygulamıştır). Ayrıca bkz. *Butler Township Board of Supervisors v. Commonwealth of Pennsylvania, Department of Environmental Resources*, 99 Pennsylvania Commonwealth Court, 239, 249, 513 A.2d 508, 512-13 (1986) (Çevresel Kaynaklar Departmanının verdiği kararı onaylarken üçlü test kullanılmıştır); *Snelling v. Department of Transportation*, 366 A.2d 1298 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 1976) (yolun genişletilmesi ve bu nedenle bölgedeki araç geçişinin artmasının Anayasa’da korunan sağlıklı çevre hakkını ihlal etmediği yönünde). Bkz. *Blue Mountain Preservation Association v. Township of Eldred*, 867 A.2d 692 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 2005); *Del-AWARE Unlimited Inc. v. Commonwealth of Pennsylvania*, 96 Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 361, 508 A.2d 348 (1986); *Butler Township Board of Supervisors v. Commonwealth of Pennsylvania*, 513 A.2d 508 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 1986); *Concerned Citizens for Orderly Progress v. Commonwealth of Pennsylvania*, 36 Pennsylvania Eyalet Mahkemesi 192, 387 A.2d 989 (1978). Bu kararlardan bazılarına dair yararlı bir tartışma için bkz. Cusack, “Judicial Interpretation,” 193.

111 Dernbach, “Part 1.”

112 Bkz. *Hamilton v. Diamon*, 42 A.2d 465, 349 N.Y.S.2d 146, 148-9 (New York Eyalet Yüksek Mahkemesi Temyiz Bölünü, 1973) (New York çevresel koruma biriminin Hudson Nehri kenarına yapılacak yeni ev ve deniz surlarına ruhsat verdiği kararın eyalet anayasasının 14. maddesinin 4. fıkrasında yer alan “doğal kaynakları ve güzellikleri koruma ve muhafaza etme” hükmüne aykırılık oluşturmadığını çünkü çevresel koruma biriminin “çevreye asgari düzeyde zarar verme ve kamusal ortak çıkarlara hizmet etme” değerlerini doğru biçimde gözettiğini belirtmiştir.”). *Federated Conservationists of Westchester County, Inc. v. Reid*, 377 N.Y.S.2d 380 (New York Yüksek Mahkemesi, 1975) (kamusal çıkarlara uygun olduğu için bir okul bölgesinde bazı yapılar inşa edilmesine geçit verilirken Hamilton’ın yaklaşımı kullanılmıştır); *Leland v. Moran*, 235 F. Supp. 2d 153, 154-5 (New York Kuzey Bölge Mahkemesi, 2002), (eyalet anayasasının doğal kaynakların korunması ve kirlenmemesine ilişkin hükmünün savcılığa bir su yönetim tesisinin çevresel hakları ihlal ettiğine dair başvuru yapma olanağı vermediğine karar verilmiştir). Bkz. Cusack, “Judicial Interpretation,” 192-4 (“dengeleme yaklaşımı” ve diğer eyaletlerde kullanımı tartışılmaktadır).

113 Bkz. *Illinois Pure Water Committee, Inc v. Director of Public Health*, 104 Ill.2d 243, 470 N.E.2d 988 (Illinois Yüksek Mahkemesi, 1984) (Mahkeme su sistemlerinde florür kullanılmasının kamusal çıkara uygun olup olmadığı ve “sağlıklı çevre” hakkını ihlal edip etmediğine dair ayrıntılı bir inceleme yapmayı reddetmiştir).

“hedef-kullanılan araç” analizi uygulamaktadır; bu analize göre devlet (1) etkili bir hedef belirleyecek ve (2) bu hedefe “en az zahmetli yöntemle”¹¹⁴ ulaşacaktır. Bu konudaki öncü dava sayılan *Montana Environmental Information Center v. Department of Environmental Quality* davasında¹¹⁵ Montana Eyaleti, suyun niteliği ve kirletilme oranına ilişkin hiçbir inceleme yapmadan Blackfoot Nehri’nin ekolojik açıdan hassas bir bölümüne, bölgedeki bir altın madeninden çıkarılan arsenik yüklü atık suların boşaltılmasına izin vermiştir. Montana Yüksek Mahkemesi, Montana’nın çevre hakları hükmünün katı ve titiz bir incelemeyi gerektirdiğine¹¹⁶ ve eyaletin bu kararının anayasaya aykırı olduğuna hükmetmiştir. Mahkeme bu kararda “anayasamıza göre çevrenin korunması gerekliliğini hatırlamamız için eyalet nehir ve akarsuları üzerinde ölü balıklar yüzene kadar beklememiz gerekmez”¹¹⁷ yorumunu yapmıştır. Benzer yönde *Cape-France Enterprises v. Estate of Peed* davasında¹¹⁸ mahkeme, temiz ve sağlıklı çevre hakkının “yalnızca elzem eyalet çıkarları için” ve olanaklı olan en dar biçimde müdahale edilebilecek bir hak olduğunu saptamıştır.¹¹⁹ Anayasaya aykırılık bulan mahkeme kararında “yer altı su tabakalarında yaratacağı önemli boyutlardaki kirlenme ve yol açacağı sağlık riskleri bu kadar açıkken, bir özel şirket olan Cape-France’in mülkünde bir su kuyusu kazması hukuka aykırı olacaktır”¹²⁰ yorumunu yapmıştır. Çevresel hakları ihlal eden eyalet işlemlerini bu derece titiz bir incelemeye alma fikrinin pek de rağbet görmediği söylenebilir.¹²¹ Montana’da dahi bazı mahkemeler bu derece kapsamlı değil, daha “seyreltilmiş” bir inceleme yapmaktadırlar. Örneğin *Lohmeier v. Gallatin County* davasında¹²² mahkeme bir su ve lağım bölgesi oluşturulmasının “çevreye zarar vermeyip aksine iyileştireceği” yorumunda bulunarak eyaletin anayasal hak hükümlerini ihlal etmediğini belirtmiş, kararda hedef-kullanılan araç analizini uygulamamıştır.¹²³

Çevrenin tüm yönlerini sayısız farklı biçimde korumayı hedefleyen maddi anayasal hükümlerin bu çeşitliliği ve bahsedilen metinsel ve yargısal gelişmeler, yerel çevresel anayasalcılığın hem insan haklarını geliştirmek hem de çevrenin korunmasını sağlamak biçimindeki ikili hedefe ulaşma konusunda çok önemli bir öneme sahip olduğunu ve bu önemin göz ardı edilmemesi gerekliliğini ortaya koymaktadır.

114 Thompson, “Constitutionalizing the Environment,” 170 (*Meech v. Hillhaven W.*, 238 Mont. 21, 776 P.2d 488 (Montana, 1989) kararı ile bozulan *Pfost v. State*, 219 Montana 206,216, 713 P.2d 495, 505 (Montana, 1985) kararına atfı yapılmaktadır).

115 *Montana Environmental Information Center v. Department of Environmental Quality*, 296 Montana 207, 988 P.2d 1236 (Montana, 1999).

116 *a.g.e.*, 296 Montana 225, 988 P.2d 1246.

117 *a.g.e.*, 296 Montana 230-1, 988 P.2d 1249.

118 *Cape-France Enterprises v. Estate of Peed*, 29 P.3d 1011 (Montana, 2011).

119 *a.g.e.*, 1016; ayrıca bkz. *Montana Environmental Information Center v. Department of Environmental Quality*, 1236, 1246 (Montana, 1999) (“temiz ve sağlıklı bir çevre hakkı temel bir haktır ... bu hakkın kısıtlanabilmesi yalnızca Eyalet’in yarışan bir eyalet çıkarının varlığına ve bu iki çıkar arasındaki dengenin titiz bir biçimde sağlandığını kanıtlayabildiği durumlarda mümkündür ...”).

120 *a.g.e.*, 1017 (“Gereğinin yerine getirilmesi halinde maddi bir çevresel kirliliğe ve bu kirliliğin temizlenebilmesi için ciddi mali külfetlere yol açması nesnel bir biçimde beklenebilecek sözleşmelere izin verilmesi kamusal çıkarlara aykırı düşer ... ve en önemlisi, Montana Anayasasının 2. Maddesinin 3. fıkrasında ve 9. maddesinin 1. Fıkrasında yer alan hüküm ve güvencelere aykırıdır.”).

121 McLaren, “Environmental Protection,” 149.

122 *Lohmeier v. Gallatin County*, 135 P.3d 775, 777 (Montana, 2006).

123 Ayrıca bkz. *Clark Fork Coalition v. Montana Department of Environmental Quality*, 347 Montana 197, 197 P. 3d 482 (Montana, 2008) (Montana Yüksek mahkemesi bu kararda temel hak statüsünü çevreyle dolaylı olarak bağlantılı her konuyu kapsayacak biçimde genişletmeyi reddetmiştir).

8

USULİ ÇEVRESEL ANAYASALCILIK

“Anayasal düzeyde temelde iki farklı kısıtlama türü vardır. Usuli kısıtlamalar ... doğrudan seçenekleri kısıtlamayıp, bu seçenekler arasından yapılan seçimden sonra kullanılacak araçları belirlerken ... Maddi kısıtlamalar doğrudan, hangi seçimlerin yapılabileceğini belirlerler.”

“Why do Constitutions Matter?” s. 12.

Etkili bilgi alma olanağı, yargısal sürece katılım ve yargıya başvurma fırsatları olmadan maddi çevresel anayasalcılık başarısız olacaktır. Dolayısıyla usuli haklar, maddi hakların kullanılabilmesinde oldukça önemlidirler. Bir nehirde baraj inşası, bir ilkokul yakınındaki havanın cıva ile kirletilmesi, bir ormanın tamamıyla kesilmesi gibi planlara ilişkin çıkar sahiplerinin gerekli bilgileri zamanında ve ücretsiz olarak edinebildikleri, yürütülen tartışmalara katılabildikleri ve ruhsat vermeye yetkili hükûmet birimlerinin kararlarına itiraz edebildikleri bir ortamda sağlıklı bir çevreye dair anayasal güvenceler çok daha etkili olarak uygulanabilecektir.

Bu bölümde anayasal çevreci konulara ilişkin yöntemsel ve prosedürel hak ve güvencele-re yer verilecektir, biz bu hakları “usuli çevresel haklar” olarak kavramsallaştırıyoruz. İleride açıklanacağı gibi bazı ülkeler, çevresel kuralların uygulanmasını teşvik edecek biçimde de kullanılabilecek kamusal katılım, bilgiye erişim ve adalete erişim yollarına dair anayasal ve yasal düzeyde ve daha alt düzeylerde pek çok usul düzenlemiştir. Buna ek olarak bazı ülkeler, yasalarında ve daha alt düzeydeki düzenleyici işlemlerinde çevresel konulara özgü ve kolaylaştırıcı başka bazı usul güvenceleri öngörmüştür. Bazı ülkeler daha da ileriye gitmiş ve bu alt düzeydeki güvenceleri anayasalarında da güvence altına almıştır. Şu notu düşmek gerekir ki usul güvenceleri çevresel anayasalcılıkta en az yaygın ve en yeni güvence türüdür ve geçtiğimiz otuz yılda ancak yaklaşık üç düzine anayasada kendine yer bulabilmiştir.

Usuli haklar geleneksel olarak üç “sac ayağı”ndan oluşurlar: Bilgiye erişim, kamusal katılım ve adalete erişim hakları.¹ Bu sac ayakları, çevresel konularda karar aşamasına yardımcı olmak için, iş birliği içinde ve beraber var olmalıdır. Bilgiye erişim, çevresel etkileri olabilecek konularda devlet birimlerinden zamanında ve güvenilir bilgi edinebilme hakkını anlatır. Katılım hakları çıkar sahiplerine çevresel konularda yorumlar yapma, sorular sorma, kamuya açık toplantılara katılma gibi fırsatlar sunularak alınacak kararların şekillendirilmesi sürecine kamunun da katılabilme olanağının verilmesini gerektirir. Adalet erişim ise çevresel konularda tedbirsiz hükûmet işlemlerine karşı mahkemelerde hak arama ve verilen yargı kararlarının yerine getirilmesini isteme hakkını içerir.² Bir bütün olarak bu usul hakları toplumsal bilinci arttırabilir, katılım olanaklarını arttırabilir, halkın güç ve yetkilerini olumlu olarak etkileyebilir, yerel toplulukları güçlendirebilir, hükûmetin hesap verebilirliğini arttırabilir, kararların kamu tarafından kabul edilmesi sürecini kolaylaştırabilir ve hükûmet işlemlerinin meşruluğunu arttırabilir.³ Bu usuli haklar, aynı zamanda hükûmet ile iletişim, toplanma ve katılım haklarını geliştirerek kamusal tartışma ve demokrasi kültürünü de arttırabilir.

Diğer taraftan, usul haklarına getirilen eleştiriler hali hazırda kıt olan hükûmet kaynaklarının yersiz biçimde kullanılmasını gerektirmesi, kamunun bilinçli karar almak için yetersiz donanımda olması nedeniyle alınan kararların iyi sonuçlar vermemesine neden olması, olabilecek asgari düzeyde ortak paydada buluşulmasını sağlayarak hiçbir çıkarın yeteri kadar korunamamasına neden olması, hükûmet birimlerinin sorun çözme yollarının önüne geçmesi ve belirli çıkar gruplarının ve yöneten sınıfın karar sürecini denetim altına almasına olanak vermesi noktalarında yoğunlaşmaktadır.⁴ Usuli hakların maddi hakların daha zayıf türevleri olduğu da iddia edilmektedir. Bu iddiaya göre usuli haklar, hak konusu değer edinilmesini değil, bu değer edinilmesi “olanağını” güvence altına alırlar ve bu olanak hem her zaman siyasi manipölasyonlara konu olabilir hem de kullanılması zaman, gayret ve kaynak gerektirir. Usuli haklar kullanılabildiği zaman dahi sonuç değil, süreç üretirler ve çevreci ilerlemeye çok az katkı sağlar.

Bu bölümde çevresel konularda ülkelerin açıkça yer verdiği anayasal usuli güvenceler, bu güvencelerin boyutları, nedenleri ve mahkemelerin bu güvenceleri uygulama eğilimleri incelenecektir. Bölümü usuli çevresel anayasalcılığın mevcut uluslararası, bölgesel ve yerel anayasal usul haklarında yer alan boşlukları doldurabileceği savıyla sonucuna varacağız. Varacağımız bir sonuç daha var. Usuli haklar, bağımsız birer hak olarak oldukça önemlidirler, hatta bazen maddi çevresel haklardan daha da önemli olabilirler çünkü mahkemeler siyasi boyutları olan davalarda maddi çevresel haklara kıyasla usuli çevresel hakları uygulama konusunda daha istekli görünmektedir. Mahkemelerin usuli hakları korurken tek yapmaları

1 Genel olarak bkz. Razzaque, Jona. “Information, Public Participation, and Access to Justice.” içinde *Routledge Handbook of International Law*, by Shawkat Alam, Jahid Hossain Bhuiyan, Tareq M.R. Chowdhury and Erika J. Techera (eds.), Routledge, 2012.

2 *Taşkın ve diğerleri v. Türkiye*, Başvuru np. 46117/99 (İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, 2004).

3 a.g.e.

4 Zillman, Donald M., Alastair Lucas and George (Rock) Pring, *Human Rights in Natural Resource Development of Mining and Energy Resources*. Oxford University Press, 2002.

gereken, tartışmanın kurallarını belirlemek olduğundan, tartışmanın içerisine girip kalkınmayı çevresel çıkarlara üstün tutmaları ya da çevresel çıkarları kalkınmaya üstün tutmaları durumunda kendilerine yönelecek eleştirilerden kaçınabilmektedirler. Göreceğimiz üzere, maddi haklarda olduğu gibi usuli haklar konusunda da anayasalcılık hareketleri giderek yaygınlaşmaktadır.

ANAYASAL ÇEVRESEL USUL HAKLARININ YAPISI

Maddi çevresel haklarda olduğu gibi usuli çevre hakları da uluslararası birçok anlaşmadan ve yerel yasalardan doğmuş ve gelişmiştir. Usul haklarının anayasal örneklerinden biri, belki de usul haklarını tanıyan ilk uluslararası anlaşma olan 1948 tarihli Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'dir.⁵ Bu proje, daha sonra 1966 tarihli Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi ile tamamlanmıştır.⁶

Usuli haklar çevresel konularda özel bir görünürlük kazanmıştır. Katılımcı devletleri "beşeri çevrenin korunması ve geliştirilmesinin" *sine qua non* (lat. "olmazsa olmaz" – ÇN) şartı olan kamusal katılımı sağlamaya çağıran 1972 tarihli Stockholm Bildirgesi'nden başlayarak 21'inci yüzyılın en önemli uluslararası çevre anlaşmalarının büyük bölümü çevresel konularda usuli haklara vurgu yapmaktadır.⁷ 1992 tarihli Çevre ve Kalkınma Konferansı'nda ("Dünya Zirvesi" olarak da bilinir) da çevresel konularda usuli hakların önemi yeniden tasdik edilmiştir.⁸ BM İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi'ne göre taraf devletler "ulusal -ve uygun düştüğü ölçüde- alt-bölgesel ve bölgesel düzeyde, ulusal hukuka uygun biçimde ve kaynakları ölçüsünde bilgiye erişimi ve kamusal katılımı teşvik edecek ve kolaylaştıracaklardır."⁹ Bunların yanında İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunması Avrupa Sözleşmesi (Avrupa Sözleşmesi),¹⁰ İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi (Amerikan Sözleşmesi)¹¹ ve 1981 tarihli İnsan ve Halkların Hakları Afrika Şartı (Afrika Şartı)¹² dâhil birçok bölgesel anlaşma da ya açıkça ya da yorum yoluyla usuli çevre haklarını tanımışlardır.

Zamanında ve güvenilir bilgiye erişim, belki de usul haklarının bu üç sacayağından en önemlisidir. Kamunun, hükûmet işlemlerinden zamanında haberdar olabilmesi, özellikle demokratik toplumlarda iyi bir yönetimin köşe taşlarından birisidir.¹³ Uluslararası hukuk hükümetlerin bilgiye zamanında ve güvenilir erişimi sağlamasına yönelik özel bir çaba gös-

5 İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi (1948), 3. topl. bölüm 1, madde 8, 10, 19, 20.

6 Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi, 999 UNTS 171, madde 19, 25 (1966).

7 Birleşmiş Milletler Konferansı Bildirgesi, para. 7, Başlangıç.

8 Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Bildirgesi ("Rio Bildirgesi"), UN Doc.A/CONF.151/5/rev. 1 (1992).

9 Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, madde 6 (1992).

10 İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunması Avrupa Sözleşmesi, 213 UNTS 222, madde 6, 10 (1950).

11 İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi, madde 13.

12 İnsan ve Halkların Hakları Afrika Şartı, 1520 UNTS 217, 21 ILM 59, madde 3, 7, 9(1), 13, 24 (1981).

13 Bkz. Heyer, Eric. "Latin American State Secrecy and Mexico's Transparency Law." *George Washington International Law Review* 28 (2006): 437 ("Demokratik toplumların temellerinden birisi halkın hükûmetin elindeki bilgilere ulaşabilmesi olanağıdır. Bu tür bilgilere erişim kamuoyuna hükûmet eylemlerini eleştirme ve ekonomik ve seçimlerle ilgili kararlarını buna göre verme olanağını vererek yetkisini yönetilenlerden alan yöneten kavramına katkı sağlar ve demokrasiyi güçlendirir ...").

termektedirler.¹⁴ Örneğin 1948 BM İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi, içeriği daha sonra 1966 tarihli Medeni ve Siyasal Haklara İlişkin Uluslararası Sözleşmesi'nde somutlaştırılacak olan¹⁵ "herhangi bir ülke sınırına tabi olmaksızın bilgi ve düşünceleri her yoldan araştırma, elde etme ve yayma" özgürlüğünü tanımıştır.¹⁶ Bölgesel olarak Avrupa ve Amerikan Sözleşmeleri de bilgiye erişim hakkının önemini altını çizerek: "Herkes ifade özgürlüğü hakkına sahiptir. Bu hak kamu makamlarının müdahalesi olmaksızın ve ulusal sınırlarla sınırlanmaksızın ... bilgi ve düşünceleri elde etme ve yayma özgürlüğünü de içerir." Bunlara ek olarak Afrika Şartı'na göre de "her birey hukuk çerçevesinde bilgi edinme hakkına ... (ve) fikirlerini ifade etme ve yayma hakkına sahip olacaktır."¹⁷

Çevresel konularda bilgiye erişimin önemi birçok uluslararası sözleşmede vurgulanmıştır. Dikkate değer bir örnek olarak 1992 tarihli Rio Çevre ve Kalkınma Konferansında ("Gündem 21") belirlenen 10 numaralı ilkeye göre bireyler:

"Kamu otoritelerinin elinde bulunan tehlikeli madde ve faaliyetlere ilişkin olanlar dâhil çevreyle ilgili bilgilere erişim ve karar verme sürecine katılma olanağına sahip olmalıdırlar. Devletler, ellerinde bulunan bilgileri geniş boyutta erişilebilir kılarak kamusal bilinci ve katılımı teşvik etmeli ve kolaylaştırmalıdırlar. Adil tazmin ve giderimleri de içerir biçimde yargısal ve idari süreçlere etkili katılım sağlanmalıdır."¹⁸

Maddi çevresel hedeflerin gerçekleştirilmesinde bilgiye erişim, yaşamsal öneme sahiptir. Bu erişim "toplumun çevresinde olup biten çevresel olayları öğrenip anlamasını sağlayarak ... bilinçli bir biçimde katılımında bulunmalarını olanaklı kılar."¹⁹ Böyle bir şeffaflık "çevreyle ilgili haberlerin nasıl edinildiği, kaynakları, toplanmasında uygulanan kısıtları, bilginin bulundurulması, yayılması ve edinilmesi süreçleri hakkında kamunun bilgi sahibi olmasını gerektirir."²⁰ Bu doğrultuda Gündem 21'in 17 numaralı ilkesine göre "yetkili ulusal iktidarın iznine tabi olan çevreye önemli düzeyde zarar vermesi olası faaliyetler için, ulusal bir araç olarak, çevresel etki değerlendirmesi yapılmalıdır."²¹ Ancak uluslararası ve bölgesel düzeyde bilgiye erişim haklarını içeren bu hükümlerin ağırlıklı çoğunluğu, doğrudan dava edilebilir değildir.

1998 tarihli Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Alma Sürecine Katılım ve Adalete Erişim Hakkında Sözleşme (Aarhus Sözleşmesi) bu konuda istisnayı oluşturur.²² Aarhus

14 Genel olarak bkz. Kravchenko and Bonine, *Human Rights*, 219; D. Anton and D. Shelton. "Problems in Environment Protection and Human Rights: A Human Right to the Environment." *ANU College of Law Research Paper* No. 11-17, (Haziran, 2011): 357.

15 Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşmesi (1966), madde 19, 25.

16 İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, GA Res 217 (AIII), UN GAOR, 3. topl. bölüm 1, madde 19, UN Doc A/810 (1948).

17 İnsan ve Halkların Hakları Afrika Şartı (1981), madde 9.

18 BM Çevre ve Kalkınma Bildirgesi (1992).

19 Stec, Stephen and Susan Casey-Lefkowitz. *The Aarhus Convention: An Implementation Guide*, Birleşmiş Milletler, 2000.

20 a.g.e.

21 Rio Bildirgesi, madde 19.

22 Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Alma Sürecine Katılım ve Adalete Erişim Hakkında Aarhus Sözleşmesi, 25 Haziran 1998, 38 ILM 517 (yürürlük tarihi 30 Ekim 2001) (bundan sonra Aarhus Sözleşmesi olarak anılacaktır).

Sözleşmesi, Sözleşme’de yer alan hükümlerin uygulanmasını sağlamak için bireylerin ve sivil toplum kuruluşlarının “Uyum Komitesi”ne başvuru yapma hakkını tanımıştır.²³ Sözleşme ayrıca taraf devletlerin, “çevresel konularda bilgi taleplerine cevap olarak” belirlenmiş bazı koşullar çerçevesinde ve “ulusal düzenlemelere uygun olarak, talep edilen bilgiyi kamuya açık hale getirme” yükümlülüğüne sahip olduklarını düzenlemektedir.²⁴ Sözleşme’ye göre çevreye dair bilgiler “çevrenin bileşenlerinin durumu, çevreyi etkileyen etmenler, karar alma süreçleri ve insan sağlığı ve güvenliği” gibi konuları kapsar.²⁵ Yaygın kabule göre Aarhus Sözleşmesi, çevresel konularda usul haklarını güvence altına alan en yenilikçi ve en önemli uluslararası anlaşmadır.²⁶

Ancak yine de çevresel usul haklarındaki en önemli gelişmeler, ülkelerin bu uluslararası ilkeleri kendi iç hukuklarına da ekleyerek ulusal bir güvence sağlamaları durumunda gerçekleşmektedir. Birçok ülkede bilgiye erişim, katılım ve adaletle erişim haklarını koruyan anayasal, yasal ya da başka güvenceler düzenlenmiştir.

Altmıştan fazla ülke anayasasında usul haklarına yer verildiği görülmektedir. En az ellisinde, ki tartışmalı olarak elli yedisinde, bu düzenlemeler “bilgiye” ya da “belgelere” erişim “hakkı”nı sağlama konusunda devlete açık bir yükümlülük yüklemektedir. Bu sayımı yalnızca çevresel konular açısından bilgiye erişim hakkı tanıyan ülkelerle sınırlamıyor, genel olarak bilgiye erişim hakkı tanıyan ülkeler olarak anlıyoruz. Banisar’a göre:

“Anayasalarında bilgiye erişim hakkı tanıyan devletler Amerika kıtasında 11 (Brezilya, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Ekvador, Meksika, Nikaragua, Panama, Paraguay, Peru ve Venezuela); Avrupa’da açıkça tanıyan 24 (Arnavutluk, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Estonya, Finlandiya, Yunanistan, Macaristan, Litvanya, Moldova, Norveç, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Slovakya, Slovenya, İsveç) ve tanıyıp tanımadığı tartışmalı olan (Avusturya, Azerbaycan, Belçika, Gürcistan, Makedonya, Rusya, Ukrayna); Asya ve Pasifik’te 6 (Nepal, Yeni Zelanda, Pakistan, Papua Yeni Gine, Filipinler, Tayland); ve Afrika’da 16 (Burkina Faso, Kamerun, Kongo Demokratik Cumhuriyeti, Eritre, Gana, Gine Bisav, Kenya, Madagaskar, Malawi, Fas, Mozambik, Senegal, Seyşel Adaları, Güney Afrika, Tanzanya ve Uganda).”²⁷

Bu listeye Latin Amerika’da, Orta ve Doğu Avrupa’da ve Orta ve Doğu Asya’da geçiş aşamasındaki çoğu ülkenin anayasası dâhildir.²⁸ Bunlara ek olarak Güney Amerika Anayasası “bu hakların kullanılabilmesi veya korunabilmesi için üçüncü kişilerin elinde bulunan bil-

23 Bkz. “Findings and Recommendations with Regard to Compliance by Kazakhstan” (Kazakistan’ın bilgiye erişim hakkı konusunda Sözleşme’nin gereklerini yerine getirmediğine karar verilmiştir), akt. Kravchenko and Bonine, *Human Rights*.

24 Aarhus Sözleşmesi, madde 4.

25 Stec and Casey-Lewkowitz, *The Aarhus Convention*, 36.

26 Genel olarak bkz. Kravchenko, Svitlana. “The Aarhus Convention and Innovations in Compliance and Multilateral Environmental Agreements.” *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy* 18(1) (2007).

27 Open Society Justice Initiative. *Constitutional Rights of the Right to Information*, <http://rightsinfo.org/constitutional-protections-of-the-right-to-referanslar-dâhil-edilmemiştir>.

28 Bkz. David Banisar. *Freedom of Information Around the World 2006: A Global Survey of Access to Government Information Laws*, Privacy International, 2006, www.freedominfo.org/documents/global_survey2006.pdf

gilerin talep edilebilmesi”²⁹ hakkını da güvence altına alır. En az 6 ülkenin en yüksek mahkemesi de bu usul haklarını ifade özgürlüğü, toplanma, dernek ve basın özgürlüğü hakları çerçevesinde güvence altına almıştır.³⁰

Birçok ülke yasal düzeyde devlet organlarının elinde olan bilgilere belirli bir düzeyde erişim hakkını tanımıştır. Bunlar arasında Hindistan’ın Bilgiye Erişim Yasası özellikle kapsamlıdır.³¹ Yasa, kamuya açıklığı denetleyecek bir komisyon kurulmasını gerektirmekte, para cezaları öngörmekte ve yasaya aykırı davranışların karşı tarafın dava masraflarını da karşılamasını öngören bir sistem getirmektedir.³² Birleşik Devletler’de federal Bilgi Özgürlüğü Yasası ile yurttaşlar 1967’den beri devletin elinde bulunan kayıtların kamuya açıklanmasını talep edebilmektedirler.³³ Buna dayanarak Birleşik Devletler’deki 50 eyaletin tamamında, devlet kayıtlarına erişim hakkı güvence altına alınmış durumdadır.³⁴

Bazı ülkelerin anayasalarında ise bazı çıkar sahiplerine, yasalarca tanınmış bilgiye erişim haklarını dava etme hakkı veren melez bir yaklaşım benimsenmiştir. Örneğin İsveç Anayasası, İsveç Basın Özgürlüğü Yasası’nın hazırlanmasını gerektirir.³⁵ Yine Yeni Zelanda ve Kanada’da bilgi özgürlüğü yasalarının “yarı-anayasal” özellik taşıdığı kabul edilir.³⁶

Genel kapsamıyla bilgiye erişim haklarını düzenleyen uluslararası, bölgesel ve ulusal düzeydeki bu düzenlemelerin yanında, spesifik olarak çevresel konulara özgülenmiş usul hakları da tanımak, var olan başlıkları doldurma işlevi görebilir. Öncelikle, Aarhus Sözleşmesi bir kenara bırakılırsa, menfaat sahipleri, uluslararası ve bölgesel sözleşmelerin çoğunda kendilerine tanınan çevresel usul haklarını açıkça dava edememektedirler. Aarhus Sözleşmesi dahi bazı açılardan sınırlıdır. Sözleşme yalnızca imzacı devletlere uygulanabilmekte, bu devletlerin çoğunda dahi iç hukukta dava edilememektedir. Komite’ye başvurmak ise çok masraflı ve zaman alıcı olabilir.

İkincisi, genel anayasal usul kuralları çevresel konularda yeteri kadar uygun güvenceler sağlamayabilir. Örneğin Birleşik Devletler’de ifade, toplanma ve örgütlenme özgürlükleri çevresel konularda bilgiye ve adalete erişim ve katılım haklarını içerir biçimde yorumlanmamaktadır.

Üçüncüsü, usul haklarına ilişkin yasal hükümler, genellikle çok büyük boyutlarda yasal boşluklar içerirler ve bu yasal boşluklardan yararlanılarak saklanılabilecek bilgiler çevresel konularda yaşamsal öneme sahip olabilir. Örneğin Birleşik Devletler’de Bilgi Özgürlüğü Yasası, federal birimlerden çevresel konularda karar alma süreçlerine ilişkin bilgi edinme konusunda önemli katkılar sağlamışsa da özellikle ulusal güvenlik, müzakere süreci, kurum iç kuralları, şirket sırları, kurum içi ve kurumlar arası bilgi notları, kişisel bilgilerin gizliliğini,

29 Güney Afrika Anayasası (1996) madde 32(1).

30 Banisar, *Freedom of Information*, 17.

31 “The Right to Information Act, 2005,” *Gazette of India, Extraordinary*, bölüm II, fıkra 1 (21 Haziran 2005), www.iitb.ac.in/legal/RTI-Act.pdf

32 Bkz. *Satyapal v. CPIO, TCIL*, No. ICPB/A-1CIC/2006 (Merkez Bilgi Komisyonui 2006), akt. Kravchenko and Bonine, *Human Rights*, 249.

33 Birleşik Devletler Bilgi Özgürlüğü Yasası, 5 U.S.C. bölüm 552.

34 Banisar, *Freedom of Information* 162.

35 a.g.e., 17

36 a.g.e.

kanun uygulayıcılarının gizli kayıtları, finansal veriler, ticari sırları açığa çıkarabilecek bilgiler, petrol ve doğalgaz kuyusu verileri gibi onlarca sayıda istisna nedeniyle çevreye ilişkin çok önemli bazı bilgiler kamuya açıklanmayarak gizli kalabilmektedir.³⁷ Eyalet yasaları da aynı ya da benzer istisnaları içermekte ve çevresel konularda usul haklarını sınırlamaktadır.

Son olarak, uluslararası ve bölgesel sözleşmelerde düzenlenen genel usul hakları çevresel konuları hiç kapsamıyor da olabilir. Örneğin anayasalarca korunmuş ifade özgürlüğü, dinlenilme hakkını da içermeyebilir. Karmaşık bürokratik ellerde bilgiler kaybolabilir, gizlenebilir ya da paylaşılmayabilir. Halkın fikirleri göz ardı edilebilir. Adalete erişim kişi yönünden yetki, dava edilebilirlik, giderimler ve kararların icrası gibi sorunlarla engellenebilir.³⁸ Çevresel konularda ilgili bilgilerin kamuya açıklanmasını açıkça öngören emredici dilli bir anayasal hükmün göz ardı edilmesi ya da kısıtlanması çok daha zor olacaktır.

Bu nedenle bazı ülkelerde uluslararası, bölgesel ve ulusal düzeydeki genel usul güvencelerinin bıraktığı boşlukları doldurmak adına çevresel konularda ek bir takım usul hakları tanınmıştır.

ÇEVRESEL USUL HAKLARI METİNLERİ

Yaklaşık üç düzine ülke anayasasında çevresel usul hakları, özellikle nitelikli bir çevre hakkını desteklemek amacıyla, yer verilmiştir (Ek 1'e bakınız). Çevresel konularda bilgiye erişim, kamusal katılım ve adalete erişim modern anayasalcılıkta henüz oldukça yenidir. Bu haklar hem insani hem de çevresel çıkarları korurlar ve gezegenimiz boyunca demokrasinin güçlenmesine katkıda bulunurlar.³⁹

Maddi ve usuli çevre çevresel anayasalcılık simbiyotik bir ilişki içerisindedir. Kolaylıkla anlaşılabileceği gibi usuli çevre haklarını tanıyan bu üç düzine anayasa aynı zamanda nitelikli çevreye ilişkin maddi bir hak da öngörmektedir (Avusturya Anayasası hariç).^{40,41} Bu nedenle maddi ve usuli çevre hakları, çevrenin korunması nihai hedefini gerçekleştirmek amacıyla benzer yolları –her biri tek başına dava edilebilir anayasal haklar- kullanırlar. Diğer taraftan, maddi çevresel hakları tanıyan ülkelerin yalnızca üçte birinde bilgiye erişim, kamusal katılım ve adalete erişim usul hakları korunmaktadır. Bu durum, usuli hakların maddi hakları desteklemek gibi çok önemli bir işlevi olmasına karşın henüz maddi haklar kadar yaygın olmadığını göstermektedir.

37 Birleşik Devletler Bilgi Özgürlüğü Yasası, bölüm 552 (b).

38 Bkz. Ristroph, Elizabeth Barrett and Ilya Fedyaev. "Obstacles to Environmental Litigation in Russia and the Potential for Private Actions." *Environs* 29 (2006): 221 (Rusya'da çevresel taleplere ilişkin davalarda yaşanan usul sorunları hakkında).

39 Bkz. Onzivu, "International Environmental Law," 672 ("Uluslararası insan hakları hukuku ve ulusal anayasalar insan sağlığı ve çevresinin korunması için gerekli usuli hakları düzenler ve güvence altına alırlar. Bu haklar arasında toplanma, bilgiye erişim, karar süreçlerine kamusal katılım, adalete erişim ve yargısal denetim hakları sayılabilir."); Cramer, "Human Rights to Information," 74 ("Çevresel koruma insan hakkı devletin elindeki belgelere erişim ve çevresel konularda yapılan toplantılara katılım gibi yenilikçi talepleri de beraberinde getirmektedir"); Bandi, "Right to Environment," 450-65 (Macaristan'ın kamusal katılım hükümleri tartışılmaktadır); Hayward, *Constitutional Environmental Rights*, 200-03 (Afrika ve diğer yerlerdeki usuli çevre hakları tartışılmaktadır).

40 Bkz. Ek 1; Boyd, *Environmental Rights Revolution*, 47-67.

41 Boyd'a göre: "Bu durum bizi usuli çevre haklarının maddi çevresel haklarına yerine geçen değil, onları destekleyen haklar olarak tasarlandığı sonucuna götürmektedir." Boyd, *Environmental Rights Revolution*, 66-7.

Çok az ülke çevresel konularda bilgiye erişim hakkına özgü bir düzenlemeye yer vermektedir. Bu konuda Ukrayna Anayasası en önemli örneği oluşturmaktadır. Çernobil nükleer faciasını saran sır perdesinden ders çıkaran Ukrayna, Anayasası'nda bu konuda oldukça katı bir düzenlemeye yer vermiştir: "Herkes çevresel konulara dair bilgilere özgürce erişme ... ve bu bilgileri özgürce yayma hakkına sahiptir."⁴² Çevresel konularda bilgiye erişim hakkına yer veren ülkeler arasında Arnavutluk ("Herkes çevre ve onun korunmasına dair bilgilerden haberdar olma hakkına sahiptir."), Arjantin ("Yetkililer çevresel bilgilenme ve eğitimi sağlayacaktır."), Azerbaycan ("Herkes çevresel konularda bilgi edinme hakkına sahiptir."), Eritre ("Devlet ... sürdürülebilir bir yaşam için gerekli tüm önlemleri, yurttaşların katılımlarını da sağlayarak alır."), Fransa ("Herkes, nitelik ve sınırları yasayla belirlenmek kaydıyla, çevresel konularda kamusal organların elinde bulunan bilgilere erişim hakkına sahiptir."), Gürcistan ("Her birey çalıştığı ve yaşadığı çevre hakkında devletin elinde bulunan tüm nesnel bilgilere zamanında erişim hakkına sahiptir."), Moldova ("Devlet her bir bireyin doğal çevre, yaşama ve çalışma koşulları, gıda ve ev eşyalarının kalitesi hakkında doğru bilgiye özgürce erişim hakkını güvence altına alır."), Karadağ ("Herkes çevrenin durumu, çevreye dair önemli konularda karar alım süreci ve bu hakların hukuk tarafından korunması konularında bilgiye tam ve zamanında erişim hakkına sahiptir."), Norveç ("[Sağlıklı bir çevre] haklarının korunması için [yurttaşlar] doğal çevrelerinin mevcut durumu ve çevreye dair gerçekleştirilmiş ya da gerçekleştirilmesi planlanan tüm müdahalelerin olası etkilerine dair bilgi edinme hakkına sahiptirler."), Polonya ("Herkes çevrenin durumu ve korunması konularında bilgi edinme hakkına sahiptir."), Rusya Federasyonu ("Herkes uygun bir çevre ve çevrenin durumu hakkında bilgi edinme haklarına sahiptir."), Sırbistan ("Herkes sağlıklı bir çevre ve çevrenin durumu hakkında bilgiye tam ve zamanında erişim haklarına sahiptir.") ve Zambiya ("Halk, çevreye dair onu muhafaza etmek, korumak ve gözetmek için önemli olabilecek tüm bilgilere erişim hakkına sahiptir.") sayılabilir.

Bazı ülkelerin anayasaları ikinci tür usul haklarını güvence altına almıştır: Çevresel konularda kamusal katılım. Katılım hakları kamuya çevresel karar alım süreçlerine yorum ve diğer yollarla katılarak çevresel kararları biçimlendirme olanağını tanıır: "Çevrenin niteliğini, doğal kaynakları ve biyolojik çeşitliliği önemli ölçüde etkileyebilecek ..." ⁴³ tüm plan ve projeler öncesinde bir çevresel etki değerlendirmesi ve kamusal katılım prosedürü öngören Tayland Anayasası bu konuda verilebilecek en iyi örneklerden birisidir. Anayasası'nda çevresel konularda kamusal katılım hakkı öngörmüş olan diğer ülkelere Brezilya ("çevreye önemli zararlar verebilecek işletme ve projeler hayata geçirilmeden önce kamuya açık yapılacak bir çevresel etki değerlendirmesi zorunluluğu" öngörmektedir), Kolombiya ("Her birey, sağlıklı bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir. Çevreyi etkileyebilecek tüm kararlara

42 Konstitutsiya Ukraini (Ukrayna Anayasası), bölüm II, madde 50.

43 Ra tta'tamma noon Ha'eng Raatcha anaaja'k Tai (Ra tta'tamma noon) (Tayland Anayasası), bölüm 12, madde 67: "Çevrenin, doğal kaynakların ve biyolojik çeşitliliğin kalitesini ciddi şekilde etkileyebilecek herhangi bir projeye veya aktiviteye; bunun, çevrenin kalitesine ve sağlığa olan etkileri üzerine çalışılmadan ve kamuoyuna ve de örgütlenmiş ilgili kişilere danışılmadan; Bu tür proje ve faaliyetin yürütülmesinden önce, çevre, doğal kaynaklar veya sağlık alanında çalışma sunan yüksek eğitim kurumlarından ve özel sağlık veya çevresel örgütlenmelerinin temsilcilerinden oluşan, bağımsız bir örgütlenmenin görüşleri alınmadan izin verilemez."

toplumun katılımı yasalarla güvence altına alır.”), Ekvador (“Her birey, toplumlar, halklar ve uluslar doğanın haklarının uygulanabilmesi için kamusal otoritelere başvurabilir.”), Eritre (“[D]evlet, çevrenin korunması sürecine halkın katılımını sağlamakla yükümlüdür.”), Etiyopya (“Halklar kendilerini doğrudan etkileyen konularda uygulanan veya uygulanması planlanan çevre proje ve politikalarına ilişkin görüşlerini dile getirme ve müzakerelere katılma hakkına sahiptir.”), Finlandiya (“Kamu otoriteleri kendi yaşadıkları çevreyi etkileme olasılığı taşıyan tüm konulara bireylerin katılımını sağlamak için çaba gösterecektir.”), Fransa (“Herkes, nitelik ve sınırları yasayla belirlenmek kaydıyla ... çevresel etkileri olabilecek konularda karar alım süreçlerine katılma hakkına sahiptir.”), Kosova (“Herkes, içinde yaşadıkları çevre hakkında alınacak kararlara dair görüşlerini, bu görüşleri karar alım süreçlerinde dikkate alacak kamu kuruluşlarına iletme hakkına sahiptir. Kamu kuruluşları karar alım süreçlerinde çevresel etkileri dikkate almakla yükümlüdür.”), Polonya (“Kamu otoriteleri yurttaşların çevreyi koruma ve geliştirme yönündeki çabalarını ve girişimlerini desteklemekle yükümlüdür.”) ve Zambia (“halklar çevreyle ilgili politika, plan ve programlarının oluşturulmasına katılma ve dikkate alınma hakkına sahiptir.”) sayılabilir.

Üçüncü tür usul hakkı ise adalete erişim haklarıdır. Dördüncü bölümde de bahsedildiği gibi esnek kişi yönünden yetki kuralları, adalete erişimin en önemli unsurlarından birisidir. Bazı anayasalar çevresel konulardaki yargı süreçlerinde esnek ve kapsamlı kişi yönünden yetki kuralları tanımış durumdadır. Bu konuda öncü örnek, Anayasası’nın “[K]amusal miraslara, devletin bir parçası olduğu kamusal otoritelerden herhangi birine ... ya da çevreye karşı zararlı faaliyetlere karşı her bir birey, halk davası açma hakkına sahiptir.”⁴⁴ düzenlemesine yer verdiği Brezilya’dır. Anayasaları açıkça daha geniş kişi yönünden yetki kuralları tanıyan ülkeler arasında Bolivya (Herkes, bireysel veya belirli bir birliğin adına, çevresel hakları korumak için yasal yollara başvurma hakkına sahiptir. Bu hak, kamu kuruluşlarının çevreye karşı yapılan saldırılarda kendiliğinden harekete geçme yükümlülüklerini ortadan kaldırmaz.”), Burkina Faso (“Çevreyi ya da kültürel veya tarihsel mirası etkileyen faaliyetlere karşı ... her yurttaş, bireysel olarak veya aynı amacı izleyen bir topluluğun bir parçası olarak, yasal yollara başvurma hakkına sahiptir.”), Mozambik (“Tüm yurttaşlar ... çevrenin korunması görevine aykırı eylemlerin engellenmesi, durdurulması ve bu eylemlerde bulunanların yargılanması amacıyla ... dava açma hakkına sahiptir.” ve Portekiz (“Herkes -bireysel olarak ya da örgütlenmeler yoluyla- ve yasalarla düzenlenecek koşullar altında ... çevreye zararlı eylemlerin ... engellenmesini, bastırılmasını ve kovuşturulmasını sağlayacak biçimde ... zarar gören taraf veya taraflar adına halk davası açma hakkına sahiptir.”) sayılabilir.

Bağlantılı olarak, bazı anayasalar maddi çevresel haklara ilişkin ihlallerin giderilmesi için bireysel olarak başvurma olanağı tanırlar. Öncü örnek “Her yurttaş ... çevreye ... zararlı eylemlerin durdurulması için, yasalarla belirlenecek durum ve sınırlar çerçevesinde, bireysel olarak ya da belirli çıkarları korumaya yönelik örgütlenmeler yoluyla yasal yollara başvurma hakkına sahiptir.”⁴⁵ hükmünü içeren Angola Anayasasıdır. Maddi talepleri mahkeme

44 Brezilya Anayasası, Başlık II, Bölüm 1, Madde 5, LXXIII.

45 Angola Anayasası, bölüm II, madde 24(1).

önüne taşıma hakkını tanıyan diğer ülkeler arasında Şili (“Yasalara aykırı veya keyfi eylem veya ihmaller nedeniyle kirletilmemiş bir çevrede yaşama haklarını kullanma olanakları kısıtlanan, ortadan kaldırılan ya da tehdit edilen herkes [giderim için başvurabilir]”), Kosta Rika (“Herkes sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Bu hakkı zarar gören herkes yasal yollara başvurabilir ve zararının giderilmesini isteyebilir.”), Kazakistan (“Devlet görevlileri ... halkların yaşam ve sağlıklarını tehdit eden olgu ve hadiselerden sorumludurlar.”), Kenya (“Herkes temiz ve sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir, bu hak ... [çevreye verilen zararın giderilmesi için mahkemeye başvurma hakkını da içerir] ve Madagaskar (“Fokonolona, çevresel yıkıma neden olabilecek eylemlere karşı, ortak çıkarlarla ya da kamu düzeniyle aykırı düşmeyecek gerekli tüm tedbirleri alabilir.”) sayılabilir.

Bazı ülkelerin anayasalarında ise maddi çevresel hakların ihlalinde açıkça bir tazminat arama hakkı düzenlenmiştir. Öncü örnek, anayasasında “herkes uygun bir çevre ... ve çevresel düzenlemeler ihlal edilerek sağlık ve mülklerine zarar verildiği durumlarda tazminat isteme haklarına sahiptir.”⁴⁶ hükmüne yer verilen Çeçenistan’dır. Güvence altına alınmış çevre haklarının ihlali durumunda açıkça tazminat isteme hakkı öngören diğer anayasalar arasında Azerbaycan Cumhuriyeti (“Herkes, çevresel hakların ihlali dolayısıyla sağlık ve malvarlığının zarar görmesi durumunda ... tazminat isteme hakkına sahiptir.”) ve Rusya Federasyonu (“Herkes çevresel ihlaller nedeniyle ... sağlık ve malvarlığında meydana gelen zararlara ilişkin tazminat talep etme hakkına sahiptir.”) gösterilebilir. Doğaldır ki, mahkemelerin bütçelerinin yetersiz olduğu, bağımsızlık ve tarafsızlık sorunları yaşadıkları, meşruluklarını kurma ve devam ettirme konusunda sıkıntılarının olduğu ülkelerde bu hükümlerin etkili olma olanağı oldukça düşüktür.

Birleşik Devletler’de eyalet düzeyinde bazı anayasalar maddi çevresel haklara benzer biçimde bazı usul hakları da öngörmüşlerdir. Bunlar arasında Hawaii (“Her birey, nitelikli çevre hakkına ilişkin hazırlanacak yasalarda ayrıntılı hâle getirilmek üzere, temiz ve sağlıklı çevre hakkına sahiptir ... Her birey, yasalarla belirlenecek makul sınır ve düzenlemelere uygun olarak bu hakkın yerine getirilmesi için tüm kamusal ve özel kuruluşlara karşı öngörülen hukuki yollara başvurabilir.”)⁴⁷ ve Illinois (“Herkes sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir. Her birey, Genel Meclis tarafından hazırlanacak yasalarla belirlenecek makul sınır ve düzenlemelere uygun olarak bu hakkın yerine getirilmesi için tüm kamusal ve özel kuruluşlara karşı hukuki yollara başvurabilir.”)⁴⁸ sayılabilir. Bu düzenlemeler çevresel konularda adalete erişim olanaklarını arttırmırlar.

İzlanda’nın 2011 tarihli taslak anayasasında usuli çevresel anayasal haklara ilişkin üç türü de kapsayan kapsamlı bir düzenlemenin var olduğu görülebilir:

“Devlet birimleri çevrenin ve doğanın durumu ve üzerlerinde yapılacak işlemlere dair halkı bilgilendirmekle yükümlüdür. Devlet birimleri ve diğer kuruluşlar çevresel kirlilik gibi yakın tehlike durumlarına dair bilgileri kamuyla paylaşacaktır. Kamunun

46 Çeçenistan Anayasası.

47 Hawaii Anayasası, madde 11, fıkra 9.

48 Illinois Anayasası, madde 11, fıkra 2.

çevresel etkileri olabilecek konularda verilecek kararların alım sürecine katılım ve bağımsız bir biçimde yargıya başvurma hakları yasalarla güvence altına alınır. İzlanda'nın çevre ve doğasına ilişkin tüm kararlar, çevre hukukunun temel ilkelerine uygun olarak alınır."⁴⁹

Ancak 2013 yılında bu taslak anayasa kabul edilmemiş ve bu hüküm yürürlüğe girememiştir.

Çevresel usuli anayasalcılıkta sağlıklı bir çevre maddi hakkindan türetilen zımni güvenceler de söz konusu olabilmektedir. Hiskes'in belirttiği gibi, maddi çevresel haklar "içlerinde demokratik uygulamalarla olumlu etkileri arttırabilecek usuli bir bileşen de barındırırlar."⁵⁰ Örneğin *Director: Mineral Development, Gauteng Region and Another v. Save the Vaal Environment and Others* davasında⁵¹ Güney Afrika Yüksek Temyiz Mahkemesi, maddi çevresel hakların madencilik izinleri çıkarmadan önce kamunun düşünce ve yorumlarının dikkate alınmasını da gerektirdiğini kabul etmiştir. Ansari vd., karara ilişkin "bu kararlar mahkeme, çevreye zarar verebilecek ve insan haklarını ihlal edebilecek eylemlere karşı kamunun bilgilendirilmesi ve dinlenilmesi gerekliliğini tanıdığı"⁵² yorumunu yapmıştır. Söz konusu dava karar süreçlerine kamusal katılımı ve genel olarak katılımcı demokrasiyi devamlı olarak teşvik eden bir anayasal kültürün ürünüdür.

ÇEVRESEL USUL HAKLARINA YARGISAL YAKLAŞIMLAR

İlkesel olarak, yargı tarafından usuli çevre haklarının maddi çevre haklarından daha fazla ya da daha az benimsenmesi için herhangi bir neden bulunmamaktadır. Maddi bir çevre hakkına ilişkin bir davada, çevrenin sınırlarının belirlenmesi ve tanımının yapılması zorluğu, çevresel usul hakları söz konusu olduğunda da geçerlidir. Çevreye ilişkin usul haklarının korunmasına karar verilmesi durumunda çevre kavramını tanımlama veya sınırlama zorluğu azalmaz. Ancak özel olarak çevresel uyumsuzlukları çözümlemek adına kurulmuş mahkemeler, komisyonlar veya encümenler kurulması öngörülen ülkelerde bu sorun daha az hissedilir.⁵³

Ancak maddi ve usul haklarının birbirinden farklı doğaları gereği, anayasal hukukun gelişimine ikisi de katkı yapmakla beraber, bunu farklı işlevlerle gerçekleştirirler. Maddi çevresel haklar, mahkemelerden çevrenin ne olduğu ve güvenli, sağlıklı ya da temiz niteliklerinin neyi sonuçladığı gibi güç soruları cevaplandırmasını talep eder. Buna karşın usul hakları içerikten çok yönetime ilişkindir ve mahkemelerden, kararların alınmasında uygulanacak özgün birtakım usuller öngörmesini bekler. Bu hakların gündeme gelmesi için çevresel etki olasılığının söz konusu olması gerektiği doğrudur fakat bu haklar, genel olarak erişim ve katılım hakları olarak sınıflandırılırlar.

49 İzlanda Anayasası.

50 Hiskes, *Human Right to a Green Future*.

51 *Director: Mineral Development, Gauteng Region and Another v. Save the Vaal Environment and Others*, Case No. 133 of 98 (Güney Afrika Yüksek Temyiz Mahkemesi, 12 Mart 1999) (bundan sonra *Save the Vaal Environment* olarak anılacaktır).

52 Ansari *et al.*, "Protection of Environmental Rights."

53 Genel olarak bkz. Pring and Pring, *Greening Justice*.

Bu nedenle usul haklarının hayata geçirilmesi için gerekli analitik çerçeve daha dardır, amaçsal olarak daha sınırlıdır ve maddi çevresel taleplere kıyasla çoğu zaman daha az politik zorluklar içerir. Bir usul yükümlülüğünün ihlaline karar verecek bir mahkeme öncelikle konunun az ya da çok bir çevresel konu olduğunu saptar, sonrasında ise öngörülmüş usul kurallarına uyulup uyulmadığına karar verir. Bu konularda yargının takdirine kalan alan çok kısıtlıdır ve doğası gereği doğrudan yargının yetkisine girdiği açıktır. Usul kararları, maddi çevre kurallarına ilişkin verilen kararlara kıyasla çok daha az sayıda geniş kapsamlı ve ilke-temelli tartışma uyandırır. Usule ilişkin verilmiş kararların icrası da maddi haklara kıyasla daha kolaydır. Daha önce de gördüğümüz üzere maddi çevresel anayasalcılıkta verilen giderim kararları oldukça kapsamlı olabilir ve çoğu zaman kamusal ve özel tüm davalıların çok kapsamlı bir eylem listesi üzerinde çok uzun bir süre için bir arada çalışmasını gerektirirler. Bu süre içerisinde mahkeme davalılar üzerinde sürekli bir yargı yetkisine sahiptir, icra sürecini izler ve kararın yerine getirilmesini denetler. Usul davalarında ise giderim kararları genelde bilginin dağıtılması, etkili katılımın sağlanması ve adalete erişim biçiminde doğrudan anayasal yükümlülüklerden kaynaklanan üç türlü sonuç içerir.

Çevresel hakların belirsiz sınırları maddi çevresel hakları benimsemek isteyen mahkemeleri oldukça zorlamaktadır. Eğer hakları çok dar yorumlarsa çevre ve çevrede yaşayanların ve gelecek kuşakların yaşam, onur ve sağlıkları şiddetli bir zarar görecektir, haklar çok geniş yorumlanırsa ise bu kez kalkınma ve ekonomik gelişim ölçüsüz bir biçimde kısıtlanacak ve yerel topluluklar ve belki tüm ulus, bu durumdan olumsuz etkilenecektir. Nepal’de Mahkeme, Hükûmet’in toprakları kamunun elinde tutma yükümlülüğünün tarihi, kültürel ve arkeolojik öneme sahip bir bölgede tıp fakültesi yapılmasına olanak vermediğine karar vermiş ve inşaatı durdurmuş, böylelikle yetişmiş doktorlara çok ihtiyacı olan ülke önemli bir sorunla karşı karşıya kalmıştır.⁵⁴ Diğer bir örnek Hindistan Yüksek Mahkemesi’nin Ganj Nehri’nde yol açtığı kirlenmeye dayanarak -bölge sakinlerine önemli iş fırsatları ve ekonomik olanaklar sağlayan- deri tabaklama fabrikalarını kapatma kararıdır.⁵⁵ Çevre haklarını uygulamak isteyen yargıçlar, her kararlarında yarışan politik menfaatler, maliyetler ve yararlar arasında bir denge kurmak durumunda kalmaktadır: Ne kadar kalkınma ne kadar sürdürülebilirlik?

Buna karşın usul hakları, geniş yorumlanmaları durumunda benzer sorunlara yol açmamları nedeniyle bu tür kaygılar uyandırmazlar. Usul haklarının kapsamını çok geniş tutmak –ki bu, çok fazla politik kararı anayasal usul yükümlülüklerine uymaya zorlamak anlamına gelir- kalkınmayı ya da ekonomik fırsatları sınırlamaz, aksine hükûmet faaliyetlerini demokratikleştirir. Daha fazla hükûmet kararı yerel topluluklarda tartışılmaya başlar, çevresel etkiler daha geniş bir çevrede tartışılır ve çevresel etki raporları kamu tarafından erişilir hale gelir. Söylemek gerekir ki, aşırı-demokratikleşme de kendi içerisinde birtakım maliyetlerle gelir. Düzenli kamuya açık toplantılar düzenleme, çevresel bilgileri yayma, kararların oluşturulması ve ilk kararda yapılacak değişiklikler maliyetli olabilir, nihai karara ulaşma süreci uzayabilir. Ancak tüm bunlar işleyen bir demokrasi kolaylıkla adına katlanılabilecek

54 *Yogi Narahari Nath v. Honorable Prime Minister Girija Prasad Koirala and Others* (Nepal, 1955).

55 *M.C. Mehta v. Union of India* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 12 Ocak 1988).

ufak çaplı külfetlerdir. Dahası bu maliyetler, düzgün işleyen bir sistemde, kararların çok daha yaygın bir çevrede tartışılması ve daha titiz ve uzun uzadıya düşünülmüş kararlar alınması için gerçekleştirilmektedir. Bu nedenlerle mahkemeler, çevresel usul haklarını fazla geniş yorumlamaktan çekinmezler, bu da usul haklarının yargı organlarınca benimsenmesini kolaylaştırmaktadır.

Usul haklarının sınırları daha belirgin, uygulanması daha az tartışmalı, kararları daha az riskli ve bu kararların denetimi daha kolay olduğundan, mahkemeler, maddi haklardaki erkler ayrılığı tartışmalarından kaynaklı gönülsüzlükleri yaşamamaktadır. Maddi çevresel haklar lehine verilen kararlarda mahkemeler, izlenecek politikalara ilişkin kararlar vererek yargı organının yetkilerini esnetirken ya da en azından esnettiği tartışmalarına yol açarken; usul haklarında verilen kararlar, politika alanına taşmaz, hatta kullanılacak ana noktaları belirleyerek bu alanı destekler.

Litvanya Anayasa Mahkemesi, çevresel konularda maddi haklarda olduğu gibi bilgiye erişim hakları konusunda da oldukça benimseyici bir yaklaşım sergilemektedir. Litvanya Anayasası'na göre: "Devlet çevrenin durumu konusunda gerekli bilgileri kamuyla paylaşarak herkesin uygun bir çevrede yaşama hakkını koruyacaktır ..." Bu doğrultuda *Coalition for Nature and Cultural Heritage Protection v. Riga City Council* davasında Litvanya Anayasa Mahkemesi, Riga Serbest Limanını kaldırmak adına oluşturulan bir projeyi iptal etmiş, bu karara gerekçe olarak ise projenin bölgedeki kuş cenneti üzerindeki potansiyel olumsuz etkilerine yer verilen Doğa ve Kültürel Mirasın Korunması Koalisyonu'nun görüşlerinin yeteri kadar dikkate alınmayışını göstermiştir.⁵⁶ Yine *Gruba* davasında⁵⁷ Mahkeme "uygun bir çevre"de yaşama hakkının bireye yalnızca bilgi edinme hakkını değil, aynı zamanda karar alma süreçlerine anlamlı bir katılım sağlama hakkını da içerdiğini belirtmiş; hükümet yetkililerin de halkın itiraz ve karşı-tekliflerini "gereğince" dikkate alma yükümlülüğünün bulunduğu hükmetmiştir. Gerçekten de *Gruba* davasında Mahkeme, projeden olumsuz etkilenen bireylerin itirazlarına karşı yeterli bir açıklama sunulmadan bu itirazlara rağmen proje izni verilmesine karşı çıkmıştır.

Seyrek de olsa, başka bazı ülkelerde de mahkemeler çevresel konularda bilgiye erişim haklarını benimsemişlerdir. West Coast Ulusal Parkı'nın yakınına yeni bir çelik fabrikası yapılmasının konu edildiği *Van Huyssteers v. Minister of Environmental Affairs and Tourism* davasında⁵⁸ Güney Afrika Yüksek Mahkemesi, yurttaşların çevresel etkiler konusunda devlet kurumlarının elinde bulunan bilgilere ulaşma hakları bulunduğunu onaylamıştır. Peru Anayasa Mahkemesi de *Sociedad Peruana de Derecho Ambiental contra Ministerio de Energia y Minas* davasında⁵⁹ Peru Anayasası'nın, madenciliğin çevresel etkileri hakkında toplumun bilgi edinme hakkını koruduğunu kabul etmiştir. *Forests Survey Inspection Request Case* da-

56 *Coalition for Nature and Cultural Heritage Protection v. Riga City Council* (Litvanya, 2008).

57 *Gruba* (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2009).

58 *Van Huyssteers v. Minister of Environmental Affairs and Tourism*, 1996 (1) SA 283 (C) (Güney Afrika Yüksek Mahkemesi, 28 Haziran 1996).

59 *Sociedad Peruana de Derecho Ambiental contra Ministerio de Energia y Minas* (Habeus Data), Expediente No. 1658-95, Dictamen Fiscal No. 122-96 (Sala de Derecho Constitucional 19 de junio de 1996).

vasında⁶⁰ Güney Kore Anayasa Mahkemesi, halkın hükûmet tarafından tutulan orman ağaç kayıtlarına, özel kuruluşlarca kullanım araştırmalarına, toprak kullanım kayıtlarına ve vergi kayıtlarına erişim ve kopya alma hakkını tanımıştır: “Bilgiye erişim talebi reddedilen bir kişi ülkenin bilgiye erişim düzenlemelerinde öngörülen başvuru yollarını tüketmeden doğrudan Anayasa Mahkemesine başvurarak bu hakkının gereğinin yerine getirilmesini talep edebilir.”

Başka bazı ülkelerde mahkemeler, çevresel konularda bilgiye erişim haklarını, daha uzun bir geleneğe sahip olan genel bilgiye erişim haklarının bir uzantısı olarak koruma yoluna gitmişlerdir. Hindistan Yüksek Mahkemesi, anayasal bilgiye erişim hakkını 30 yıl önce tanımıştır. *S.P. Gupta v. President of India and Others* davasında Yüksek Mahkeme halkın, Adalet Bakanı, Delhi Baş Yargıcı ve Hindistan Baş Yargıcı arasında bir yargıcın atanmasına ilişkin yapılan bir yazışmaya ulaşma hakkını onaylamıştır:⁶¹ “Anayasanın 19(1)(a) bendinde korunan ifade özgürlüğünün zımni olarak koruduğu bilgi edinme hakkı, hükûmetin şeffaf olmasını gerektirir.”⁶² Mahkeme bu mantığı çevreye dair konularda da tutarlı bir biçimde korumuş ve anayasal bilgi edinme hakkının çevresel bilgileri de korur biçimde yorumlamıştır. Örneğin *Reliance Petrochemicals Ltd. v. Indian Express* davasında⁶³ petrol yataklarının geliştirilmesi projesine dair bilgilerin kamuya açıklanmasına dair mahkeme “yaşadığımız çağda Anayasanın 21’inci maddesinde koruma altına alınan yaşama hakkının geniş yorumlanması gerekliliğinin doğru uygulamasıyla elde edilen bilgi edinme hakkı, özgür bir ülkenin yurttaşlarının sahip olması gereken temel bir haktır.”⁶⁴ Yine *Bombay Environmental Action Group v. Pune Cantonment Board* davasında⁶⁵ mahkeme, hükûmetin toprak projeleriyle uygulanan bir biriminin imar izin kayıtlarını kamuyla paylaşmasını emretmiş, söz konusu kararda “halkın çevrenin korunması faaliyetlerine katılımının önemi ne kadar vurgulansa azdır. Çevreyi korumak için çabalayan bireylerin bu çabalarını kalkınmaya karşı oldukları için yaptıklarını düşünmek yanlıştır” yorumunda bulunmuştur. Böylece Hindistan Mahkemeleri -maddi ve usuli- çevre haklarını zımni metinsel düzenlemelerden türetme yoluyla koruyarak, bir kez daha çevresel anayasalcılık alanındaki öncü karakterlerini ortaya koymuşlardır.

Çevresel konularda karar alım süreçlerine katılım hakkı konusunda da yargı alanında artan bir eğilim olduğu söylenebilir. Bazı mahkemeler, çevresel konulara kamusal katılımı açıkça tanıyan anayasal düzenlemeleri uygulamaktadırlar. Örneğin Kolombiya Anayasa Mahkemesi, Kolombiya Anayasası’nın kültürel açıdan oldukça önemli bir bölgede petrol araştırma faaliyeti yapılmadan önce bölgede yaşayan yerli halkın “görüşlerinin dinlenilmesi ve bu görüşlerin dikkate alınması”nı gerektirdiğine karar vermiştir. *Federación Independiente*

60 *Forests Survey Inspection Request Case*, 1 KCCR 176 (Güney Kore Anayasa Mahkemesi, 4 Eylül 1989). www.court.go.kr/home/english/decisions/mgr_decision_view.jsp?seq=374&code=1&pg=1&sch_code=sch_sel=&sch_txt=&nScale=15

61 *S.P. Gupta v. Presidebt of India and Others* (Hindistan, 30 Aralık 1981).

62 *a.g.e.*

63 *Reliance Petrochemicals Ltd. v. Indian Express*, No. 1989 AIR 190, 1988 SCT Supl. (3) 212 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 23 Eylül 1988).

64 *a.g.e.*

65 *Bombay Environmental Action Group v. Pune Cantonment Board*, Writ. Pet. No. 2733 (Bombay Yüksek Mahkemesi, 1986).

del Pueblo Shuar del Ecuador (FIPSE) c. Arco Oriente sl Amparo [ENG] davasında⁶⁶ Ekvador Anayasa Mahkemesi özel bir şirkete petrol ve doğalgaz araştırmak için verilen ruhsatın davacıların anayasal güvence altına alınmış “dinlenilme ... kendilerine doğrudan etkide bulunabilecek plan ve projelerin oluşturulması, uygulanması ve değerlendirilmesi sürecine katılım” haklarının ihlal edildiğine karar vermiştir. *Save the Vaal Environment* davasında⁶⁷ Güney Afrika Yüksek Temyiz Mahkemesi madencilik faaliyetlerine ilişkin verilen bir ruhsat işleminde bilgilendirilme ve katılım haklarının ihlalini bulmuştur: “Çevresel haklar temel hak niteliğinde olduklarından, çevresel kaygıların tüm ülkede yapılacak idari işlemlerde uygun bir biçimde dikkate alınması ve önemsenmesi gereklidir. İdeolojik iklimin değişimi çevresel konularda hukuki ve idari yaklaşımlarda da değişimleri sonuçlamalıdır.” Slovenya’dan bir kararda⁶⁸ Anayasa Mahkemesi bölge köylülerinin çevresel konularda karar alım sürecine katılım haklarını tanımıştır. Bu gelişmeler insan hakları ve çevrenin korunması hedefine ilişkin usuli çevre haklarının önemini açıkça ortaya koymaktadır.

UYGULAMA VE GİDERİMLER

Usul haklarının ihlali durumunda kural olarak giderimler bilgiye erişimin, katılımın ve adaletle erişimin sağlanması kararları biçiminde olmaktadır. Bu durum, bir usul davasını kazanmanın etkisiz olduğu, çünkü bu davaları kazanmanın davacılar yalnızca yeni davalar izleme hakkı verdiğini, dolayısıyla daha fazla zaman, daha fazla çaba ve daha fazla masraf anlamına geldiği yönünde eleştirilere yol açmaktadır. Diğer taraftan, maddi haklar konusunda tüm dünyada dava kazanma konusunda yaşanan zorluklar ve daha da önemlisi kazanılan davalarda kararların uygulanması sürecinde yaşanan güçlükler düşünüldüğünde, usul haklarının çevresel haklara kıyasla çevrenin korunması nihai hedefine ulaşma konusunda daha az yararlı olduğu iddiası tartışmalıdır. Bunun yanında kamusal katılım davalarının yalnızca doğrudan çevreye olan katkıları boyutuyla değerlendirilmemelidir. Böyle bir davanın kazanılmasının çevresel konularda toplumsal cesareti artırması ve topluma karar alım süreçlerine katılım alışkanlığı kazandırarak ileride verilecek kararlarda daha uzlaşmacı politikalar izlenmesini sağlaması oldukça muhtemeldir.

Kamunun çevresel etkileri olan konularda alınan kararlardan haberdar olmasını, bu kararların alım süreçlerine katılmasını ve herhangi bir aykırılık durumunda yargıya başvurmaları güvence altına alan çevresel usul haklarının, çevresel anayasalcılığın nihai hedeflerine ulaşması için olmazsa olmaz bir unsur olduğu açıktır. Bireysel hakların bastırıldığı, kolektif hakların değer görmediği ve şimdiki ve gelecek kuşakların haklarının azımsandığı çevre konularında usul hakları, özel bir öneme sahiptir. Devletin çevresel ve ekonomik politikalar arasındaki karmaşık çatışmaları çözme ve dengeyi kurma görevi, karar alım sürecinde uygun inceleme ve araştırmaların yapılmasını ve tasarlanan faaliyetlerin çevresel etkilerinin ve bireysel haklara yapılacak müdahalelerin doğru ve tutarlı bir biçimde tespitini gerektirmektedir.

66 *Federación Independiente del Pueblo Shuar del Ecuador (FIPSE) c. Arco Oriente sl Amparo [ENG]*. Tribunal Constitucional de Ecuador, Sala Primera. Nisan, 2000.

67 *Save the Vaal Environment* (Güney Afrika, 1999).

68 *Decision U-I-416/98-38*, Slovenya Anayasa Mahkemesi, Ljubljana, 22 Mart 2001.

Bu araştırmanın sonuçlarına kamunun erişiminin sağlanmasının ve hükûmet faaliyetlerinin yaratabilecekleri olası tehlikelerin kamu tarafından bilinmesinin önemi tartışmasıdır. Bunun yanında yurttaşlar karar alım süreçlerinde fikirlerine ve itirazlarına yeterli önemin verilmediğini düşündükleri konularda hükûmet eylem ve ihmallerine karşı mahkemelere başvurabilmelidirler. İlkesel kararlara daha fazla insanın katılımının sağlanması, kamunun bilinçlenmesi ve halkın daha çok ve daha çeşitli katılım araçlarına sahip olması yoluyla usulî çevre hakları demokratik değerlerin ve demokrasi pratiğinin geliştirilmesinde oldukça yararlı olabilir. Çevresel usul haklarının bu niteliği diğer konulardaki yargısal müdahalelerden önemli ölçüde ayrılır. Başka konularda yargının etkisinin ölçüsüz bir biçimde artması yürütme erkinin etkinliğinin düşmesi anlamına gelecek ve demokratik yetki ve hesap verilebilirlik ilkelerinde önemli ölçüde tahribata yol açacaktır. Bu nedenle, diğer birçok alanda mahkemelerin kendi yetki alanlarını -haklı olarak- dikkatli bir biçimde çizmeleri gerekirken, demokratik katılım usul haklarını uygulayan mahkemelerin kendilerini böyle bir sınırlamayla bağlamaları gerekmez: bu haklar ne kadar korunursa, demokrasi kültürü o kadar gelişecektir. Bunun sonucu olarak sivil toplumun, artan kamusal katılım fırsatlarını nasıl kullanacağını ve toplumsal politikalarda karar alım sürecine nasıl anlamlı katkılar yapacağını kısa sürede öğrenmesi, bu alanlarda gittikçe daha fazla bilgi sahibi olması ve kamusal tartışmalara yeni bir boyut ve bakış açısı katması oldukça muhtemeldir. Bu demokratik gelişimler yalnızca çevresel usul haklarına ilişkin konularda değil, karşılaşılan tüm sorunlarda olumlu etkisini gösterecektir.⁶⁹

69 Zimbabve’de kamusal katılımın olumlu etkilerine dair bir çalışma için bkz. Chirisa and Muzenda, “Environmental Rights,” 104-21.

9

ÇEVRESEL ANAYASALCILIKTA ÖNE ÇIKAN KONULAR

Belirli bir bölgede gerçekleştirilen faaliyetlerin çevreye hiçbir etki veya zararının olmadığını herhangi bir kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde açıkça kanıtlandığı durumlar dışında her zaman, anayasa yargıçları doğanın anayasal güvence altına alınmış haklarını korumak için tetikte olmalı ve kirlenmenin önlenmesi veya giderilmesi için ne gerekiyorsa yapmalıdır.

Wheeler c. Director de la Procuraduria General Del Estado de Loja

Çevresel anayasalcılık yaygınlaştıkça, ona özgü kavramlar da gittikçe daha fazla dikkat çekmektedir. Bu bölümde çevresel anayasalcılığın öne çıkan noktalarından dördüne yoğunlaşılacaktır: doğanın hakları, sürdürülebilirlik, kamu malları ve iklim değişikliği. Bir kez daha söylemek gerekir ki, burada amacımız bu alanları anayasallaştırmanın gerekliliği üzerine bir savunma yapmak değildir. Bu alanlarda belki de diğer alanlara göre daha az anayasal hüküm ve yargısal eylem bulunmaktadır. Yine açıkladığımız üzere, var olan bu hükümlerden pek çoğu da ya çok yeni tarihlidir ya da çok dar ifadelerle düzenlenmiştir, üzerlerinde çok az yazı yazılmış ve haklarında çok az mahkeme kararı verilmiştir. Ancak bu güçlüklerle karşın bu konular, araştırılmayı ve ayrıntılandırılmayı hak etmektedir.

DOĞANIN HAKLARI

Doğanın haklarını yücelten çevresel anayasalcılık, istikrarlı ve ısrarlı bir biçimde yükselmekte ve dikkati çekmektedir, ancak henüz yaygınlaşabilmiş değildir (Ek F'yi inceleyiniz). Doğanın haklarını anayasallaştırmak, doğayı insan tüketimi için var olan kaynaklar yığını olarak ele alan insan-merkezli bir yorumdan uzaklaştırarak doğal çevrenin kendisine ve kendisi olduğu için bir değer addedilmesini savunan ve bütünsel olarak doğanın kendisinin

korunmasını amaçlayan küresel bir eğilimdir.¹ Stone gibi ahlak felsefecileri uzun zamandır hukuk tarafından güvence altına alınmış doğaya özgü ayrı bir hak tanınması gerekliliğini savunmaktadır.² Birleşmiş Milletler de bu tür hakların önemini *Doğanın Hakları Evrensel Beyannamesi*'nde vurgulamıştır.³ Doğanın hakları kavramı, yarım asır önce ağaçlar ve akar-sular adına ilgili kimselerin dava açabileceğini savunan bir ABD Yüksek Mahkemesi yargıcı dâhil bazı anayasa mahkemeleri ve diğer yüksek dereceli mahkemeler tarafından da tanınmaktadır:

Bu nedenle çevresel haklar bu hakların birebir içinde olan nesneler adına korunmalıdır. Böylece -tepeli ağaçkakandan kır kurtlarına ve ayılara, yaban sıçanlarından akarsu alabalıklarına- çevrenin korunmasına en çok ihtiyaç duyan doğadaki tüm canlılar mahkeme önünde temsil olanağına kavuşacaktır. Doğanın bu dilsiz üyeleri kendi haklarını savunabilecek durumda değildirler. Ancak doğanın değer ve harikalarını farkında olan çevreci kimseler tüm doğal yaşam adına seslerini yükseltebilirler...⁴

Bir anayasal kavram olarak doğa

Anayasalarda doğaya yapılan atıfların ya hükûmetin görevlerine ilişkin bölümlerde ya da doğaya dair maddi hak düzenlemelerinde yer aldığı görülmektedir. Birinci durumdaki bazı ülkelerde anayasalar tüm devlet kademelerine doğanın korunması görevini yüklemektedir. Örneğin Almanya Anayasası, devlet görevlerine ilişkin şu düzenlemeyi içerir: “Doğal yaşam kaynaklarını ve hayvanları anayasal düzen çerçevesinde yasalar yoluyla, yasalara uygun olarak yürütme ve yargı organları aracılığı ile korur.” Sudan Anayasası “Herhangi bir hayvan veya bitki türünün varlığını ya da doğal veya yapay yaşam alanlarını tehlike altına alacak tüm politikaları, tüm eylemleri ve bu tür eylemlere verilecek tüm izinleri” yasaklar.

Hükûmet'in “doğal çevrenin, hayvanların ve bitki örtüsünün, doğanın farklı öğelerinin ve özel öneme sahip belli başlı alanlarının korunması, doğal kaynakların uygun kullanılması, yenilenmesi ve çoğaltılması” görevini vurgulayan ve “toprağın ve yerkürenin içsel kaynaklarının tüketilmesini, su ve havanın kirletilmesini, radyoaktif etkiler üreten faaliyetleri ve hayvan ve bitki örtüsünde tahribata yol açabilecek tüm eylemleri” yasaklayan Litvanya Anayasası bu konudaki en betimleyici anayasa olarak göze çarpar. Ancak bu hükümlerin doğrudan uygulanabilme ya da yargı tarafından çevresel korumalar için dayanak olma nitelikleri oldukça düşüktür.

Anayasalarda doğa kavramına yer veren ikinci tür düzenleme tarzı ise, özellikle Güney Amerika'da birkaç ülke tarafından ısrarla vurgu yapılarak tanınan ve *doğanın haklarını* esas alan doğa-merkezli çevresel anayasalcılıktır. Örneğin Ekvador son dönemde Anayasası'nı

1 Daly, Erin. “The Ecuadorian Exemplar: The First Ever Indications of Constitutional Rights Of Nature.” *RECIEL* 21 (1) 2012. ISSN 0962 8797, http://celdf.live2.radicaldesigns.org/downloads/The_Ecuadorian_Exemplar_The_First_Ever_Vindications_of_Constitutional_Rights_of_Nature.pdf; The Global Alliance for the Rights of Nature, rightsofnature.org; the Community Environmental Legal Defense Fund, www.celdf.org/rights-of-nature

2 Stone, Christopher D. *Should Trees Have Standing: Law, Morality, and the Environment*, 3rd edn. Oxford University Press, 2010.

3 *Doğanın Hakları Evrensel Beyannamesi*, <http://therightsofnature.org/universal-declaration>

4 *Sierra Club v. Morton*, 405 U.S. 727, 741 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1972) (Douglas, J., karşı oy).

değiştirerek doğanın haklarını tanımıştır: “Yaşamı doğuran ve yeniden üreten Doğa, ya da Pachamama (*Dünya Ana* - ÇN), varlığının bölünmez bütünlüğü ve korunması; yaşamsal dönüşümü, yapısını, işlevlerini ve evrimsel sürecini sürdürme ve yenileme hakkına sahiptir.”⁵ Tamamıyla doğanın haklarına ayrılmış dokuz paragraflık bir maddeye sahip Ekvador Anayasası her “bireyi, topluluğu, halkı ve ulusu”⁶ bu hükmün gereğini yerine getirmeye çağırmakta ve hakkın yerine getirilmesi için olağan anayasal usullere göre başvuru yapabilme yetkisiyle donatmaktadır.⁷ Benzer biçimde Boliviya’da da doğanın haklarını tanıyan bir yasal çerçeve bulunmaktadır.⁸ Türkiye’deki anayasa değişikliği tartışmalarında da doğanın haklarını tanıma konusu masaya yatırılmıştır.⁹ Bunlara ek olarak yerel ve yerel-altı düzeyde de bazı düzenlemeler –örn. Birleşik Devletler’de bazı belediye yasaları- doğanın haklarına yer vermektedir.¹⁰

Yargısal Yaklaşım

Bu kitabın yazıldığı sırada Ekvador’da iki bölgesel ve yerel mahkeme, ülke anayasasındaki doğanın hakları düzenlemesine hayat verme yönünde bir isteklilik göstermiş olsa da Anayasa Mahkemesi ve diğer yüksek mahkemeler tarafından verilmiş ve doğaya dair anayasal hükümleri koruyan çok az karara rastlanabildiği söylenebilir. *República del Ecuador Asamblea Nacional, Comisión de la Biodiversidad y Recursos Naturales, Acta de Sesión* davasına¹¹ konu olan olayda Ekvador hükûmeti yasaya aykırı altın madenciliği faaliyetlerini durdurmak için anayasadaki doğanın hakları düzenlemelerine dayanmıştır. İçişleri Bakanlığı’na göre Santiago, Bogotá, Onzole ve Cayapas nehirlerini kirleten ve yasalara aykırı olarak yürütülen madencilik faaliyetleri doğanın haklarını ihlal etmektedir. 2. Pichincha Cezai Güvenceler Mahkemesi “doğanın ve insanların haklarını korumak için” madencilik faaliyetlerinin derhal durdurulması yönünde bir tedbir kararı vermiştir.¹² Mahkeme, dikkate değer biçimde, “Ekvador silahlı güçlerinin ve ulusal polisin iş birliği yaparak doğa ve yakın çevre için büyük bir tehlike arz eden (bölgedeki) yasadışı madencilik faaliyetlerini denetim altına almasına ve tüm eşyaların, araçların ve (madencilik faaliyetinde kullanılan) diğer gereçlerin imha edilmesine” karar vermiştir.¹³ Bu karardan birkaç gün sonra askeri güçler, madenciler tarafından bırakılan sayıları 70-120 arası değişen kepçe ve diğer ağır makineler üzerine helikopterlerle patlayıcılar bırakmışlardır.¹⁴

5 Constitución Política de la República del Ecuador, başlık II, 7. kısım, madde 71-4. Ekvador’da çevresel hakları güvence altına almaya yönelik yargısal süreçlere ilişkin daha fazla bilgi için bkz. Keefe, “Reversal of Fortune”.

6 Constitución Política de la República del Ecuador, başlık II, 7. kısım, madde 71.

7 a.g.e.

8 Bkz. Vidal, John. *Bolivia Enshrines Natural World’s Rights with Equal Status for Mother Earth*, www.guardian.co.uk/environment/2011/apr/10/bolivia-enshrines-natural-worlds-rights

9 Bkz. Global Alliance for the Rights of Nature. *Turkey Calling for Ecological Constitution*, <http://therightsofnature.org/rights-of-nature-laws/turkey-ecological-constitution>

10 The Community Legal Defense Fund, www.celdf.org

11 *República del Ecuador Asamblea Nacional, Comisión de la Biodiversidad y Recursos Naturales, Acta de Sesión* No. 66 (15 Haziran 2011), <http://asamblenacional.gov.ec/blogs/comision6/files/2011/07/acta-66.pdf>

12 a.g.e.

13 Bkz. *Controversial Injunction for the Rights of Nature*, <http://pachamama.org.ec>

14 a.g.e.; *Polemica Medida Cautelar en favor de los Derechos de la Naturaleza*, <http://mariomelo.wordpress>.

Ancak bu karar oldukça büyük tartışmalara yol açmıştır. Doğanın haklarını destekleyen bazı kesimler dahi madencilerinin mülkiyet haklarının doğanın hakları karşısında bu denli değersizleştirilmesini eleştirmişlerdir.¹⁵ Önemle söylemek gerekir ki bu olaylardan sonra hükümet “madencilik faaliyetinin yarattığı oldukça sağlıksız koşullardan dolayı”¹⁶ söz konusu askeri müdahaleyi destekleyen bölge sakinlerinin temsilcilerinin katıldığı toplantılar düzenlemiştir. Doğanın haklarına, devletin tüm organlarından verilen önemli desteği gösterir biçimde bu toplantılar sırasında Ulusal Meclisin başkanı da “imha edilen makine sahiplerinin ekonomik çıkarlarının bölge halkının yaşama ve sağlık hakları karşısında ikincil önemde olduğunu”¹⁷ vurgulamıştır.

Ekvador’dan, bu yazının yazıldığı tarihe kadar verilmiş doğanın haklarını koruyan ikinci karar ise –*Wheeler* kararı- çok daha tipik bir çevresel anayasalcılık davasıdır. *Wheeler* davasındaki tartışma, Ekvador’un doğusundaki dağlarda otoyol inşası ve var olan otoyolun genişletilmesi işlemlerinin doğanın haklarını ihlal edip etmediğiydi. Dava konusu olayda yetkililer tarafından yol inşasına herhangi bir çevresel etki değerlendirmesi yapılmadan, planlama izinleri alınmadan ve bölgedeki taş, kum, çakıl, ağaç ve diğer hafriyat ve molozların atık boşaltım işlemleri planlanmadan başlanmıştı. Daha sonra molozlar yasalara aykırı olarak Rio Vilcabamba kıyılarına boşaltılmış, kanalı daraltmış, akış hızını dört katına çıkartmış ve özellikle ilkbahar yağmurları sırasında akarsuyun aktığı yönde büyük erozyon ve taşkınlarla neden olmuştur.

“İnsanlık tarihinde”¹⁸ eşi benzeri bulunmayan kararda, bölge mahkemesi, bu durumdan etkilenen toprak sahiplerinin iddiasını kabul ederken gerekçesinde şunları yazmıştır: “Doğaya verilen zararların yalnızca şimdiki kuşakları değil, gelecek kuşakları da etkileyen ‘kuşaksal’ zararlar olduğunu unutmamalıyız.”¹⁹ Çevreyi korumak adına verilmiş en önemli kararlardan birini desteklemek için mahkeme, doğanın hakları hükümlerinin anayasaya eklenmesinde en büyük katkıya sahip olan Kurucu Meclis Başkanı Alberto Acosta’dan alıntı yapmıştır: “Doğanın bir parçası olan insanlar, diğer türlerin tükenmesinin ve doğal ekosistemin işleyişinin bozulmasının önüne geçmelidir.”²⁰ Mahkeme, burada da durmamış ve doğanın haklarının Anayasa’da yer alan diğer haklardan daha üstün bir hak olduğunu ve “sağlıklı” bir çevrenin diğer tüm anayasal haklardan çok daha etkili ve önemli olduğunu savunmuştur.²¹ Diğer bir deyişle Mahkeme, yasadışı madencilik davasına benzer biçimde, var olan bütün yol ve olanaklarla çevrenin korunması gerekliliğinin altını çizmiştir.

Wheeler davasına bakan bölge mahkemesi, doğanın hakları hükmüne yalnızca maddi anlamda can vermemiş, aynı zamanda Anayasa’da yer alan usuli yükümlülüklerin doğanın

com/2011/06/28/polemica-medida-cautelar-en-favor-de-los-derechos-de-la-naturaleza

15 a.g.e.

16 Bkz. *República del Ecuador Asamblea Nacional*.

17 a.g.e.

18 a.g.e.

19 a.g.e.

20 a.g.e.

21 a.g.e., para. 5.

haklarının tam olarak savunulabilmesini sağlamak için yorumlanması gerektiğini de vurgulamıştır. Mahkeme özellikle *acción de protección* (koruyucu tedbir) yolunun “Doğanın tartışılmaz önemi, temel ve geri dönüştürülemez niteliği ve açıkça görülen ve oldukça hızlı bozulma süreci”²² dikkate alındığında, doğanın haklarına karşı yapılan ihlallere karşı kullanılabilir “uygun ve etkili tek yol” olduğunu belirtmiştir.²³ Yine Mahkeme, bu başvuru yolunda çevresel zararın kanıtlanabilmesi için olasılıksal kanıtların da kullanılabilmesinin önünü açmıştır. Son olarak Ekvador Anayasası’nın “dava konusu faaliyetin çevreye zarar vermediğini ve vermeyeceğini kanıtlama yükümlülüğü faaliyeti yürüten veya davalıya aittir”²⁴ biçimindeki hükmüne dayanarak Mahkeme, doğanın haklarına ilişkin uyuşmazlıklarda davalı tarafın zararın yokluğunu kanıtlamakla yükümlü olduğuna hükmetmiştir.²⁵

Diğer hukukçuları da kararlılıkla doğanın haklarını korumaya davet eden Mahkeme: “Belirli bir bölgede gerçekleştirilen faaliyetlerin çevreye hiçbir etki veya zararının olmadığına herhangi bir kuşkuyla yer bırakmayacak biçimde açıkça kanıtlandığı durumlar dışında her zaman, anayasa yargıçıları doğanın anayasal güvence altına alınmış haklarını korumak için tetikte olmalı ve kirlenmenin önlenmesi veya giderilmesi için ne gerekiyorsa yapmalıdır.”²⁶ yorumunu yapmıştır. Ancak Anayasa’nın “türlerin tükenmesine, ekosistemlerin yıkımına ya da doğal döngünün kalıcı olarak değişmesine yol açabilecek faaliyetlere ilişkin önleyici ve kısıtlayıcı tedbirler alma” ya da “yenilenemez doğal kaynaklarının aşırı kullanımı dâhil şiddetli ve kalıcı çevresel etkilere sahip eylemleri engelleme” ya da “çevrenin iyileştirilmesi için en etkili mekanizmayı oluşturma” görevlerini açıkça düzenlemiş olmasına karşın bugüne kadar başka hiçbir mahkeme, bu yükümlülüğe uygun bir karar vermemiştir. Mahkemelerin bu yükümlülüklerin gereğini yerine getirmesi, Amazon’da petrol çıkarma faaliyetlerinin şiddetli ve derin çevresel zararlara neden olduğu ve Condor bölgesinde dünyanın en büyük ikinci metal madencilik tesisinin yapım aşamasında olduğu Ekvador için özellikle yaşamsaldır.

ÇEVRESEL SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK

Çevresel sürdürülebilirlik, eldeki kaynakların gelecek kuşakların da aynı kaynaklardan yararlanabilmesini sağlayabilecek biçimde akılcı kullanılması gerekliliğini ifade eden soyut bir kavramdır (Ek E’ye bakınız). Bu anlayış bir Amerikan Yerlileri atasözünü hatırlatır: “biz dünyayı atalarımızdan miras değil, torunlarımızdan ödünç aldık.”²⁷ Sürdürülebilirlik kavramı suyun ve havanın niteliği, türlerin korunması ve ulusal çevre politikaları gibi çevresel konularda oldukça önem arz etmektedir.²⁸

22 a.g.e., para. 2.

23 a.g.e., para. 3.

24 Constitución Política de la República del Ecuador, başlık VII, bölüm 2, 1. kısım, madde 397(1).

25 Wheeler, para. 4.

26 a.g.e., para. 3.

27 Bu sözün kaynağı olarak birden fazla kişi gösterilir. Bu olası kaynaklar arasında Chief Seattle, Antonie de St. Exupery, Jane Goodall, Ralph Waldo Emerson ve David Bower sayılabilir. Bkz. *Giga Quotes Earth*, www.giga-usa.com/quotes/topics/earth_too1.htm

28 May, James R. “Of Development, daVinci and Domestic Legislation: The Prospects for Sustainable Development in Asia and its Untapped Potential in the United States.” *Widener Law Symposium Journal* 3 (1998): 197.

1972 tarihli Stockholm İnsan Çevresi Bildirgesi sürdürülebilirlik ilkesine yer veren ilk uluslararası belgedir.²⁹ Bundan on beş sene sonra Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu *Ortak Geleceğimiz*³⁰ adlı başlıca çalışmasında “sürdürülebilir kalkınma” kavramını “gelecek kuşaklarının tehlikeye atmadan, şimdiki kuşakların gereksinimlerini ... karşılayan ... kalkınma”³¹ olarak tanımlamıştır. 1992 tarihli Dünya Zirvesinde açıklanan Rio Bildirgesi ise sürdürülebilir kalkınmanın “herkesin çıkarlarına uygun olarak, küresel çevrenin ve kalkınma düzenlerinin bütünlüğünü koruma”³² amacına hizmet etmesi gerektiğini belirtmiştir. Rio Bildirgesinin detaylı plan belgesi olan Gündem 21, sürdürülebilir kalkınma ilkesinin yaşam standartlarının -çevre korunurken- düzenli olarak artması olarak düzenlemiştir: “çevre ve kalkınmaya ilişkin değerlendirmelerin bir arada yapılması sayesinde ... temel ihtiyaçların karşılanması ve herkes için yaşam standartlarının iyileştirilmesi, ekosistemlerin daha iyi korunması ve yönetilmesi ve bu sayede daha güvenli ve varıl bir geleceğe ulaşmak olanaklı olacaktır.”³³

Dünya Zirvesi’nden sonra sürdürülebilir kalkınmanın önemi tüm yerkürede gittikçe daha fazla tanınır hale gelmiştir.³⁴ Bu zirveden itibaren sürdürülebilirlik kavramı uluslararası sözleşmelerde,³⁵ ulusal kanun ve düzenlemelerde,³⁶ yerel imar kanunlarında,³⁷ şirketlerin misyon bildirgelerinde ve ticari uygulamalarında³⁸ ve bazı mahkeme kararlarında³⁹ (daha sonra açıklanacağı üzere Birleşik Devletler bunun istisnasıdır)⁴⁰ kullanılan oldukça yaygın

29 “Stockholm.” 11 ILM 1416. 1972.

30 Çevre ve Kalkınma Dünya Komisyonu. *Ortak Geleceğimiz*. New York: Oxford University Press, 1987.

31 a.g.e., para. 8.

32 “Rio Çevre ve Kalkınma Bildirgesi.” 31 ILM 874. 1992.

33 BM Çevre ve Kalkınma Konferansı, Ek II. “Gündem 21: Sürdürülebilir Kalkınma için Eylem Planı” UN Doc.A./Conf. 151/26 Ağustos 1992 (“Gündem 21”).

34 Dernbach, John C. *Agenda for a Sustainable America*. Washington, DC: ELI Press, Environmental Law Institute, 2009: 2-3.

35 Bkz. R.K.L. Panjabi. *The Earth Summit at Rio: Politics, Economics, and the Environment*. New England: Northeastern University Press, 1997: 17 (Rio Dünya Zirvesi’nin daha sonra yapılan yeni anlaşmalarda sürdürülebilir bilincin artırılmasına nasıl katkı sağladığı açıklanmaktadır).

36 Bkz. Nelson, Antría. “Steering Sustainability: What, When, and Why,” içinde *Steering Sustainability in an Urbanizing World: Policy, Practice and Performance*, by A. Nelson (ed.), 1, 2-3. Farnham: Ashgate, 2007 (kentsel sürdürülebilirliğin altında yatan ulusal politikalar ve reform fikirleri açıklanmaktadır); May, James R. “The North American Symposium on the Judiciary and Environmental Law: Constituting Fundamental Environmental Rights Worldwide.” *Pace Environmental Law Review* 23 (2005/2006): 113, Ek B (yönlendirici ilke olarak sürdürülebilirlik gibi bazı çevresel politikaları anayasalarına dâhil etmiş ülkeler listelenmektedir).

37 Bkz. McLaren, V., A. Morris and S. Labatt. “Engaging Local Communities in Environmental Protection with Competitiveness: Community Advisory Panels in Canada and the United States.” içinde *Sustainability, Civil Society and International Governance*, by J.J. Kirtton and Peter Hajinal, 31, 36. Farnham: Ashgate, 2006 (Birleşik Devletler ve Kanada’daki halk danışma panelleri ve bu panellerin sürdürülebilirliğe sağladığı katkılar konu edilmektedir).

38 Bkz. Biagiotti, Isabelle. “Emerging Corporate Actors in Environment and Trade Governance: New Vision and Challenge for Norm-setting Processes.” içinde *Participation for Sustainability in Trade*, by S. Thoyer and B. Martimort-Asso (eds.), 121, 122 Aldershot: Ashgate, 2007 (küresel şirketlerin çevresel sürdürülebilirliğe artan ilgisi tartışılmaktadır).

39 Higgins, Rosalyn. “Natural Resources in the Case Law of the International Court.” içinde *International Law and Sustainable Development: Past Achievements and Future Challenges*, by Alan Boyle and David Freestone (eds.), 87, 111. Oxford: Oxford University Press, 1999 (Uluslararası Adalet Divanı çıkış noktası olarak kullanılarak uluslararası mahkemelerde ve uluslararası hukukun diğer alanlarında çevresel sürdürülebilirlik tartışılmaktadır).

40 May, James R. “Not at All: Environmental Sustainability in the Supreme Court.” *Sustainable Development Law and Policy* 10 (2009): 20.

bir kavram halini almıştır. Önemle belirtmek gerekir ki sürdürülebilirlik kavramı dünya anayasalarında da gittikçe daha fazla yer bulmakta, düzenlendi ği anayasalarda “sürdürülebilir kalkınma”, “gelecek kuşaklar” ya da bu iki ana konunun belirli varyasyonlarını güvence altına almaktadır. Tabii ki 2012 yılında düzenlenen Rio+20’de sürdürülebilirli ğin öneminin altı bir kez daha çizilmiştir.⁴¹

“Sürdürülebilir kalkınma”

Yaklaşık 20 ülke anayasasında “sürdürülebilirlik” ya da “sürdürülebilir kalkınma” hedefleri kendilerine yer bulmaktadır. Ancak bu kavramların yer aldığı hükümlerin büyük çoğunluğu, doğrudan dava edilebilmeye olanak verir biçimde düzenlenmemiştir (Ek E’ye bakınız). Örne ğin Arnavutluk Anayasası’na göre devlet “ormanların, su kaynaklarının, otlakların ve di ğer doğal kaynakların sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun olarak kullanılması koşuluyla özel girişimcili ği ve teşebbüsleri destekler.” Belçika Anayasası, devlet görevlilerine “toplumsal, ekonomik ve çevresel konularda sürdürülebilir kalkınma hedefine uygun hareket etme” yükümlülü ğü yüklemektedir. Bolivya Anayasası’na göre “do ğal kaynaklar ülkenin sürdürülebilir kalkınması için kamusal bir değere ve stratejik bir öneme sahiptir.” Kolombiya Anayasası, devlet politikalarını belirleme yetkisine sahip kimselerin “do ğal kaynakların yönetim ve kullanım usullerini, sürdürülebilir bir kalkınmayı güvence altına alacak biçimde düzenleme” yükümlülü ğüne sahip olduğunu öngörür. Karada ğ Anayasası’nın Başlangıç kısmında “devletin tüm ülkede doğanın, sağlıklı bir çevrenin, sürdürülebilir [ve] dengeli kalkınmanın gere ğini yerine getirece ğine dair inanç” vurgulanır. Nepal Anayasası’na göre “ormanların, bitki örtüsünün ve biyoçe şitlili ğin korunması, sürdürülebilirliklerinin ve kullanımlarından elde edilen ürünlerin adil dağıtımının sağlanması yasalarca güvence altına alınır.” Seyşel Adaları Anayasası’na göre Devlet “Seyşel Adalarında sürdürülebilir sosyoekonomik kalkınmayı gerçekleştirecek, do ğal kaynakların adil bir biçimde kullanım ve idaresini sağlayacaktır.” Somali Anayasası “Toprak adil, etkili, üretken ve sürdürülebilir bir biçimde kullanılacak, idare edilecek ve korunacaktır.” düzenlemesine yer vermektedir. “Sürdürülebilir Kalkınma” başlıklı ayrı bir bölüm içeren İsviçre Anayasası “Konfederasyon ve Kantonlar doğa, doğanın kendini yenileyebilme yetisi ve toplumun doğadan talepleri arasında dengeli ve sürdürülebilir bir ilişki kurmak için çaba gösterir.” hükmüne yer verir. Uganda Anayasası’na göre “Parlamento çevrenin sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun olarak idare edilebilmesi için gerekli yasal tedbirleri alır.” Yunanistan, Mozambik, Polonya, Sırbistan ve Tayland anayasalarında da devlet politikalarının “sürdürülebilir kalkınma” ilkesine uygun olarak oluşturulması yükümlülü ğü açıkça düzenlenmiştir.

“Gelecek kuşaklar”

Sürdürülebilirlik, gelecek kuşaklara karşı belirli bazı ödevlerin bulundu ğunu kabul eder. Yaklaşık 12 anayasada “gelecek kuşaklara” dair en azından ufak bir ima bulunmaktadır. Örne ğin Andorra Anayasası, devlet politikalarını belirlemekle görevli yetkililere doğa

41 BM Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı, 2012.

kaynakları “gelecek kuşakların iyiliği için” koruma ödevi yükler. Arjantin Anayasası, doğal kaynakların “insani gelişime uygun sağlıklı ve dengeli bir çevre hedefini gözeterek, mevcut talepleri karşılayacak, ancak gelecek kuşakları tehlikeye atmayacak biçimde” idare edilmesi zorunluluğunu düzenler. Ermenistan Anayasası’na göre devlet “şimdiki ve gelecek kuşaklar adına, çevrenin güvenliğini gözetken politikalar izler.” Brezilya anayasası “Devlet ve halk şimdiki ve gelecek kuşaklar adına çevreyi korumak ve gözetmek ödevine sahiptir” düzenlemesini içerir. Etiyopya Anayasası, doğal kaynakların “şimdiki ve gelecek kuşakların iyiliği için kullanılacak kutsal mallar” olduğunu belirtir. Papua Yeni Gine Anayasası, Devlet’e doğal kaynakları “gelecek kuşaklar adına” ve “gelecek kuşaklar yararına” muhafaza etme görevi yükler. Nijer ve Vanuatu anayasaları “gelecek kuşakların çıkarları adına” çevrenin korunması gerekliliğini tanır. Almanya Anayasası “gelecek kuşaklara karşı sorumluluk” kavramına yer verir. Norveç Anayasası’na göre doğal kaynaklar “gelecek kuşaklar için güvence altına alınır.” İran Anayasası “çevrenin hem şimdiki hem de gelecek kuşaklar için, gelişime uygun bir toplumsal ortam sağlayacak biçimde korunması” yükümlülüğünden bahseder. Lesotho Anayasası’nda yer alan devletin görevleri arasında “şimdiki ve gelecek kuşaklar adına” çevrenin korunması da yer alır.

“Sürdürülebilir kalkınma” ve “Gelecek kuşaklar”

Çevresel sürdürülebilirliğin en güçlü anayasal örnekleri, sürdürülebilir kalkınmayı *gelecek kuşakların çıkarlarını korumak amacıyla* güvence altına alan anayasalarda bulunabilir. Yaklaşık 20 anayasada bu tür melez bir düzenlemeye rastlanabilir. Örneğin Arnavutluk Anayasası “şimdiki ve gelecek kuşaklar için sağlıklı ve ekolojik bakımından uygun bir çevre”den bahseder. Mozambik Anayasası devlete “sürdürülebilir bir kalkınma hedefine uygun olarak, çevre hakkını güvence altına almak için ... doğal kaynakların akılcı kullanımı ve yenilenmesi, ekolojik dengenin sağlanması ve gelecek kuşakların haklarının korunması görevlerini yerine getirmeyi sağlayacak ... politikalar geliştirme” yükümlülüğü yükler. Fransa’nın değişen Anayasası “Çevrenin korunması gerekliliği, Ulusun diğer temel çıkarlarının korunması gerekliliği ile titizlikle ele alınmalıdır ... mevcut gereksinimlerin karşılanmasına yönelik seçimler, gelecek kuşakların ve diğer halkların gereksinimlerini karşılama yetilerini tehlikeye atmayacak biçimde yapılmalıdır” düzenlemesini içerir. Eritre Anayasası doğal kaynakların yönetiminin “şimdiki ve gelecek kuşaklar” için “sürdürülebilir bir biçimde” gerçekleştirilmesi gerekliliğini düzenlemektedir. Namibya ve Svaziland anayasaları çevre ve doğal kaynakların “şimdiki ve gelecek” kuşakların çıkarlarını korumak adına “sürdürülebilir bir temelde” korunmasını öngörür. Katar Anayasası, çevrenin “gelecek kuşaklar için sürdürülebilir bir kalkınma temelinde” korunması gerekliliğini düzenler. Güney Sudan Anayasası’na göre “herkes şimdiki ve gelecek kuşaklar adına çevrenin korunması için uygun yasal düzenlemelerin ve diğer tedbirlerin alınmasını ... ekolojik olarak sürdürülebilir bir çevrenin sağlanmasını ve doğal kaynakların sürdürülebilirlik ilkesine uygun kullanımının güvence altına alınmasını talep etme hakkına sahiptir.” Uganda Anayasası’nda “Devlet sürdürülebilir kalkınmayı teşvik eder ve toprak, hava ve su kaynaklarının dengeli ve şimdiki ve gelecek kuşaklar için sürdürülebilir

olarak kullanılması gerekliliğine dair kamusal bilinci arttıracaktır” hükmüne yer verilmiştir. Bunlara ek olarak Angola, Butan, Doğu Timor, Gürcistan, Guyana, Malawi, Maldivler, İsveç ve Zambiya anayasaları “gelecek kuşaklar”ın çıkarlarını korumak adına çevresel kaynakların “sürdürülebilir kalkınması”ndan söz etmektedir.

Bazı ülke anayasaları gelecek kuşakların gereksinimleri akılda tutularak yeni kaynaklar geliştirilmesi yükümlülüğüne yer vermektedir. Örneğin Dominik Cumhuriyeti Anayasası “yenilenemez doğal kaynakların, yalnızca sürdürülebilir çevre ölçütlerine uygun olarak keşfedilip kullanılabileceği”ni ve “şimdiki ve gelecek kuşakların çıkarlarını korumak adına” çevrenin korunması gerekliliğini hükme bağlamaktadır. Dominik Cumhuriyeti dünyada sürdürülebilirlik, gelecek kuşaklar ve iklim değişikliği konularının tümüne ilişkin Anayasası’nda açık bir düzenleme içeren tek ülkedir.

Anayasalarda sürdürülebilirlik ilkesine yer verilmesi hem sürdürülebilirlik hem de anayasalcılık açısından çok önemli olumlu etkiler yapabilmektedir. Laxman ve Ansari sürdürülebilir yönetim, çevrenin kullanımı ve çevresel haklara ilişkin anayasal güvenceler arasındaki ilişkiyi inceledikleri çalışmalarında anayasal hükümlerin uluslararası ve yerel hukuklar arasındaki boşlukları doldurmaya oldukça yardımcı olduğunu belirtmişlerdir.⁴² Bu anayasal hükümlerin çok büyük çoğunluğu doğrudan dava edilebilir haklar olarak öngörülmemiş olsa da çevresel sürdürülebilirliğe verilen ulusal değer bir göstergesi olarak mahkemeler ve diğer organlar tarafından dayanak alınabilirler.

Sürdürülebilirliği anayasallaştırmak, bu kavramın etkisinin ve işlevinin artmasını da sağlayabilir. “Sürdürülebilirliğin” en önemli özelliği, çok geniş bir kapsamda uygulanabilme yetisine sahip olmasıdır. Sürdürülebilirlik çok farklı bağlamlarda çok farklı anlamlara gelebilir. Ne var ki doğru kullanıldığında, Dembach’ın da belirttiği üzere çevre geçmiş kuşaklardan edinildiği şekliyle gelecek kuşaklara aktarılabilir. Gelecek kuşaklara fırsat, refah, tatmin veya barış getirebilir; tarım arazilerinin, hayvanların ve doğal kaynakların en uygun biçimde devamlılığını sağlayabilir; düzenli istihdam ve istihdam edilebilirlik sağlayabilir ve ekonomik kalkınmaya yardımcı olabilir.⁴³ Öte yandan sınır ve ölçütlerinin belirsiz olması nedeniyle sürdürülebilirlik kavramının uygulaması farklı ülkelerde ve farklı yargısal kültürlerde büyük değişiklik ve tutarsızlıklar gösterebilir.

Yargısal yaklaşımlar

Sürdürülebilirlik kavramının doğasında yer alan esneklik yargısal uygulamayı ve kararların icrasını oldukça zorlaştırabilir.

Anayasal sürdürülebilirlik hükümlerinin uygulandığı çok az mahkeme kararına rastlanabilmektedir. Aslına bakılırsa, sürdürülebilirlik kavramına yalnızca atıf yapan dahi oldukça az karar bulunmaktadır, bulmayı bekleyebileceğiniz ülkelerde bile. Örneğin Güney Afrika Anayasası sürdürülebilir kalkınma ilkesini 1996’da benimsemiş olmasına karşın uygulamada bu

42 Lekha Laxman and Abdul Haseeb Ansari. “The Interface between TRIPS and CBD: Efforts towards Harmonization.” *Journal of International Trade Law and Policy* 11 (2012): 108-132.

43 Dernbach, John. *Stumbling Toward Sustainability*, Washington, DC: Environmental Law Institute, 2002.

hükümün etkisinin oldukça az olduğu görülür. Anayasa'nın 24'üncü maddesine göre herkes "şimdiki ve gelecek kuşakların çıkarları adına uygun yasal düzenlemeler ve diğer tedbirler yoluyla çevrenin korunmasını ... akılcı ekonomik ve sosyal kalkınma ve eş zamanlı olarak ekolojik olarak sürdürülebilir kalkınma ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının güvence altına alınmasını" talep etme hakkına sahiptir.

Çevresel uyumsuzluklara ilişkin verilen kararlarda bu yenilikçi ve özgün düzenlemeye düzenli olarak atıf yapıldığı söylenemez. Apartheid'in bitişinden yirmi yıl sonra dahi bu hükümün anayasal ve normatif durumu tartışmalıdır. Toplumsal ayrımlar, ekonomik eşitsizlikler ve doğal kaynakların yağmalanması sorunları Güney Afrika'da sürdürülebilir kalkınma kavramının hayata geçirilmesinin önündeki en önemli sorunlar olarak görünmektedir. Kotzé'nin belirttiği üzere Güney Afrika Anayasa Mahkemesi henüz bu hükümün ne anlama geldiğini, kimlerin dava açabileceğini, kimlere uygulanacağını, ihlali durumunda ne gibi giderimlerin gündeme geleceğini ya da sürdürülebilir kalkınmanın geniş kapsamda çevresel anayasalcılık anlayışında ne gibi bir role sahip olduğunu açıklayan herhangi bir karar vermemiştir.⁴⁴ Başkan Mandela'nın ölümü ile beraber Güney Afrika'da kültürel, toplumsal ve ekonomik hakların ve çevresel anayasalcılığın hayata geçirilmesi ve etkili bir biçimde uygulanması daha da güç hale gelmiştir.

Yine Brezilya Anayasası'nın 225. maddesinde hükümet politikalarının ekolojik olarak dengeli bir kalkınmayı teşvik edeceği hükme bağlanmış olmakla beraber, yüksek mahkemeler çok nadir olarak bu hükmü uygulamışlardır.⁴⁵

Yine (geri kalmışlık konusunda) başlıca örneklerden birisi Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesidir. Stockholm Bildirgesi'nin üzerinden 40 yıl geçmiş olmasına karşın Yüksek Mahkeme veya Yüksek Mahkeme yargıçlarından herhangi birisi -sürdürülebilirlik kavramını kabul etmek şöyle dursun- bu kavramın varlığına dair tek bir referansta dahi bulunmamıştır.⁴⁶ Stockholm'den bu yana 300'den fazlası çevresel uyumsuzluklarda olmak üzere 4.000'den fazla davayı karara bağlayan⁴⁷ Mahkeme'nin verdiği bu kararların gerek çoğunluk kararı, gerek mutabık görüş gerekse de karşı oy bölümlerinin içerisinde tek bir kez dahi "sürdürülebilirlik" kelimesi geçmemektedir.⁴⁸

44 Bkz. Kotzé, "Arguing Global Environmental Constitutionalism," 199-233; Louis J. Kotzé, "Sustainable Development and the Rule of Law for Nature: A Constitutional Reading." içinde *Rule of Law for Nature: New Dimensions and Ideas in Environmental Law*, by C. Voigt (ed.) 130-45. Cambridge University Press, 2013.

45 *Associação Nacional do Transporte de Cargas e Logística v. Governador do Estado de São Paulo*, S.T.F., ADPF 234 MC/DF, DJe 06.02.12 (Rel. Min. Marco Aurelio) (Brezilya) (dava yanzmaztaş nakliyecileri tarafından eyalet hukukunun anayasaya aykırılığı iddiasıyla açılmıştır).

46 Genel olarak bkz. May, James R. "U.S. Supreme Court Environmental Cases 2008-2009: A Year Like No Other." *Environment Reporter* 40 (BNA), No. 36 (11 Eylül 2009): 2154; May, James R. "U.S. Supreme Court Decisions: Review for 2006-2007 and Outlook." *Environment Reporter* 38 (BNA), No. 34 (24 Ağustos 2007): 1851.

47 Bkz. Lazarus, Richard J. "Restoring What's Environmental about Environmental Law in the Supreme Court." 47 *UCLA Law Review* (2000): 703, 708 (Mahkeme'nin 1969-2000 yılları arasında 240'dan fazla çevresel davayı karara bağladığı öngörüsünde bulunmaktadır); ayrıca bkz. May, James R. "The Intersection of Constitutional law and Environmental Litigation." içinde *Environmental Litigation: Law and Strategy*, by Cary R. Perlman (ed.), 359. ABA, 2009 (bu sayıyı yaklaşık 300 olarak hesaplamaktadır); James R. May and Robert L. Glicksman, "Justice Rehnquist and the Dismantling of Environmental Law," *Environmental Law Reporter* 36 (2006): 10585 (yine sayı 300 civarı olarak belirtilmektedir).

48 May, "Not at All."

Anayasa’da yer almayan, geleneksel davalarda da kendine yer bulabilecek kadar çerçevesi çizilememiş bir yönlendirici ilke olan sürdürülebilirlik kavramının şu anki Yüksek Mahkeme tarafından dikkate alınma olasılığı oldukça düşüktür. Birleşik Devletler’de hiçbir yasa, sürdürülebilirliği bir zorunluluk olarak öngörmek şöyle dursun, bu kavrama dair herhangi bir atıfta dahi bulunmamaktadır. Birleşik Devletler bu kavramı tanıyan herhangi bir uluslararası sözleşmeye taraf da değildir. Dahası, Mahkeme yargıçlarından hiçbiri çevre hukukuna dair herhangi bir eğitim almamıştır, hiçbirinin ne özel olarak sürdürülebilirlik konusunda ne de genel olarak çevre hukuku alanında herhangi bir deneyimi bulunmaktadır. Mahkeme yargıçlarından çok azı siyasi ortamdan gelmekte, bunlardan da yalnızca birkaçının sürdürülebilirliğin karmaşık ve zorlu yapısı ve çevresel kaygılarla ilgili ufak da olsa bir düzenleyici işlem deneyimi bulunmaktadır. Gerçekten de dikkatli bakıldığında, şu anki Yüksek Mahkeme yargıçları, baskın olarak iş hayatından ya da sürdürülebilir kalkınma kavramının “kalkınma” tarafından gelmektedirler. Şaşırtıcı biçimde sürdürülebilirlik kavramı, davalara taraf kişiler arasında da sanık ve tanık ifadelerinde, toplantılarda veya sözlü yargılamalar sırasında -yönlendirici bir ilke niteliğine atıfla dahi- neredeyse hiç kullanılmamaktadır.⁴⁹

Birleşik Devletler deneyimi oldukça karakteristiktir. Sürdürülebilirlik kavramı, anayasal olarak tanınmayan ülkelerde, yargı tarafından benimsenmemektedir.

KAMU MALLARI

Çevresel anayasalcılığın bir diğer öne çıkan konusu kamu malları öğretisidir. Çağdaş bir kavram olan sürdürülebilirlik kavramına mantıksal açıdan benzer biçimde bu öğreti, ege-men gücün belirli doğal kaynakları ve bazı malları şimdiki ve gelecek kuşaklar adına mülkiyetinde tutmasını anlatır. Öğreti “bazı doğal kaynakların toplumun varıllığı için yaşamsal öneme sahip olmaları nedeniyle birtakım ayrık kurallar ile ve yargı organları tarafından özel olarak korunması gerektiği anlayışına dayanır.”⁵⁰

Kamu malları öğretisinin çerçevesini çizen kamu mülkiyeti ilkesinin izleri Roma Hukukundan Magna Carta’ya, Magna Carta’dan ise günümüz hukuk sistemleri ve anayasalcılık anlayışlarına kadar sürülebilir. Romalılar önemli doğal kaynakların kamu mülkiyetinde olduğunu düzenlemişlerdir: “Doğaları gereği herkesin olan şeyler: hava, akarsular, deniz ve deniz kıyıları.”⁵¹ İngiliz Common Law sistemi, kamu malları geleneğini devam ettirmiştir: “Mülkiyet hakkının doğuşu, geleceği ve günümüzdeki hali bir yana, belirli birtakım malların kaçınılmaz olarak kamunun mülkiyetinde olduğu kabul edilmelidir ... Bunlar arasında (diğerlerinin yanında) ışık, hava ve su sayılabilir.”⁵²

Çevresel anayasalcılık sıklıkla kamu malları öğretisinin gerektirdiği anlayışı yansıtır. 6 ülkenin anayasasında kaynakların “kamu malları” öğretisi ya da bu öğretinin farklı bir var-

49 Westlaw’da ve Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi www.supremecourtus.gov veritabanındaki davalar, duruşmalar ve dosya kayıtlarında “sürdürülebilirlik”, “sürdürülebilir kalkınma”, “ekolojik olarak sürdürülebilir kalkınma” kavram taramaları yapılmıştır (son arama tarihi 27 Mart 2013).

50 Wilkinson, Charles F. “The Public Trust Doctrine in Public Land Law.” *U.C. Davis Law Review* 14 (1980): 269, 315.

51 Caesar Flavius Justinian, *The Institutes of Justinian*, 2. Cilt, Başlık I, Of the Different Kind of Things (533).

52 Blackstone, William. *Commentaries on the Laws of England*, Vols. 2, 4. The Lawbook Exchange, 1766.

yasyonu gereği kamunun mülkiyetinde olduğu düzenlenmiştir. Bu düzenlemeler genelde yurttaşlar, devlet politikalarını belirleyen yetkililer ve yöneticiler üzerine doğal kaynakları şimdiki ve gelecek kuşaklar yararına elde tutmaları yönünde bir güven sorumluluğu yükleyen hükümler biçimindedir. Bazıları güven sorumluluğuna genel bir yönetsel kural biçiminde yer verir. Örneğin Uganda Anayasası'na göre "Parlamento tarafından belirlenmek üzere ulusal ya da yerel hükümetler doğal gölleri, nehirleri, sulak alanları, orman arazilerini, vahşi yaşam alanlarını, ulusal parkları ve ekolojik ve turistik önem arz eden diğer bütün toprakları, tüm yurttaşların ortak yararı için ve halklar adına, mülkiyetinde bulundurulur ve korur." Etiyopya Anayasası'na göre "İmparatorluk'ta yer alan sular, ormanlar, toprak, göller, nehirler ve limanlar Etiyopya halkının şimdiki ve gelecek kuşak üyelerinin kutsal kamu mallarıdır." Papua Yeni Gine Anayasası "karada ve deniz altında, denizde, toprak altında veya havada yer alan tüm doğal kaynakların ve çevrenin kalkınmamız adına akılcı kullanılması ve gelecek kuşaklar için kamu mülkiyetinde tutulması" yükümlülüğünü öngörmektedir. Su üzerine egemen yargı yetkisinin bulunduğunu iddia edenler dâhil suyu koruyan ve altıncı bölümde tartışılmış olan pek çok anayasal hüküm, kamu malları öğretisine de yer verir.

Egemenliğin geleneksel algısına uygun olarak bazı anayasalar kamu mallarını devlet başkanının mülkiyetine özgülerler. Örneğin Svaziland Anayasası'na göre "özel mülkiyete özgülenmiş tapulu araziler hariç tüm Svaziland toprakları (ve üzerlerindeki tüm imtiyazlar) Svazi ulusu adına iNgwenyama'nın koruması altındadır" ve "Svaziland toprakları içerisinde, altında ve üstündeki tüm madenler ve madeni yağlar, Anayasanın yürürlüğe girdiği tarihten itibaren, Svazi ulusu adına iNgwenyama'nın koruması altındadır." (iNgwenyama Svaziland kralına ya da erkek yöneticisine verilen isimdir.) Gana Anayasası'nda da benzer biçimde "Gana'nın bütün kamusal toprakları Gana halkı yararına ve halk adına Devlet Başkanının koruması altındadır." ve "Gana toprakları içerisinde, altında ve üstündeki doğal durumundaki tüm madenler, nehirler, akarsular, su yolları, münhasır ekonomik alan ve iç sular ve kıta sahanlıkları Gana Cumhuriyetinin mülkiyetindedir ve Gana halkı yararına ve halk adına Devlet Başkanına aittir." hükümlerine yer verilmektedir.

Bazı anayasalar doğal kaynakların gelecek kuşaklar adına korunması görevini ve kamu mallarının mülkiyetini yurttaşlara vermektedir. Örneğin Tanzania Anayasası'na göre "ülkenin doğal kaynakları gelecek kuşaklar adına tüm yurttaşların ortak mülkiyetindedir." Butan Anayasası "her bir Butan yurttaşı, Krallık'ın doğal kaynaklarının ve doğal çevrenin şimdiki ve gelecek kuşaklar adına ortak sahibidir, her yurttaş doğal çevrenin korunmasına yardım etmekle yükümlüdür." biçiminde bir düzenleme içerir.

Hangi yargısal organların çevresel anayasal kamu malları hükümlerini ne derece uygulayacakları ya da uygulayıp uygulamayacakları hâlâ belirsizliği koruyor olsa da daha önce de gördüğümüz üzere, özellikle Hint Yarımadası için geçerli olarak bazı mahkemeler, anayasalarında bu yönde açık bir düzenleme yer almamasına karşın, kamu malları öğretisinin gereklerini anayasal düzeyde uygulamaktadırlar.⁵³ Aslına bakılırsa, bu yöndeki anayasal hükümler de çoğu zaman doğrudan dava edilebilir olmadığından, bu öğretiyi uygulayacak ve

53 Bkz. *M.C. Mehta v. Kamal Nath and Others* (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 1977).

bir ihtiyati tedbir ya da zararın giderilmesi kararı verecek bir mahkemenin bu yetkiyi içtihat hukukundan ya da uluslararası hukukun yaygın kabul görmüş ilkelerinden yola çıkarak türetmesi daha olası görünmektedir.

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

İklim değişikliği büyük olasılıkla günümüzün en karmaşık ve en önemli çevre sorunudur. İklim değişikliğinin en büyük sorumlularından birisinin insan kaynaklı olduğu ve bu sorunun fosil yakıtların yanma ve kullanımı ile ortaya çıkan sera gazı salınımından kaynaklandığı açıktır.⁵⁴ Milyonlarca yıl önce yaşamış ve ölmüş bitki ve hayvanların vücudundaki organik maddelerin kimyasal ayrışmasından oluşan yer altı kaynaklarından elde edilen fosil yakıtlar (örn. petrol, doğal gaz), günümüz çağdaş dünyasında insan yaşamının vazgeçilmez bir bileşeni haline gelmiştir. Bunun karşılığında, fosil yakıtların yakılması nedeniyle ortaya çıkan bol miktarda sera gazı, küresel iklim değişikliğinin en önemli nedenlerinden birisini oluşturmaktadır.⁵⁵

Buz tabakalarındaki çözümler; bölgesel iklim düzensizlikleri;⁵⁶ yağış düzenindeki değişiklikler; Amerika, Güney Afrika, Akdeniz ve Güney Asya kıtalarında gittikçe artan şiddette fırtınalar;⁵⁷ kutup bölgelerindeki ısınmalar;⁵⁸ olağan adaptasyon ve göç süreçlerinden daha hızlı gerçekleşen ısı değişiklikleri nedeniyle çok sayıda türün neslinin tükenmesi;⁵⁹ ve kuraklık, sel ve yangınlar gibi felaketlerle daha sık karşılaşılması,⁶⁰ iklim değişikliğinin en büyük kanıtları arasında sayılabilir. Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi'nin yakın zamanlı bir kararında belirttiği gibi "içinde yaşadığımız yüzyılın sonuna doğru deniz seviyelerinin hızlı bir biçimde yükselmesi", "doğal ekosistemlerin geriye dönülemez biçimde bozulması", dağlık bölgelerdeki kar tabakasının azalmasıyla su kaynaklarının önemli oranda azalması", "salgın hastalıklarda artış"⁶¹ gibi olasılıklar barındıran "iklim değişikliğinin yarattığı tehlikeler, oldukça açık ve büyüktür."^{62,63} Bu durum daha da kötüye gitmektedir. Doğaya salınan sera gazı

54 İklim değişikliğinin insan kaynaklı nedenleri ve bunların göstergeleri hakkında ayrıntılı bir tartışma bu kitabın kapsamını aşmaktadır. Böyle bir tartışma için Stern'in Birleşik Krallık hükümetini incelediği kitabının birinci bölümü incelenebilir. Genel olarak bkz. Sir Nicholas Stern, *Stern Review on the Economics of Climate Change* (2006), http://webarchive.nationalarchives.gov.uk/+/http://www.hm-treasury.gov.uk/sternreview_index.htm

55 Günümüzdeki etkiler için genel olarak bkz. RealClimate: Climate science from climate scientists (www.realclimate.org).

56 *Green Mountain Chrysler Plymouth Dodge Jeep v. Crombie*, 508 F. Supp. 2d 295, 340 (D. Vt., 2007) (bu etkileri tartışan bir mahkeme kararı).

57 Bkz. Gateway to the United Nation's Systems on Climate Change (www.un.org/climatechange/background/ataglance.shtml). Bu zararlar ekonomik maliyetler de doğurmaktadır.

58 *a.g.e.*

59 *Green Mountain Chrysler Plymouth Dodge Jeep v. Crombie*. (D. Vt. 2007) 340-1.

60 Bkz. *a.g.e.*, 341. Hansen aynı yönde, *Green Mountain Chrysler Plymouth Dodge Jeep v. Crombie*. Nos. 2:05-CV-302, 2:05-CV-304, 2006 WL 4761053, para. 65 (D. Vt., 14 Ağustos 2006).

61 *a.g.e.*, 521 (Birleşik Devletler Küresel Değişiklik Araştırma Programı eski yöneticisi Michael MacCracken'dan alıntı yapılmaktadır).

62 *Massachusetts v. EPA*, 549 U.S. 497 (2007).

63 Bkz. Franco, Guido. "California Energy Commission, Climate Change Impacts and Adaptation in California." *Integrated Energy Policy Report 7* (2005), www.ccap.org/docs/resources/427/Climate_Change_Impacts_and_Adaptation_in_California.pdf; Washington State, Department of Ecology, "Climate Change: Disrupting our Economy, Environment and Communities," www.ecy.wa.gov/climatechange/effects.htm

miktarında her yıl yüzde iki oranında artış öngörülmekte ve bu miktarda bir salınının 2100 yılına gelindiğinde yerküre sıcaklığının en az 2-3 Celsius yükselmesine neden olması beklenmektedir.⁶⁴ Bu yükselme, gelecek kuşaklar için çok önemli sorunlara gebe dir.⁶⁵

İklim değişikliğine yönelik uluslararası düzeydeki ilgisizlik, yerel düzeydeki umursamazlıklarla birleşmekte; bu etkisizlik, çevresel anayasalcılığın konuya müdahalesini gerekli hale getirmektedir. Uluslararası kuruluşlar herhangi bir duruş göstermeyi başaramamış, yerel düzeyde verilen cevaplar ise düzensiz, tutarsız ve güvensiz olmuştur. James Hansen ve diğer birçok kişi, çeyrek yüzyıl önce iklim değişikliğinin yaklaşan tehlikeleri hakkında tüm dünyayı uyarmışlardır. 1992 yılına gelindiğinde dünyanın çoğu Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesine katılmış, yine 1997’de en fazla sera gazı salınımına neden olan ülkelerin büyük çoğunluğu İklim Değişikliği Hakkında Kyoto Protokolüne imza atarak yeni yüzyılın başlangıcından önce sera gazı salınımlarını azaltma taahhüdü vermiştir. Ne var ki protokolü imzalayan pek çok ülke onaylamamış, gelişigüzel ve bölük pörçük kısa süreli uygulamalar dışında sera gazı salınımları hiç azaltılmamıştır.⁶⁶ Bu tarihten beri uluslararası toplum, iklim değişikliği ve sera gazı salınımının azaltılması hakkında çok şey söylemiş, ancak çok az şey yapmıştır.

İklim değişikliğinin üstesinden gelmeyi amaçlayan yerel uygulamalar da etkili olamamıştır. Örneğin Birleşik Devletler’de iklim değişikliğine devlet politikasında ve siyasi yaşamda verilen karşılıklar tutarlılık ve iş birliğinden yoksundur. Pek çok federal temsilci iklim düzenlemelerini desteklediklerini belirtmişlerse de sonuç itibarıyla bu yazının yazıldığı tarihe kadar hiçbir yasal düzenleme yapılmadığı gibi, yakın dönemde yapılması da beklenmemektedir. Avustralya’nın da 2007 yılında Kyoto Protokolünü onaylamasıyla birlikte Birleşik Devletler, dünyada bu Protokolü onaylamayan tek büyük sanayi ülkesi haline gelmiştir.⁶⁷ Dahası Birleşik Devletler Kongresi kıyı şeritlerindeki azalmalar, mali zararlar, tarımsal ürünlerde tahribatlar, kişisel sağlık ve esenliğe dair zararlar gibi iklim değişikliğinin doğrudan etkilerine dair herhangi bir kaynak ayırmış değildir. Birleşik Devletler yönetimi salınımı azaltmak adına önemli adımlar atmış olmakla beraber, yerel hükümetler bu konuda etkisiz kalmışlar ve bunun sonucu olarak ulusal düzeyde gaz salınımında çok az bir azalma olmuştur. Salınımı azaltmak adına verilen diğer siyasi ve toplumsal karşılıkların ise, bağlayıcı ve doğrudan uygulanabilir bir uluslararası sözleşme yürürlüğe girse dahi, yakın bir dönemde başarılı olma şansı oldukça düşüktür.⁶⁸ Salınımlarda dönemsel olarak gerçekleşen azalmaların ise büyük

64 *Green Mountain Chrysler Plymouth Dodge Jeep v. Crombie* (D. Vt. 2007); ayrıca bkz. *Central Valley Chrysler-Jeep v. Witherspoon*, 2007 WL 135688 (E.D. Cal., 2007); *Central Valley Chrysler-Jeep v. Witherspoon*, 456 F. Supp. 2d 1160 (E.D. Cal., 2006) (California çevresel ölçütlerinin tartışıldığı bir dava); *Lincoln Dodge, Inc. v. Sullivan*, 558 F. Supp. 2d 224 (D. R.I., 2008) (Rhode Island çevresel ölçütlerinin tartışıldığı başka bir dava).

65 Glicksman, Robert L. “Global Climate Change and the Risks to Coastal Areas from Hurricanes and Rising Sea Levels: The Costs of Doing Nothing.” *Loyola Law Review* 52 (2006): 1127, 1179.

66 Abate, Randall S. “Kyoto or Not, Here We Come: The Promise and Perils of the Piecemeal Approach to Climate Change Regulation in the United States.” *Cornell Journal of Law and Public Policy* 15 (2006): 369, 372.

67 *a.g.e.*, 370-2.

68 Bkz. Brown, Donald A. “The U.S. Performance in Achieving its 1992 Earth Summit Global Warming Commitments.” *Environmental Law Reporter* 32 (2002): 10,741 (“dünyanın politik ve ekonomik düzeni benzinle çalışan arabalar ve kömürle işleyen enerji tesisleri gibi en büyük çevre kirliliği nedenlerinden bazılarını karşı yeteri kadar hızlı tepki vermemektedirler.”).

çoğunluğu siyasi başarılarından değil, ekonomik gerilemelerden kaynaklanmaktadır. Birleşik Devletler deneyimi, sanayileşmiş ve gelişmekte olan ülkelerde iklim değişikliğine ilişkin yerel düzeyde verilen karşılıkların büyük çoğunluğunu temsil eden uygun bir örnektir. Bununla beraber, çevresel anayasalcılık anlayışının bir yansımasından çok bölgesel bir karşılık olarak da olsa Avrupa’da, bir iklim değişikliğiyle mücadele modeli üzerinde çalışılmaktadır.⁶⁹

Uluslararası ve yerel düzeyde verilen karşılıkların etkisizliği çevresel anayasalcılığın yaygınlaşması ve etkinliğini arttırması için uygun bir zemin oluşturmakta; buna karşın, çok az ülke anayasasında iklim değişikliğine ilişkin bir düzenlemeye rastlanmaktadır. Anayasası’nın “Ülke Topraklarının Düzenlenmesi” başlığı altında “Ulusun doğal kaynaklarının etkili ve sürdürülebilir kullanımı sağlayacak ve iklim değişikliğinin yaratacağı yeni durumlara uyum gösterebilecek bir toprak kullanım planı” hazırlanmasını öngören Dominik Cumhuriyeti, anayasasında iklim değişikliğine dair açık ve doğrudan bir düzenlemeye yer veren tek ülke konumundadır.⁷⁰ Yine İskoçya dâhil diğer bazı ülkeler anayasalarında iklim değişikliğine yer verecek bir değişikliğe gitmeyi tartışmaktadırlar. Aslında, özellikle konu hakkında etkili bir uluslararası anlaşmanın ve yerel yasaların eksikliğine bakıldığında, daha fazla ülke anayasasında iklim değişikliğine ilişkin düzenlemelere rastlama beklentisi doğmaktadır.

Bu konuda özellikle iklim değişikliğini etkileyebilecek doğal kaynakların anayasalarda öncelikli olarak düzenlenmesi gerektiğini savunan görüşler öne çıkmaktadır. Örneğin beraber “dünyanın orman örtüsünün yüzde 54’ünü barındıran”⁷¹ Avustralya, Brezilya, Kanada, Hindistan, Rusya ve Birleşik Devletler anayasalarının karşılaştırmalı bir incelemesini içeren çalışmasında Blake Hudson şu yorumu yapmaktadır:

anayasal sistemlerinde üç ana unsura yer veren federal sistemler, ormanları korumak amacıyla oluşturulacak bir uluslararası iklim anlaşmasını imzalamaya da oldukça elverişli hale geleceklerdir – bu üç unsur, ormanların idaresinin yerel yönetimlere verilmesinin yaygın olarak bilinen faydalarından feragat etmeden, uluslararası anlaşmanın yerel düzeylerde başarılı bir biçimde uygulanmasını da kolaylaştıracaktır: (1) ormanların idaresinde ulusal anayasanın üstünlüğü, (2) ormanların yönetilmesi yetkisinin anayasaya uygun olarak tüm ulusça paylaşılması ve (3) orman politikalarının kurumsal düzeyde doğrudan uygulanabilirlik yetisine sahip biçimde düzenlenmesi.⁷²

İklim değişikliğinin neden ve sonuçları, bu konuya yerel anayasalcılıkla verilecek karşılıkların uygun olup olmadığı tartışmasını beraberinde getirmektedir. Kuşkusuz iklim değişikliği, etkilerinin azaltılması, giderilmesi ve bu etkilere uyum gösterilmesi için küresel bir kararlılık ve iş birliği gerektiren küresel bir sorundur. Ancak deniz seviyesinin artması, kıyı şeridindeki azalmalar, kuraklık, şiddetli hava olayları ve sıklıkla iklim değişikliğine atfedilen

69 Bkz. Avrupa İklim Değişikliği Programı, http://ec.europa.eu/clima/policies/eccp/index_en.htm: “Avrupa genelinde sera gazı salınımlarını azaltmak için Avrupa İklim Değişikliği Programı (ECCP) ile kapsamlı bir önlem planı başlatılmıştır. Her bir Avrupa Birliği üyesi ECCP’nin gereklerini yerine getirmek için iç hukuklarında pek çok tedbir almış durumdadır.”

70 Ek F’e bakınız (Çeşitli Anayasal Çevre Hükümleri).

71 Hudson, Blake. “Federal Constitutions, Global Governance, and the Role of Forests in Regulating Climate Change.” *Indiana Law Journal* 87 (2012): 1455-515.

72 a.g.e.

diğer olguların etkileri yerel düzeylerde de hissedilmektedir. İşte çevresel anayasalcılık, sınırlı da olsa, bu yerel etkiler üzerinde önemli bir rol oynayabilir. Uluslararası anlaşmaların ve ulusal yasaların yetersiz kaldığı görülen noktalarda, devlet yetkililerine iklim değişikliğinin etkilerini gidermek için gerekli tedbirleri alma ve buna uygun politikalar oluşturma yükümlülüğünü yükleyen anayasal kuralların varlığı oldukça yararlı olabilir. Dahası bu hükümler anayasaya bir kez girdiğinde yargı organları da bu hükümlerin gereğinin -aşamalı gerçekleştirme ilkesine uygun olarak- yerine getirilmesi için baskı yapabilir hale gelir.

Gittikçe artan sayıda ülke anayasalarında, değişikliğe giderek yalnızca çevreyi genel anlamda koruyan hükümlere değil, onu belirli bazı araçlarla (doğanın hakları ve kamu malları öğretisi) ve belirli bazı amaçlar için (sürdürülebilir kalkınmayı sağlamak ve iklim değişikliğinin etkilerini azaltmak) koruyan düzenlemelere yer vermekte ise de bu ülkelerdeki yargı organlarının söz konusu düzenlemeleri ciddiye almaları ve gereklerini yerine getirmeleri zaman alacak gibi görünmektedir.

10

SONUÇ

Çevresel anayasalcılık kişisel hakların belirsiz ya da moral verici nitelikte bir uzantısı ya da belirli bir hakkın tanınmasını meşrulaştıran soyut bir gerekçe olarak değil, sağlam anayasal temellere sırtını dayamış bir anayasalcılık akımı olarak okunmalıdır.

Douglas Kysar¹

Doğal kaynakların kirlenmesi, ekilebilir toprak ve içilebilir suya erişim güçlükleri gibi yerel sorunlardan, özellikle iklim değişikliği kaynaklı küresel sorunlara kadar çevresel bozulmalardan kaynaklı tüm sorunlar, dünya halklarının tümünü ilgilendiren ortak sorunlardır. Tüm bu sayılan problemler gezegenimizde yaşayan herkesi etkileyen somut bazı olumsuzluklara yol açmaktadır. Bu kitap, çevresel anayasal hakların *gerekliliğine ilişkin* bir savunma yapmak yerine, karşılaştırmalı bir bakış açısıyla çevresel anayasalcılığın insanlığın yaşam kalitesini arttırmadaki rolünü incelemektedir. Bu inceleme sonucunda vardığımız sonuca göre çevresel anayasalcılık, pek çok çevresel sorunun akılcı bir biçimde çözümü ve farklı değişkenler dikkate alınarak ara çözümler üretilmesi konusunda oldukça önemli katkılar sağlamaktadır.

Tüm çevresel sorunlara tek seferde ve aniden çözüm getiren paket bir çözüm olmayan çevresel anayasalcılığın faydalarını belirlemek, karmaşık bir değerlendirme sürecini gerektirmektedir. Çevresel anayasalcılık, uluslararası, bölgesel ya da ulusal düzeyde insan hakları ve çevrenin korunması sistemlerinde yer alan düzenleme, ilke, gelenek ve rejimlerin yaptığı tüm katkıları tek başına sunma iddiasında değildir. Bununla beraber çevresel anayasalcılık, özellikle, çevresel sorunlardan en çok etkilenen kesim olmalarına karşın mevcut hukuk düzenlerinde en fazla göz ardı edilen ve en az korunan toplulukların yaşadığı sorunların

1 Kysar, Douglas A. "Global Environmental Constitutionalism: Getting There from Here." *Transnational Environmental Law* 1 (2012): 83, 87.

giderilmesi konusunda destekleyici ve tamamlayıcı -ve gittikçe artan önemde- bir rol oynamakta, bundan çok daha fazlasını yapabilme ve çok daha büyük katkılar sağlayabilme potansiyelini de içerisinde barındırmaktadır.

Mevcut uluslararası hukuk kuralları, yerel yasalar ve hukuk düzenleri, çevresel insan haklarını güvence altına alma ve çevrenin korunmasını sağlama konusunda etkili olamamışlardır. Uluslararası sözleşme, ilke ve gelenekler ulusal ve ulusal-altı düzeylerde çevre haklarını geliştirme konusunda oldukça yetersiz kalmaktadır. Küresel düzeyde bir çevre hakları sözleşmesi bulunmamaktadır. Dahası, çevresel sorunlara dair imzalanan çift taraflı ya da çok taraflı anlaşmalar bireylerin yaşamlarına ya hiçbir etkide bulunmamakta ya da çok sınırlı bir katkı sağlamaktadır. Ayrıca çevrenin korunması ve kaynakların muhafazasını öngören bazı ulusal yasalar ve diğer düzenleyici kurallar pek çok devlette oldukça yaygın olsa da bu normların çok azı çevre haklarını öne çıkarır. Yine uluslararası insan hakları sistemlerince insanın nitelikli bir çevre hakkını tanınması konusunda son dönemde önemli ilerlemeler kaydedilmişse de uluslararası insan hakları sistemleri çevresel hakların anayasal düzeyde tanınmasıyla elde edilecek derecede kapsamlı ve etkili korumayı sağlayamazlar. Yani çevresel anayasalcılık diğer hukuk sistemlerinde var olan boşlukların doldurulmasını sağlayabilir.

Coğrafi sınırları aşarak Afrika, Orta Doğu, Batı Avrupa, eski Sovyet Bloğu, Latin Amerika ve Okyanusya dâhil dünyanın dört bir yanından farklı ülkelerce benimsenen çevresel anayasalcılık küresel bir olgu halini almıştır. Yine çevresel anayasalcılığı benimseyen ülkeler içerisinde sivil hukuk, Anglosakson Hukuku, İslam Hukuku, Amerikan Yerlileri ve diğer geleneksel sistemler gibi çok farklı siyasi ortamdan ve hukuk sisteminden ülkeler yer almaktadır. Tarih ve kültürleri birbirlerinden çarpıcı düzeyde değişiklik gösteren Kenya, Tayland, Bolivya gibi ülkeler, bu farklılıklarından bağımsız olarak, çevresel haklar konusunda dünya-ya öncülük edebilmektedirler.

Çevresel anayasalcılık hakkında öngörülerde bulunmak olanaksızdır. Son 40 yılda dünya ülkelerinin yaklaşık dörtte üçü, anayasalarında çevresel konulara şu ya da bu biçimde atıf yapan düzenlemelere yer vermişlerdir. Bu anayasal hükümler, maddi haklar, usuli haklar, yol gösterici hükümler, karşılıklı görev ve sorumluluklar yükleyen hükümler ya da tüm bunların veya bir kısmının birleşimi gibi çok farklı biçimlerde karşımıza çıkabilmektedir. Örneğin 75 ülke, anayasasında nitelikli bir çevre hakkını açıkça tanıyan bir maddi hak hükmüne yer vermektedir. Bu maddi hak hükümlerinden bazıları -içilebilir su hakkını öngören hükümler gibi- oldukça kesin ve ayrıntılıyken, doğal kaynaklar üzerinde gelecek kuşaklar adına kamu mülkiyeti öngören ya da sürdürülebilirlik veya iklim değişikliği gibi konuları düzenleyen hükümler gibi bazıları ise daha ileriye dönük ve uzun vadeli hedefler barındırabilir. Bazıları doğanın hakları ve sürdürülebilirlik gibi en yenilikçi ve çağdaş kavramları güvence altına alır. Bazıları, çevrenin korunmasını ulusal politikaların temel hedeflerinden birisi olarak tanımlar. Bazıları çevrenin korunması görevini bireylere de yükler. Bazı çevresel haklar, yaşam ve sağlık hakları gibi başkaca anayasal kişi hakları veya sosyoekonomik haklardan türetilir. Bazı ülkelerin anayasaları bu sayılanlardan hepsini içerisinde barındırırken, bazıları hiçbirini içermez. Bu iki uç noktanın arasında bir yerlerde yer alan çoğu anayasa ise, bunlardan

bazılarını içerir. Çevrenin farklı yönlerini farklı kapsamlarda ve farklı uygulanabilirlik mekanizmalarıyla korumayı amaçlayan tüm bu çevresel hükümlerin çeşitlili ği, çevresel anayasal cılı ğın tüm dünyada hem sayısal olarak hem de kapsam bakımından gittikçe genişledi ğini doğrulamaktadır.

Çevresel konularda usuli güvenceler ö ngören hüküm sayısında da artış gözlemlenmektedir. Çevresel usul hakları genel itibariyle çevresel etki değ erlendirmesi yapma zorunlulu ğu, bilgiye eriş im, dilekçe ve katılım haklarını içerir. Bu haklar maddi çevresel hakların etkili olarak kullanılabilmesine yardımcı olurlar. Örne ğin sağlıklı bir çevre hakkına ilişkin anayasal güvenceler, çıkar sahiplerinin gerekli bilgileri zamanında ve ücretsiz olarak edinebildikleri, yürütö len tartışmalara katılabildikleri ve verilen kararları yargı organına taşıyabildikleri bir ortamda çok daha etkili olacaktır. Çevresel usuli anayasal cılık yalnızca maddi çevre haklarının korunmasına katkıları açısından önem arz etmez. Mahkemeler, maddi çevresel giderim kararlarına kıyasla usul haklarına ilişkin konularda karar vermeye daha istekli olduklarından, çevresel uyumsuzlı klarda usul hakları maddi haklardan çok daha etkili bir koruma da sağlayabilir.

Çevresel anayasal cılık yerel düzeyde de yaygınlaşmakta ve federal düzeydeki boşlukları doldurmaktadır. Özellikle Brezilya ve Amerika kıtasındaki di ğer ö lkelerin başı çekti ği bu eğ ilim, tüm yerkürede yaygınlaşmakta, anayasal maddi ve usuli çevre haklarını, çevreye dair tüm aktörlerin görevlerini ve ş imdiki ve gelecek kuşaklar adına sürdürö lebilir kalkınmayı ulusal anayasalara göre çok daha belirgin ve çok daha kolay icra edilebilir bir dille tanıyan yerel çevresel anayasaların sayısının artmasını sağlamaktadır. Yerel çevresel anayasal cılık anlayış ını yansıtan eyalet anayasaları, özellikle federal anayasalarında çevresel haklara yer verilmeyen ö lkelerde özgün bir öneme sahiptir. Henüz yeteri kadar gelişmemiş genç bir kavram olmasına karşın yerel çevresel anayasal cılık, hem insan haklarını geliştirme hem de çevrenin korunmasını sağlama hedeflerine ulaşma yolunda dikkate değ er katkılar sunma potansiyeline sahiptir.

Çevresel hakları düzenleyen sayısız sayıda anayasal düzenlemeyi araştırıp saymak başka bir iş, bu hükümlerin başardıklarını ve özellikle yargısal alanda yaptıkları katkıları saptamak bambaşka bir iş tir. Ulusal anayasa mahkemeleri ve di ğer yüksek mahkemeler, bu hükümlerin pek ço ğunu etkili bir biçimde kullanmaktadırlar. Bazı mahkemeler, bir adım ileriye giderek yaşama hakkı gibi geleneksel bazı temel hakların dolaylı olarak çevresel hakları da güvence altına aldığı saptamasını yapmışlardır. Bu kararlardan bazıları kapsam ve derinlik bakımından hayranlık uyandırıcıdır.

Mahkemeler, yeri geldi ğinde çevresel anayasal cılı ğa methiyeler dü züyor olsa da pek çok çevresel hak hükümleri ya yeteri kadar uygulanmamakta ya dar yorumlanmakta veya tamamiyle göz ardı edilmektedir. Bu hükümlere hayat vermek çok karmaşık sorunlar ve engeller barındırabilir. Bunun çok yönlü pek çok nedeni bulunmaktadır. İlk güçlük, anayasal metindeki belirsiz ifadelerden kaynaklanmaktadır. Anayasal çevre hükümleri, neyin korundu ğu, kimin koruyacağı, hangi durumların ihlal oluşturdu ğu ve ihlali gidermenin sorumlulu ğunun kimde oldu ğu gibi soruları genellikle cevapsız bırakır. Bazı hükümler çok ciddi miktarda

yorum faaliyeti gerektirirler, ki bu yorumların en önemlisi çoğu zaman “çevre” kavramının tanımlanmasında karşımıza çıkar. Gerçekten de “çevre” kavramının sınırları sonsuzdur, insan yaşamı, onuru, sağlığı, konutu, gıda ve suya erişimi, yaşam koşulları ve daha pek çok şey doğrudan çevreden etkilenir. Ancak bu kavram aynı zamanda doğa odaklı bir anlam da taşır ve bitki örtüsünü ve hayvanları ve doğanın diğer unsurlarını kapsar. Ancak “çevre” kavramına ilişkin neredeyse hiçbir tanım yapılmadığından, bu kavramın içine hava, su, toprak ya da bunların bir kısmının da dâhil olup olmadığı belirsizdir.

Çevreyi niteleyen sıfatların tanımlanması da aynı derecede güç bir iştir. Eğer “yararlı”, “uygun”, “sağlıklı” ya da “nitelikli” çevre arasında herhangi bir fark varsa da mahkemeler bu farkı saptamaktan kaçınmaktadır. Yine bu sıfatların sınırları ve tanımları da belirsizdir. Bu nedenle bu kavramları ve sınırlarını tanımlamak, çevre için ne gibi sonuçları anlattıklarını saptamak ve bu sonuçlara ulaşip ulaşılmadığının nasıl bir bakış açısıyla ve hangi ölçütlerle değerlendirilmesi gerektiğine karar vermek mahkemelere düşmektedir.

Çevresel uyumsuzluklarda davanın taraflarını belirlemek başka bir zorluktur. Bazı ülkelerde çevresel güvenceler insan sağlık ve refahını hedeflemektedirken, bazılarında ise güvenenin kapsamı doğanın kendisine kadar uzanır. Mahkemeler ayrıca çevresel hak ihlallerinden özel kişi ve kuruluşları da sorumlu tutabilmektedir. Çevresel hak ihlallerinde davaların kimlere karşı açılabileceğini belirlemek hakkın doğru tanımlanmasıyla çözülebilecek bir sorun gibi görünse de sorun egemenlik, yargısal bağımsızlık, sınır-ötesi zararlar ve anayasal hakların yatay etkileri gibi yan etkenlerle birleştiğinde oldukça karmaşık hale gelmektedir. En kapsamlı çevre davalarında genellikle dava konusu çevresel zararda hem kamusal hem de özel kuruluşların katkısı bulunmakta, bu da sorumlu tarafı belirlemeyi zorlaştırmaktadır. Pek çok anayasal davada ortak olan bu sorunlar, çevresel davalarda daha da büyüür. Çevresel taleplere ilişkin davalar, yapısal olarak, uyumsuzluk konusu olaya ilişkin olgusal gerçeklerin, zararların ve zarar görenlerin açıkça belirlenebilir ve iddiaların açık kanıtlarla desteklenebilir olduğu geleneksel anayasal davalardan oldukça farklıdır. Çevresel haklar hem özelleşmiş hem genel kapsamda olabilir ve sınırları yorumu, uygulamayı ve icra edilebilirliği oldukça olumsuz etkileyecek biçimde uçsuz bucaksızdır.

Uygun anayasal giderimi sağlamak da büyük bir sorun halini alabilir. Çoğu anayasal dava türünde kullanılabilecek giderim türleri oldukça açık ve nettir. Çoğu örnekte -ki bu örneğe bazı çevresel davalar da dâhildir- davalı taraftan, zarar verici eylemini durdurması ve davacının tedavi masrafları ya da işini kaybetmesi nedeniyle yaşadığı zararlar gibi belirli bir miktar zararını karşılaması istenir. Bu zarar miktarını saptamak titiz bir değerlendirme gerektirse de işin uzmanları çoğu zaman zararı ve öngörülecek giderimi kolayca belirlerler: eğer davalılar eylemlerini durdurmaz ya da zararları karşılamazlarsa, mahkemenin verdiği karara uymamaları nedeniyle ayrıca cezalandırırlar. Ama bu tür basit karar türleri dahi çevresel davalarda oldukça sorun yaratabildiğinden, mahkemeler son derece ayrıntılı kararlar verme eğilimine girerler. Bazı çevresel davalarda giderimi belirlemek, sorumluları belirlemekten çok daha zor bir iştir. Bu davaların çok büyük bölümü, yargı tarafından verilmesi oldukça zor olan önemli ve kapsamlı politika kararları içerirler. Ayrıca hükûmetler, çevreyi

geliştirmek adına politikalarını değiştirdiklerinde, çevreden dolayı olarak yararlanan bireyler bu karardan dolayı ekonomik bir yük altına girebilirler.

Dahası çevresel zararlar pek çok yönden hem çevre hem de çevrede yaşayan (ve yaşayacak) insanlar için kısa ve uzun vadeli birçok olumsuz etki üretir, bu etkiler birbirlerinden oldukça bağımsız biçimde olabilirler ve gittikçe derinleşebilirler. Ayrıca pek çok mahkeme, yetkilerinin sınırlarının farkındadırlar. Bu sınırların en önemlisi şudur ki, mahkemeler, genellikle kararlarına uyulmasını sağlamak için meşruiyetleri dışında ek hiçbir zorlayıcı güce sahip değildirler. Hukukun üstünlüğüne saygı duyulmayan ya da kalkınma ve ekonomik gelişimin çevrenin korunmasından daha önemli sayıldığı bir toplumda, yargının yorum ve kararları tek başına toplumsal yapıyı değiştiremeyecektir. Bu nedenlerle çevresel anayasalcılık, gittikçe takdir kazansa da hâlâ gerçekleştirilememiş önemli bir potansiyele sahiptir.

Yine bunlara ek olarak, yargı, çevrenin korunmasının önemini anlayabildiğinde ve yargı organları çevre safına çekildiğinde dahi çevresel davaların açılması ve sürdürülmesinde çok büyük güçlükler yaşanabilmektedir. Anayasal çevre haklarına dayanarak açılan davaların takibi yalnızca mahkemeler tarafından değil, davayı açan davacılar ya da halefleri tarafından da çok büyük bir özveri gerektirmektedir. Davacılar bu denli bir özveri beklemek, aslında tüm kamunun yararına olacak bir konunun tüm yükünün belirli birkaç kişi veya grubun omuzlarına yüklenmesi anlamına gelir. Bu kişiler, sürekli olarak, hükûmetlerin, hukukun üstünlüğüne saygı duyup duymadıklarını, yargı kararlarını yerine getirip getirmediğini ya da çevreye verilen zararlarda kendilerine düşenleri yapıp yapmadıklarını denetlemek durumunda kalacaklardır. Dolayısıyla çevre lehine kararlar alınabildiğinde dahi davacılar ve avukatlarının işi bitmemekte ve -ciddi bir kaynak özgülenmesini gerektiren- kararların yerine getirilip getirilmediğinin takibi işi de onlara düşebilmektedir.

Çevresel hak hükümlerinin uçsuz bucaksız yapısı ve geniş etki alanı, yargı organlarının, bu hakları korumaktan çekinmelerine yol açabilmektedir. Bu çekinceler, yalnızca çevresel hakların tanımlanmasındaki güçlüklerden kaynaklanmamaktadır. Bu hakları korumak isteyen, özellikle anayasal düzeydeki mahkemeler, çok önemli politik kararlar vermek zorunda kalırlar. Bazı yönlerden bu haklar, korunması için önemli boyutta ekonomik kaynak gereken -ve buna rağmen tüm dünyada yargı organları benimsenen ve düzenli olarak korunan- sosyal ve ekonomik haklara benzetilebilir, ancak çevresel haklar buna ek olarak bir de birden çok insan hakkını karşı karşıya getirirler. Çevreyi korumak bazılarının yaşam kalitesini arttırırken, bazılarını ise zarar verebilir. Sorun, bu ikisi arasındaki adil dengeyi sağlamaktır. Bu çıkarlar arasındaki dengenin sağlanması ise temelde yargı organlarının değil, siyasetçilerin işidir. Ancak doğaldır ki çevrenin düzenli olarak kirletildiği bir yerde yargının bu savunmayla işi siyasetçilere itmesi çevrenin geri dönülemez biçimde kirletilmesinin önünü açarak onarılamaz zararlar doğurabilir.

Çevresel anayasalcılık yargılamaları kamusal ve özel kuruluşların davadaki rolleri konusundaki alışlageldik anlayışı da tersine çevirir. Geleneksel anayasal davalar, bireyler tarafından kamusal otoritelere karşı açılırken, çevresel davalarda sıklıkla yurttaşlar ile özel bir kuruluş (anayasal hak ve yükümlülüklerin yatay etkisi ilkesine uygun olarak) karşı karşıya

gelir. Dahası bu davaların çoğunda özel kişiler, kamusal haklar ileri sürmekte, devlet ise (yumuşak düzenlemeler ve ruhsat tahsisleri yoluyla) özel çıkarları savunmaktadır.

Tüm bu zorluklara karşın tüm yerkürede yargı organları, çevresel hakları koruma konusunda gittikçe daha etkin hale gelmektedir. Hindistan ve komşu ülkelerinde, Orta Avrupa'da ve Latin Amerika'nın her tarafında mahkemeler madencilikten su ve hava kirliliğine çok farklı konularda ve ortamlarda çevresel hakları korumakta, gittikçe daha fazla hakkı da tanımaktadır. Bazı ülkelerde mahkemeler dava açma sınırlarını da oldukça geniş yorumlayarak çevresel konularda yurttaşların (mahkemeler yoluyla) devlet organlarını denetleyebilmelerini kolaylaştırmaktadır. Hindistan, Pakistan, Bangladeş ve Nepal'de mahkemeler, kamusal yararları korumak adına çevresel zararlara karşı dava açmayı kolaylaştıracak biçimde geniş "kişi yönünden yetki" kuralları benimsemiştir. Latin Amerika'da bazı mahkemeler *amparo* başvurusunu (ya da *acciones de inconstitucionalidad*) kabul etmiş ve böylelikle anayasal hakları korumak için herhangi bir yurttaşın başvuru yapabilmesinin önünü açmıştır. Dünyanın her yerinden edinilen kararlar, mahkemelerin çevresel anayasalcılığı gittikçe daha fazla benimsediğini ve sınırlarını genişletmek için çaba sarf ettiğini göstermektedir.

Mahkemeler ayrıca su hakları gibi çevresel anayasalcılığın yeni gelişen konularına ilişkin uyumsuzluklarda karar vermekten de geri kalmamıştır. Bunun bir nedeni, dünya anayasalarında bir egemenlik göstergesi, bir insan hakkı ya da sağlıklı bir ekolojinin önemli bir bileşeni olarak suyu ve su kaynaklarını koruyan ve yönetim biçimini düzenleyen pek çok hüküm bulunmasıdır. Diğer bir neden ise özellikle su kaynaklarının tehdit altında olduğu ve gittikçe azaldığı Güneydoğu Asya ve Latin Amerika'da, mahkemelerin gittikçe daha fazla güç kazanması ve hem ulusal hem de uluslararası alanda suyun insan sağlığı ve dünya ekosistemleri için öneminin fark edilmeye başlanmasıdır.

Mahkemeler, farklı devlet birimleri ve kamusal ve özel sektörün karşılıklı diyalog ve iş birliğini sağlayarak, çevresel hakların daha etkili bir biçimde korunabilmesi adına merkezi bir rol oynayabileceklerini fark ettikleri için çevresel anayasalcılığı benimsemiş olabilirler. Gerçekten de bazı mahkemeler, çevresel zararların giderilmesi için yeteri kadar büyük ve etkili, ancak davalıların işini altından kalkılamayacak derecede güçleştirmeyecek kadar da açık ve sınırları belirli giderimler belirlemek konusunda olağanüstü yaratıcı olabilmişlerdir.

Mahkemelerin çevresel anayasal hakları anlamlandırma ve etkili kılma çabaları sırasında edinilen dersler, eğer doğru okunursa, anayasal hukuk pratiğine çok önemli katkılar sağlayabilir. Ne kadar güçlü olursa olsun, hiçbir karar çevre kirliliği ya da iklim değişikliği sorununu tek başına çözemez, ancak yargısal etkinlik, çevresel korumanın öneminin anlaşılması için siyasi süreci hızlandırabilir ve toplulukları harekete geçirebilir.

Bazı hükümlerin yargı organları tarafından göz ardı edilmesi ya da hak ettikleri kadar kullanılmaması, görüldüğünden daha az önemli olabilir. Mahkemelerin herhangi bir çevresel hakkın ihlal edilmediğine karar verdiği davalar dahi, çevresel iddiaların salt mahkemeye taşınmış olması yönünden ve çevresel anayasalcılığın halk tarafından benimsenmeye ve kamusal tartışmaların bir parçası haline gelmeye başladığının göstergesi olmaları açısından önemlidir. Tek başına bu bilinçlenme dahi çevresel konularda pek çok açıdan önemli katkılar

sağlayabilir. Konuya dair sorunların karmaşıklığı -ve devletin tüm birimlerinin ve kamusal ve özel kuruluşların katılımını gerektirmesi- dikkate alındığında çevresel anayasalcılık tarafından sağlanması hedeflenen koruma ve iyileştirmeler için yargının müdahalesi elzemdir, ancak yeterli değildir.

Örneğin *Robinson Township* davası, çevresel anayasalcılığın yargı tarafından benimsenmesinin önemli bir örneği ve potansiyel bir ilerleme işaretidir. Pennsylvania Yüksek Mahkemesi tarafından verilen bu karar, çokluk kararı² da olsa, çevresel anayasalcılık anlayışının izlerinin görülebildiği, oldukça etkili ve güçlü bir karardır. Bu karar, özellikle Amerikan çevresel anayasalcılığı için ileriye dönük bir adımdır. Kararın oldukça şiddetli toplumsal, ekonomik ve çevresel tartışmaların ortasında verilmiş olması da dikkate değerdir. Verilen karar, yalnızca bir eyaleti ilgilendiriyor olsa da kararın, hidrolik kırılmayı destekleyen diğer eyaletlere de esin verici olması beklenebilir. Hidrolik kırılmaya ilişkin anayasal bir yasak koyarken Mahkeme, dünya mahkemelerinin karşılaştığı neredeyse tüm sorunlara atıf yapmış, kişi yönünden yetki, doğrudan uygulanabilirlik sorunları, anayasal hükümlerin yorumlanması, kamu malları öğretisi ve anayasal çevre hükümlerinin uygulanmasındaki sorunların tümünden bahsetmiştir. Kararda, halkın genelinin ve gelecek kuşakların çevresel çıkarlarının önemi dikkate alınmıştır. Bu görüşler, Pennsylvania mahkemesi yargıçlarının çoğunluğunun desteğini alamamış olsa da karar, Birleşik Devletler sınırları içerisinde veya başka ülkelerde pek çok mahkeme ve davacıyı cesaretlendirebilir.

Aslında çevresel hakların, korumaların ve usullerin anayasalara dâhil edilmesi yalnızca yargısal sonuçlar açısından önemli değildir. Çevresel anayasalcılık, oldukça geniş ve derin etkilere sahiptir; anayasal reform olanaklarına, kuşaklararası eşitlik kavramının gelişimine ve tanınmasına, çevresel sorunlara yasal düzeyde tepkiler verilmesine ve çevresel konularda siyasi kararların halka açık ve katılımcı bir şekilde alınmasına çok önemli katkılar sağlar. Çevresel anayasalcılık ayrıca günümüz toplumu ve gelecek kuşaklar arasında imzalanmış olan toplum sözleşmesinde gelecek kuşakları temsil eden bir vekildir. Çevresel anayasalcılık, kusurları ve belirsizlikleriyle birlikte, sağlıklı bir çevre için insanın ve çevrenin haklarını gerçekleştirmek ve insanlığın yaşam kalitesini iyileştirmek için bir araçtır. Yalnızca bu özelliğiyle bile çevresel anayasalcılık, sunulan tüm gayretlerin karşılığını verecektir.

2 Çokluk kararı (*ing. plurality opinion*), tek bir görüşün yargıçların yarısından fazlasının desteğini alamadığı, dolaısıyla çoğunluk kararının (*ing. majority opinion*) oluşmadığı davalarda, salt çoğunluğu elde edemeyen farklı görüşler içerisindeki en çok destekçiye sahip olan görüşü ifade eder – ÇN.

EKLER

EK A:

MADDİ ÇEVRESEL HAKLAR

AFGANİSTAN

Başlangıç, Paragraf 10: “Bu ülkede ikamet eden herkes için müreffeh bir yaşamı ve sıhhatli bir çevreyi güvence altına alarak...”

ANDORRA

Madde 39, Paragraf 1: “Herkes sağlıklı ve kirletilmemiş bir çevrede yaşama hakkına, onu savunma ve koruma ödevine sahiptir.”

ANGOLA

Bölüm II, Madde 24(1): “Bütün yurttaşlar sağlıklı ve kirletilmemiş bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

ARJANTİN

Bölüm I, Kısım 2, Madde 41: “Bütün ülke sakinleri, insan gelişimi ile uyumlu ve güncel ihtiyaçları gelecek kuşakların ihtiyaçlarını tehlikeye atmadan karşılayan üretken faaliyetleri içeren, sağlıklı ve dengeli bir çevre hakkından yararlanırlar.”

AZERBAYCAN

Kısım II, Bölüm 3, Madde 39(1): “Herkes, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

BEYAZ RUSYA

Madde 46: “Herkes sıhhatli bir çevre ve bu hakkın ihlal edilmesinden kaynaklanan zarar ve ziyanlar için tazminat hakkına sahiptir.”

BELÇİKA

Kısım 2, Madde 23(4): “Herkes, ... sağlıklı bir çevre korumasından yararlanmak [da dahil olmak üzere] insan onuruna yaraşan bir yaşam sürme hakkına sahiptir.”

BENİN

Başlık II, Madde 27: “Her kişi sağlıklı, yeterli ve kalıcı bir çevre hakkına ve onu koruma ödevine sahiptir.”

BOLİVYA

Madde: 33: “Herkes sağlıklı, korunmuş ve dengeli bir çevre hakkına sahiptir. Bu hakkın uygulanması, normal ve kalıcı şekilde gelişebilmeleri için mevcut ve gelecekteki kuşakların bireylerine ve kolektiflerine ve de diğer yaşayan şeylere tanınmıştır.”

BREZİLYA

Başlık VII, Bölüm 6, Madde 225: “Bütün kişiler, halkın genel kullanımına yönelik bir varlık ve sağlıklı yaşamları için temel olan ekolojik olarak dengelenmiş çevre hakkına sahiptir.”

BULGARİSTAN

Bölüm 2, Madde 55: “Yurttaşlar sağlıklı ve elverişli bir çevre (...) hakkına sahiptir.”

BURKİNA FASO

Başlık I, Bölüm 4, Madde 29: “Sağlıklı bir çevre hakkı tanınmıştır.”

ÇAD CUMHURİYETİ

Başlık II, Bölüm I, Madde 47: “Her kişi sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

ÇEÇENİSTAN

Kısım I, Bölüm 2, Madde 39: “Herkes elverişli çevresel muhit ve onun koşullarına ilişkin güvenilir bilgi ve hukukun ekolojik ihlalinin neden olduğu sağlığına veya mülkiyetine yönelik zararlar için tazminat hakkına sahiptir.”

ERMENİSTAN

Madde 33.2: “Herkes, sağlığına ve esenliğine uygun bir çevrede yaşama hakkına sahiptir ve onu kişisel ya da başkalarıyla ortaklaşa şekilde koruma ve geliştirmekle yükümlüdür.”

ÇEK CUMHURİYETİ

Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, Madde 35(1): “Herkes elverişli çevre hakkına sahiptir.”

DOMİNİK CUMHURİYETİ

Madde 67(1). “Her kişi, bireysel veya kolektif olarak, doğal kaynaklardan yararlanmak ve onları sürdürülebilir şekilde kullanmak; doğanın, peyzajın ve yaşamın önceki biçimlerini korumak ve geliştirmek için sağlıklı ekolojik olarak dengelenmiş ve sürdürülebilir bir çevrede yaşamak hakkına sahiptir.”

DOĞU TİMOR

Kısım II, Başlık III; Madde 61(1): “Herkes, insani, sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş bir çevre hakkına ve onu koruma ve gelecek kuşakların yararına geliştirmek ödevine sahiptir.”

EKVADOR

Kısım 2, Madde 14: “Nüfusun, sürdürülebilir ve iyi yaşam yolunu (*sumak kawsay*) güvence altına alan sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş bir çevrede yaşama hakkı, (...) tanınır.”

EL SALVADOR

Başlık II; Bölüm 2, Kısım 1, Madde 34: “Her çocuk, devletin korumasına tabi bütünsel gelişimine izin veren ailevi ve çevresel koşullarda yaşama hakkına sahiptir.”

ENDONEZYA

Kısım 10A, Madde 28H(1): “Her kişi fiziksel ve zihinsel olarak esenlik içinde yaşama, bir mekanda mukim olma, iyi ve sağlıklı bir çevreden yararlanma ve sağlık hizmeti alma hakkına sahiptir.”

ETİYOPYA

Bölüm 3, Kısım II, Madde 44(1): “Her kişi temiz ve sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

FAS

Madde 31: “Devlet, kamu kurumları ve bölgesel kolektifler, [yurttaşların] suya ve sağlıklı bir çevreye erişim hakkından yararlanmalarına izin veren koşullara eşit erişimine olanak sağlayan uygun bütün araçların seferber edilmesi için çalışır.”

FRANSA

Çevre Şartı, Madde 1: “Herkes, dengeli ve sağlık dostu bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

FİLDİŞİ SAHİLLERİ

Başlık I, Bölüm 2, Madde 19: “Sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı herkese tanınmıştır.”

GABON

Madde I. “Gabon Cumhuriyeti, insanın zorunlu olarak kamu gücünü sınırlandıran, ihlal edilemez ve sürekli haklarını tanır ve güvence altına alır: [ve] bütün bir (...) muhafaza edilen doğal çevreyi güvence altına alır.

GİNE

Madde 16: “Her kişi sağlıklı ve kalıcı bir çevre hakkına ve onun savunulması ödevine sahiptir. Devlet, çevrenin korunmasını gözetir.”

GÜNEY AFRİKA

Bölüm 2, Madde 24:

Herkes, (a) sağlığına ve esenliğine zarar vermeyen bir çevre (b) makul yasama faaliyetleri ile şu nitelikteki tedbirler yoluyla şimdiki ve gelecek kuşakların menfaati için korunan çevre hakkına sahiptir:

(i) kirliliği ve ekolojik aşınmayı önleyen,

(ii) korumayı ilerleten ve

(iii) ekolojik olarak sürdürülebilir kalkınmayı güvence altına alan ve doğal kaynakları, haklılaştırılabilir ekonomik ve sosyal kalkınmayı ilerleterek kullanan.

GÜNEY KORE

Bölüm 2, Madde 35(1): “Bütün yurttaşlar sağlıklı ve güzel bir çevre hakkına sahiptir.”

GÜNEY SUDAN

Madde 41(1): “Her kişi veya topluluk temiz ve sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.

Madde 41(3): Her kişi, uygun yasama tedbirleri ile diğer tedbirler aracılığıyla, şimdiki ve gelecek kuşakların yararına korunmuş bir çevreye sahip olma hakkına sahiptir. Tedbirler şunlara yönelir: (a) Kirliliğin ve çevrenin bozulmasının önlenmesi, (b) Korumanın ilerletilmesi ve (c) Akılcı ekonomik ve toplumsal kalkınma ve genetik süreklilik ile biyo-çeşitlilik korunurken, ekolojik olarak sürdürülebilir kalkınmanın güvence altına alınması.”

GÜRCİSTAN

Bölüm 2, Madde 37(3): “Herkes sağlıklı bir çevrede yaşama ve doğal ve kültürel çevreden yararlanma hakkına sahiptir.”

IRAK

Madde 33(1): “Her birey doğru bir çevresel atmosferde yaşama hakkına sahiptir.”

İSPANYA

Başlık I, Bölüm 3, Madde 45(1): “Herkes kişinin gelişimine (...) uygun bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir.”

JAMAİKA

Bölüm 3(1): Yurttaşlar “ekolojik mirasın yozlaştırılması ve çevresel olarak kötüye kullanımından kaynaklanan zarar ve ziyan tehlikesi olmayan, sağlıklı ve üretken bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir.”

KAMERUN

Başlangıç: “Her kişi sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

Kısım 12, Paragraf 65: “Başlangıç, bu Anayasa’nın kısmı ve parçasıdır.”

KARADAĞ

Çevre, Madde 23: “Herkes sağlam bir çevre hakkına sahiptir.”

KENYA

Bölüm 42: “Her kişi, şu unsurları içeren temiz ve sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir: (a) özellikle madde 69’da tasarlanan, yasama organı ve diğer tedbirler yoluyla mevcut ve gelecek kuşakların menfaatine korunan bir çevre, (b) (çevresel zararları ihlal edildiği iddiasıyla bir mahkemeye başvuru hakkına izin veren) madde 70 uyarınca icra edilen çevreye ilişkin yükümlülükler.

KIRGIZİSTAN

Kısım 1, Bölüm 2, Alt-Kısım 3, Madde 35(1): “Kırgızistan Cumhuriyeti yurttaşları elverişli ve sağlıklı bir doğal çevre ve doğadan faydalanılması alanındaki faaliyetlerin neden olduğu sağlık ve mülkiyete yönelik zararlar için tazminat hakkına sahiptir.”

KOLOMBİYA

Başlık II, Bölüm 3, Madde 79: “Her birey sağlıklı bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir.”

KONGO-BRAZAVILLE

Başlık II, Madde 35: “Her yurttaş sağlıklı, yeterli ve sürdürülebilir bir çevre hakkına ve onu savunma ödevine sahiptir. Devlet, çevrenin korunması ve muhafaza edilmesi için çabalar.”

KONGO DEMOKRATİK CUMHURİYETİ

Madde 53: “Her kişi, gelişimine uygun sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

KOSTA RİKA

Başlık V, Madde 50: “Her kişi sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş bir çevre hakkına sahiptir.”

MACARİSTAN

Madde 21: “Macaristan her kişinin sağlıklı bir çevre hakkını tanım ve yerine getirir.”

MAKEDONYA

Bölüm 2, Kısım II, Madde 43: “Herkes sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

MALDİVLER

Başlık 2: “Her yurttaş, bu Anayasa’ya uygun hakları takip eder ve Devlet, kaynaklar ve yeterlilikler içinde, makul tedbirler yoluyla bu hakların aşamalı olarak gerçekleştirilmesini sağlamak için yüklenir: (...) (d) sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş çevre.

MALİ

Başlık I, Madde 15: “Her kişi sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

MERKEZİ AFRİKA CUMHURİYETİ

Madde 9: “Cumhuriyet, her yurttaşın (...) sağlıklı bir çevre hakkını güvence altına alır.”

MISIR

Madde 69: “Her birey sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

MOLDOVA

Başlık II, Bölüm 2, Madde 37(1): “Her kişi, yaşam ve sağlık ve aynı zamanda sağlıklı besin ürünleri ve ev eşyaları için ekolojik olarak güvenli olan bir çevre hakkına sahiptir.”

MOĞOLİSTAN

Bölüm 2, Madde 16(1): “Moğolistan yurttaşları sağlıklı ve güvenli bir çevre ile çevresel kirlenme ekolojik dengesizlikten korunma hakkından (...) yararlanır.”

MOZAMBİK

Kısım II, Bölüm 1, Madde 72: “Bütün yurttaşlar, (...) dengeli bir doğal çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

NEPAL

“Bölüm 16(1): “Her kişi temiz bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

NİKARAGUA

Başlık IV; Bölüm 3, Madde 60: “Nikaragualılar sağlıklı bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

NİJER

Başlık II, Madde 27: “Her kişi sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

NORVEÇ

Kısım E, Madde 110b: “Her kişi, sağlığa ve de üretkenliği ve çeşitliliği korunan doğal bir çevrelemeye olanak sunan bir çevre hakkına sahiptir. Doğal kaynaklar, kapsamlı uzun vadeli hesaplara dayanılarak kullanılır ve bu hak gelecek kuşaklar için de korunur.”

PARAGUAY

Kısım I, Başlık II, Bölüm 1, Alt Kısım 2, Madde 7: “Herkes sağlıklı, ekolojik olarak dengelenmiş bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

PORTEKİZ

Kısım I, Kısım 3, Bölüm 2, Madde 66(1): “Herkes sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş insan çevresi hakkına sahiptir.”

RUSYA FEDERASYONU

Bölüm 2, Madde 42: “Herkes elverişli bir çevre, onun koşulları hakkında güvenilir bilgi ve ekolojik ihlallerin sağlığına ve mülkiyetine verdiği zarar için bir tazminat hakkına sahiptir.”

RUANDA

Madde 49: “Her kişi, temiz ve sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

SAO TOME VE PRİNCİPE

Kısım II, Başlık III, Madde 49(1): “Herkes konut ve insan yaşamı çevresi hakkına ve onu savunma ödevine sahiptir.”

SENEGAL

Başlık II, Madde 8: “Senegal Hükûmeti, bütün yurttaşların bireysel özgürlükler, ekonomik ve sosyal hakları ve de kolektif haklarını güvence altına alır. Bu özgürlükler ve haklar (...) sağlıklı bir çevre hakkını içerir.”

SEYŞELLER

Bölüm 3, Kısım I, Madde 38: “Devlet her kişinin temiz, sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevrede yaşama ve yararlanma hakkını tanır.”

SİRBİSTAN

Madde 74: “Herkes sağlıklı çevre ile çevrenin durumu hakkında zamanında ve tam bilgi hakkına sahiptir.”

SLOVAKYA

Kısım 2, Bölüm 6, Madde 44(1): “Her kişi elverişli bir çevre hakkına sahiptir.”

SLOVENYA

Kısım 3, Madde 72: “Herkes kanuna uygun olarak sağlıklı yaşayacağı bir çevre hakkına sahiptir.”

SUDAN

Bölüm 11(1). “Sudan’ın halkı temiz ve çeşitli bir çevre hakkına sahiptir.”

ŞİLİ

Bölüm 3, Madde 19(8): “Herkes, kirlenmemiş bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

TOGO

Başlık II, Alt kısım I, Madde 41: “Herkes sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

TÜRKİYE

Kısım II, Bölüm 3, Alt-Kısım 8, Alt-Bölüm A, Madde 56: “Herkes, sağlıklı ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

TÜRKMENİSTAN

Madde 36: “Herkes sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

UKRAYNA

Bölüm 2, Madde 50: “Herkes yaşam ve sağlık için güvenli olan bir çevre ve bu hakkın ihlali yoluyla oluşan zararlar için tazminat hakkına sahiptir.”

VENEZUELA

Başlık III, Bölüm 9, Madde 127: “Her kişi bireysel ve kolektif olarak, yaşam, güven ve sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş bir çevreden yararlanma hakkına sahiptir.”

YEŞİL BURUN

Kısım II, Başlık III; Madde 72(1): “Herkes sağlıklı, ekolojik olarak dengelenmiş bir çevre hakkına; onu savunma ve koruma ödevine sahiptir.”

YUNANİSTAN

Kısım II, Madde 24(1): “Doğal ve kültürel çevrenin korunması (...) her kişi için bir hak oluşturur.”

EK B:

BİREYSEL ÇEVRESEL ÖDEVLER VE SORUMLULUKLAR

ANGOLA

Madde 39(1). “Herkes sağlıklı ve kirletilmemiş bir çevrede yaşama hakkına ve onu savunma ve muhafaza etme ödevine sahiptir.”

BELARUS

Kısım 2, Madde 44: “Mülkiyet hakkının uygulaması (...) çevreye zarar veremez.”

Kısım 2, Madde 55: “Çevreyi korumak herkesin ödevidir.”

BENİN

Başlık II, Madde 27: “Her kişi sağlıklı, yeterli ve kalıcı bir çevre hakkına ve onu koruma ödevine sahiptir.”

BURKİNA FASO

Başlık I, Bölüm 4, Madde 29: “Çevrenin savunulması ve geliştirilmesi herkesin ödevidir.”

BURUNDİ

Başlık III, Kısım II, Madde 49: “Kamu mülkiyeti kutsaldır ve ihlal edilemez. Her [kişi] titizlikle saygı gösterme ve onu koruma ödevine sahiptir.”

CEZAYİR

Başlık I, Bölüm 5, Madde 66: “Her yurttaşın kamu mülkiyetini ve ulusal kolektivitinin menfaatlerini koruma ve diğerlerinin mülkiyetine saygıyı duyma ödevi vardır.”

ÇAD CUMHURİYETİ

Başlık II, Bölüm 2, Madde 52: “Her yurttaş çevreye saygı gösterme ve onu koruma ödevine sahiptir.”

ÇEÇENİSTAN

Kısım I, Bölüm 2, Madde 33:

(1) Yurttaşlar ve onların birlikleri kendi arazisi üzerinde hak sahibidir.

(2) Arazinin sahipliği, kullanımı ve tasarrufu ve diğer kaynaklar, çevrelerine zarar vermedikçe ve diğer kişilerin hukuki menfaatleri ve hukukunu ihlal etmedikçe serbestçe uygulanır.

Kısım I, Bölüm 2, Madde 55: “Herkes, doğayı muhafaza etmek ve zararları önlemek ve de doğal zenginliklerin bertaraf edilmesine karşı tedbirli olmakla yükümlüdür.”

ÇEK CUMHURİYETİ

Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, Madde 35(3): “Kimse, haklarını kullanırken çevreyi, doğal kaynakları, doğal türlerin zenginliğini ve kültürel anıtları, kanunun düzenlediği sınırların ötesinde tehlikeye atamaz ve bunlara zarar veremez.”

ÇİN

Bölüm 1, Madde 9: “Doğal kaynakların herhangi bir örgütlenme veya birey tarafından mülk edinilmesi veya zarar uğratılması hangi araçla olursa olsun yasaktır.”

ERMENİSTAN

Bölüm 1, Madde 8: “Mülkiyet hakkı, çevreye zarar verecek şekilde (...) uygulanamaz.”

ESTONYA

Bölüm 2, Madde 53: “Herkes insani ve doğal çevreyi muhafaza etmek ve kendisinin çevreye verdiği zararı tazmin etmekle yükümlüdür.”

ETİYOPYA

Bölüm 10; Madde 92(4). “Hükümet ve yurttaşlar çevreyi koruma ödevine sahiptir.”

FİNLANDİYA

Bölüm 2, Kısım 20: “Doğa ve biyo-çeşitliliği, çevre ve ulusal miras herkesin sorumluluğudur.”

FRANSA

Çevre Şartı, Madde 2: “Herkes çevrenin muhafaza edilmesine ve ilerletilmesine katılmak ödevine sahiptir.”

Çevre Şartı, Madde 3: “Herkes, kanunla belirlenen koşullara uygun olarak, kendisinin neden olduğu çevresel bozulmadan ve eğer bu mümkün değilse onun sonuçlarından sakınır.”

Çevre Şartı, Madde 4: “Herkes, kanunla belirlenen koşullara uygun olarak, kendisinin neden olduğu çevresel zararların onarılmasına katkı sunar.”

GAMBİYA

Bölüm 20, 218: “Devlet ve Gambia halkı, Gambia’nın (...) doğal (...) mirasını koruma, muhafaza etme ve ilerletmeye çaba gösterir.”

GHANA

Bölüm 6, Madde 41 (k): “Çevreyi korumak ve temin etmek her yurttaşın ödevidir.”

GİNE

Madde 16: “Her kişi sağlıklı ve kalıcı bir çevre hakkına ve onun savunulması ödevine sahiptir. Devlet, çevrenin korunmasını gözetir.”

GUATEMALA

Başlık II, Bölüm 2, Kısım 7, Madde 97: “Ulusal toprakların mukimleri, ekolojik dengiyi esas alan ve çevrenin kirlenmesini önleyen sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmeleri ilerletme ödevine sahiptir.

FİLDİŞİ SAHİLLERİ

Başlık I, Madde 28: “Çevrenin korunması ve yaşamın niteliğinin geliştirilmesi toplum için her bir gerçek ve tüzel kişi için bir ödevir.”

GÜNEY SUDAN

Madde 41: “Her kişi çevreyi şimdiki ve gelecek kuşaklar yararına koruma ödevine sahiptir.”

HAİTİ

Başlık VIII, Bölüm 2, Madde 253: “Ekolojik dengiyi bozabilecek herhangi bir uygulama kesinlikle yasaktır.”

HIRVATİSTAN

Bölüm 2, Kısım 3, Alt-Kısım III, Madde 69: “Herkes, insan sağlığı doğası ve insan çevresinin korunması için özel bir dikkat göstermek zorundadır.”

HİNDİSTAN

Kısım IVA, Madde 51A(g): “Ormanları, gölleri, nehirleri ve yaban hayatı yaşamı kapsayan doğal çevreyi korumak ve geliştirmek ile yaşayan varlıklara şefkat göstermek her Hindistan yurttaşının ödevidir.

İRAN

Bölüm 4, Madde 50: “Kaçınılmaz olarak çevrenin kirliliğine neden olan veya ona geri dönülemez zararlar veren ekonomik nitelikteki ve diğer faaliyetler (...) yasaktır.

İSPANYA

Başlık I, Bölüm 3, Madde 45(3): “[Çevresel korumaya ilişkin olan] aşağıdaki paragraflardaki hükümleri ihlal eden kişiler için (...) cezai veya idari yaptırımlar düzenlenir ve bu kişiler neden oldukları zararı onarırlar.

KAMERUN

Başlangıç: “Her kişi sağlıklı bir çevre hakkına sahiptir.”

Kısım 12, Paragraf 65: “Başlangıç, bu Anayasa’nın kısmı ve parçasıdır.”

KAZAKİSTAN

Kısım 2, Madde 38: “Yurttaşlar doğayı muhafaza etmek ve doğal kaynakları korumakla yükümlüdür.”

KIRGIZİSTAN

Madde 48(3): “Herkes çevreyi, flora ve faunaya özen gösterir.”

KOLOMBİYA

Başlık V, Bölüm 5, Madde 95(8): “[Her birey] ülkenin kültürel ve doğal kaynaklarını korumak ve sağlıklı çevrenin korunmasını gözetmek zorundadır.”

KONGO DEMOKRATİK CUMHURİYETİ

Madde 53: “Bütün kişiler sağlıklı bir çevre hakkına ve (...) onu savunma ödevine sahiptir.”

KÜBA

Bölüm 1, Madde 27: “Suyun ve atmosferin korunmasına ve toprak, flora ve fauna ile doğanın bütün potansiyelinin muhafaza edilmesine katkı sunmak bütün yurttaşların ödevidir.”

LAOS

Bölüm 2, Madde 17: “Bütün örgütlenmeler ve yurttaşlar çevreyi ve toprak, yeraltı, ormanlar, fauna, su kaynakları ve atmosfer gibi doğal kaynakları korumak zorundadır.”

LİTVANYA

Bölüm 4, Madde 53: “Her birey çevreyi zararlı etkilere korumak zorundadır.”

MACARİSTAN

Madde 21(2): “Çevreye zarar veren bir kişi onu onarma veya kanunla belirlenen bedelleri karşılamakla yükümlüdür.”

MADAGASKAR

Başlık II, Altbaşlık II, Madde 39: “Herke çevreye saygı gösterme ödevine sahiptir.”

MAKEDONYA

Bölüm 2, Kısım II, Madde 43: “Herkes çevreyi geliştirmek ve korumakla yükümlüdür.”

MALİ

“Başlık I, Madde 15: “Çevrenin korunması, savunulması ve geliştirilmesi herkesin ödevidir.”

MOLDOVA

Başlık II, Bölüm 3, Madde 59: “Çevrenin korunması [ve] tarihsel ve kültürel anıtların korunup muhafaza edilmesi her yurttaşın ödevidir.

Başlık II, Bölüm 2, Madde 37(4): “Gerçek ve tüzel kişiler, çevresel ihlalin sonucu olan sağlık ve mülkiyete yönelik zararlardan dolayı sorumludur.”

Başlık II, Bölüm 2, Madde 46(5): “Özel mülkiyet hakkı, çevrenin korunması ve iyi komşuluk ilişkilerinin sürdürülmesi ile ilgili gerekliliklerin yerine getirilmesini ve aynı zamanda yasanın öngördüğü, mülkiyetine yönelik diğer gereklerin yerine getirilmesini zorunlu kılmaktadır.”

MOĞOLİSTAN

Bölüm 2, Madde 17(2): “Çalışmak, sağlığını korumak, çocuğunu yetiştirmek ve eğitmek ve doğayı ve çevreyi korumak her yurttaşın ödevidir.”

MONTENEGRO

Çevre, Madde 23: “Herkes, özellikle de devlet, çevrenin muhafaza edilmesine ve gelişimine tabidir.”

MOZAMBİK

Madde 90(1): Kısım II, Bölüm 1, Madde 71: “Bütün yurttaşlar, (...) dengeli bir doğal çevrede yaşama hakkına sahiptir.”

MYANMAR

Bölüm 8, Madde 39o(b): “Her yurttaş, çevrenin muhafaza edilmesinin sağlanması için Birlik’e destek olma ödevine sahiptir.”

NİJER

Madde 35: “Her bir kişinin, yaşadığı çevrenin geliştirilmesine ve korunmasına katkı sunması gerekir.”

ÖZBEKİSTAN

Kısım II, Bölüm 11, Madde 50: “Tüm yurttaşlar çevreyi korur.”

Kısım III, Bölüm 12, Madde 54: “Bir malik, mülkiyetine sahip çıkar, kullanır ve tasarrufta bulunur. Herhangi bir mülkiyetin kullanımı, ekolojik çevreye zarar veremez veya yurttaşların yargısal organların ve devletin hukuken korunan menfaatlerini ve haklarını ihlal edemez.”

PANAMA

Başlık III; Madde 115: “Ulusal topraklarda mukim olan herkes, ekolojik dengeye dayanan ve ekosistemin yıkımından sakınan, çevresel kirlenmeyi önleyen ekonomik ve sosyal kalkınmayı ilerletme ödevine sahiptir.”

PAPUA YENİ GİNE

Bölüm 1, Başlangıç, Kısım 5, Temel Sosyal Yükümlülükler (d): “[Papua Yeni Gine’deki] bütün kişiler Papua Yeni Gine’yi koruma ve ulusal zenginlikleri, kaynakları ve çevreyi, sadece şimdiki kuşaklar için değil, aynı zamanda gelecek kuşaklar yararına muhafaza etmek konusunda (...) temel yükümlülüklerle (...) sahiptir.”

POLONYA

Bölüm 2, Kısım 6, Madde 86: “Herkes çevrenin niteliğine özen göstermekle yükümlüdür ve tahribatına neden olmaktan dolayı sorumluluk taşır.”

PORTEKİZ

Kısım I, Kısım 3, Bölüm 2, Madde 66(1): “Herkes sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş insan çevresi hakkına sahiptir.”

ROMANYA

Başlık II, Bölüm 2, Madde 44(6). “Kendi mülkiyetine sahip olma, çevresel korumaya ilişkin ödevlerle uyumlu olma ödevini içerir.”

RUSYA FEDERASYONU

Bölüm 2, Madde 58: “Herkes doğayı ve çevreyi muhafaza etmekle ve doğal zenginlikleri gözetmekle yükümlüdür.”

RUANDA

Madde 49: “Her kişi çevreyi koruma, temin etme ve ilerletme ödevine sahiptir.”

SAO TOME VE PRİNCİPE

Kısım II, Başlık III, Madde 49(1): “Herkes konut ve insan yaşamı çevresi hakkına ve onu savunma ödevine sahiptir.”

SİRBİSTAN

Madde 74: “Herkes çevreyi muhafaza etme ve geliştirmekle yükümlüdür.”

SEYŞELLER

Bölüm 3, Kısım 2, Madde 40(e): “Çevreyi koruma, muhafaza etme ve geliştirme, her Seyşeller yurttaşının ödevidir.”

SLOVAKYA

Kısım II, Bölüm 6, Madde 44:

(2) Her kişi çevreyi koruma ve geliştirme ve kültürel mirası büyütme ödevine sahiptir.

(3) Kimse çevreyi, doğal zenginliği ve kültürel mirası, kanunla belirlenen sınırların ötesinde tehlikeye atamaz veya ona zarar veremez.

SLOVENYA

Kısım 3, Madde 73: “Herkes menfaatlerinin doğal unsurlarını ve nadir bulunan şeyler ile kültürel anıtları korumakla yükümlüdür.”

SUDAN

Bölüm 11(1): “Devlet ve yurttaşlar, ülkenin biyo-çeşitliliğini muhafaza etme ve geliştirme ödevine sahiptir.”

SURIYE

Kısım II, Madde 14: “Devlet, bu mülkiyetin yönetimini bütün halkın menfaatine olacak şekilde yerine getirmeyi ve denetlemeyi üstlenir. Bu mülkiyetin korunması yurttaşların ödevidir.”

TACİKİSTAN

Bölüm 2, Madde 44: “Doğanın, tarihsel ve kültürel anıtların korunması herkesin ödevidir.”

TANZANYA

Bölüm 1, Kısım III, Madde 27(1): “Herkes Birleşik Cumhuriyet’in doğal kaynaklarını, halkın topluca sahip olduğu bütün mülkleri korumak ve diğer kişilerin mülkiyetine saygı göstermek ödevine sahiptir.

Bölüm 1, Kısım III, Madde 27(2): “Bütün kişilerin yasa gereği, kamu gücünün mülkiyeti ile halkın topluca sahip olduğu bütün mülkleri koruması ve israfın bütün biçimleriyle savaşıması ve ulusal ekonominin ulusunun kaderinin uzmanı olan kişilerle gayretli şekilde ulusal ekonomiyi idare etmesi gerekmektedir.

TAYLAND

Bölüm 4, Kısım 69: “Her kişi doğal kaynakları ve çevreyi (...) muhafaza etme ödevine sahiptir.”

URUGUAY

Kısım 2, Bölüm 2, Madde 47: “Çevrenin korunması kamu menfaatidir. Kişiler, çevrenin ciddi şekilde aşınmasına, yıkımına veya kirlenmesine neden olan herhangi bir eylemden sakınırlar.”

VANUATU

Bölüm 2, Kısım II, Madde 7(d): “Her kişi, kendisi, altsoyları ve başkaları için Vanuatu Cumhuriyeti’nin korunması ve ulusal zenginliğin, kaynakların ve çevrenin, şimdiki kuşaklar ve gelecek kuşakların yararına temin edilmesi konusunda temel yükümlülüklerle sahiptir.”

VIETNAM

Bölüm 2, Madde 29: “Bireyler, çevrenin korunması ve doğal kaynakların akılcı şekilde kullanımına ilişkin kamusal düzenlemeleri yerine getirme ödevine sahiptir. Çevreye zarar veren ve çevreyi tüketebilecek bütün eylemler kesinlikle yasaktır.”

YEMEN

“Madde 35: “Çevresel koruma, devletin ve geniş anlamda toplumun kolektif. Her birey, çevreyi korumak konusunda dinsel ve ulusal yükümlülüğe sahiptir.

YEŞİL BURUN

Kısım II, Başlık III; Madde 72(1): “Herkes sağlıklı, ekolojik olarak dengelenmiş bir çevre hakkına; onu savunma ve koruma ödevine sahiptir.”

EK C:

DEVLETİN ÇEVRESEL ÖDEVLERİ

AFGANİSTAN

Bölüm, Madde 15: “Devlet, doğal kaynakların işletilmesi ve ekolojik koşulların geliştirilmesi için (...) gerekli tedbirleri kabul etmekle yükümlüdür.”

ANDORRA

Başlık II, Bölüm 5, Madde 31: “Devlet, herkesin uygun yaşam kalitesini güvence altına almak ve doğal kaynakların ve toprağın akılcı kullanımı güvence altına almak ödevine sahiptir.”

ANGOLA

Madde 39(2): “Devlet, ulusal topraklardaki flora ve faunadaki türlerin ve çevrenin korunması için gerekli tedbirleri alır, sürdürülebilir kalkınma bağlamı içinde, bütün doğal kaynakların kullanımı ve akılcı kalkınma ve ekonomik faaliyetlerin doğru belirlenmesini temin eder, ekolojik dengeyi esas alır, türlerin korunmasına ve gelecek kuşakların haklarına saygı gösterir.”

BAHREYN

Bölüm 2, Madde 10: “Devlet yaban hayatının muhafaza edilmesi ve çevrenin korunması için gerekli tedbirleri alır.”

Bölüm 2, Madde 11: “Bütün doğal zenginlikler ve kaynaklar Devlet mülkiyetidir. Devlet, bunları, ulusal ekonomik ve Devletin güvenliğinin gereksinimlerini gözeterek korur ve uygun şekilde işletir.”

BANGLADEŞ

Kısım II, Madde 18A: “Devlet, doğal kaynakların, biyo-çeşitliliğin, ormanların ve yaban hayatının, şimdiki ve gelecekteki yurttaşlar için korunmasını ve gelişimini destekler.”

BENİN

Başlık II, Madde 27: “Devlet, çevrenin korunmasına özen gösterir.”

BİRLEŞİK ARAP EMİRLİKLERİ

Bölüm 2, Madde 23: “Her bir emirlikteki doğal kaynakla ve zenginlik, o Emirlik’in kamusal mülkiyeti olarak kabul edilir. Toplum, doğal kaynakların ve zenginliklerin uygun şekilde ve ulusal ekonomini menfaatine kullanılmasından sorumludur.”

BREZİLYA

Madde 225:

Devlet ve toplum, şimdiki ve gelecekteki kuşaklar için çevrenin savunulması ve korunması görevine sahiptir:

(1) Bu hakkın etkin olarak kullanılmasını sağlamak için, aşağıda belirtilenler Devlet'in görevidir: I- Başlıca ekolojik süreçleri korumak ve iyileştirmek, türlerin ve ekosistemlerin ekolojik yönetimini sağlamak; II- Ülkenin genetik mirasının çeşitliliğini ve bütünlüğünü korumak ve genetik materyaller üzerinde araştırma ve manipülasyon faaliyetlerinde bulunan kuruluşları kontrol etmek; III- Federasyon'un bütün birimlerinde, özel koruma altına alınması gereken bölgeleri ve bunların bileşenlerini tanımlamak -her türlü değişiklik ve önlem yalnızca kanunla yaptırılabilir ve koruma altına alınma gerekçeleri oluşturan öğelerin bütünlüğüne zarar verecek her türlü kullanım yasaktır; IV- Potansiyel olarak çevrenin önemli ölçüde bozulmasına yol açabilecek olan işlerin ve faaliyetlerin kurulumu için kanunda öngörülen şekilde kamuoyuna duyurulmak üzere önceden bir çevre etkisi çalışmasının yapılmasını talep etmek; V- Yaşam, yaşam kalitesi ve çevre için risk oluşturan tekniklerin, yöntemlerin veya maddelerin üretimini, satışını ve kullanımını kontrol etmek; VI- Her okul seviyesinde çevre eğitimi ve çevrenin korunmasına ilişkin kamuoyu farkındalığını teşvik etmek; VII- hayvanları ve bitkileri korunmak, hayvanların acı çekmesine konu olan ya da türlerin neslinin tükenmesine sebep olan, bitkilerin ve hayvanların ekolojik işlevlerini tehlikeye atan tüm çalışmaları kanunun öngördüğü şekilde yasaklamak.

(2) Maden kaynaklarından yararlananlar, bozulan çevreyi kanunda öngörüldüğü gibi, yetkili kamu kuruluşları tarafından talep edilen teknik çözümlere uygun olarak eski haline getirmek zorundadırlar.

(3) Çevreye zararlı olduğu kabul edilen usuller ve faaliyetler, suç işleyen kişinin gerçek kişi veya tüzel kişi olmasına bağlı olarak -verilen zararın onarılmasına dair yükümlülük saklı kalmak kaydıyla- cezai ve idari yaptırımlara tabidir.

(4) Brezilya Amazon Ormanı, Atlantik Ormanı, Serra do Mar, Pantanal of Mato Grosso (Pantanal Büyük Ormanı) ve Coastal Zone (Kıyı Bölgesi) ulusal mirasın bir parçasıdır. Bu bölgeler ve bu bölgelerdeki doğal kaynaklar, kanunun öngördüğü şekilde çevrenin korunmasını sağlayan koşullarda kullanılır.

(5) Meskûn olmayan araziler veya eyaletler tarafından doğal ekosistemin korunması için gereken ayırım gözetilen işlemler yoluyla el konulan araziler devredilemez.

BULGARİSTAN

Bölüm I, Madde 15: "[Devlet] hayvanların yaşamını ve çeşitliliğini, ülkenin doğal zenginliklerinin ve kaynaklarının makul kullanımını ve çevrenin korunması ile muhafaza edilmesini güvence altına alır."

BURUNDİ

Madde 35: "Devlet, çevreyi muhafaza eder ve gelecek kuşakların kaynaklarını korurken, doğal kaynakların akılcıl kullanımını ve uygun yönetimini güvence altına alır."

ÇAD

Kısım I, Bölüm 1, Madde 48: “Devlet ve adem-i merkezi Bölgesel Topluluklar çevrenin korunmasını gözetmek zorundadırlar.”

ÇİN

Bölüm 1, Madde 9: “Devlet, doğal kaynakların akılcı kullanımı ve nadir bulunan hayvanlar ile bitkileri korur.”

Bölüm 1, Madde 26: “Devlet, yaşayan çevreyi ve ekolojik çevreyi korur ve geliştirir, kirliliği ve diğer kamusal tehlikeleri önler ve bunlara çözüm üretir. Devlet, ormanların korunmasını ve ağaçlandırmayı organize eder ve teşvik eder.”

ERMENİSTAN

Bölüm 1, Madde 10: “Devlet doğal kaynakların kullanımı ve çevrenin korunması ve yenden üretimini güvence altına alır.”

FİLDİŞİ SAHİLLERİ

Kısım I, Başlık I, Madde 7(j): “Devletin ödevleri ‘(...) ülkeyi, doğayı, doğal kaynakları ve çevre ile tarihsel kültürel ve sanatsal ulusal mirası korumak’tır.”

KAMBOÇYA

Bölüm 5, Madde 59: “Devlet çevreyi ve bereketli doğal kaynakların dengelenmesini korur ve maden, enerji, benzin ve gaz, kayalar ve kumlar, taşlar, ormanlar ve ormancılık ürünleri, yaban hayatı, balıklar ve su kaynaklarının yönetimini kusursuz şekilde planlar.”

KAMERUN

Başlangıç: “Devlet, çevrenin gelişimini ve korunmasını güvence altına alır.”

Kısım 12, Paragraf 65: “Başlangıç, bu Anayasa’nın kısmı ve parçasıdır.”

KOLOMBİYA

Başlık II, Bölüm 3, Madde 79: “Çevrenin bütünlüğünün ve çeşitliliğinin korunması, özel ekolojik önem taşıyan alanların muhafaza edilmesi ve bu amaçlara ulaşılması için eğitimin teşvik edilmesi Devletin ödevidir.”

Başlık II, Bölüm 3, Madde 80: “Devlet, doğal kaynakların idaresini ve kullanımını sürdürülebilir kalkınma, onarma, muhafaza ve ikame etme amacıyla planlar. Ayrıca, çevresel kirlenme faktörler, denetime ve ihtiyata tabidir. Hukuki yaptırımlar konur, sebep olunan zararların giderimi talep edilir.

KONGO DEMOKRATİK CUMHURİYETİ

Madde 53: “Devlet, nüfusun sağlığını ve çevrenin korunmasını gözetir.”

KOSTA RİKA

Başlık V, Madde 50: “Her kişi sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevre hakkına sahiptir. Devlet, bu hakkı güvence altına alır, savunur ve korur. Sorumlulukları ve yaptırımları belirler ve bunlara uyulmasını sağlar.

HIRVATİSTAN

Bölüm 2, Kısım 3, Alt kısım III; Madde 69: “Devlet, sağlıklı bir çevrenin koşullarını güvence altına alır.”

KÜBA

Bölüm 1, Madde 27: “Devlet, ülkenin çevresini ve doğal kaynaklarını korur. İnsan yaşamını daha makul hale getirmek ve şimdiki ve gelecek kuşakların güvenliği, refahı ve yaşamda kalışı için ekonomik kalkınma ile toplumsal kalkınma arasındaki yakın bağı tanır. Yetkili organlar, bu siyaseti yerine getirmek için buna uyar.”

ÇEK CUMHURİYETİ

Madde 7: “Devlet, doğal kaynakların ölçülü şekilde kullanılmasını ve doğal zenginliğin korunmasını gözetir.”

DOMİNİK CUMHURİYETİ

Madde 67: “Kirliliğin önlenmesi ve çevrenin şimdiki ve gelecek kuşakları için korunup sürekliliğinin sağlanması devletin ödevlerini oluşturur.

Madde 67(4): “Devlet tarafından yapılan Sözleşmeler veya doğal kaynakların kullanılması ve bunlardan yararlanmasına olanak tanıyan izinler, ekolojik dengeyi koruma ödevini, teknolojiye erişimi ve onun aktarımını ve de çevrenin doğal durumuna geri dönmesi koşullarını içerir.

DOĞU TİMOR

Bölüm II, Başlık III, Kısım 61(3): “Devlet, çevrenin korunmasını ve ekonomide sürdürülebilir kalkınmayı koruyan eylemleri teşvik eder.”

EL SALVADOR

Başlık II, Bölüm 2, Kısım 4, Madde 69: “Devlet besin üretiminin, sağlığa ve esenliğe etki edecek çevresel şartların kalitesini denetler.

EKVADORAL GİNE

Kısım II, Madde 6: “Devlet, doğanın korunmasını güvence altına alır.”

ETİYOPYA

Bölüm 10, Madde 92(1): “Hükümet, bütün Etiyopyalıların temiz ve sağlıklı bir çevrede yaşamasına çaba gösterir.”

Bölüm 10, Madde 92(4): “Hükümet ve yurttaşlar çevreyi koruma ödevine sahiptir.”

Bölüm 10, Madde 92(2): “Kalkınma projelerinin ve programlarının uygulanması ve kurgusu çevreye zarar veremez veya onu tahrip edemez.”

FAS

Madde 31: “Devlet, kamu kurumları ve bölgesel topluluklar, yurttaşların suya ve sağlıklı bir çevreye erişim hakkından yararlanabilecekleri koşullara eşit erişimini sağlanması için bütün kullanılabilir araçların seferber edilmesi için çalışırlar.”

FİNLANDİYA

Bölüm 2, Kısım 10: “Kamu makamları herkesin sağlıklı bir çevre hakkını güvence altına almaya çalışır.”

FRANSA

Çevre Şartı, Madde 9: “Araştırma ve yenilikler, çevreden faydalanılmasına ve onun korunmasına hizmet eder.

GAMBİYA

Bölüm 6, Madde 36(9): “Devlet ve tüm Gambia halkı Gambiya’nın (...) doğal (...) mirasını teşvik etme, koruma ve muhafaza etmeye çalışır.”

GANA

Bölüm 6, Madde 36(9): “Devlet, gelecek kuşaklar için çevrenin ulusal korunmasına ve güvence altına alınmasına yönelik uygun tedbirleri alır ve insanlık için yaygın uluslararası çevrenin korunması amacıyla diğer devletlerle ve organlarla iş birliğini gözetir.”

YUNANİSTAN

Kısım II, Madde 24(1): “Doğanın ve kültürel çevrenin korunması Devletin ödevidir.”

GUATEMALA

Başlık II, Bölüm 2, Kısım 7, Madde 97: “Devlet, çevrenin kirlenmesini önleyen ve ekolojik dengeye dayanan sosyal, ekonomik ve teknolojik gelişmeyi teşvik eder. Suyun, ülkenin, floranın ve faunanın kullanımını ve bunların tahribatının önüne geçmeyi güvence altına alan gerekli düzenlemeleri yapar.

GİNE

Madde 16: “Devlet, çevrenin korunmasını gözetir.”

HAİTİ

Başlık VIII, Bölüm 2, Madde 253: “Ekolojik dengeyi bozan her uygulama kesinlikle yasaktır.”

Başlık VIII, Bölüm 2, Madde 254: “Devlet, doğal siteleri, korunmasını sağlamak ve herkesçe ulaşılabilir olmasını sağlamak için iyileştirir.

Başlık VIII, Bölüm 2, Madde 257: “Kanun, flora ve faunanın korunmasına dönük koşulları belirler ve ihlalini cezalandırır.”

HOLLANDA

Bölüm 1, Madde 21: “Ülkenin yaşanabilir olmasını sürdürmek ve çevreyi koruyup geliştirmek yetkililerin meselesidir.”

HONDURAS

Başlık III; Bölüm 7, Madde 145: “Devlet, herkesin sağlığının korunması için tatmin edici bir çevreye dayanır.”

MACARİSTAN

Madde 20: “(1) Herkes fiziksel ve ruhsal sağılık hakkına sahiptir.

(2) Macaristan 1’inci paragrafta düzenlenen hakkının kullanımını, tarımın herhangi bir genetiğı değıştirilmiş organizmadan uzak bir tarımı güvence altına alarak ve sağılıklı besin ile içme suyuna erişimi sağılayarak (...) ve çevresel korumayı güvence altına alarak geliştirir.

HİNDİSTAN

Kısım IV, Madde 48A: “Devlet, çevrenin gelişmesine ve korunmasına ve ormanların ve yaban yaşamın korunmasına çaba gösterirler.”

ENDONEZYA

Kısım 14, Madde 33(3): “Toprak ve sular ve doğaı zenginlikleri devlet tarafından kontrol edilir ve halkın üstün yararına kullanılır.

(4): Ulusal ekonominin örgütlenmesi, dayanışma, adillik, sürdürülebilirlik, çevreyi koruyan bir bakış açısı, kendine yeterli içeren etkinliğı ve dengeli bir süreci ve ulusal ekonominin birliğini benimseyen ekonomik demokrasiye dayanır.

FİLİPİNLER

Madde II, Kısım 16: “Devlet, doğanın ritmi ve uyumuna uygun olarak dengeli ve sağılıklı bir çevre hakkını korur ve geliştirir.”

FİLİSTİN

Bölüm 1, Madde (15): “Devlet; korunması, resmî ve toplumsal sorumluluk içinde olan, temiz, dengeli bir çevreye ulaşmak için çaba gösterir. Tahribat kanunla cezalandırılır.” (Taslak)

IRAK

Madde 33(2): “Devlet çevrenin ve biyolojik çeşitliliğın korunması ve muhafazasını güvence altına alır.”

İRAN

Bölüm 4, Madde 50: “Şimdiki ve gelecek kuşakların gelişmiş toplumsal varlık hakkına sahip olduğı çevrenin korunması İslam Cumhuriyeti’nin kamusal ödevi olarak kabul edilir. Bu nedenle, kaçınılmaz olarak çevreyi kirleten veya geri dönülemez zararlara neden olan ekonomik ve diğeri faaliyetler yasaktır.

İSVEÇ

Hükümet Belgesi, Bölüm 1, Madde 2: “Kamu kurumları, şimdiki ve gelecek kuşaklar için iyi bir çevreyi izleyen sürdürülebilir kalkınmayı teşvik eder.”

İSVİÇRE

Başlık III; Bölüm 2, Kısım 3, Madde 65(1): “Konfederasyon, İsviçre’deki nüfusun, ekonominin, toplumun, eğitimin, araştırmanın, arazilerin ve çevrenin durumu ve gidişatı ile ilgili gerekli istatistiksel verileri derler.”

Başlık III; Bölüm 2, Kısım 3, Madde 74(1): “Konfederasyon, nüfusun korunması ve doğal çevresinin zarar görmemesi ve rahatsız edilmemesi ile ilgili yasalar yapar.”

KARADAĞ

Çevre, Madde 23: “Herkes, özellikle de devlet, çevreyi korumaya ve geliştirmeye tabidir.”

KAZAKİSTAN

Kısım 2, Madde 31(1): “Devlet, yaşamın ve halkın sağlığının yararına çevrenin korunması için amaçları düzenler.”

(KUZEY) KORE DEMOKRATİK HALK CUMHURİYETİ

Bölüm 3, Madde 57: “Devlet, çevreyi üretime atıfla korur, doğal çevreyi korur ve geliştirir ve halka temiz bir çevre ve çalışma koşulları sağlamak için çevrenin kirlenmesini önler.

LETONYA

Bölüm 8, Madde 115: “Devlet, herkesin çevrenin korunması ve gelişmesini teşvik ederek müşfik bir çevrede yaşama hakkını korur.”

LİTVANYA

Bölüm 4, Madde 53: “Devlet (...) çevreyi zararlı etkilerden korumak zorundadır.”

LÜKSEMBURG

Madde 11.2: “Devlet, doğanın, özellikle de yenilenme kapasitesinin korunması ile şimdi-ki ve gelecek kuşakların ihtiyaçları arasında sürdürülebilir bir denge kurarak insanî ve doğal çevrenin korunmasını güvence altına alır (...) Hayvanların korunmasını ve refahını teşvik eder.

MAKEDONYA

Bölüm 1, Madde 8: “ ‘Uygun bir kentsel ve kırsal planlama ile uyumlu bir insan çevresini ve ekolojik koruma ile gelişmeyi teşvik etmek’ gereklidir.”

MADAGASKAR

Başlık II, Alt-başlık II, Madde 39: “Devlet, özerk bölgelerin katılımıyla, çevrenin değerlendirilmesi ve korunması ve muhafazasını, uygun araçlar yoluyla güvence altına alır.”

MALAVİ

Bölüm 3, Madde 13(d): Devlet, çevresel sorumluluğunu yerine getirmek amacıyla kanunlar ve politikaların uygulanması yoluyla Malavi halkının refahını ve gelişimini aşamalı sunları sağlamak için ilerletir (i) çevrenin tahribatını önlemek, ii) Malavi halkı için sağlıklı bir yaşamı ve çalışmayı sağlamak, (iii) çevre koruma ve doğal kaynakların sürdürülebilir gelişimi yoluyla gelecek kuşakların haklarını tam olarak tanımayı garanti etmek (iv) Malavi’deki biyolojik çeşitliliğini geliştirmek ve muhafaza etmek.

MALDİVLER

Bölüm 2: “Her yurttaş, bu Anayasa’ya uygun haklara sahiptir ve Devlet, olanakları ve kaynakları ölçüsünde makul tedbirler yoluyla bu hakların aşamalı şekilde gerçekleşmesini sağlar: (...) (d) sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş bir çevre.”

MALİ

Başlık I, Madde 15: “Çevrenin korunması, savunulması ve ilerlemesi (...) Devletin yükümlülüğüdür.”

MALTA

Bölüm 2, Madde 9: “Devlet ulusun (...) tabiatını korur.”

MEKSİKA

Başlık I, Bölüm 1, Madde 27: “Ulus (...) doğal kaynakların tahribatını önlemek için gerekli tedbirleri (...) alır.”

MISIR

Kısım III, Madde 59: “Çevrenin korunması ulusal bir ödevidir ve hukuk iyi bir çevre hakkını düzenler ve onun korunması için gerekli tedbirleri alır.”

MİKRONEZYA

Başlangıç: “Biz (...) geçmişin mirasını muhafaza etmek ve geleceğe yönelik taahhütleri korumak (...) için genel bir arzuyu beyan ederiz.”

MORİTANYA

“Başlık IV, Madde 57: “Şunlar kanunla düzenlenir (...) su, madenler ve hidrokarbon ile balıkçılık ve ticari denizcilik, fauna, flora ile çevreye ilişkin genel düzenlemeler.”

MOZAMBİK

Madde 90(2) “Devlet ve yerel makamlar, çevreyi koruyan derneklerle işbirliği halinde çevreyi koruyan politikaları kabul eder bütün doğal kaynakların akılcı kullanımı teşvik eder.”

MYANMAR

Bölüm 1, Madde 45: “Birlik doğal çevreyi korur ve muhafaza eder.”

NAMİBYA

Bölüm II, Madde 95(1): “Devlet, ekosistemin, temel ekolojik gelişmelerin ve Namibya’nın biyo-çeşitliliğinin devamı ve yaşayan doğal kaynakların şimdiki ve gelecekteki Namibyalıların yararına sürdürülebilir temelde kullanımını esas alan bir amaçla politikalar kabul ederek halkın refahını aktif olarak ilerletir ve devam ettirir.”

NİKARAGUA

Başlık VI, Bölüm 1, Madde 102: “Doğal kaynaklar ulusal mirastır. Çevrenin korunması ve doğal kaynakların muhafazası, gelişimi ve akılcı kullanımı devletin sorumluluğudur.”

NİJER

Madde 35: “Devlet çevreyi, şimdiki ve gelecek kuşakların yararına koruma ödevine sahiptir.”

NİJERYA

Kısım II, Madde 20: “Devlet çevreyi korur ve geliştirir, Nijerya’nın suyunu, havasını, toprağını ve yaban yaşamını korur.”

NORVEÇ

Kısım E, Madde 110b: “Doğal kaynaklar, kapsamlı uzun vadeli hesaplara dayanılarak kullanılır ve bu hak gelecek kuşaklar için de korunur.”

UMMAN

Bölüm 2, Madde 11: “Bütün doğal kaynaklar ve ondan elde edilen gelirler, Devletin mülkiyetidir ve bunlar Devletin güvenliğinin gerekleri en iyi şekilde dikkate alınarak ve ulusal ekonominin yararına kullanılır. Ülkenin kamusal kaynakları üzerinde, ulusal menfaatlerin korunması kaydıyla kanunla getirilen ve sınırlı süreli istisnalar hariç olmak üzere imtiyaz ve yatırım yapılamaz.”

PALAU

Madde 6: “Ulusal hükûmet, güzel sağlıklı ve kaynakları zengin doğal çevrenin muhafaza edilmesi için (...) olumlu edimlerde bulunur.”

PANAMA

Başlık 3, Bölüm 7, Madde 114: “Devlet’in, ülkesinde yaşayan halkının sağlıklı bir çevrede yaşamasını, kirliliğin olmamasını ve tüm insanlığın gelişimi için gerekli olan hava, su ve gıda maddelerin karşılanmasını güvence altına almak temel görevidir.

Başlık 3, Madde 115: “Çevresel kirlenmeyi engelleyen, ekolojik dengeyi sürdüren ve ekosistemin bozulmasını engelleyen ekonomik ve sosyal gelişimi teşvik etmek Devlet’in yükümlülüğüdür.

Başlık 3, Madde 116: “Devlet, toprağın, nehrin, deniz yaşamının, aynı şekilde ormanların, toprakların ve suyun kötüye kullanımını engellemek ve bunlardan, korunmaları, yenilenmeleri ve devamlılıklarının sağlanması için yararlanılmasını ve ulusal kullanımı güvence altına almak için gerekli önlemleri doğru zamanda düzenler, denetler ve uygular.

Başlık 3, Madde 117: “Yenilenemeyen doğal kaynaklardan elde edilen menfaatler, sosyal, ekonomik ve çevresel istismarların önüne, sonuç doğurucu şekilde geçmek amacıyla kanunla düzenlenir.

PAPUA YENİ GİNE

Bölüm 1, Giriş, Kısım 4: “Çevrenin, gelecek kuşakların yararına korunması, herkesin kolektif yararına kullanılması, yenilenmesi ve Papua Yeni Gine’nin doğal kaynakları için dördüncü hedefimizi duyuruyoruz. Buna uygun olarak şunları istiyoruz:

(1) Doğal kaynakların ve çevrenin (...) kalkınmanın menfaatleri doğrultusunda ve gelecek nesiller için güven içinde (...) bilgece kullanımı,

(2) Çevrenin ve yine çevrenin saygıdeğer, doğal ve tarihsel niteliğinin, menfaatimiz ve gelecek kuşaklarımız için korunması ve yenilenmesi,

(3) Değerli kuşlarımıza, hayvanlarımıza, balıklarımıza, böceklerimize, bitkilerimize ve ağaçlarımıza yeterli koruma sağlayan, gerekli bütün önlemlerin alınması.”

PARAGUAY

Kısım I, Başlık II, Bölüm 2, Kısım 2, Madde 7: “Çevrenin gelişimi, onarımı ve korunumu ve de bu kapsamlı insan gelişimi amaçlarıyla bağdaşan çabalar öncelikli amaçlardır.”

POLONYA

Bölüm 2, Madde 74(2): “Çevrenin korunması kamu otoritelerinin ödevidir.”

Bölüm 2, Madde 74(4): “Kamu otoriteleri yurttaşların çevrenin niteliğini korumak ve geliştirmeye dönük faaliyetlerini destekler

PORTEKİZ

Kısım I, Alt Kısım 2, Bölüm 1, Madde 9(e): “Devletin temel ödevleri (...) Portekiz halkının kültürel birasını korumak ve geliştirmek, çevrenin ve doğanın korumak, ulusal toprakların uygun gelişimini temin etmek ve doğal kaynakları muhafaza etmektir.

KATAR

Bölüm 2, Madde 33: “Devlet, doğal kaynakların ve çevrenin korunmasına ve bütün kuşaklar için kapsamlı ve sürdürülebilir bir kalkınmaya ulaşmaya gayret eder.”

ROMANYA

Başlık IV; Madde 135(2)(e): “Devletten çevrenin korunması ve onarımı ile ekolojik denge nin muhafaza edilmesini güvence altına alması beklenir.”

RUSYA FEDERASYONU

Bölüm 1, Madde 9(1): “Rusya Federasyonun’da toprak ve diğer doğal kaynaklar yaşamı ve ilgili arazilerde aktif olarak yaşayan inanları temel olarak kullanılır ve korunur.”

RUANDA

Madde 49: “Devlet, çevrenin korunmasını güvence altına alır. Organik bir kanun çevrenin korunması, güvence altına alınması ve gelişmesine ilişkin usulü düzenler.”

SAN MARİNO

Yurttaş Hakları Bildirgesi: “Cumhuriyet, tarihsel ve sanatsal mirası ve doğal çevreyi korur.”

SAO TOME VE PRİNCİPE

Kısım II, Başlık III, Madde 50(2): “Nüfusun fiziksel ve ruhsal refahını ve yaşadıkları sosyo-ekolojik çevreye dengeli uyumu hedefleyen kamu sağlığını geliştirmek devletin görevidir.”

SUUDİ ARABİSTAN

Tanışma Konseyi'nin Temel Sistemi (Kararname A/90), 1992, Bölüm 5, Madde 32: "Devlet, çevrenin gelişmesine, müdafaasına ve onun zarar görmekten korunmasına çalışır."

SİRBİSTAN

Madde 74: "Herkes, özellikle de Sırbistan Cumhuriyeti ve özerk bölgeler çevrenin korunmasından mesuldür."

SLOVAKYA

Kısım II, Bölüm 6, Madde 44(4): "Devlet, belli türlerdeki bitkilerin ve serbestçe yaşayan hayvanların korunmasının sağlanması için yaşam çevresine aktif olarak özen gösterilmesini ve ekonomik denge ile doğal kaynakları ekonomik kullanımını gözetir."

SLOVENYA

Bölüm 3, Madde 72: "Devlet sağlıklı bir yaşam çevresini teşvik eder. Bu amaç için ekonomik ve diğer faaliyetlerin izlendiği araçlar ile koşullar kanunla düzenlenir. Kanun, yaşam çevresine zarar veren bir insanın hangi koşullarda ve ne kapsamda tazminat sunmakla yükümlü olduğunu düzenler."

GÜNEY KORE

Bölüm 9, Madde 120(2). "Toprak ve doğal kaynaklar, Devlet tarafından korunur ve Devlet gelişme ve kullanım arasında dengeleme için gerekli planlamayı yapar."

GÜNEY SUDAN

Madde 41(4): "Her düzeydeki Hükûmet, çevrenin korunması ve muhafaza edilmesi sırasında halkın temel ihtiyaçlarının karşılandığı enerji politikalarını geliştirir."

İSPANYA

Başlık I, Bölüm 3, Madde 45(2): "Kamu makamları, temel toplum dayanışmasına dayalı olarak, yaşam kalitesini geliştirme ve çevreyi koruma ve eski haline getirme amacıyla, doğal kaynakların akılcı kullanımını güvence altına alır."

SRİ LANKA

Bölüm 6, Madde 27(12): "Devlet, çevreyi toplumun yararına korur, muhafaza edere ve geliştirir."

SUDAN

Bölüm 11(3): "Devlet, yasama yoluyla, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını ve yönetimi ile ilgili en iyi uygulamaları teşvik eder."

SURİNAM

Bölüm 3, Madde 6(g): "Devletin toplumsal amacı, ekolojik dengenin muhafaza edilmesi ve doğanın korunması için gerekli koşulların gelişmesini ve üretilmesini (...) amaçlar."

ŞİLİ

Bölüm 3, Madde 19: “Anayasa, herkesin (...) (8) Kirilenmemiş bir çevrede yaşama hakkını güvence altına alır. Doğanın muhafazasını korumak ve bu hakkın etkilenmemesini gözetmek Devletin ödevidir.”

TAYVAN (ÇİN CUMHURİYETİ)

Bölüm 13, Kısım 6, Madde 169: “Devlet, eğitimin, kültürü, iletişimin, su korumasını, kamu sağlığının ve önde gelen bölgelerdeki çeşitli etnik gruplar arasındaki diğer ekonomik ve toplumsal girişimlerin gelişimini aktif olarak üstlenir ve teşvik eder. Arazinin kullanımına ilişkin Devlet, iklim koşulları, toprağın doğası ve halkın yaşamı ve alışkanlıkları ışığında bunların korunması için tedbirleri kabul eder ve gelişimlerine yardımcı olur.”

TACİKİSTAN

Bölüm 2, Madde 38: “Devlet, kitle sporu, fiziksel kültür ve turizmin gelişmesi ile çevrenin gelişimi için gerekli tedbirleri kabul eder.

TANZANYA

Bölüm 1, Kısım II, Madde 9(1)(c): “Devlet otoritesi ve tüm temsilcileri, kamu işlerinin, doğal kaynakların ve zarar gören mirasın korunması ve genel yarar için kullanılmasını güvence altına almak ve aynı zamanda bir kişinin bir başkasını sömürmesine engel olmak yoluyla yürütülmesini güvence altına alan program ve politikalara yönelmekle yükümlüdür.”

TAYLAND

Bölüm 5, Kısım 79: “Devlet, doğal kaynakların ve biyolojik çeşitliliğin korunması, sürdürülmesi ve dengeli bir şekilde kullanılması ve sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun olarak ve kamu sağlığı, sıhhat koşulları, refah ve yaşam kalitesini etkileyen kirliliğin ortadan kaldırılması ve denetimine dayanarak çevre kalitesinin geliştirilmesi, sürdürülmesi ve korunması konusunda kamusal katılımı ilerletir ve teşvik eder.”

TOGO

Başlık II, Alt-kısım I, Madde 41: “Devlet çevrenin korunmasına dikkat gösterir.”

TÜRKİYE

Kısım II, Bölüm 3, Madde 44: “Devlet, toprağın verimli olarak işletilmesini korumak ve geliştirmek, erozyonla kaybedilmesini önlemek ve topraksız olan veya yeter toprağı bulunmayan çiftçilikle uğraşan köylüye toprak sağlamak amacıyla gerekli tedbirleri alır.”

UGANDA

Başlangıç, XIII: “Devlet, toprak, su, sulak araziler, madenle, petrol, fauna ve flora dahil olmak üzere önemli doğal kaynakları, Uganda halkının yararına korur.

ÖZBEKİSTAN

Başlık III, Bölüm 12, Madde 55: “Ülke ve ülkenin madenleri, faunası ve florası ve de diğer doğal kaynakları ulusal zenginliği oluşturur ve devlet tarafından akılcıl şekilde kullanılır ve korunur.”

VENEZUELA

Başlık III, Bölüm 9, Madde 127: “Nüfusun, havanın, suyun, kıyıların, iklimin, ozon tabakasının ve yaşayan türleri özellikle kanuna uygun olarak korunduğu, kirlilikten azade bir çevrede gelişmesini güvence altına almak Devletin temel bir yükümlülüğüdür.”

VIETNAM

Bölüm 2, Madde 29: “Devlet organları, silahlı kuvvetler birimleri, ekonomik organizasyonlar çevrenin korunması ve doğal kaynakların akılcı kullanımı konusunda devlet düzenlemelerini uygulama ödevine sahiptir. Çevreye zarar veren onu tüketebilecek bütün eylemler kesinlikle yasaktır.”

YEMEN

Madde 35: “Çevresel koruma devletin ve geniş anlamda toplumun toplu sorumluluğundadır. Her birey, çevreyi koruma için dinsel ve ulusal ödevine sahiptir.”

ZAMBİYA

Başlangıç: “Biz, Zambiya halkı, bu ve gelecek kuşakların faydalanması için doğal kaynaklarını korunmasına, geliştirilmesine ve kullanılmasına uygun bir devlet idaresi yapmak ve gerekli kanunları çıkartmak yoluyla insanlık ailesinin haklarına ve onuruna saygı duymasını güvence altına için söz verimiz.

EK D

ÇEVRESEL POLİTİKA DİREKTİFLERİ

AVUSTURYA

Bölüm I, Kısım A, Madde 10 (1):

Mevzuat ve uygulanması aşağıdaki konular dahilinde Federal bir konudur:

10. madencilik; kereste yüzdürme dahil olmak üzere ormancılık; su kanunu, nakliye ve rafting amacı için veya sellerin güvenli yönlendirilmesi için suların bakımı ve düzenlenmesi; azgın akarsuların kontrolü, su yollarının bakımı ve inşaatı (...)

12. emisyon limitlerinin ihlalden kaynaklanan tehlikeli streslere karşı çevreyi savunma önlemleri (...)

BELİZE

Başlangıç (e): “Belize halkı (...) çevreyi koruyan devlet politikalarına gereksinim duyar.

CEZAYİR

Başlık II, Bölüm 2, Madde 122(19)-(25)

Parlamento, anayasa tarafından kendisine atfedilen alanlarda ve ayrıca aşağıdaki alanlarda kanun çıkartır:

(19) Çevre, yaşam ve toprak yönetimi standartları ile ilgili genel kurallar,

(20) Fauna ve floranın korunmasıyla ilgili genel kurallar,

(21) Kültürel ve tarihi mirasın korunması,

(22) Ormanların ve mera alanlarının genel sistemi,

(23) Genel su sistemi,

(24) Madenler ve hidrokarbonların genel sistemi.

DOĞU TIMOR

Kısım II, Başlık III, Bölüm 61 (2): “Devlet, doğal kaynakları koruma ve aklileştirme gerekliliğini kabul eder.”

EKVADOR

Bölüm 2, Madde 14: “İnsanların sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli çevrede yaşama hakkı, sürdürülebilirlik ve iyi yaşamı (Sumak Kawsay) güvence altına alır. Çevrenin korunması, ekosistemlerin korunması, biyo-çeşitlilik ve ülkenin genetik varlıklarının bütünlüğü, çevresel tahribatın önlenmesi ve bozulmuş nahiye alanlarının iyileştirilmesi konularında kamu menfaati vardır.”

ENDONEZYA

Madde 33(3), 33(4)

(3) Toprak ve sular ve doğal zenginlikleri devlet tarafından kontrol edilir ve halkın üstün yararına kullanılır.

(4): Ulusal ekonominin örgütlenmesi, dayanışma, adillik, sürdürülebilirlik, çevreyi koruyan bir bakış açısı, kendine yeterlik içeren etkinliği ve dengeli bir süreci ve ulusal ekonominin birliğini benimseyen ekonomik demokrasiye dayanır.

ERMENİSTAN

Bölüm 5, Madde 89 (5): “Hükümet (...) çevre koruma alanındaki eyalet politikalarının uygulanmasını sağlayacaktır.”

FRANSA

Başlangıç, Çevre Şartı: Fransız halkı; doğal kaynakların ve bunların dengesinin insanlığın ortaya çıkışının ön şartı olduğunu; insanlığın geleceğinin ve varlığının doğal ortamından ayrı tutulamayacağını; çevrenin insanoğlunun ortak mirası olduğunu, insanın yaşam koşullarına ve kendi evrimine artan şekilde etkide bulunduğunu; biyolojik çeşitliliğin, bireyin özgür gelişiminin ve insan topluluğunun ilerlemesinin tüketim, doğal kaynakların aşırı kullanımı veya bunların korunması yoluyla etkilendiğini; ulusun diğer temel menfaatleri gibi çevrenin korunmasının da aynı şekilde izlenmesinin gerekliliğini, ayrıca sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için, günümüzün ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan seçimlerin diğer halkların ve gelecek kuşakların kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesine uyuşmayacak olduğunu kabul eder.

Madde 5: Bir zararın ortaya çıkması, bir bilimsel bilginin ışığında belirsiz olsa bile, çevreyi ciddi bir şekilde ve geri döndürülemez biçimde etkileyebilecek ise; bu durumda kamu makamları, ihtiyat ilkesinin uygulanması yoluyla ve kendi yetki alanları içerisinde, bu zararın oraya çıkmasını önlemek amacıyla risk değerlendirmesi yapıldığını, önlemlerin alındığını, ölçülü tedbirleri uygulandığını güvence altına alırlar.

İTALYA

Bölüm 2, Başlık V, Madde 117(s): “Devlet, çevresel koruma [ve] ekosisteme ...” ilişkin münhasıran kanun yapma yetkisine sahiptir.

MISIR

Madde 59: “Çevrenin korunması ulusal bir görevdir ve kanunlar iyi bir çevre hakkını ve onu korumak için gerekli tüm önlemleri düzenler.”

PERU

Başlık III, Bölüm 2 Madde 67: “Devlet, ulusal çevre politikasını belirler ve doğal kaynaklarının sürdürülebilir kullanımını teşvik eder.”

SURİYE

Bölüm 2, Madde 14: “Kanunlar üç çeşit mülkiyeti düzenler:

(1) Kamu mülkiyeti, devlet tarafından kurulan tesis ve kuruluşları da kapsadığı gibi doğal kaynaklar, kamu hizmetleri ve ulusallaştırılmış tesis ve kuruluşları da kapsar. Devlet, bu mülkün yönetimini, halkının yararına kullanmayı ve denetlemeyi üstlenir.

YUNANİSTAN

Kısım 2, Madde 24(1): Devlet, sürdürülebilirlik ilkesi içinde çevrenin korunması için özel veya önleyici önlemler almakla yükümlüdür. Ormanların ve orman yayılımının korunmasına ilişkin konular genel olarak kanunla düzenlenir. Orman kayıtlarının derlenmesi Devletin yükümlülüğündedir. Ormanların ve orman alanlarının, kullanımında değişiklik yapılması, tarımsal kalkınma veya kamu yararının zorunlu kıldığı başkaca nedenler haricinde yasaktır.”

EK E:

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA, GELECEK KUŞAKLAR VE KAMU GÜVENİ

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

BELÇİKA

Başlık 1 BIS, Madde 7bis: Federal Devlet, Topluluklar ve Bölgeler, yetkilerini yerine getiriRken, kuşaklar arasındaki dayanışmayı göz önüne alarak, sosyal, ekonomik ve çevresel yönleriyle sürdürülebilir kalkınma hedefini takip ederler.

BENİN

Madde 27: “Herkes sağlıklı, yeterli ve sürdürülebilir bir çevre hakkı ve onu savunma ödevi vardır. Devlet, çevrenin korunmasını gözetir.”

BOLİVYA

Başlık 2, Bölüm 1, Madde 342: “Nüfusun korunması, dengeli bir çevre ve biyo-çeşitlilik sağlamanın yanı sıra, doğal kaynakları sürdürülebilir şekilde kullanmak ve korumak, devletin görevidir.”

Madde 346: “Doğal varlıkları, ülkedeki sürdürülebilir kalkınma konusunda stratejik bir nitelik ve kamusal önem taşır.”

EKVADOR

Bölüm 2, Madde 14: “Devlet, sürdürülebilirliği güvence altına alan, sağlıklı ve ekolojik açıdan dengeli bir çevrede yaşama hakkını korur.”

ERİTRE

Bölüm 2, Madde 8(2): “Devlet, ülke çapında dengeli ve sürdürülebilir bir gelişme sağlamaya çalışır ve tüm yurttaşların, katılımlarını sağlamak yoluyla, geçimlerini sürdürülebilir şekilde geliştirmesini mümkün kılmak için uygun bütün araçları kullanır.”

Bölüm 2 Madde 8(3): “Devlet tüm arazi, su, hava ve doğal kaynakların idaresinden ve dengeli ve sürdürülebilir şekilde idare edilmesinden sorumludur.”

İSVİÇRE

Bölüm 4, Madde 73: “Sürdürülebilir Kalkınma. Konfederasyon ve Kantonlar, doğa ile onun kapasitesi arasında nüfusun taleplerine ve doğanın kendini yenileme ihtiyacına göre dengeli ve sürdürülebilir bir ilişki kurmaya çalışır.”

KARADAĞ

Başlangıç: “Devletin doğanın korunması, sıhhat, çevre, sürdürülebilir kalkınma, bölgelerinin dengeli gelişmesi ve sosyal adaletin oluşturulmasından sorumlu olduğu inancından (...) kaynaklanan (...)”

KOLOMBİYA

Bölüm 3, Madde 80: “Devlet, doğal kaynakların sürdürülebilir kalkınmasını korunmasını, restorasyonunu ve ikamesini güvence altına almak için bunların idaresinin ve kullanımının planlamasını yapar.”

NEPAL

Kısım 4, Bölüm 35(5): “Ormanın, bitki örtüsünün ve biyo-çeşitliliğin korunması ve ondan elde edilen faydanın sürdürülebilir kullanımı ve hakkaniyete göre dağılımı için düzenleme yapılır.”

PERU

Başlık III, Bölüm 2, Madde 67 : “Devlet, ulusal çevre politikasını belirler ve doğal kaynaklarının sürdürülebilir kullanımını teşvik eder.”

POLONYA

Bölüm 1, Madde 5: “Polonya Cumhuriyeti, bölgenin bağımsızlığının ve bütünlüğünün korunmasını, halkın hak ve özgürlüklerinin korunmasını ve yurttaşların güvenliğini, ulusal mirasın korunması ve sürdürülebilir kalkınma ilkelerine uygun olarak doğal çevrenin korunmasını sağlar.”

SIRBİSTAN

Kısım IV, No. 9: “Sırbistan Cumhuriyeti, sürdürülebilir kalkınma, çevre koruma ve geliştirme sistemi; flora ve faunanın korunması ve gelişimini organize edecek ve bunları sağlar.”

SEYŞELLER

Bölüm 3, Kısım I, Madde 38(b): “Devlet her insanın temiz, sağlıklı, ekolojik denge içindeki bir çevrede yaşama hakkı olduğunu ve bu hakkı gerçekleştirme amacıyla Seyşeller kaynaklarının akılcı kullanımı ve yönetimi yardımıyla Seyşeller’in sürdürülebilir şekilde sosyo-ekonomik kalkınmasını sağlar.”

SOMALİ

Bölüm 3 madde 43: “Arazi, eşit, üretken ve sürdürülebilir bir tutum içinde kullanılır ve yönetilir.”

SUDAN

Bölüm 11(3): “Devlet, yasama yoluyla, doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımını ve yönetimlerine göre en iyi uygulamaları teşvik eder.”

TAYLAND

Kısım VIII, Kısım 85(5): Devlet, aşağıda yer alan çevre doğal kaynaklar ve toprakla bağlantılı devlet politikasının temel ilkelerini izler: Ülkenin tüm toprakları üzerinde kuralları belirlemek adına; doğal çevredeki ya da toprak alanlar, su yüzeyleri, yerel halkın yaşam biçimleri, doğal kaynakların etkin muhafazası içindeki tutarlılığı dikkate alarak arazi kul-

lanımına ilişkin konulacak kurallardan etkilenen alan sakinlerinin karar verme sürecine katılması koşuluyla sürdürülebilir arazi kullanımı için standartları önermek (...) şehir ve ülke planlamasını sağlamak ve sürdürülebilir doğal kaynakların korunması adına verimli ve etkili bir şekilde şehir ve ülke planlarının uygulanmasına yönelik gelişme ve eylemi gerçekleştirmek (...) sürdürülebilir kalkınma ilkesine uygun olarak doğal kaynakların kalitesini korumak, teşvik etmek, korumak ve muhafaza etmek (...) halkın, yerel sakinlerin ve yerel yönetim kuruluşlarının üyeleri, yapılacak çalışmaların yönünü belirlemeye katılması şartıyla sağlık, sağlık şartları, refah ve toplumun yaşam kalitesini etkileyen çevre kirliliğini kontrol ve azaltmak.

YUNANİSTAN

Madde 24(1): “Devlet, sürdürülebilir kalkınmanın prensibi bağlamında çevrenin korunması için özel önleyici veya bastırıcı önlemleri almakla yükümlüdür.”

GELECEK KUŞAKLAR

ALMANYA

Kısım 2 madde 20(a): “Gelecek kuşaklara karşı da sorumlu olan Devlet, doğal yaşam kaynaklarını ve hayvanları anayasal düzen çerçevesinde, yasama yoluyla ve yasalar ile hukuka uygun hareket eden yürütme ve yargı organları yoluyla korur.”

ANDORRA

Bölüm 5, Madde 3: “Devlet, gelecek kuşaklar ve herkes için uygun yaşam kalitesini garanti altına almak ve atmosferde makul bir ekolojik dengeyi korumak amacıyla suyun ve toprağın korunması kadar flora ve faunanın korunmasını da sağlayarak toprağın ve tüm doğal kaynakların rasyonel kullanımını sağlama görevine sahiptir.”

ARJANTİN

Madde 41: “Tüm halk, insan gelişimine uygun, gelecek kuşakların ödün vermeden mevcut ihtiyaçları karşılayan, üretken faaliyetler için sağlıklı ve dengeli bir çevreye sahip olma hakkına ve onu koruma yükümlülüğüne sahiptir.”

BOLİVYA

Madde33: Herkesin dengeli, korunmuş, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkı vardır. Bu hak diğer canlılar kadar şu anki ve gelecekteki tüm bireyler için garanti altına alınmalıdır. Böylece bunlar normal ve kalıcı bir şekilde gelişebilirler

BREZİLYA

Bölüm 6, Madde 225: “Bütün kişiler, halkın genel kullanımına yönelik bir varlık ve sağlıklı yaşamları için temel olan ekolojik olarak dengelenmiş çevre hakkına sahiptir. Hükümet ve toplum, mevcut ve gelecek kuşaklar için çevreyi savunmak ve korumakla yükümlüdür.”

BURUNDİ

Madde 35: “Devlet, gelecek kuşaklar için çevreyi ve bu kaynakları korurken doğal kaynakların akılcı kullanımını ve ona uygun yönetimi sağlar.”

ERMENİSTAN

Bölüm 2, Madde 48, Sayı 10: “Ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda devletin temel görevi, mevcut ve gelecek kuşaklar için çevre güvenlik politikasını takip etmektir.”

GUYANA

Kısım 1, Bölüm 2, Madde 36: “Devlet, toprak, maden ve su kaynaklarının yanı sıra fauna ve florayı, şimdiki ve gelecek kuşaklar yararına akılcı olarak kullanır ve çevrenin korunması ve geliştirilmesi için uygun tüm önlemleri alır.”

GÜNEY AFRİKA

Bölüm 2, Madde 24: “Herkesin; (a) sağlığına ve refahına zarar vermeyecek çevreye sahip olma, (b) makul yasalarla korunmuş şimdiki ve gelecekteki kuşakların yararına olacak bir çevreye sahip olma hakkı vardır.”

GÜNEY SUDAN

Bölüm 41: Her kişi, şimdiki ve gelecek kuşakların yararına çevreyi koruma yükümlülüğüne sahiptir.

(3) Her kişi, yasama ve diğer tedbirler yoluyla korunan, mevcut ve gelecek kuşakların yararına olan çevre hakkına sahiptir. Bu tedbirler; (a) kirlilik ve ekolojik bozulmayı önler, (b) korumayı teşvik eder ve (c) genetik istikrarı ve biyo-çeşitliliği korumak için rasyonel ekonomik ve sosyal kalkınmayı teşvik ederken ekolojik sürdürülebilir kalkınma ve doğal kaynakların güvenliğini sağlar.

(4) Her düzeydeki hükümet, çevrenin korunması ve korunması esnasında halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacak enerji politikaları geliştirir.

İRAN

Bölüm 4, Madde 50: Şimdiki ve gelecek kuşakların toplumsal refah hakkını içeren çevresel koruma, İslam Cumhuriyeti’nde bir kamu görevi olarak kabul edilir.

KENYA

Madde 42: Her insanın temiz ve sağlıklı çevrede yaşama hakları vardır. Bu hak a) Çevrenin özellikle 69’uncu maddede öngörüldüğü üzere yasama ve diğer önlemlerle, mevcut ve gelecek kuşakların yararı için tahsis edilmesini sağlanmasını, b) Çevreyle ilgili yükümlülükleri yerine getirilmesini içerir.

LESOTHO

Bölüm 2, Madde 36: Lesotho, şu andaki ve gelecek kuşakların yararı için Lesotho’nun doğal ve kültürel ortamını korumak ve geliştirmek için tasarlanmış politikaları kabul edecek ve tüm yurttaşlara sağlık ve esenlik için yeterli ve sağlıklı bir çevreyi sağlamaya çalışır.

LÜKSEMBURG

Madde 11.2: Devlet, doğanın korunması, özellikle yenilenme kapasitesi ve mevcut ve gelecek kuşakların ihtiyaçlarını karşılama arasında sürdürülebilir bir denge kurmaya çalışan insan ve doğal çevrenin korunmasını güvence altına alır (...) hayvanların korunmasını teşvik eder.

NAMİBYA

Bölüm 11, Madde 95(1): “Devlet, ekosistemin, temel ekolojik gelişmelerin ve Namibya’nın biyo-çeşitliliğinin devamı ve yaşayan doğal kaynakların şimdiki ve gelecekteki Namibyalıların yararına sürdürülebilir temelde kullanımını esas alan bir amaçla politikalar kabul ederek halkın refahını aktif olarak ilerletir ve devam ettirir.”

NİJER

Kısım 2, Madde 149: “Çevrenin korunması bağlamında doğal kaynakların ve alt katmanların kullanımı ve idaresi şeffaflıkla yapılmalı; [ve] kültürel mirasın yanı sıra, şimdiki ve gelecek kuşakların çıkarlarının korunması da göz önünde bulundurulmalıdır.”

NORVEÇ

Kısım 110(b): “Her kişi, sağlığa ve de üretkenliği ve çeşitliliği korunan doğal bir çevrelemeye olanak sunan bir çevre hakkına sahiptir. Doğal kaynaklar; kapsamlı uzun vadeli düşünceler temelinde yönetilecek ve bu hak gelecek kuşaklar için de korunacaktır.”

POLONYA

Bölüm 2, Madde 74(1): “Kamu otoriteleri mevcut ve gelecek kuşakların ekolojik güvenliğini sağlayacak politikalar izler.”

VANUATU

Kısım II, Bölüm 2, Madde 7(d): “Her kişi, kendisi, altsoyları ve başkaları için Vanuatu Cumhuriyeti’nin korunması ve ulusal zenginliğin, kaynakların ve çevrenin, şimdiki kuşaklar ve gelecek kuşakların yararına temin edilmesi konusunda temel yükümlülüklerle sahiptir.”

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA VE GELECEK KUŞAKLAR

ARNAVUTLUK

Kısım II, Bölüm V5, Madde 59: Devlet, anayasal yetkileri ve bunun araçlarıyla şu konularda özel inisiyatif ve sorumluluk almayı amaçlar: (...) (e) Şimdiki ve gelecekteki kuşaklar için sağlıklı ve ekolojik olarak yeterli çevre, (f) sürdürülebilir kalkınma ilkesini amaç edinerek orman, su, mera ve diğer doğal kaynakların rasyonel olarak aranması.

ANGOLA

Madde 39(2): “Devlet, ulusal topraklardaki flora ve faunadaki türlerin ve çevrenin korunması için gerekli tedbirleri alır; sürdürülebilir kalkınma bağlamı içinde, bütün doğal kaynakların kullanımı ve akılcı kalkınma ve ekonomik faaliyetlerin doğru belirlenmesini temin

eder, ekolojik dengeyi esas alır, türlerin korunmasına ve gelecek kuşakların haklarına saygı gösterir.”

“Angola Devleti’nin temel görevleri şunlardır: Ulusun doğal kaynakları ve sanatsal kültürel tarihi mirasını, çevreyi korurken ulusal topraklarda uyumlu ve sürdürülebilir gelişimi teşvik etmek.”

“Devlet, sürdürülebilir kalkınma bağlamında gelecek kuşaklara saygı ve türlerin korunmasını gözeterek, ulusal topraklarda çevre, bitki ve hayvan türlerini korumak, ekonomik faaliyetlerin doğru konumlanmasını sağlamak ve tüm doğal kaynakların rasyonel olarak kullanılmasını sağlamak için gerekli tedbirleri alır.”

DOMİNİK CUMHURİYETİ

Bölüm 4, Madde 17: “Maden ve hidrokarbon yatakları ve genel olarak yenilenemez kaynaklar, yalnızca kanunlar tarafından belirlenen koşullara uygun olarak, federal çevre kriterlerinde, imtiyazlar, sözleşmeler, lisanslar, izinler veya kotalar yoluyla aranabilir ve kullanılabilir.

Kirliliğin önlenmesi ve çevrenin şimdiki ve gelecek kuşaklar yararına korunması ve sürdürülmesi, Devletin görevlerindendir. Sonuç olarak; her kişi, bireysel ve toplu olarak sahiptir; doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımı ve bunlardan yararlanma hakkına, peyzajın ve doğanın çeşitli yaşam biçimlerinin geliştirilmesi ve korunması için sağlıklı, ekolojik olarak dengeli ve uygun bir ortamda yaşama hakkına sahiptir.”

DOĞU TİMOR

Kısım II, Kısım 61(1)(2): “Herkes, insani, sağlıklı ve ekolojik olarak dengelenmiş bir çevre hakkına ve onu koruma ve gelecek kuşakların yararına geliştirmek ödevine sahiptir. Devlet, çevrenin korunmasını ve ekonomide sürdürülebilir kalkınmayı koruyan eylemleri teşvik eder.”

ERİTRE

Bölüm 2, Madde 8(3): “Devlet, ülke çapında dengeli ve sürdürülebilir bir gelişme sağlamaya çalışır ve tüm yurttaşların, katılımlarını sağlamak yoluyla, geçimlerini sürdürülebilir şekilde geliştirmesini mümkün kılmak için uygun bütün araçları kullanır. Devlet tüm arazi, su, hava ve doğal kaynakların idaresinden ve dengeli ve sürdürülebilir şekilde idare edilmesinden sorumludur.”

FRANSA

Başlangıç, Çevre Şartı: Fransız halkı; doğal kaynakların ve bunların dengesinin insanlığın ortaya çıkışının ön şartı olduğunu; insanlığın geleceğinin ve varlığının doğal ortamından ayrı tutulamayacağını; çevrenin insanoğlunun ortak mirası olduğunu, insanın yaşam koşullarına ve kendi evrimine artan şekilde etkide bulunduğunu; biyolojik çeşitliliğin, bireyin özgür gelişiminin ve insan topluluğunun ilerlemesinin tüketim, doğal kaynakların aşırı kullanımı veya bunların korunması yoluyla etkilendiğini; ulusun diğer temel menfaatleri gibi çevrenin korunmasının da aynı şekilde izlenmesinin gerekliliğini, ayrıca sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için, günümüzün ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yapılan seçimlerin diğer

halkların ve gelecek kuşaklarının kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesine uyuşmayacak olduğunu kabul eder.

Madde 5: Bir zararın ortaya çıkması, bir bilimsel bilginin ışığında belirsiz olsa bile, çevreyi ciddi bir şekilde ve geri döndürülemez biçimde etkileyebilecek ise; bu durumda kamu makamları, ihtiyat ilkesinin uygulanması yoluyla ve kendi yetki alanları içerisinde, bu zararın oraya çıkmasını önlemek amacıyla risk değerlendirmesi yapıldığını, önlemlerin alındığını, ölçülü tedbirleri uygulandığını güvence altına alırlar.”

GÜNEY SUDAN

Bölüm 41: Her kişi, şimdiki ve gelecek kuşakların yararına çevreyi koruma yükümlülüğüne sahiptir.

(3) Her kişi, yasama ve diğer tedbirler yoluyla korunan, mevcut ve gelecek kuşakların yararına olan çevre hakkına sahiptir. Bu tedbirler; (a) kirlilik ve ekolojik bozulmayı önler, (b) korumayı teşvik eder ve (c) genetik istikrarı ve biyo-çeşitliliği korumak için rasyonel ekonomik ve sosyal kalkınmayı teşvik ederken ekolojik sürdürülebilir kalkınma ve doğal kaynakların güvenliğini sağlar.

(4) Her düzeydeki hükümet, çevrenin korunması ve korunması esnasında halkın temel ihtiyaçlarının karşılanmasını sağlayacak enerji politikaları geliştirir.

GÜRCİSTAN

Madde 37, Sayı 4: “Devlet, bireyler için güvenli çevrede yaşamayı sağlamak amacıyla ekolojik ve ekonomik çıkarlarını gözeterek doğanın rasyonel kullanımı ve çevrenin korunmasını, ülkenin sürdürülebilir kalkınmasını şimdiki ve gelecek kuşakların menfaatlerini dikkate alarak güvence altına alır.”

GUYANA

Kısım11. Kısım 61(1) ve (2) : “Devlet, toprak, maden ve su kaynaklarının yanı sıra fauna ve florayı, şimdiki ve gelecek kuşaklar yararına akılcı olarak kullanır ve çevrenin korunması ve geliştirilmesi için uygun tüm önlemleri alır.”

İSVEÇ

Madde 2: “Kamu kurumları, şimdiki ve gelecek kuşaklar için iyi bir çevreyi izleyen sürdürülebilir kalkınmayı teşvik eder.”

KATAR

Bölüm 2, Madde 33: “Devlet, doğal kaynakların ve çevrenin korunmasına ve bütün kuşaklar için kapsamlı ve sürdürülebilir bir kalkınmaya ulaşmaya gayret eder.”

KÜBA

Bölüm 1, madde 27: “Devlet, ülkenin çevresini ve doğal kaynaklarını korur. İnsan yaşamını daha makul hale getirmek ve şimdiki ve gelecek kuşakların güvenliği, refahı ve yaşamda kalışı için ekonomik kalkınma ile toplumsal kalkınma arasındaki yakın bağı tanır. Yetkili organlar, bu siyasayı yerine getirmek için buna uyar.”

MALAVİ

Bölüm 3, Madde 13(d): Devlet, çevresel sorumluluğunu yerine getirmek amacıyla kanunlar ve politikaların uygulanması yoluyla Malavi halkının refahını ve gelişimini aşamalı şunları sağlamak için ilerletir (...) (iii) çevre koruma ve doğal kaynakların sürdürülebilir gelişimi yoluyla gelecek kuşakların haklarını tam olarak tanımayı garanti etmek.

MALDİVLER

Madde 22: Devlet, mevcut ve gelecek kuşakların yararına olan doğal çevrenin, biyolojik çeşitliliğin, kaynakların ve güzelliği korumak ve muhafaza etmek konusunda temel bir göreve sahiptir. Devlet, ekolojik olarak dengeli sürdürülebilir kalkınma ile arzulanan ekonomik ve sosyal hedefleri üstlenir ve geliştirir ayrıca koruma, kirliliğin önlenmesi, türlerin yok olması, ekolojik bozulmasının ve buna benzer durumların önlenmesi için gerekli önlemleri alır.

MOZAMBİK

Madde 7(2)(d): Devlet, sürdürülebilir kalkınma çerçevesinde çevre hakkını güvence altına alan bir yaklaşımla, şu amaçları taşıyan politikaları kabul eder: (...) Doğal kaynakların rasyonel kullanımını ve yeniden üretilme kapasitelerinin güvence altına almak ve temin etmek.

NAMİBYA

Madde 95(1): “Devlet, ekosistemin, temel ekolojik gelişmelerin ve Namibya’nın biyo-çeşitliliğinin devamı ve yaşayan doğal kaynakların şimdiki ve gelecekteki Namibyalıların yararına sürdürülebilir temelde kullanımını esas alan bir amaçla politikalar kabul ederek halkın refahını aktif olarak ilerletir ve devam ettirir.”

ZAMBİYA

Anayasa, Kısım IX, Madde 112(i): Devlet, şimdiki ve gelecek kuşaklar için kara, hava ve su kaynaklarını dengeli ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesi ihtiyacına ilişkin kamusal farkındalığı ayakta tutar ve geliştirir.

KAMU GÜVENİ VE GELECEK KUŞAKLAR

ETİYOPYA

Madde 130(b): İmparatorluğun içindeki limanlar, nehirler göller hava, toprak, ormanlar, sular içindeki doğal kaynaklar Etiyopyalıların şimdiki ve gelecekteki kuşaklarının yararı için kutsal güvence altındadır.

PAPUA YENİ GİNE

Hedef Numarası 4(1): Dördüncü hedefimiz olarak, Papua Yeni Gine’nin çevresel ve doğal kaynaklarının korunması, hepimizin yararı için kullanılması ve gelecek kuşakların yararına yenilenmesi olarak deklare etmekteyiz. Buna göre .... Havada, toprak altında, denizde, deniz tabanında ve kara içinde veya üzerinde çevrenin ve doğal kaynakların, kalkınma yararına ve gelecek kuşakların güvencesi için akılcı kullanımı gerekmektedir.

SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA, GELECEK KUŞAKLAR VE KAMU GÜVENİ

BUTAN

Madde 5, 1 ve 2(b) : “Her Butanlı, şimdiki ve gelecek kuşakların yararı için çevrenin ve doğal kaynakların emanetçisidir. Butan’ın zengin biyolojik çeşitliliğinin ve doğal çevrenin korunması, çevre dostu uygulamalara ve politikalara destek vererek görsel ve fiziksel kirlilik dahil her türlü ekolojik bozulmanın önlenmesine katkıda bulunması, çevre dostu uygulamaların benimsenmesi ve desteklenmesi sırasında gürültü, görsel ve fiziksel kirlilik dahil olmak üzere her türlü ekolojik bozulmanın önlenmesi, her yurttaşın temel görevidir.

Kraliyet Hükümeti, meşru ekonomik ve sosyal kalkınmayı teşvik ederken ekolojik açıdan dengeli sürdürülebilir kalkınmayı güvence altına alır.”

SVAZİLİLAND

Bölüm 12, Madde 210(2), Madde 216(1) ve Madde 217(d): Devlet, şimdiki ve gelecek kuşakların menfaatlerini korur ve topraklarını, maden ve su kaynaklarını, faunasını ve bitki örtüsünü akılcı olarak kullanır ve çevreyi korumak ve geliştirmek için uygun önlemleri alır.

“Bu İmtiyaz Sözleşmesinin başlangıcından itibaren, Svaziland’daki özel mülkiyetli tapulu araziye kurtaran tüm araziler (mevcut imtiyazlar dahil), *iNgwenyama*’da, 12 Nisan 1973 tarihinde Swazi Ulus’una tahsis edildiği şekilde yetki vermeye devam edecektir.”

“Svaziland’daki herhangi bir ülkenin içinde veya altında bulunan tüm mineraller ve madeni yağlar, bu Anayasanın başlamasından sonra *iNgwenyama*’da 12 Nisan 1973 tarihinde verilen yetkiyle Swazi Nation’ a güvenerek yetki vermeye devam edecektir.”

“Her kişi, mevcut ve gelecek kuşaklar için çevrenin korunmasını teşvik eder.”

“Parlamento, - doğal kaynakların yönetimi de dahil olmak üzere çevrenin korunması için sürdürülebilir bir temelde kanunlar çıkarır.”

UGANDA

Bölüm 15, Madde 245(b): Devlet, şimdiki ve gelecek kuşaklar için kara, hava ve su kaynaklarını dengeli ve sürdürülebilir bir şekilde yönetme ihtiyacı konusunda sürdürülebilir kalkınmayı ve halkın farkındalığını teşvik eder.

Hükümet veya Parlamento tarafından kanunla belirlenen yerel bir hükümet; tüm yurttaşların ortak yararı için halka güvenerek, ekolojik ya da turistik amaçlarla rezerve edilmiş herhangi toprağı, doğal parkı, oyun alanını, orman rezervini, sulak alanları, nehirleri, doğal gölleri korur.

Parlamento, kanun yoluyla, sürdürülebilir kalkınma için çevrenin yönetilmesine yönelik önlemleri alır.

EK F

ÇEŞİTLİ ANAYASAL ÇEVRE HÜKÜMLERİ

İKLİM DEĞİŞİKLİĞİ

DOMİNİK CUMHURİYETİ

Dominik Cumhuriyeti Anayasası, Bölüm 4, Madde 17; Bölüm 6, Madde 67; Başlık IX, Bölüm 1, Madde 194: İklim değişikliğine uyum gereksinimi uyarınca, doğal ya da ulusun verimli ve sürdürülebilir kullanımını güvence altına alan, ülkesel düzenlemelerin planlamasının kanunla oluşturulması ve uygulanması, [a] devletin önceliğidir.

ATIKLARIN ORTADAN KALDIRILMASI VE TEHLİKELİ FAALİYETLERE İLİŞKİN SINIRLAMALAR

DOMİNİK CUMHURİYETİ

Madde 67(2): “Kimyasal, biyolojik, nükleer ve zehirli kimyasal silahların girişi, geliştirilmesi, edinilmesi, ticarileştirilmesi, taşınması, depolanması ve kullanımı uluslararası bir yasaktır.”

EKVADOR

Kısım 2, Madde 14: “Kimyasal, biyolojik ve nükleer silahların, yüksek zehirli kalıcı organik kirleticilerin, uluslararası olarak yasaklanmış zirai kimyasalların ve insan sağlığına zararlı veya gıda egemenliği ya da eko-sistemi tehlikeye atan deneysel biyolojik teknolojiler ve ajanlar ile genetiği değiştirilmiş organizmaların geliştirilmesi, üretilmesi, sahiplenilmesi, pazarlaması, ithalatı, taşınması, depolanması ve kullanılması ayrıca, ülkenin topraklarında nükleer tortu ve zehirli atıkların kullanımı yasaktır.”

HAİTİ CUMHURİYETİ

Başlık VIII, Bölüm I, Madde 258: “Hiç kimse ülkeye yabancı kaynaklardan gelen herhangi bir atık veya kalıntıyı ülke içine sokamaz.”

MACARİSTAN

Madde 21(3): “Tasfiye amacıyla Macaristan’a hiçbir kirletici atık getirilemez.”

NAMİBYA

Bölüm II, Madde 95(1): “Hükümet, Namibya topraklarındaki yabancı nükleer ve zehirli atıkların boşaltılmasına veya geri kazanımına karşı tedbirler alır.”

NİJER

Madde 35: “Ulusal topraklarda kurulu olan fabrikalardan ve diğer endüstriyel veya el işleri alanlarından kaynaklanan zehirli atıkların veya kirleticilerin edinimi, depolanması, taşınması ve tasfiyesi kanunla düzenlenir. Yabancı kirleticilerin veya zehirli atıkların ulusal topraklara taşınması, ithalatı, depolanması, (ve) sömümlendirilmesi veya bununla ilgili herhangi bir anlaşma, kanunla cezalandırılan ulusa karşı bir suç teşkil eder.”

PARAGUAY

Kısım I, Başlık II, Bölüm I, Alt -Kısım 2, Madde 8: “Çevresel değişikliklere neden olma ihtimali olan faaliyetler kanunla düzenlenir. Benzer şekilde kanunlar, tehlikeli sayılan faaliyetlerin yasaklanmasına izin verebilir.”

DOĞAYA KARŞI SORUMLULUKLARI TANIMLAMA HÜKÜMLERİ

ALMANYA

Kısım II, Madde 20a : “Gelecek kuşaklara karşı da sorumlu olan Devlet, doğal yaşam kaynaklarını ve hayvanları anayasal düzen çerçevesinde, yasama yoluyla ve yasalar ile hukuka uygun hareket eden yürütme ve yargı organları yoluyla korur.”

BANGLADEŞ

Kısım II, Madde 18A: “Devlet, doğal kaynakların, biyo-çeşitliliğin, ormanların ve yaban hayatının, şimdiki ve gelecekteki yurttaşlar için korunmasını ve gelişimini destekler.”

EKVADOR

Madde 71, 72 ve 74: “Yaşamın yeniden üretildiği ve yaratıldığı doğa veya Pachamama, yaşamsal döngüsü, yapısı, işlevleri ve evrimsel süreçlerinin yenilenmesi amacıyla varoluşu ve devamlılığı için bütünsel bir saygı hakkına sahiptir.”

KUVEYT

Kısım II, Madde 21: “Doğal kaynaklar ve buradaki tüm gelirler Devletin malıdır. Devlet, bunların korunmasını ve uygun kullanımını sağlar.”

LİTVANYA

Bölüm 4, madde 54: “Devlet, doğal çevrenin, faunanın ve bitki örtüsünün, doğanın farklı nesnelerini ve özellikle de değerli bölgelerin korunmasına özen gösterir ve doğal kaynakların sürdürülebilir kullanımının yanı sıra iyileştirme ve geliştirme çalışmalarını denetler. Toprak ve bitki örtülerinin tüketilmesi, suların ve havanın kirlenmesi, radyoaktif etkilerin üretimi ve fauna ve floranın tahrip edilmesi, kanun yoluyla yasaklanır.”

LÜKSEMBURG

Madde 11.2: “Devlet ... hayvanların korunmasını ve refahını teşvik eder.”

NİJERYA

Kısım II, Madde 20: “Devlet, Nijerya’daki yaban yaşamı, ormanı, hava ve toprak , suyu korur ve çevreyi geliştirir.”

SUDAN

Bölüm 11(2): “Devlet, hayvan ya da bitkisel yaşamın herhangi bir türünün varlığına, yaşam alanına ya da benimsenmiş habitatlarına olumsuz yönde etkileyecek herhangi bir harekete izin veren herhangi bir politika izleyemez.”

SURİYE

Kısım 2, Madde 14: “Kamu mülkiyeti, doğal kaynaklar içerir.”

YEMEN

Madde 8: “Münhasır ekonomik bölgede veya kıta sahanlığı üzerinde, karasularında, yeraltında ya da yerüstünde bulunan enerji kaynağı veya doğal kaynakların her çeşidi Devlet’e aittir ve halkın ortak menfaati için kullanılacağı güvence altına alınır.”

ENERJİ POLİTİKASINA İLİŞKİN HÜKÜMLER

BREZİLYA

Madde 225, Kısım 6: “Nükleer reaktörlü elektrik santrali, federal yasada tanımlandığı gibi kurulur, aksi halde kurulmaz.”

DOMİNİK CUMHURİYETİ

Madde 67(3): “Devlet, kamu ve özel sektörde, alternatif ve temiz teknolojilerin ve enerjinin kullanılmasını teşvik eder.”

EKVADOR

Kısım 2, Madde 15: “Devlet, kamu ve özel sektörlerde, çevreye duyarlı teknolojilerin ve kirleticisi olmayan ve düşük etkili alternatif efektif enerji kaynaklarının kullanımını teşvik eder. Enerji egemenliği, gıda egemenliğine zarar verecek şekilde sağlanamaz ve su hakkını etkileyemez.”

MÜLKİYET HAKKINA İLİŞKİN SINIRLAMALAR

AVUSTRALYA

Bölüm 4, Kısım 100: “Milletler Topluluğu, herhangi bir tüketim veya ticaret kanunu veya düzenlemesi yoluyla bir devletin veya oradaki mukimlerin suyu veya muhafaza ve sulama amacıyla nehirleri makul şekilde kullanma hakkında kısıtlama yapamaz.”

LİBERYA CUMHURİYETİ

Bölüm 2, Madde 7: “Cumhuriyet, bu Anayasada öngörülen bireysel özgürlükler ve sosyal adalet ilkelerine uygun olarak, ulusal ekonomiyi ve Liberya’nın kaynaklarını yönetir.”

MAURİTUS

Bölüm 2, Kısım 8(4)(a): [Anayasa'daki mülkiyete zorla el konulması yasağının istisnaları şu hallerde olur:] (v) insan, hayvan, ağaç veya bitki sağlığına zararlı veya tehlikeli bir durumun olması nedeniyle (...) [veya] (vii) (A) yalnızca inceleme, soruşturma, yargılama veya tahkikat amacıyla doğal kaynakların muhafazası veya toprağın korunması gerektiğinde (B) zirai geliştirme ya da iyileştirmek yapmak için ki bu toprak sahibi ya da işgalcisinin gereksinim duyması üzerine veya bu kişinin bu kişinin yasal mazereti olmamasına bunun yerine getirilmesini reddettiğinde veya bunda başarısız olduğunda.

MOĞOLİSTAN

Bölüm 1, Madde 6(4): “Devlet, arazi sahiplerinin, arazinin kullanılma biçimi, değişimi ya da özel kamusal ihtiyaç nedeni gerekçesiyle tazminat ödenmesine karar verme ya da araziye halkın sağlığı, çevre koruma ve ulusal güvenlik çıkarlarına ters bir şekilde kullanılması durumunda toprağa el koyma hakkına sahiptir.”

ÇEVRE HAKLARININ DİĞER ÖZGÜRLÜKLERE İLİŞKİSİ

ESTONYA

Bölüm 2, Madde 34 : “Estonya’da yasal olarak geçici oturumu bulunan tüm kişiler, serbest dolaşma ve ikamet özgürlüğü hakkına sahiptir. Hareket özgürlüğü hakkı, yalnızca çevreyi korumak için kanunla konulan usuller uyarınca sınırlandırılabilir.”

MADAGASKAR CUMHURİYETİ

Başlık II, Altbaşlık II, Madde 37: “Devlet, genel menfaat, kamu düzeni ve çevreye saygı çerçevesinde serbest girişimi güvence altına alır.”

ŞİLİ

Bölüm 3, Madde 19: “Kanun, çevrenin korunması için belirli hakların veya özgürlüklerin kullanılmasına ilişkin belirli kısıtlamalar getirebilir.”

SAĞLIĞA İLİŞKİN HÜKÜMLER

GUATEMALA

Başlık II, Bölüm 2, Kısım 7, Madde 93: “Sağlık hakkı ayırım yapılmaksızın tüm insanların temel bir hakkıdır.”

GİNE-BİSSAU

Başlık I, Madde 15: “Halk sağlığının amacı, [halkın] yaşadığı toplumsal ekolojik alan ile dengeli entegrasyonu teşvik etmektir.”

HIRVATİSTAN

Bölüm 2, Kısım 3, Kısım III, Madde 69: “Herkesin sağlıklı bir yaşam hakkı vardır.”

Başlık III, Bölüm 7, Madde 145: “Kişinin sağlığını koruma hakkı tanınır.”

KOMORLAR BİRLİĞİ

Başlangıç: “Tüm Komorosluların sağlık hakkı vardır.”

ÇEVRESEL ETKİLERİN DİKKATE ALINMASI GEREKLİLİKLERİ

NİJERYA

Madde 35: “Devlet, çevre üzerine yapılan herhangi bir programı ve herhangi bir projenin etkilerini denetler ve değerlendirir.”

ÇEVRESEL EĞİTİMİ GEREKLİLİKLERİ

FRANSA

Çevre Şartı, Madde 8: “Çevreyle ilgili eğitim ve öğretim, bu şart ile tanımlanan hakların ve yükümlülüklerin yerine getirilmesine katkıda bulunur.”

YEREL İDARE ÇEVRE POLİTİKASI

AVUSTRALYA

Bölüm 4, Kısım 100: “Milletler Topluluğu, herhangi bir tüketim veya ticaret kanunu veya düzenlemesi yoluyla bir devletin veya oradaki mukimlerin suyu veya muhafaza ve sulama amacıyla nehirleri makul şekilde kullanma hakkında kısıtlama yapamaz.”

GUATEMALA

Başlık II, Bölüm 2, Kısım 7, Madde 97: “Ulusal topraklardaki belediyeler, çevre kirliliğini engelleyen ve ekolojik dengeyi koruyan toplumsal, ekonomik ve teknolojik gelişmeyi teşvik etmekle yükümlüdür.”

HONG KONG

Çin Halk Cumhuriyeti'nin Hong Kong Özel İdari Bölgesi Temel Kanunu, Bölüm 4, Kısım 5, Madde 97: “Siyasi iktidarın organı olmayan bölge örgütlenmeleri; Hong Kong özel idare bölgesinde, bölge yönetimi ve diğer işler hakkında Bölge Hükümeti tarafından istişarelerde bulunulması ya da kültür, istirahat ve çevresel sanitasyon gibi alanlarda sağlanan hizmetlerden sorumlu olmak için kurulabilirler.”

Bölüm 5, Kısım 1, Madde 119: “Hong Kong Özel İdari Bölgesi Hükümeti, imalat, ticaret, turizm, gayrimenkul, ulaşım, kamu hizmetleri, hizmetler, tarım ve balıkçılık gibi çeşitli alanlarda ticaretin geliştirilmesini teşvik etmek ve koordine etmek için uygun politikalar oluşturur ve çevrenin korunmasını gözetir.”

İSVİÇRE

Bölüm 4, Madde 73: “Sürdürülebilir Kalkınma. Konfederasyon ve Kantonlar, doğa ile onun kapasitesi arasında nüfusun taleplerine ve doğanın kendini yenileme ihtiyacına göre dengeli ve sürdürülebilir bir ilişki kurmaya çalışır.”

YEŞİL BURUN

Kısım II, Başlık III, Madde 70(2): “Eyalet ve belediyeler, çevre koruma örgütlerinin iş birliğiyle çevrenin korunması ve muhafazası için politikalar belirlerler.”

Kısım II, Başlık III, Madde 70(3): “Devlet, çevreyi ve doğal kaynakları korumak için dernekler kurulmasını teşvik eder ve destekler.”

TASLAK HÜKÜMLER

TUNUS (Aralık, 2012)

Başlangıç: Emeğe yüksek düzeyde bir insani bir değer olarak inanan, liderlik arayan, ulusal kararın bağımsızlığı ve insan dayanışması temelinde gelecek kuşaklar için daha iyi bir yarını ve güvenli sürdürülebilir yaşamı güvence altına alan bir tutum içinde çevreyi koruyarak medeniyete katkıda bulunmayı seçen halkın, kendi tarihini yazma isteğini destekleyerek (...)

Madde 33: “Her insan, barışçıl ve dengeli bir çevrede yaşama hakkına sahiptir ve sürdürülebilir kalkınma yetkisi taşır.

‘Çevrenin korunması ve doğal kaynakların akıllıca kullanılması, devletin, kurumların ve kişilerin sorumluluğundadır.’ ”

Madde 34: “Her insanın suya hakkı vardır. Devlet su kaynaklarını korur ve kullanımını akılcı hale getirir ve bunları adil bir şekilde dağıtır.”

EK G:

SU HAKKI

ÇEVRESEL HAKLAR

ANDORRA

Madde 31: “Devlet, otokton bitki örtüsü kadar atmosferdeki uygun ekolojik dengeyi sürdürmek ve yenilemek için, şimdiki ve gelecek kuşaklara yaraşan yaşam kalitesini güvence altına almak için tüm doğal kaynakların ve toprağın akılcı kullanılmasını sağlamakla görevlidir.”

KAMBOÇYA

Madde 59: “Devlet, toprak, su, hava, rüzgâr, jeoloji, ekolojik sistemler, madenler, enerji, benzin ve gaz, kayalar ve kumlar, taşlar, orman ve ormancılık ürünleri, yaban hayatı, balıklar ve su kaynakları için net bir yönetim planı oluşturur, bereketli doğal kaynakların dengesini ve çevreyi korur.”

ERİTRE

Madde 8(3): “Devlet; şimdiki ve gelecek kuşakların menfaatini düşünerek dengeli ve sürdürülebilir bir yönetim sağlamak ve çevreyi korumak amacıyla halkın katılımını güvence altına alacak doğru koşulları yaratmak için tüm toprak, su ve doğal kaynakları düzenlemek sorumluluğuna sahiptir.”

GUYANA

Madde 36: “Şimdiki ve gelecek kuşaklara istinaden Devlet, toprak, maden ve su kaynaklarının yanı sıra fauna ve florayı da akılcı olarak kullanır ve çevreyi korumak ve geliştirmek için uygun tüm önlemleri alır.”

KENYA

Sorumlulukların ulusal hükümete tahsis edilmesi: 22. (...) Kalıcı ve sürdürülebilir bir kalkınma sistemi fikri ekseninde çevrenin ve doğal kaynakların korunması, özellikle şunları kapsar: (a) balıkçılık, avlanma ve toplayıcılık, (b) hayvanların ve yaban yaşamın korunması, (c) suyun korunması, yeterli artık su, hidrolik mühendislik ve barajların güvenliği, (d) enerji politikası

LAOS

Madde 17: Tüm örgütlenmeler ve yurttaşlar, çevreyi ve doğal kaynakları korumak zorundadır: Arazi, yer altı, orman faunası, su kaynakları ve atmosfer.

LİTVANYA

Madde 54: “Devlet, doğal çevrenin, yaban hayatının ve bitkilerin, doğal varlıkların ve değerli alanların korunmasıyla ilgilenir ve doğal kaynakların sürdürülebilir bir şekilde kullanılmasını, restorasyonunu ve artışı denetler.”

“Toprağın ve yeraltının tahribatı, yaban hayatın ve bitkilerin tükenmesi kadar, suyun ve havanın kirlenmesi ve çevre üzerindeki radyoaktif etkiler de kanunlarla yasaklanır.”

NİJERYA

Madde 20: “Devlet, Nijerya’nın su, hava ve toprak, orman ve yaban hayatını muhafaza edip çevreyi geliştirip korur.”

FİLİPİNLER

Madde 12, Kısım 2: “Devlet ulusun kendi takımada sularında, karasularında ve münhasır ekonomik bölgesindeki deniz zenginliğini korur ve özellikle Filipinli yurttaşlarına bu rezervlerin kullandırılmasını ve yararlandırılmasını sağlar.”

Madde 12, Bölüm, Kısım 4: “Kongre, belirleyebileceği süre içerisinde tehlike altındaki ormanlarda ve havzalarda ağaç kesimini yasaklayan tedbirleri alır.”

SAMOA

Bölüm 14: “Özel mülkiyete ait haklar (...) (k) arazideki toprağı koruma amacı veyahut su toplama alanlarını koruma amacıyla işlerin yürütülmesi durumunda (...) genel kanunlardan etkilenmez.”

GÜNEY KORE

Madde 120 [Doğal Kaynaklar]: “(1) Madencilik ve diğer önemli yer altı kaynakları, deniz kaynakları, su gücü ve ekonomik kullanım için mevcut olan doğal güçleri kullanmak, geliştirmek veya kullanmak için verilen lisanslar, kanunlar tarafından öngörülen koşullar çerçevesinde belirli bir süre için verilebilir. (2) Topraklar ve doğal kaynaklar, devlet tarafından korunur ve devlet, dengeli gelişimi ve kullanımı için gerekli bir plan oluşturur.”

TAYVAN (ÇİN CUMHURİYETİ)

Madde 169: “Devlet, kanunla öngörülen tedbirlerin alındığı yerlerde, uzak doğuya ilişkin eğitim, kültür, ulaşım, su koruma, sağlık ve tıbbi bakım, ekonomik faaliyet, arazi ve sosyal refah gibi konularda da güvence ve yardım sağlar ve teşvikte bulunur.”

TACİKİSTAN

Madde 13: “Dünya, kaynakları, su, atmosfer, flora, fauna ve diğer doğal kaynaklar devletin münhasır malıdır ve hükümet halkın çıkarları doğrultusunda etkin kullanımını garanti eder.”

TAYLAND

Direktif İlkeleri, Bölüm 84: “Devlet, arazi, doğal kaynaklar ve çevre politikasını aşağıdaki gibi uygular: (1) Devlet, her mevkide doğal çevreye uygun olarak arazi kullanım sistemini organize eder; bunu yaparken teknik olarak ülke çapında kara ve su alanlarında uygulanacak

çevre ile uyumlu şehir planlamasını düzenler ve bu politikanın uygulanmasından etkilenen alanlardaki kişilerin karar verme sürecine katılmasına izin verir.”

UGANDA

Bölüm 27: “Devlet, şimdiki ve gelecek kuşaklar için dengeli ve sürdürülebilir bir şekilde arazi, hava ve su kaynakları yönetim ihtiyacı konusunda halkın bilinçlenmesini ve sürdürülebilir kalkınmayı teşvik eder. Devlet, kirlilik veya diğer nedenlerle sonuçlanan toprak, hava ve su kaynaklarına yönelik hasar ve tahribatı önlemek veya en aza indirmek için mümkün olan tüm önlemleri alır.”

İNSAN HAKLARI

KOLOMBİYA

Madde 366: “Genel refah ve yaşam kalitesinin iyileştirilmesi, devletin toplumsal amaçlarıdır. Devletin faaliyetinin temel amacı, yerine getirilmemiş halk sağlığı, eğitim, çevre ve içme suyu ihtiyaçlarını ele almaktır.”

ETİYOPYA

Madde 90: “Her Etiyopyalı, ülke kaynaklarının sınırları dâhilinde, gıda, temiz su, sağlık, barınak, eğitim ve emeklilik emniyeti hakkına sahiptir.”

GAMBİYA

Kısım Bölüm 216(4): “Devlet, temiz ve güvenli suyuna, yeterli sağlık ve rasyonel hizmetlere, yaşanabilir sığınma evine ve herkesin yeterli gıda ve güvenliği için eşit erişimin sağlanmasına gayret gösterir.”

IRAK

Münhasır federal otorite: “(...) Sekizinci:

Uluslararası kanunlara ve normlara uygun olarak, Irak’ın dışındaki su kaynaklarıyla ilgili politikaları planlayın ve Irak’a su akışının hızını ve adil dağıtımını garanti edin.”

KENYA

Madde 43: “(1) Her insan yeterli miktarda temiz ve güvenilir su (...) hakkına sahiptir.

Bölüm 56: “Devlet azınlıklar ve ötekileştirilmiş grupları güvence altına almak için hazırlanmış olumlu edim programlarını devreye sokar (...) (e) su, sağlık hizmetleri ve altyapıya makul erişim hakkına sahiptirler.

Dağılımlı alanlara, su dahil olmak üzere temel hizmetleri tedarik etmek için kullanılan Eşitlik Fonu: (...) 10. Doğal kaynaklar ve çevre koruma konusundaki özel ulusal hükümet politikalarının uygulanması (...) (a) toprak ve su tasarrufu (b) ormancılık. 11. İlçe kamu işleri ve hizmetleri, (a) Yerleşim yerlerinde yağmur suyu yönetim sistemleri; ve (b) su ve sağlık hizmetleri.

MALDİVLER

Madde 23: Her yurttaş, bu Anayasa uyarınca aşağıdaki haklara sahiptir ve Devlet, bu haklara kendi yetenek ve kaynakları çerçevesinde makul tedbirlerle aşamalı olarak ulaşılmasını üstlenme taahhüdünde bulunur: (a) yeterli ve besleyici yemek ve temiz su.

PARAGUAY

Madde 163: Şunlar, bölgesel hükümetin yetkileri içindedir: 1. Bölgesel hükümet içindeki belediyelerin faaliyetler arasında iş birliği kurmak, kamu işleri, enerji temini, içme suyu ve birden fazla belediyeye hizmet edecek diğer ortak bölüm hizmetlerini organize etmek ve de bölgesel hükümet içerisindeki dernekleri teşvik etmek ve bunların arasındaki işbirliğini kurmak gibi yetkiler.

GÜNEY AFRİKA

Madde 27.1: Herkes şunlara erişme hakkına sahiptir (...) (b) aşamalı gerçekleştirilmeye dayanan düzenli raporların uygulanması yoluyla yeterli besin ve su (...)

UGANDA

Bölüm 14: “Genel sosyal ve ekonomik hedefler. Devlet, tüm Ugandalıların toplumsal adalet ve ekonomik kalkınmanın temel haklarını yerine getirmeye gayret gösterir: (...) (b) tüm Ugandalılar, eğitim hizmetlerine, sağlık hizmetlerine, temiz ve güvenli su çalışmalarına, iyi barınakta yeterli dinlendirme, gıda güvenliği, emeklilik ve emeklilik ikramiyesi fırsatlarına, erişimlerine ve haklara sahiptirler.

Bölüm 21: “Temiz ve güvenilir su. Devlet, her seviyede iyi bir su yönetim sisteminin geliştirilmesi için tüm pratik önlemleri alır.”

EK H:

BREZİLYA VE AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE

TEMSİLCİ YEREL ÇEVRE ANAYASALCILIĞI

[Diğer yerel hükümler için: www.environmentalconstitutionalism.org]

BREZİLYA

(Yalnızca Santa Catarina ve Sao Paulo hükümleridir. Diğer Brezilya yerel hükümleri, “yukarıdaki web sitesinde” bulunmaktadır.)

Santa Catarina

Madde 9: “Devlet, Federal Birlik ve Belediyelerle birlikte aşağıdakileri yapmakla yükümlüdür:

III. tarihi, sanatsal ve kültürel değer taşıyan belge, eser ve diğer varlıklar ile anıtları, önemli doğal alanları ve arkeolojik kazı yerlerini korumak;

VI. çevreyi korumak ve her çeşit kirlilikle mücadele etmek;

VII. ormanları, hayvanları ve bitki örtüsünü korumak;

XI. ülkesindeki maden ve su kaynaklarını araştırma ve işleme hakları ile imtiyazlarını tescillemek ve denetlemek.”

Madde 10: “Aşağıdaki konularda Birlik ile birlikte kanun çıkarmak Devlet’in görevidir:

VI. Ormanlar, avcılık, balıkçılık, yaban hayatı, doğanın korunması, toprak ve doğal kaynakların korunması, çevresel koruma ve kirlilik denetimi;

VII. Tarihsel, kültürel, sanatsal, turistik mirasın ve peyzaj mirasının korunması;

VIII. Çevresel zararlar ile sanatsal, estetik, tarihsel, turistik ve peyzaj açısından değer taşıyan tüketici haklarından, maddi ve manevi haklardan sorumluluk.”

Madde 181: “Herkes ekolojik olarak dengeli bir çevre hakkına sahiptir ve hem Hükümet hem de toplum, şimdiki ve gelecek kuşaklar için çevreyi savunmak ve korumakla yükümlüdür.”

Madde 182: “Devlet, kanunla öngörülen şekilde, aşağıdakileri yapmakla görevlidir:

I. Temel ekolojik süreçleri korumak ve eski durumuna getirmek ve türler ile ekosistemlerin ekolojik yönetimini sağlamak;

II. Devletin genetik mirasının çeşitliliğini ve bütünlüğünü korumak ve genetik materyalin araştırılması ve manipülasyonu için çalışan birimleri denetlemek;

III. Hayvanları ve bitki örtüsünü; onların ekolojik işlevini tehlikeye atabilecek, soyunun tükenmesine yol açabilecek veya hayvanları zulme maruz bırakabilecek uygulamaların yasaklanması yoluyla korumak;

IV. Devlet içindeki özel olarak korunacak ülkesel alanları ve bunların unsurlarını tanımlamak. Söz konusu alanların ve unsurlarının değiştirilmesine ve yok edilmesine ancak kanunla, korunmalarını haklı gösteren niteliklerin bütünlüğünü tehlikeye düşürecek her tür kullanımı yasaklayarak izin verilir.

V. Potansiyel olarak çevrenin önemli derecede bozulmasına yol açabilecek iş ve faaliyetlerin kurulması için, kamuya açık hale getirilecek olan önceki çevresel etki çalışmalarını şart koşmak;

VI. Yaşam, yaşam kalitesi ve çevre için risk oluşturan teknik, yöntem ve maddelerin üretimi, satışı ve kullanımını denetlemek;

VII. Kamusal ve özel eğitimin her seviyesinde çevre eğitimini teşvik etmek, bunun yanı sıra çevreyi koruma konusunda toplum bilincini ve çevre alanındaki eğitim ve performans kurullarının güvence altına alınmış ortak hareketini teşvik etmek;

VIII. Halkı kirlilik seviyesinden, çevrenin kalitesinden, kaza riski getiren durumlar ile su, hava, toprak ve gıdada yer alan sağlık açısından potansiyel olarak zararlı maddelerin varlığından sistematik bir şekilde haberdar etmek;

IX. Tarihsel olarak insanla ilişki içerisinde olup kentleşme ve modernleşmenin sonuçlarından mustarip olan evcil hayvanları korumak.

1'inci Paragraf: Çevresel izleme programlarına ve projelerine gönüllü katılım, Devlet için yerine getirilen hizmet olarak gözetilir.

2'inci Paragraf: Devlet, askeri polisin içinde, özel orman polis teşkilatı kurar.”

Madde 183: “Kendi toprakları, kıta sahanlığı, karasuları ya da münhasır ekonomik bölgesi içerisinde elektrik ya da diğer madeni kaynakların üretimi amacıyla petrol veya doğal gaz, su, ve kömür arama faaliyetlerine Devlet’in katılımının sonucu, tercihen madencilik ve enerji sektöründe ve çevresel izleme, koruma ve iyileştirme program ve projelerinde uygulanır.”

Madde 184: “Aşağıdaki bölgelerin özel ekolojik menfaate sahip olduğu kabul edilir ve bunların kullanımı, özel nitelikleri korunarak, Yasama tarafından onaylanan yetkili organlardan önceden izin alınmasını gerektirir:

I. Mata Atlantica;

II. Serra Geral;

III. Serra do Mar;

IV. Serra Costeira;

V. Yüzey sularını koruma şeritleri;

VI. Heyelana yatkın eğimler.”

Sao Paulo

Madde 192: “İş, faaliyet, süreç ve projelerin uygulanması ile her tür doğal kaynağın gerek kamu gerekse özel sektör tarafından kullanılması, ekolojik açıdan dengeli çevre için koruma sağlandığı takdirde kabul edilecektir.

1'inci Paragraf: Birleşik sisteminin bir parçasını oluşturan çevre izninin bir makam veya hükûmet yetkilisi tarafından verilmesi, kanunlar tarafından belirlenen genel kriterlere, hükûmet tarafından belirlenen norm ve standartlara, çevre ve imar planlarına uygun olarak yapılır.

2'inci Paragraf: Bu maddede söz edilen uygulama ve işlem için ve kanunla öngörüldüğü şekilde yenilenen çevre izni, çevre için potansiyel olarak zararlı olduğu takdirde, kamuoyuna duyurulan ve kamusal denetimi güvence altına alınan bir önceki Çevresel Etki Çalışması ve raporunun onayı, her zaman, kanunlar tarafından belirlenen kriterler uyarınca çevre izninden üstündür.”

Madde 197: “Aşağıdakiler kalıcı koruma alanları olarak kabul edilir:

I. Mangrov ağaçları,

II. Su kaynakları, membalar ve kıyıdaş bölgeler,

III. Ender hayvan ve bitki örtüsü örneklerini barındıran alanların yanı sıra göç eden hayvanların üreme yeri olarak işlev gören alanlar;

IV. Nehir ağzı alanları,

V. Olağanüstü manzaralar,

VI. Doğal yer altı oyukları.”

SU KAYNAKLARI

Madde 205: “Devlet, eyalet ve yerel temsilcileri, hükûmetleri ve sivil toplumu bir araya getirerek, kanunla, su kaynaklarının entegre yönetimini kuracak ve aşağıdaki amaçlarla mali ve kurumsal araçları temin edecektir:

I- Yer üstü ve yer altı sularının akılcı kullanımı ile nüfus ihtiyacını karşılamak bakımından önceliği;

III- Suların şimdiki ve gelecekteki kullanımını tehlikeye sokabilecek eylemlere karşı korunması.”

Madde 206: “Ekonomik ve sosyal kalkınma için stratejik rezerv olarak görülen ve kamusal su kaynağı açısından değerli olan yer altı suları, kanunla düzenlenen yönergeler uyarınca kirlilik ve aşırı kullanıma karşı kalıcı bir koruma ve muhafaza programına sahiptir.”

Madde 208: “Atık suyun, kentsel ve endüstriyel kanalizasyonunun uygun arıtma yapılmaksızın herhangi bir körfez su kaynağında tahliye edilmesi yasaktır.”

Madde 209: “Devlet, tarımsal ve kentsel alanlarda toprak koruma konusunda standartları belirleyerek erozyon kontrolü için tedbirler alacaktır.”

AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

Alabama

Alabama Anayasası. Madde 11, Bölüm 219.07 (1): “Alabama Yasama organı, Alabama’nın benzersiz ekolojik sistemleri, bitki ve hayvan yaşamını, jeolojik oluşumları, vahşi yaşam

alanlarını, rekreasyonel değerleri ve doğal güzellikleri barındıran zengin bir doğal alan çeşitliliğine sahip olduğunu bildirir. Nüfusun sürekli büyümesinin ve eyaletin ekonomik gelişiminin bir parçası olarak, bazı arazi ve suların eyalet parkı, doğa koruma alanı, dinlenme alanı ve yaban hayatı yönetim alanı olarak kullanılmak üzere ayrılması, yönetilmesi ve korunması gerekli ve makbuldür.”

Florida

Florida Anayasası. Madde 2, Kısım 7: “Devletin politikası, kendi doğal kaynaklarını ve doğal güzelliklerini korumak ve muhafaza etmektir. Hava ve su kirliliği ile aşırı ve gereksiz gürültünün azaltılması ve doğal kaynakların korunup muhafaza edilmesine yönelik hüküm yasa ile düzenlenir.

Everglades Tarım Alanı’nda yaşayan ve Everglades Koruma Alanı veya Everglades Tarım Alanı’nda su kirliliğine neden olan kişiler, öncelikle, bu kirliliğin azaltılmasına yönelik masrafları karşılamakla yükümlüdürler.”

Havai

Havai Anayasası. Madde 11, Kısım 9: “Her insan, kirliliğin kontrolü ile doğal kaynakların korunması, muhafazası ve iyileştirilmesi de dahil olmak üzere çevre kalitesiyle ilgili yasalarla tanımlanan temiz ve sağlıklı çevre hakkına sahiptir. Herkes, bu hakkı, kamu ya da özel kişi olması fark etmeksizin, başka bir kişiye karşı, uygun yasal işlemler yoluyla ve yasada öngörülen makul sınırlama ve düzenlemeler çerçevesinde kullanabilir.”

Idaho

Idaho Anayasası. Madde 15, Kısım 1: “Satış, kira veya dağıtım amacıyla el konulmuş olan ya da el konulacak olan tüm suların ve ayrıca, esasen özel kullanım için el konulmuş olmakla birlikte sonradan satılan, kiralanan veya dağıtılan tüm suların kullanımı, işbu madde ile, kamusal kullanım addedilmektedir ve kanunun öngördüğü şekilde düzenlemelere ve eyaletin denetimine tabidir.”

Illinois

Illinois Anayasası. Madde 11, Kısım 2: “Her bireyin sağlıklı bir çevre hakkı vardır. Herkes bu hakkı, devlete veya özel herhangi bir kişiye karşı, Genel Kurul’un yasa ile öngörebileceği makul sınırlama ve düzenlemelere tabi uygun yasal işlemler yoluyla kullanabilir.”

Kaliforniya

Kalifornia Anayasası. Madde 10, Kısım 2: “Bu Eyalette geçerli olan koşullar nedeniyle genel refahın, Eyaletin su kaynaklarının mümkün olan en faydalı şekilde kullanıma sokulmasını ve israf ya da aşırı kullanım ya da makul olmayan su kullanım yöntemlerinin engellenmesini gerektirdiği ve söz konusu suların korunmasının, halkın menafaati ve kamu

refahı için makul ve faydalı kullanım amacıyla gerçekleşeceği işbu madde ile kabul olunur. Bu eyalet içinde bulunan akarsu veya doğal kaynaklardan gelen su hakkı veya suyun akışı ya da kullanımı hakkı, bunların yararlı kullanıma sunulması için makul olarak gerekli olan suya erişim ile sınırlıdır ve sınırlı kalacak olup bu hak, israf ya da aşırı kullanımı veya makul olmayan kullanım yöntemini ya da su kaynağının yönünü makul olmayan yöntemlerle değiştirmeyi kapsamaz.

Bir akarsu veya su yolundaki kıyıdaş hakları, bu kısmın gerektiği şekilde ya da bu kısım- la uyumlu olarak kullanımlardan fazla olmamak şartıyla, toprakların makul ve faydalı veya bunlarla uyumlu olan amaçlarla kullanımlarına içkindir.

Ancak, burada yer alanların hiçbirisi, makul yön değiştirme yöntemleri uygulayan ve makul kullanımda bulunan kıyıdaş sahibinin ya da yasal olarak suya el koymaya yetkili olanların haklarına hâlel getirecek şekilde yorumlanamaz. Bu kısım kendiliğinden uygulanacaktır ve Yasama organı da bu kısımda yer alan politikanın ilerletilmesi doğrultusunda kanunlar çıkarabilir.”

Kolorado

Kolorado Anayasası. Madde 18, Bölüm, Kısım 6: “Genel kurul, Kongre tarafından denetimi kendisine verilebilecek olan, eyalet topraklarında veya kamu arazisindeki ormanların yok edilmesini önlemek ve iyi durumda kalmalarını sağlamak için yasalar çıkarır.”

Kuzey Karolina

Kuzey Karolina Anayasası. Madde 14, Kısım 5: “Bu Eyaletin politikası, tüm vatandaşlarının menfaatleri için topraklarını ve sularını muhafaza etmek ve korumak olacaktır ve bu amaçla hava ve su kirliliğini kontrol altına alıp limitlemek; park, dinlenme ve seyr alanları edinmek ve var olanları muhafaza etmek; havamızın ve suyumuzun kirliliğini denetlemek ve sınırlandırmak; aşırı gürültüyü denetlemek; ve uygun olan diğer tüm yollarla ormanları, sulak alanları, haliçleri, plajları, tarihi yerleri, açık alanları ve doğal güzellikleri, bu Eyaletin ortak mirasının bir parçası olarak korumak için en uygun yolu bulmak, Kuzey Carolina Eyaletinin ve siyasi alt birimlerinin uygun bir işlevi olacaktır.”

Luisyana

Luisyana Anayasası. Madde 9, Kısım 1: “Hava ve su dahil olmak üzere eyaletin doğal kaynakları ve çevrenin sağlıklı, doğal, tarihsel ve estetik kalitesi; imkanlar dahilinde ve halk sağlığı, güvenliği ve refahı ile uyumlu olduğunca korunmalı, muhafaza edilmeli ve yenilenmelidir. Yasama organı bu politikayı uygulayacak kanunlar çıkarır.”

Massachusetts

Massachusetts Anayasası. Madde 97: “Halk, temiz hava ve su hakkı ile aşırı ve gereksiz gürültüye maruz kalmama özgürlüğüne sahiptir ve çevrenin doğal, görsel, tarihsel ve estetik

nitelikleri ile halkın, tarımsal kaynaklar ile maden, orman, su, hava ve diğer doğal kaynakların korunması, geliştirilmesi ve kullanılması hakkı bakımından korunması, işbu madde ile kamusal amaç addedilmektedir. Genel mahkeme, bu hakları korumak için gerekli veya elverişli kanun çıkarma yetkisine sahiptir.”

Michigan

Michigan Anayasası. Madde 13, Kısım 52: “Devletin doğal kaynaklarının korunması ve geliştirilmesi; halk sağlığı, güvenliği ve genel refahı yararına, işbu madde ile, üstün kamu sorunu addedilmektedir. Yasama organı; havanın, suyun ve eyaletin diğer doğal kaynaklarının kirlenmesine, bozulmasına ve yok olmasına karşı koruma sağlayacaktır.”

Minnesota

Minnesota Anayasası. Madde 13, Kısım 12: “Avcılık ve balıkçılık ile av hayvanı ve balık yakalamak mirasımızın değerli bir parçasıdır ve halk için sonsuza dek korunacak olup kamu yararına kanun ve yönetmelikle düzenlenecektir.”

Missouri

Missouri Anayasası. Madde 3, Kısım 37: “Genel kurul, Missouri eyaleti adına borç sözleşmesi yapılmasına ve su kirliliğinin denetlenmesi yoluyla çevreyi korumak için bu eyalette kullanılmak üzere kaynak sağlanması amacıyla toplamda yüz elli milyon doları aşmayan tahvil veya diğer borç senetlerinin çıkarılmasına izin verebilir.”

Montana

Montana Anayasası. Madde 2, Kısım 3: “Herkes özgür doğar ve bazı feragat edilemez haklara sahiptir. Bunlar: temiz ve sağlıklı bir çevre hakkını ve yaşamın temel ihtiyaçlarını sürdürme; yaşamı ve özgürlükleri koruma ve bunların tadını çıkarma; mal edinme, mal sahibi olma ve malı koruma haklarını içerir ve güvenlik, sağlık ve mutluluğu her tür yasal yolla aramayı kapsar. Herkes, bu haklardan yararlanırken, ilgili sorumlulukları da tanır.”

New Mexico

New Mexico Anayasası. Madde 20, Kısım 21: “Eyaletin güzel ve sağlıklı çevresinin, işbu madde ile kamu yararı, kamu sağlığı, kamu güvenliği ve genel refah için asli önem taşıdığı kabul edilmektedir. Yasama organı, kaynakların halkın azami yararı için kullanılması ve geliştirilmesine uygun biçimde, kirliliğin kontrolünü ve hava, su ve bu eyaletteki diğer doğal kaynakların yağımlanmasının kontrolünü sağlayacaktır.”

New York

New York Anayasası. Madde 14, Kısım 1: “Eyaletin mevcut durumda sahip olduğu veya bundan sonra edineceği, yasalarla tespit edildiği şekilde orman koruma alanını oluşturan

eyalet toprakları, sonsuza dek vahşi orman toprağı olarak kalacaktır. Bu topraklar kiralanamaz, satılamaz ya da trampaya konu edilemez değıştirilemez ; bunlar kamuya ait ya da özel herhangi bir kuruluş tarafından alınamayacağı gibi, üzerindeki ağaçlar da satılamaz, yerinden çıkarılamaz veya yok edilemez.”

Madde 14, Kısım 3: “Ormanları ve vahşı yaşıamı korumak, işbu madde ile eyalet politikası olarak kabul edilmiştir. Bu tür politikaların yürütölmesi amacıyla, yasama organı, kanunla tespit edilmiş olan Adirondack ve Catskill parkları dışındaki eyalet topraklarının edinilmesi için, ormanları ve vahşı yaşıamı koruma uygulamalarına ödenek ayırabilir.”

Madde 14, Kısım 4: “Eyalet politikası, doğal kaynakları ve doğal güzellikleri korumak ile tarım arazilerinin gıda ve diğer tarımsal ürünlerin üretimi için geliştirilmesi ve iyileştirilmesini teşvik etmek olacaktır. Yasama organı, bu politikanın uygulanmasında hava ve su kirliliğı ile, aşırı ve gereksiz gürültünün azaltılması, tarım alanlarının sulak alanların ve kıyı şeridinin korunması ve su kaynaklarının geliştirilmesi ve düzenlenmesi için uygun koşulları sağlayacaktır. Ayrıca yasama organı, orman koruma alanı bölgeleri dışında, üzerindeki iyileştirmeler de dahil olmak üzere toprakların ve içerisindeki menfaatler de dahil olmak üzere suların edinilmesini sağlayacaktır. Bu şekilde edinilen veya mevcut durumda sahip olunan mülklerin tahsisi; doğal güzellikleri, vahşı karakterleri veya jeolojik, ekolojik ya da tarihsel önemleri sebebiyle, halkın kullanması ve yararlanması için korunacak ve yönetilecektir. Bu şekilde tahsis edilen mülk, eyaletin doğal ve tarihsel koruma alanını teşkil eder ve, yasama organının birbirini takip eden iki olağan oturumunda kabul edilen yasa dışında, alınamaz ya da üzerinde başka herhangi bir şekilde tasarruf edilemez.”

Ohio

Ohio Anayasası. Madde 8, Kısım 2: “Bu Kısımda ve ilgili maddelerde sözü edilen çevresel amaçların ve ilgili koruma, muhafaza ve canlandırma amaçlarının; eyaletin ve yerel yönetim birimlerinin uygun kamusal amaçları olduğı, ve bunların, eyalet vatandaşlarının yaşam kalitesini ve genel ve ekonomik refahını arttırmak; ve ayrıca kamu sağlığı, güvenliğı ve refahını; su ve diğer doğal kaynakların korunmasını; kentsel alanları daha cazip kılma ya da kalkınma ve canlandırmaya uygun hale getirme yolu da dahil olmak üzere doğal ve açık alanlar ile tarım arazilerinin korunmasını ve muhafaza edilmesini; eyalet topraklarındaki ve sularındaki atık bulaşması ve kirliliğın denetlenmesi, önlenmesi, asgari düzeye indirilmesi, temizlenmesi ya da çözölmesini; kentsel arazilerin güvenli ve verimli şekilde kullanımının ya da yeniden kullanımının temin edilmesini; doğal alan ve kaynakların elverişliliğı ile bunlar bakımından kamusal kullanım ve yararlanmanın artmasını; iş alanlarının korunması ve yenilerinin yaratılması ile istihdam olanaklarının arttırılmasını daha iyi sağlamak için gerekli ve elverişli araçlar olduğı belirlenmiş ve onaylanmıştır.”

Oregon

Oregon Anayasası. Madde 11, Kısım 2: “Yasanın öngördüğü şekilde ve bu Anayasa’nın 7 ve 8’inci kısımlarında yer alan XI. Maddesi’ndeki sınırlamalara rağmen, Oregon Eyaleti’n-

den kredi alınabilir ve, her seferinde, eyaletteki tüm vergilendirilebilir mülkün gerçek nakit değerinin yüzde biri tutarını aşmayacak şekilde [aşağıdaki amaçlarla] borçlanılabilir: (1) Sözleşme, hibe, kredi veya başka bir yolla Oregon eyaletinin belediye şirketlerine, şehirlerine, ilçelerine veya acentelerine ya da bunlardan oluşan ortaklıklara bu eyaletin hava, su ve topraklarındaki her tür atığın toplanması, arıtılması, seyreltilmesi ve bertarafına ilişkin tesis ya da faaliyetlerin planlanması, edinilmesi, inşa edilmesi, değiştirilmesi veya geliştirilmesi amacıyla fon sağlamak için..

Pensilvanya

Pensilvanya Anayasası. Madde 1, Kısım 27: “İnsanlar temiz hava, saf su hakkı ile çevrenin doğal, makbul, tarihi ve estetik değerlerinin korunması hakkına sahiptir. Pensilvanya’nın kamusal doğal kaynakları, gelecek nesiller de dahil olmak üzere tüm halkın ortak malıdır. Bu kaynakların mütevellisi olarak Milletler Topluluğu, bütün halkın yararına onları korur ve muhafaza eder.”

Porto Riko

Porto Riko Anayasası. Madde 6, Kısım 19: “Milletler Topluluğu’nun kamu politikası, topluluğun genel refahı için mümkün olan en etkili biçimde doğal kaynakları korumak, geliştirmek ve kullanmak olacaktır.”

Rhode Island

Rhode Island Anayasası. Madde 1, Kısım 17: “Halk, şimdiye kadar şart ve bu eyaletin teammülleri uyarınca sahip olduğu balıkçılık haklarından ve kıyı ayrıcalıklarından yararlanmaya ve bunları özgürce kullanmaya devam edecektir. Söz konusu hak ve ayrıcalıklara, bunlarla sınırlı olmamak üzere, kıyıda balık tutmak, yosun toplamak, denizde yüzmek için kıyıda ayrılmak ve kıyıda deniz yolculuğu yapmak dahildir ve bunlar, [halkın] eyaletin doğal kaynaklarını, değerlerinin korunmasına uygun düşecek biçimde, kullanma ve onlardan yararlanma hakkı çerçevesinde güvencelenecektir. Hava, toprak, su, bitki, hayvan, mineral ve eyaletin diğer doğal kaynakların korunmasını sağlamak ve eyalet halkının doğal çevresini korumak için eyaletin doğal kaynaklarının kullanımının denetimi ve düzenlenmesi ile doğal çevresinin korunması, yenilenmesi ve eski durumuna getirilmesi için elverişli kaynak planlaması yapmak suretiyle tüm gerekli ve yasaya uygun yollara başvurmak genel kurulun görevidir.”

Utah

Utah Anayasası. Madde 18, Kısım 1: “Yasama meclisi, eyalet topraklarındaki ormanların ve kontrolü Kongre tarafından Eyalet verilen herhangi bir kamusal arazi parçasının yok edilmesini önlemek ve korunmasını sağlamak için kanunlar çıkarır.”

Virjinya

Virjinya Anayasası. Madde 11, Kısım 2: “Halkın temiz hava ve saf suya erişimi ile elverişli kamu arazilerinin, suyun ve diğer doğal kaynakların rekreasyon için kullanılması ve bunlardan yararlanılması amacıyla doğal kaynaklarını, kamu arazilerini, tarihi yer ve binalarını korumak, geliştirmek ve bunlardan faydalanmak, Milletler Topluluğu’nun politikası olacaktır. Ayrıca Milletler Topluluğu vatandaşlarının menfaati, yararı ve genel refahı için atmosferini, topraklarını ve sularını kirlilikten, bozulmadan veya yok olmaktan korumak da Milletler Topluluğu’nun politikasıdır.”

EK I:

USULİ ÇEVRE HAKLARI: ÇEVREYLE İLGİLİ KONULARDA BİLGİ, KATILIM VE ADALETE ERİŞİM İLE İLGİLİ HÜKÜMLER

BİLGİ

ARNAVUTLUK

Madde 56: “Herkes çevre durumundan ve çevrenin korunmasından haberdar olma hakkına sahiptir.”

ARJANTİN

Kısım 41: “Yetkili makamlar, çevresel bilgi ve eğitim sunarlar.”

AZERBAYCAN

Kısım II, Bölüm 3, Madde 39(11): “Herkes çevresel durum hakkında bilgi toplama hakkına sahiptir.”

BEYAZ RUSYA

Kısım 2, Madde 34: “Yurttaşların, çevreyle ilgili tam, güvenilir ve zamanında bilgi alma, depolama ve yayma hakkı güvence altındadır.”

ÇEÇENİSTAN

Bölüm 1, Kısım 2, Madde 39: “Herkes uygun bir çevreye ve onun hakkında güvenilir bilgi hakkına sahiptir.”

ÇEK CUMHURİYETİ

Temel Haklar ve Özgürlükler Şartı, Madde 35(2): “Herkes çevre ve doğal kaynakların durumu hakkında güncel ve eksiksiz bilgi hakkına sahiptir.”

ERİTRE

Kısım 2, Madde 8(2): “Devlet, ülke çapında dengeli ve sürdürülebilir bir gelişme sağlamaya çalışır ve tüm yurttaşların, katılımlarını sağlamak yoluyla, geçimlerini sürdürülebilir şekilde geliştirmesini mümkün kılmak için uygun bütün araçları kullanır.”

ERMENİSTAN

Madde 33.2: “Kamu görevlileri, çevresel konulardaki bilgileri gizlemekten ve çevre sorunlarına erişimi reddetmekten sorumludurlar.”

FRANSA

Çevre Şartı, Madde 7: “Herkes, kanunlar tarafından belirlenen koşullara tabi olarak, çevreyle ilgili kamu yetkililerinin sahip olduğu bilgilere erişme hakkına sahiptir.”

GÜRCİSTAN

Kısım 2, Madde 37(5): “Kişi, kendi çalışma ve yaşama çevresi hakkında eksiksiz, nesnel ve güncel bilgiye ulaşma hakkına sahiptir.”

İZLANDA (Taslak)

Madde 35: “Kamu yetkilileri halkı çevre, doğa ve oradaki yapının önemi hakkında bilgilendirir. Kamu yetkilileri ve diğerleri, doğayı tehdit eden çevre kirliliği gibi yaklaşmakta olan tehlikeler hakkında bilgi sağlar. Kanun, bağımsız yargı aramanın olasılığının yanı sıra çevre veya doğaya etkisi olan kararların hazırlanmasında katılım olanağı sunmak için halkın hakkını koruyacaktır. Alınan kararlarda İzlanda’nın doğası ve çevresi göz önünde bulundurulduğunda, kamu yetkililerinin kararları, çevre kanununun temel ilkelerine dayalı olacaktır.”

KARADAĞ

Madde 23: “Herkesin sağlam bir çevreye hakkı vardır Herkes, çevrenin durumu hakkında zamanında ve eksiksiz bilgi alma, çevre için önemli olan konularda karar alma sürecini etkileme ve bu hakların kanunen olarak korunması hakkına sahiptir.”

KAZAKİSTAN

Bölüm 2, Madde 31(2): “Yetkililer, insanların hayatını tehlikeye sokan olay/gerçek veya durumları gizledikleri için sorumlu tutulacaklardır.”

LETONYA

Kısım 8, Madde 115: “Devlet, çevresel durumları hakkında bilgi sağlayarak ve çevrenin korunmasını ve iyileşmesini teşvik ederek herkesin hoşgörülü bir ortamda yaşama hakkını korur.”

MOLDOVA

Başlık II, Bölüm2, Madde 37(2): “Devlet, her bireyin doğal çevre, yaşam ve çalışma koşulları ve gıda ürünleri ile ev eşyaları kalitesi hakkında gerçek bilgiye özgür erişim hakkını garanti altına alacaktır.”

NORVEÇ

Kısım E, Madde 110b: “Yurttaşlar, haklarının korunması için, doğal çevrenin durumu ve doğaya karşı planlanan veya başlanan müdahalelerin etkisi hakkında bilgilendirilir.”

POLONYA

Kısım 2, Madde 74: “Herkes çevrenin durumu ve korunması hakkında bilgilendirilme hakkına sahiptir.”

RUSYA FEDERASYONU

Kısım 2, Madde 42: “Herkes elverişli bir çevre ve onun koşullarıyla ilgili bilgi hakkına sahiptir.”

SİRBİSTAN

Madde 74: “Herkes, sağlıklı bir çevreye ve çevrenin durumu hakkında zamanında ve tam bilgiye sahip olma hakkına sahiptir.”

UKRAYNA

Bölüm 2, Madde 50: “Herkes, çevresel durumla ilgili bilgilere serbestçe erişme ve bu bilgileri yayma hakkına sahiptir.”

ZAMBİYA

Kısım 302: “(o) İnsanlar çevrenin korunması, temin edilmesi ve muhafazasını sağlayan çevresel bilgiye erişim hakkına sahiptir.”

KATILIM

BREZİLYA

Başlık 2, Bölüm 3, Madde 79: çevrenin önemli derecede bozulmasına neden olabilecek eserlerin veya faaliyetlerin kurulması için kamuya açıklanacak daha önce yapılan bir çevresel etki araştırmasının yasalarca öngörülmesini gerektirir.

EKVADOR

Madde 71: “Tüm insanlar, topluluklar, halklar ve uluslar kamu yetkililerini doğanın haklarının yerine getirmeye çağırabilir.”

ERİTRE

Bölüm 2, Madde 8(3): “Devlet, halkın çevreyi korumaya katılımını sağlamak için doğru şartları yaratmaktan sorumludur.”

ETİYOPYA

Bölüm 10, Madde 92(3): “İnsanlar, doğrudan çevreyi etkileyen çevresel politikaların ve projelerin planlanması ve uygulanması konusunda bütünlüklü müzakere ve görüş bildirme hakkına sahiptir.”

FİNLANDİYA

Bölüm 2, Kısım 20: “Kamu yetkilileri, herkes için, kendi yaşam çevrelerini ilgilendiren kararları etkileme olanağını güvence altına almaya gayret eder.”

FRANSA

Çevre Şartı, Madde 7: “Herkes, yasaya göre belirlenen koşullara ve sınırlara uygun olarak, çevre üzerinde bir etkisi olan kamu kararlarının alınmasına katılma hakkına sahiptir.”

İZLANDA (Taslak)

Madde 35: “Kanun, çevre veya doğaya etkisi olan kararların hazırlanmasında katılım olanağı ve bağımsız kararlar alma hakkının gözetilmesini güvence altına alır. İzlanda’nın doğasına ve çevresine ilişkin kararlar alınırken, kamu makamları, kararlarını çevre hukuku ana ilkeleri üzerine oturtur.”

KOLOMBİYA

Başlık 2, Bölüm 3, Madde 79: “Her kişi, sağlıklı bir ortamdan yararlanma hakkına sahiptir. Kanun, toplumun onu etkileyebilecek kararlara katılımını güvence altına alır.”

KOSOVA

Madde 52(2) ve (3): “Herkese kamu kuruluşları tarafından dinlenmek ve yaşadıkları çevredeki sorunların önemi hakkındaki fikirlerinin göz önünde bulundurulması için fırsat sunulur. 3. Çevre üzerindeki etki, kamu kurumları tarafından karar alma süreçlerinde dikkate alınır.”

POLONYA

Bölüm 2, Madde 74: “Kamu yetkilileri, yurttaşların çevre kalitesini korumaya ve iyileştirmeye yönelik faaliyetlerini destekler.”

TAYLAND (mülga)

Ra tta'tamma noom Ha'eng Raatha anaaja'k Tai (Anayasa) Kısım XII, Bölüm 67: “Çevrenin, doğal kaynakların ve biyolojik çeşitliliğin kalitesini ciddi şekilde etkileyebilecek herhangi bir projeye veya aktiviteye; bunun, çevrenin kalitesine ve sağlığa olan etkileri üzerine çalışılmadan ve kamuoyuna ve de örgütlenmiş ilgili kişilere danışılmadan; Bu tür proje ve faaliyetin yürütülmesinden önce, çevre, doğal kaynaklar veya sağlık alanında çalışma sunan yüksek eğitim kurumlarından ve özel sağlık veya çevresel örgütlenmelerinin temsilcilerinden oluşan, bağımsız bir örgütlenmenin görüşleri alınmadan izin verilemez.”

ZAMBİYA

Kısım 302: “(n) insanlar, ilgili politika, plan ve programların gelişimine dahil olur ve katılırlar.”

ADALET

ANGOLA

Madde 39(3): “Çevreyi tehlikeyi sokacak veya korunmasına zarar verecek hareketler, kanun tarafından cezalandırılır.”

Madde 74: “Her yurttaş, bireysel olarak veya özel menfaatleri temsil eden dernekler vasıtasıyla, çevreye zarar veren işlemlerin iptali, idari işlemlerin kanuniliği ve toplu menfaatler için dava açma hakkına sahiptir.”

AZERBAIJAN

Kısım 2, Bölüm 3, Madde 39 (11): “Herkes, ekolojik haklar ihlali nedeniyle sağlığına ve mülkiyetine yönelik zararlar için tazminat alma hakkına sahiptir.”

BOLİVYA

Madde 34: Her kişi, kendi başına veya topluluğu temsilen, çevreye yönelik saldırılar karşısında kamu kurumlarının çevrenin korunması için resen hareket etme yükümlülüklerine halel getirmeksizin, çevre haklarının savunulması için dava açma hakkına sahiptir.”

BREZİLYA

Başlık 2, Bölüm 1, Madde 5, Paragraf 73: “Herhangi bir yurttaş, kamusal mirasa veya devletin dahil olduğu bir mirasa yönelik zarar oluşturan bir işlemi iptal etmek için halk davası açma hakkına sahiptir.”

BURKİNA FASO

Başlık 1, Bölüm 4, Madde 30: “Her yurttaş, çevreyi veya kültürel ya da tarihi mirasa etki eden eylemlere karşı bireysel veya toplu dava açma hakkına sahiptir.”

ÇEÇENİSTAN

Kısım 1, Bölüm 2, Madde 39: “Herkes elverişli çevresel muhit ve onun koşullarına ilişkin güvenilir bilgi ve hukukun ekolojik ihlalinin neden olduğu sağlığına veya mülkiyetine yönelik zararlar için tazminat hakkına sahiptir.”

DOMİNİK CUMHURİYETİ

Madde 67(5): “Kamu makamları, çevresel bozulmaya ilişkin faktörleri önler ve denetler, hukuki yaptırımlar uygular [ve] çevreye ve doğal kaynaklara verilen zararlar için objektif sorumluluk uygular ve bunları onarımını sağlar. Aynı şekilde, ekosistemlerin deniz ve karasal sınır boyunca korunmasında diğer uluslarla iş birliği yapar.”

FİNLANDİYA

Bölüm 2, Kısım 20: “Kamu makamları, herkesin kendi yaşam çevresi ile ilgili kararları etkileme imkânını güvence altına almaya çaba gösterir.”

KAZAKİSTAN

Kısım II, Madde 31(2): Yetkililer, insanların yaşamını ve sağlığını tehlikeye atan gerçekle-ri ve şartları gizlemekten sorumlu tutulurlar.

KENYA

Bölüm 4-2: Her bir kişi, temiz ve sağlıklı çevre hakkına sahiptir. Bu hak (b) Madde 70 uyarınca yerine getirilen çevreyle ilgili yükümlülükleri de kapsar. [Madde 70, herhangi bir kişinin çevreye zarar verme tazminatı için bir mahkemeye başvurabileceğini söyler.]

KIRGIZİSTAN

Kısım 1, Bölüm 2, Kısım 3, madde 35(1): “Kırgızistan Cumhuriyeti yurttaşları elverişli ve sağlıklı bir doğal çevre ve doğadan faydalanılması alanındaki faaliyetlerin neden olduğu sağlık ve mülkiyete yönelik zararlar için tazminat hakkına sahiptir.”

KOSTA RİKA

Başlık V, madde 50: “Her kişi sağlıklı ve ekolojik olarak dengeli bir çevre hakkına sahiptir. Devlet, bu hakkı güvence altına alır, savunur ve korur. Sorumlulukları ve yaptırımları belirler ve bunlara uyulmasını sağlar.”

MADAGASKAR

Başlık II, Alt başlık II, Madde 35: “Fokonolona, çevrelerinin zarar görmesine elverişli, onları topraklarından süren, hayvan sürülerine tahsis edilen geleneksel alanlarda veya resmi köklerinde hak iddia eden işlemlere karşı, genel menfaati ve kamu düzenini sarsmamak kaydıyla, gerekli tedbirleri alabilir.”

MOZAMBİK

Madde 81: “Tüm yurttaşlar, şahsen veya söz konusu menfaatleri savunmak için dernekler aracılığıyla, hukuka uygun olarak halk davası hakkına sahiptir. 2. Halk davası şunları içerir: (a) mağdur taraf veya taraflar için tazminat hakkı (b) kamu sağlığına, tüketici haklarına, çevre koruma ve kültür mirasına karşı suçların önlenmesi, sona erdirilmesi veya soruşturulması için savunma hakkı.”

PARAGUAY

Kısım I, Başlık II, Bölüm 1, Alt-kısım 2, Madde 8: “Kanun, ekolojik suçlar için yaptırımları tanımlar ve düzenler. Çevreye yönelik herhangi bir zarara karşı yeniden onarım zorunluluğu ve zararın ödetilmesi öngörülür.”

PORTEKİZ

Kısım I, Kısım 2, Bölüm 2, madde 52(3): Herkes -kişisel veya somut olaydaki menfaati korumaya yönelik dernekler yoluyla- kanunla belirlenen şartlar çerçevesinde halk davası açma hakkına sahiptir. Bu hak, çevrenin korunmasına karşı suçların önlenmesi, soruşturulması ve yaptırıma tabi olması için görülen davada tarafların veya mağdurun savunma hakkını da içerir.”

RUSYA FEDERASYONU

Bölüm 2, Madde 42: “Herkes, ekolojik ihlaller nedeniyle sağlığına veya mülkiyetinde oluşan zararlar için tazminat alma hakkına sahiptir.”

ŞİLİ

Bölüm 3, Madde 20: “Madde 19’da yer alan hak ve güvencelerin hukuka uygun kullanımı sırasında keyfi veya yasadışı eylemler veya ihmaller nedeniyle mağdurluk, taciz veya tehdide maruz kalan herkes (...) (24) (...) Temyiz Mahkemesine başvurabilir. Hukukun üstünlüğünü yeniden kurma görevini gerekli gören Mahkeme, durumdan etkilenen kişinin yetkili makamlar ve mahkemeler önünde ileri sürebileceği diğer haklarına helal getirmeksizin, gerektiği şekilde korunmasını sağlar. Özgürce bir çevrede yaşam hakkı, yasadışı eylem ve ihmal yüzünden oluşan kirlilikten ötürü bir otoriteye veya belirli bir kişiye atfedilebilir bir durum oluştuğunda, temel hakların korunması için açılan davalar, her zaman 19’uncu maddenin 8 numaralı fıkrasına dayanır.

KAYNAKÇA

BİRİNCİL KAYNAKLAR

Davalar

İnsan ve Halkların Hakları Afrika Komisyonu

Social and Economic Rights Action Center 155/96 (İnsan ve Halkların Hakları Afrika Komisyonu, 27 Ekim 2001).

Antigua

The Barbuda Council v. Attorney General. No. 456 of 1988. Yüksek Adalet Mahkemesi, Antigua and Barbuda, 10 Eylül 1993.

Arjantin

Defensoria de Menores Nro 3 v. Poder Ejecutivo Municipal, Agreement 5 (Arjantin Yüksek Adalet Mahkemesi, Neuguen, 2 Mart 1999).

Expediente: - 6706-2009 (Arjantin Yüksek Mahkemesi, 2010), Libro de Acuerdos N. 53, F 364/380, N. 118.

Irazu Margarita v. Copetro S.A. Camara Civil y Comercial de la Plata, 10 Mayıs 1993.

Kattan, Alberto E. Y. Otro C. Gobierno Nacional-Poder Ejecutivo. Juzgado Nacional de la Instancia en lo Contencioso administrativo Federal. No. 2 (JNFed Contencioso administrativo, 10 Mayıs 1983) La Ley, 1983-D, 576.

Mendoza Beatriz Silva et al. v. State of Argentina et al. M.1569.XL (Arjantin Yüksek Mahkemesi, 8 Temmuz 2008).

Sociedad de Fomento Barrio Felix v. Camet y Otros. Camara De Apelaciones Y Garantias En Lo Penal De Mar Del Plata, Sala 1. No. LLBA, 2000-991, 9 Eylül 1999.

Bangladeş

BELA v. Bangladesh. No. Writ. Pet. 7465. Bangladeş Yüksek Mahkemesi. 2006.

Farooque v. Sec'y, Ministry of Commc'n, Gov't of the People's Republic of Bangl. and Twelve Others. Writ. Pet. 300 H.C.D. (1995).

Farooque v. Bangladesh and Others. 48 Dir 1996 (Bangladeş Yüksek Mahkemesi Temyiz Bölümü (Adli)).

Farooque v. Bangladesh. Writ. Pet. 300 of 1995 (2002.02) (Bangladeş Yüksek Mahkemesi Yüksek Yargı Bölümü, Şubat 2002).

Farooque v. Bangladesh. Writ. Pet. No. 891 of 1994 (2007.07.15) (Bangladeş Yüksek Mahkemesi Yüksek Yargı Bölümü, 15 Temmuz 2007).

Faroque v. Bangladesh, 30 CLC (HCD) (Bangladeş Yüksek Mahkemesi Yüksek Yargı Bölümü, 15 Temmuz 2001),

Farooque v. Government of Bangladesh. Writ. Pet. No. 998 of 1994, Civil Action 24 of 1995 (25 Temmuz 1996) (Bangladeş Yüksek Mahkemesi Yüksek Mahkeme Bölümü, 28 Ağustos 1997).

Botswana

Mosetlhanyane and Others v. Attorney General of Botswana. Civil Appeal No. CAC-LB-074-10 (Lobatse Temyiz Mahkemesi, 27 Ocak 2011)

Kanada

QQuebec Attorney General v. Moses. 1 S.C.R. 557. Kanada Yüksek Mahkemesi, 14 Mayıs 2010.

Şili

Alejandro Papic Dominguez Con Comunidad Indigena Aymara Chuzmiza y Usmagama. No. 2840/2008 (Şili Yüksek Mahkemesi, 25 Kasım 2009).

Antonio Horvath Kiss y Otros v. Nat'l Comm'n for the Env't (Şili Yüksek Mahkemesi, 19 Mart 1997).

Aurelio Vargas y otros v. Municipalidad de Santiago y otros (Lo Errazuriz Davası) (Şili Yüksek Mahkemesi, 27 Mayıs 1987).

CODEFF v. Ministro de Obras Publicas y otros Corte de Apelaciones (Rica Temyiz Mahkemesi ve Arica Yüksek Mahkemesi, 1985).

Comunidad de Chanaral v. Codeco Division el Saldır (1988) S/Recurso de Proteccion. Corte Suprema (Şili).

Pablo Orrego Silva y Otros v. Empresa Electrica Pange SA (Şili Yüksek Mahkemesi, 5 Ağustos 1993).

Pedro Flores et al. v. Codelco, División Salvador. No. Rol. 2.052, at 259 (Copiaco Temyiz Mahkemesi, 23 Haziran 1988).

Pedro Flores y Otros v. Corporacion Del Cobre, Codelco, División Salvador. No. Rol. 12.753 FS. 641, at 259 (Şili Yüksek Mahkemesi, 28 Temmuz, 1988).

Trillium. Karar No. 2.732-96, at 8 (Şili Yüksek Mahkemesi, 19 Mart 1997).

Kolombiya

Auto 275/11. Kolombiya Anayasa Mahkemesi 2011.

Castrillon Vega v. Federación Nacional de Algodoneros y Corporacion Autonoma, Regional del Cesar. Acción de Tutela Case No 4577 (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 19 Kasım 1997).

Expediente D-8019 (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010).

Jose Cuesta Novoa v. The Secretary of Public Health of Bogota (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 17 Mayıs 1995).

Maria Elena Burgos v. Municipality of Campoalegre (Huila) (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 27 Şubat 1997).

Marlene Beatriz Duran Comacho v. Republic of Colombia (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 26 Eylül 1996).

Sentencia C-703/10. (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010).

Sentencia T-724/11. (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2011).

Sentencia T-291/06. (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 23 Nisan 2009).

Sentencia T-291/09. (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010).

Sentencia T-608/11. (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2011).

Sentencia C-632/11. (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2011).

Sentencia T-616/10. (Kolombiya Anayasa Mahkemesi, 2010).

Kosta Rica

Decision 1700-03 (Kosta Rika Anayasa Komisyonu).

Ekvador

Case No. 224/90, *Arco Iris v. Instituto Ecuatoriano de Minería*. Judgment No. 054-93-CP (Ekvador Anayasa Mahkemesi).

Case Nos. 377/90, 378/90, 379/90 birleşik, *Fundación Natura v. Petroecuador*. Resolution No. 230-02-CP (Anayasal Güvenceler Mahkemesi, 15 Ekim 1992).

Federación Independiente del Pueblo Shuar del Ecuador (FIPSE) c. Arco Oriente sl Amparo [ENG]. Tribunal Constitucional de Ecuador, Sala Primera. Nisan, 2000.

Wheeler c. Director de la Procuraduría General Del Estado de Loja Juicio, No. 11121-2011-001.

İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi

Guerra v. İtalya, Başvuru No. 14967/89 (İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, 19 Şubat 1998).

Lopez Ostra v. İspanya. 20 Eur. Ct. H.R. 277 (İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, 1995).

Taşkın ve diğerleri v. Türkiye, Başvuru No. 46117/99 (İnsan Hakları Avrupa Mahkemesi, 2004).

Hong Kong

Clean Air Foundation Ltd. and Another v. Government of HKSAR, 2007 WL 1824740, para. 5, (2007) HKEC 1356, HCAL, 34/2007 (CFI).

Ng Ngau Chai v. Town Planning Board. No. 64 of 2007 (Hong Kong).

Macaristan

Alkotmánybíróság. MK. No. 1994/Decision 28. Macaristan Anayasa Hukuku Mahkemesi, 1994.

Magyar Közlöny. Case No. 1994/No. 55 (Macaristan Anayasa Mahkemesi, 1994).

Hindistan

Ashoka Kumar Thakur v. Union of India. No. Writ. Pet. 265 of 2006. Hindistan Yüksek Mahkemesi. 10 Nisan 2008.

Bandhua Mukti Morcha v. Union of India. 3 SCC 161 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 21 Şubat 1984).

Bombay Environmental Action Group v. Pune Cantonment Board, Writ. Pet. No. 2733 (Bombay Yüksek Mahkemesi, 1986).

Charan Lal Sahu v. Union of India. A.I.R. 1990 S.C. 1480 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 22 Aralık 1989).

Francis Coralie v. Administrator, Union Territory of Delhi and Others. Writ. Pet. No. 3042 of 1980 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 13 Temmuz 1981).

Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India No. 3 SCC 212 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 1996).

Indian Council for Enviro-Legal Action v. Union of India. Writ Petition (C) No. 664 of 1993 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996).

Indra Sawhney v. Union of India. No. A.I.R. 1993 S.C. 447. Hindistan Yüksek Mahkemesi, 18 Nisan 1996.

Intellectuals Forum, Tirupathi v. State of Andhra Pradesh and Others. Civil Appeal 1251 of 2006 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 23 Şubat 2006).

Karnataka Industrial Areas Development Board v. C. Kenchappa and Others. AIRSCW 2546 at para. 71 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2006).

L. Krishnan v. State of Tamil Nadu. Writ. Pet. No. 20186 of 2000 (Madras Yüksek Mahkemesi 27 Haziran 2005).

M.C. Mehta v. Kamal Nath and Others, 1 S.C.C. 388 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 1977).

M.C. Mehta v. Union of India. Writ Petition No. 3727 of 1985 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 12 Ocak 1988).

M.C. Mehta v. Union of India. No. Writ. Pet. 13029 of 1985, 26 Mart 2001.

M.C. Mehta v. Union of India. 4 SCC 463 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 1987).

M.C. Mehta v. Union of India, AIR 1988 SC 1115 (Hindistan Yüksek Mahkemesi).

M.C. Mehta v. Union of India. No. Writ. Pet. 860 of 1991, 11 Kasım 1991.

M.C. Mehta v. Union of India A.I.R. 1997 SC 723 (Hindistan).

M.C. Mehta v. Union of India and Others (Dumanlı Sulfirik Asit Gazı Davası 3) 1987 AIR

1086; 1987 SCR (1) 819; 1987 SCC (1) 395; JT 1987(1) 1; 1986 SCALE (2) 1188.

M.C. Mehta v. Union of India and Others. 1991 SCR (1) 866 1991 SCC (2) 353 JT 1991 (1) 620 1991 SCALE (1) 427 at 4.

M.R. Balaji and Others v. State of Mysore. Hindistan Yüksek Mahkemesi. 28 Eylül 1962.

Belediye Konseyi, *Ratlam v. Vardhichand*. No. 1980 AIR 1622, 1981 SCR (1) 97 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 29 Temmuz 1980).

Narmada Bahao Andolan v. Union of India. No. 10 S.C.C. 664 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2000).

Perumatty Grama Panchayat v. State of Kerala. No. 2004 (1) KLT 731 (Kerala Yüksek Mahkemesi, 16 Aralık 2003).

Reliance Petrochemicals Ltd. v. Indian Express, No. 1989 AIR 190, 1988 SCT Supl. (3) 212 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 23 Eylül 1988).

Rural Litigation and Entitlement Kendra (RLEK) v. State of Uttar Pradesh. AIR 1987, SC 359.

Samatha v. State of Andhra Pradesh and Others. No. AIF 1997 SC 3297 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 11 Temmuz 1997).

Satyapal v. CPIO, TCIL, No. ICPB/A-1CIC/2006 (Merkez Bilgi Komisyonui 2006), akt. Kravchenko and Bonine, *Human Rights*, 249.

S.P. Gupta v. President of India and Others. no. AIR 1982 SC 149 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 30 Aralık 1981).

Susetha v. State of Tamil Nadu and Others. Civil Appeal No. 3418 of 2006 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 8 Ağustos 2006).

Subnash Kumar v. State of Bihar. No. 1991 A.I.R. 420, 1991 SCR (1) 5 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 9 Ocak 1991).

Thangal v. Union of India. COU-144405 (Kerala Yüksek Mahkemesi, 17 Eylül 2002).

Tirupur Dyeing Factory Owners v. Noyyal River A. Protection Association (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 2009).

T.N. Godavarman Thintmulkpad v. Union of India and Others. Writ. Pet. No. 202 of 1995. (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 26 Eylül 2008).

Vellore Citizens' Welfare Forum v. Union of India. Writ. Pet. No. 914 of 1991 (Hindistan Yüksek Mahkemesi, 26 Nisan 1996).

Vellore Citizens Welfare Forum v. Union of India AIR 1996 SC 2715. Hindistan Yüksek Mahkemesi, 28 Ağustos 1996).

İsrail

Abu Masad v. Water Commissioner. Civil App. No. 9535/06, 26 (İsrail Yüksek Mahkemesi, 2011).

Kenya

Ogiek People v. District Commissioner. Case No. 238/1999 (Kenya Yüksek Mahkemesi, 23 Mart 2000).

Litvanya

Amolina v. Garkalne Pagasts Council, No. 2006-09-03 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2007) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa).

Balams v. Ādaži Parish Council, No. 2007-12-03 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2007) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa).

Baldzens v. Cabinet of Ministers No. 2002-14-04 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2003) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa).

Coalition for Nature and Cultural Heritage Protection v. Riga City Council, No. 2007-11-3 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2003) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa).

Gruba v. Jurmala City Council, No. 2008-38-03 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2009) (Ecolex).

Zandbergs v. Kuldīga District, No. 2005-10-03 (Litvanya Anayasa Mahkemesi, 2005) (Latvijas Republikas Satversmes tiesa).

Nepal

Advocate Kedar Bhakta Shrestha v. HMG, Department of Transportation Management. Writ. No. 3109 of 1999 (Nepal Yüksek Mahkemesi, 1999).

Advocate Prakash Mani Sharma and Others v. Nepal Drinking Water Corporation and Others. WP 227/1990 (Nepal Yüksek Mahkemesi, Yargıçlar Kurulu, 10 Temmuz 2001).

Advocate Prakash Mami Sharma for Pro Public v. His Majesty Government Cabinet Secretary and Others. WP 2991/1995 (Nepal Yüksek Mahkemesi, Yargıçlar Kurulu, 09.06.1997).

Dhungel v. Godawari Marble Indus. Writ Pet. 35/1992 (Nepal Yüksek Mahkemesi, 31 Ekim 1995).

Yogi Narahari Nath v. Honourable Prime Minister Girija Prasad Koirala and Others, 33 N.L.R. (Nepal Yüksek Mahkemesi, 1955).

Pakistan

Anjum Irfan v. Lahore Development Authority. Writ Petition No. 25084 of 1997. P L D 2002 Lahore 555 (Ch. Ijaz Ahmad, J, 14 Haziran 2002).

Human Rights Case No. 31-K/92(Q) P.L.D. 1994 S.C. 102 (1992).

Shelhla Zia v. WAPDA. Human Rights Case No. 15-K of 1992, P L D 1994 Supreme Court 693 (Pakistan Yüksek Mahkemesi, 12 Şubat 1994)

Peru

Proterra v. Ferroaleaciones San Ramon S.A. Judgment No. 1156-90 (Peru Yüksek Mahkemesi, 19 Kasım 1992).

Sociedad Peruana de Derecho Ambiental contra Ministerio de Energia y Minas (Habeus Data), Expediente No. 1658-95, Dictramen Fiscal No. 122-96 (Sala de Derecho Constitucional 19 de junio de 1996).

Filipinler

A.M. No. 09-6-8-SC, Rules of Procedure for Environmental Cases. (Filipinler Yüksek Mahkemesi, 13 Nisan 2010).

Henares v. Land Transportation and Franchising and Regulatory Board, G.R. No. 158290, 505 SCRA 104 (Filipinler, 23 Ekim 2006).

Juan Antonio Oposa et al. v. The Honorable Fulgencio S. Factoran, Jr., G.R. No. 101083, 224 S.C.R.A. 792 (Filipinler Yüksek Mahkemesi, 30 Temmuz, 1993) 33 I.L.M. 173, 187 (1994).

Metropolitan Manila Development Authority v. Concerned Residents of Manila Bay. G.R. Nos 171947-48 (Filipinler Yüksek Mahkemesi, 18 Aralık, 2008).

Social Justice Society v. Atienza. G.R. No. 156052, 517 S.C.R.A. 657 (Filipinler Yüksek Mahkemesi, 7 Mart 2007).

Tano v. Socrates. G.R. No. 110249, 278 S.C.R.A. 154 (Filipinler Yüksek Mahkemesi, 21 Ağustos 1997).

Güney Afrika

Director: Mineral Development, Gauteng Region and Another v. Save the Vaal Environment and Others, Case No. 133 of 98 (Güney Afrika Yüksek Temyiz Mahkemesi, 12 Mart 1999).

Fuel Retailers Association of South Africa (Pty) Ltd. v. Director-General Environmental Management Mpumalanga and Others. 2007 (10) BCLR 1059 (CC) (Güney Afrika Anayasa Mahkemesi, 7 Haziran 2007).

Lindiwe Mazibuko and Others v. City of Johannesburg and Others. CCT 39/09 2009 ZAC 28 (Güney Afrika Anayasa Mahkemesi).

Residents of Bon Vista Mansions v. Southern Metropolitan Local Council. 01/12312 (Güney Afrika Yüksek Mahkemesi, Eylül 2001).

Van Huyssteers v. Minister of Environmental Affairs and Tourism, 1996 (1) SA 283 (C) (Güney Afrika Yüksek Mahkemesi, 28 Haziran 1996).

Sri Lanka

Bulankulama and Six Others v. Ministry of Industrial Development and Seven Others. S.C. Application No 884/99 (F.R.) (Sri Lanka Demokratik Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Mahkemesi), South Asian Environmental Reporter 7(2) (Haziran, 2000).

Salley v. Colombo-Municipal Council and Others. Başvuru No. 252/2007, 11 (Sri Lanka Yüksek Mahkemesi, 2007)

Tanzanya

Felix Joseph Mavika v. Dar es Salaam City Commission. Civil Case No. 316 of 2000 (Tanzanya Yüksek Mahkemesi, 23 Ekim 2000).

Türkiye

Senih Özay v. Ministry of the Environment, Ankara and Eurogold Madencilik AS. Başvuru No. 1996/5477; Karar No. 1997/2312 (Altıncı Daire, Danıştay, Türkiye) (13 Mayıs 1997).

Uganda

Advocates Coalition for Development and Environment v. Attorney General, Miscellaneous Cause No. 0100 of 2004 (Uganda Yüksek Mahkemesi, 13 Temmuz 2005).

Greenwatch v. Uganda Wildlife Authority, Miscellaneous Application No. 92 of 2004 (Kampala Uganda Yüksek Mahkemesi, 2004) (arising from Miscellaneous Cause No. 15 of 2004).

Amerika Birleşik Devletleri

Association for the Protection of the Adirondacks v. MacDonald, 253 N.Y. 234, 242 (1930).

Baker v. Carr, 369 U.S. 186, 217 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1962).

Blue Mountain Preservation Association v. Township of Eldred, 867 A.2d 692 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 2005).

Borough of Moosic v. Pennsylvania Public Utility Commission, 429 A.2d 1237, 1239 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 1981).

Butler Township Board of Supervisors v. Commonwealth of Pennsylvania, Department of Environmental Resources, 99 Pennsylvania Commonwealth Court, 239, 249, 513 A.2d 508, 512-13 (1986).

Cape-France Enterprises v. Estate of Peed, 29 P.3d 1011 (Montana, 2011).

Central Valley Chrysler-Jeep v. Witherspoon, 2007 WL 135688 (E.D. Cal., 2007).

Central Valley Chrysler-Jeep v. Witherspoon, 456 F. Supp. 2d 1160 (E.D. Cal., 2006).

Clark Fork Coalition v. Montana Department of Environmental Quality, 347 Montana 197, 197 P. 3d 482 (Montana, 2008).

Clean Air Foundation Ltd. and Another v. Government of HKSAR, 2007 WL 1824740, para. 5, (2007) HKEC 1356, HCAL, 34/2007 (CFI).

Community College of Delaware County v. Fox, 342, A.2d 468, 482 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 1975).

Commonwealth v. Blair, 805 N.E.2d 1011, 1018 (Massachusetts Temyiz Mahkemesi, 2004).

Commonwealth of Pennsylvania v. National Gettysburg Battlefield Tower, Inc., 454 Pa. 193, 205, 311 A.2d 588, 594-5 (Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, 1973).

Concerned Citizens for Orderly Progress v. Commonwealth of Pennsylvania, 36 Pennsylvania Eyalet Mahkemesi 192, 387 A.2d 989 (1978).

Coeur Alaska, Inc. V. Southeast Alaska Conservation Council. 129 S. Ct. 2458 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 2009).

Davis v. Burke, 179 U.S. 399 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1900).

Del-AWARE Unlimited Inc. v. Commonwealth of Pennsylvania, 96 Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 361, 508 A.2d 348 (1986).

Enos v. Secretary of Environmental Affairs, 731 N.E.2d 525 (Massachusetts Yüksek Adalet Mahkemesi, 2000).

Entergy Corp. v. Riverkeeper, Inc. 129 S. Ct. 1498 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 2009).

Envtl. Def. v. Duke Energy Corp. 549 U.S. 561 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 2007).

Federated Conservationists of Westchester County, Inc. v. Reid, 377 N.Y.S.2d 380 (New York Yüksek Mahkemesi, 1975).

Flores v. Southers Peru Copper Corp., 343 F. 3d 140, 160 (2d Cir, 2003).

Florida Wildlife Federation v. State Department of Environmental Regulation, 390 S0.2d 64 (Florida, 1980).

Glisson v. City of Marion, 720 N.E.2d 1034, 1042 (Illinois, 1999).

Green Mountain Chrysler Plymouth Dodge Jeep v. Crombie, 508 F. Supp. 2d 295, 340 (D. Vt., 2007).

Green Mountain Chrysler Plymouth Dodge Jeep v. Crombie. Nos. 2:05-CV-302, 2:05-CV-304, 2006 WL 4761053, para. 65 (D. Vt., 14 Ağustos 2006).

Hamilton v. Diamon, 42 A.2d 465, 349 N.Y.S.2d 146, 148-9 (New York Eyalet Yüksek Mahkemesi Temyiz Bölümü, 1973).

Illinois Pure Water Committee, Inc v. Director of Public Health, 104 Ill.2d 243, 470 N.E.2d 988 (Illinoi Yüksek Mahkemesi, 1984).

Kleppe v. Sierra Club. 427 US 390 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1976).

Klink v. Department of Transportation, 29 Pennsylvania Eyalet Mahkemesi 106, 370 A.2d 379 (1977).

Lawrence v. Texas, 539 U.S. 558 (2003).

Leland v. Moran, 235 F. Supp. 2d 153, 154-5 (New York Kuzey Bölge Mahkemesi, 2002).

Life of the Land v. Land Use Commission, 623 P.2d 431 (Hawaii, 1981).

Lincoln Dodge, Inc. v. Sullivan, 558 F. Supp. 2d 224 (D. R.I., 2008)

Lohmeier v. Gallatin County, 135 P.3d 775, 777 (Montana, 2006).

Marbury v. Madison, 5 U.S. (1 Cranch) 137, 177 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1803).

Massachusetts v. EPA, 549 U.S. 497 (2007).

Meech v. Hillhaven W., 238 Mont. 21, 776 P.2d 488 (Montana, 1989).

Montana Environmental Information Center v. Department of Environmental Quality, 988 P.2d 1236 (Montana, 1999).

National Association of Home Builders v. Defenders of Wildlife. 551 U.S. 644 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 2007).

NBD Bank v. Krueger Ringier, Inc., 686 N.E.2d 704, 709-710 (Illinois Temyiz Mahkemesi, 1997).

Northern Plains Resource Council v. Montana Board of Land Commissioners, 288 P.3d 169 (Montana, 2012).

Payne v. Kassab, 11 Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 14, 29-30, 312 A.2d 86, 94 (1973), onayan 468 Pa. 226, 361 A.2d 263 (Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, 6 Temmuz 1976).

Payne v. Kassab, 468 Pa. 226, 361 A.2d 263 (Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, 6 Temmuz 1976).

Pfost v. State, 219 Montana 206,216, 713 P.2d 495, 505 (Montana, 1985).

Robertson v. Methow Valley Citizens Council, 490 US 332 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1989).

Robinson Township et al. v. Commonwealth of Pennsylvania, Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 52 A.3d 463 (2012).

Robinson Township et al. v. Commonwealth of Pennsylvania, Pennsylvania Yüksek Mahkemesi, No-J127A-D-2012 (karar tarihi 19 Aralık 2013) (çokluk kararı).

Roper v. Simmons, 543 U.S. 551 (2005).

Sierra Club v. Department of Transportation. 167 P. 3d 292, 313 n.28 (Hawaii Yüksek Mahkemesi, 2007).

Sierra Club v. Morton, 405 U.S. 727, 741 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 1972) (Douglas, J., karşı oy).

Snelling v. Department of Transportation, 366 A.2d 1298 (Pennsylvania Eyalet Mahkemesi, 1976)

State v. General Development Cooperation, 448 So. 2d. 1074 (Florida Bölge Temyiz Mahkemesi, 1984), *aff'd*

State v. General Development Cooperation, 469 So. 2d 1391 (Florida, 1985).

Sullivan v. Resisting Environmental Destruction on Indigenous Lands, 311 P.3d 625 (Alaska, 2013).

Summers v. Earth Island Institute. 129 S. Ct. 1142 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 2009).

United Haulers Association v. Oneida-Herkimer Solid Waste Management. Auth. 550 U.S. 330 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 2007).

Winter v. Natural Res. Def. Council. 129 S. Ct. 364 (Birleşik Devletler Yüksek Mahkemesi, 2008).

Venezuela

Donato Furio Giodano v. Ministry of Environment and Renewable Natural Resources (Yüksek Adalet Mahkemesi, Venezuela, 25 Kasım 1999).

Jesus Manuel Vera Rivera v. Ministry of Environment and Renewable Natural Resources (Yüksek Adalet Mahkemesi, 21 Eylül 1999).

YASAL KAYNAKLAR VE DİĞER BİRİNCİL BELGELER

Afrika İnsan ve Halkların Hakları Şartı, UNTS 1520 (1981): 217.

Afrika İnsan ve Halkların Hakları (Banjul) Şartı. ILM 21 (1982): 58, www.achpr.org/instruments/achpr

İnsan Hakları Amerikan Sözleşmesi, Madde 13.

Antarktik Çevre Protokolü, 30 ILM 849 (1992).

ASEAN İnsan Hakları Bildirgesi (kabul edilme tarihi 18 Kasım 2012), www.asean.org/news/asean-statement-communicues/item/asean-human-rights-declaration

Case on the Constitutionality of Election Campaign Using Loudspeaker, 2006 Hun-Ma 711 (31 Temmuz 2008), çev. Professor Jibong Lim, Sogang University College of Law.

Convention on Access to Information, Public Participation in Decision-Making and Access to Justice in Environmental Matters, 2161 United Nations Treaty Series (UNTS), 447 (25 Haziran 1998'de imzaya açılmıştır).

Declaration of the United Nations Conference on the Human Environment, Stockholm Konferansı, İlke. 1 para. 2, UN Doc. A/CONF.48/14/rev.1 (kabul edilme tarihi 16 Haziran 1972).

Avrupa İklim Değişikliği Programı, http://ec.europa.eu/clima/policies/eccp/index_en.htm

İnsan Haklarının ve Temel Özgürlüklerin Korunması Avrupa Sözleşmesi, 213 UNTS 222, madde 6, 10 (1950).

Avrupa Birliği, *Avrupa Birliğinin İşleyişi Hakkında Antlaşma'nın Konsolide Versiyonu*, 13 Aralık 2007, 2008/C 115/01, madde 191, www.unhcr.org/refworld/docid/4b17ao7e2

Avrupa Parlamentosu ve Konseyi. "Direktif 2000/60/EC." 23 Ekim 2000. OJ L 327, 22.12.2000.

Fiji, *Draft Constitution: The Explanatory Report*. The Constitution Commission 527 (2012), www.fijileaks.com/uploads/1/3/7/5/13759434/thursday_the_explanatory_report_two-4.pdf

GA resolution A/RES/63/117, Optional Protocol to the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (December 10, 2008), Madde 2.

Gateway to the United Nation's Systems on Climate Change, Climate Change at a Glance.

Global Water Security. *Intelligence Community Assessment*. ICA 2012-08, bölüm iii, 2012.

2006 İnsani Gelişme Raporu, *Kıtılığın Eşiğinde: Güç, Yoksulluk ve Küresel Su Krizi*. Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı, 2006, içinde yeniden basım Shelton, Donald K Anton ve Dinah L. *Environmental Protection and Human Rights*, Cambridge University Press, 2011.

Medeni ve Siyasal Haklar Uluslararası Sözleşme, 999 UNTS 171, madde 19, 25 (1966).

República del Ecuador Asamblea Nacional, Comisión de la Biodiversidad y Recursos Naturales, Acta de Sesión No. 66 (15 Haziran 2011), <http://asamblenacional.gov.ec/blogs/comision6/files/2011/07/acta-66.pdf>

“Rio Çevre ve Kalkınma Bildirgesi.” 31 ILM 874, 1992.

“Stockholm İnsan Çevresi Bildirgesi.” 11 ILM 1416, 1972.

Transcript of Montana Constitutional Convention, Vol. V, 1971-1972, at 1243-4 (1 Mart 1972), <http://ia360606.us.archive.org/2/items/montanaconstitut05mont/montanaconstitut05mont.pdf>

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu, Azınlıkların İnsan Haklarının ve Çevrenin Korunması ve Ayrımcılığın Önlenmesi Hakkında Altkomisyon, haz. Fatma Zohra Ksentini, U.N. Doc. E/CN.4/Sub.2/1994/9, para. 248 (6 Haziran 1994).

Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı, Ek II. “Gündem 21: Sürdürülebilir Kalkınma için Eylem Programı.” UN Doc.A./Conf. 151/26. 12 Ağustos 1992.

Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Konferansı, Çevre ve Kalkınma Hakkında Rio Bildirgesi, İlke 1, UN Doc.A/CN.17/1997/8 (1992).

Birleşmiş Milletler Sürdürülebilir Kalkınma Konferansı. “The Future We Want, A/CONF.216/L.1*.” 20-22 Haziran 2012, para. 3.

Birleşmiş Milletler Çevre ve Kalkınma Bildirgesi (“Rio Bildirgesi”) U.N. Doc ACONF.151/5/Rev. 1 (1992).

Birleşmiş Milletler Ekonomik ve Sosyal Konsey. “15 No’lu Genel Yorum: Su Hakkı.” E/C.12/2002/11, para 1, 20 Ocak 2003.

Birleşmiş Milletler İklim Değişikliği Çerçeve Sözleşmesi, Madde 6 (1992).

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi. “İnsan Hakları ve Temiz İçme ve Temizlik Suyuna Ulaşım.” A/HRC/RES/15/8, Para. 9(a) ve (f), 30 Eylül 2010.

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Konseyi. “15 No’lu Bilgi Notu.” Ağustos 2010, 40, 41.

Birleşmiş Milletler, Yüzyıl Kalkınma Hedefleri, Hedef 7, Amaç 3,” 2000.

İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, GA Res 217 (AIII), UN GAOR, UN Doc A/810 (10 Aralık 1948).

Doğanın Hakları Evrensel Bildirgesi, <http://therightsofnature.org/universal-declaration>

Birleşik Devletler, 2007 Amerikan İklim Güvenliği Yasası, S. 2191, 110th Cong. (2007), <http://usclimatenetwork.org/federal/lieberman-warner-bill/ACSA.pdf>

Birleşik Devletler Bilgi Özgürlüğü Yasası, 5 U.S.C. sec. 552.

Birleşik Devletler 2007 Küresel Isınmanın Azaltılması Yasası, S. 485. 110th Cong. (2007).

Birleşik Devletler 2007 Düşük Karbon Ekonomisi Yasası, S. 1766, 110th Cong. (2007).

Birleşik Devletler Ulusal Çevre Politikaları Yasası, 42 U.S.C. 4321-4347 (NEPA).

Washington Eyaleti Çevre Departmanı, www.ecy.wa.gov/climatechange/effects.htm

İKİNCİL KAYNAKLAR

Çevresel Konularda Bilgiye Erişim, Karar Alma Sürecine Katılım ve Adalete Erişim Hakkında Aarhus Sözleşmesi, ILM 38 (Haziran 1998): 517.

Abate, Randall S. "Kyoto or Not, Here We Come: The Promise and Perils of the Piecemeal Approach to Climate Change Regulation in the United States." *Cornell Journal of Law and Public Policy* 15 (2006): 369, 372.

Abate, Randall S. "Climate Change, the United States, and the Impacts of Arctic Melting: A Case Study in the Need for Enforceable International Environmental Human Rights." *Stanford Journal of International Law* 43A (2007): 3, 10.

Akhmouch, A. "Water Governance in Latin America and the Caribbean: A Multi-Level Approach." *OECD Regional Development Working Papers*, 2012/94. OECD Publishing, 2012: 31.

Anderson, Michael R. "Human Rights Approaches to Environmental Protection: An Overview." İçinde *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, Alan E. Boyle and Michael R. Anderson (eds.). Oxford University Press, 1998.

Anderson, Michael R. "Individual Rights to Environmental Protection in India" içinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, Alan E. Boyle and Michael R. Anderson (eds.). Oxford University Press, 1998.

Ankersen, Thomas T. "Shared Knowledge, Shared Jurisprudence: Learning to Speak Environmental Law Creole (Criollo)." *Tulane Environmental Law Journal* 16 (2003): 807, 820, 822-3.

Annus, Taavi. "Comparative Constitutional Reasoning: The Law and Strategy of Selecting the Right Arguments," *Duke Journal of Comparative and International Law* 14 (2004): 301.

Ansari, Abdul Haseeb, Abdulkadir B. Abdulkadir and Shehu Usman Yamusa. "Protection of Environmental Rights for Sustainable Development: An Appraisal of International and National Laws." *Australian Journal of Basic and Applied Sciences* 6 (2012): 258-72.

Anton D. and D. Shelton. "Problems in Environment Protection and Human Rights: A Human Right to the Environment." *ANU College of Law Research Paper* No. 11-17, (Haziran, 2011): 357.

Anton, Donald K. and Dinah L. Shelton, *Environmental Protection and Human Rights*. Cambridge University Press, 2011.

Atapattu, Sumudu. "The Right to a Healthy Life or the Right to Die Polluted? The Emergence of a Human Right to a Healthy Environment Under International Law." *Tulane Environmental Law Journal* 16 (2002): 65.

Aylwin, Jose. *The Ralco Dam and the Pehuenche People in Chile: Lessons from an Ethno-Environmental Conflict*. Institute of Indigenous Studies, University of la Frontera, 2002.

Bandi, Gyula. "The Right to Environment in Theory and Practice: The Hungarian Experience." *Connecticut Journal of International Law* 8 (1993): 439, 450-65.

Banisar, David. *Freedom of Information Around the World 2006: A Global Survey of Access to Government Information Laws*, Privacy International, 2006.

Barak, A. "Response to the Judge as Comparatist: Comparison in Public Law." *Tulane Law Review* 80 (2005): 195, 197.

Barak, A. *Proportionality: Constitutional Rights and their Limitations*. Cambridge Studies in Constitutional Law, 2012.

Belbase, Narayan. *Environmental Rights in the New Constitution*. IUCN Policy Brief (2009), http://cmsdata.iucn.org/downloads/environmental_rights_in_the_new_constitution.pdf

Bell, S. and D. McGillivray. *Environmental Law*, 7th edn. Oxford University Press, 2008: 94-5.

Biagiotti, Isabelle. "Emerging Corporate Actors in Environment and Trade Governance: New Vision and Challenge for Norm-setting Processes." içinde *Participation for Sustainability in Trade*, by S. Thoyer and B. Martimort-Asso (eds.), 121, 122 Aldershot: Ashgate, 2007.

Blackstone, William. *Commentaries on the Laws of England*, Vols. 2, 4. The Lawbook Exchange, 1766.

Borgeaud, Charles, *Adoption and Amendment of Constitutions in Europe and America*. Edited by John Martin Vincent. Charles Downer Hazen trans. New York: Macmillan, 1895: 35.

Boyd, David R. "The Implicit Constitutional Right to Live in a Healthy Environment," *Review of European Community and International Environmental Law* 20(2) (Temmuz, 2011): 171-9.

Boyd, David R. *The Environmental Rights Revolution: A Global Study of Constitutions, Human Rights, and the Environment*. UBC Press, 2012.

Boyd. "The Constitutional Right to a Healthy Environment." *Environment: Science and Policy for Sustainable Development* 54(4) (Temmuz-Ağustos 2012), 3-15, www.environmentmaganize.org/Archives/Back%20Issues/2012/July-August%202012/constitutional-rights-full.html

Boyd, David R. *The Right to a Healthy Environment: Revitalizing Canada's Constitution*. UBC Press, 2012: 61-6.

Boyle, Allan E. "The Role of International Human Rights Law in the Protection of the Environment." içinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, Alan E. Boyle and Michael R. Anderson (eds.). Oxford University Press, 1998.

Boyle, Alan E. "Human Rights and the Environment: A Reassessment." *Fordham Environmental Law Review* (revised 2010): 471.

Boyle, Alan E. "Human Rights and the Environment: Where Next?" *European Journal of International Law* 23 (2012): 613-42.

Boyle, Alan E. And Michael R. Anderson (eds.), *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, 1st edn, Clarendon Press, 1996; 2nd edn, Oxford University Press, 1998.

Brandl, Ernest and Hartwin Bungert. "Constitutional Entrenchment of Environmental Protection: A Comparative Analysis of Experiences Abroad." *Harvard Environmental Law Review* 16 (1992): 1, 4-5, 82, Table I.

Allan R. Brewer-Carias. *Constitutional Protection of Human Rights in Latin America: A Comparative Study of Amparo Proceedings*. Cambridge University Press, 2009: 199.

Brooks, Richard O. "A Constitutional Right to a Healthful Environment." *Vermont Law Review* 16 (1992): 1109.

Brown, Donald A. "The U.S. Performance in Achieving its 1992 Earth Summit Global Warming Commitments." *Environmental Law Reporter* 32 (2002).

Brown, Elizabeth F. *In Defense of Environmental Rights in East European Constitutions*. Vol. 1 University of Chicago Law School Roundtable, 1993: 191, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=995326

Bruch, Carl, Wole Coker, and Chris VanArsdale. *Constitutional Environmental Law: Giving Force to Fundamental Principles in Africa.*, 2nd edn. Environmental Law Institute Research Report, 2007.

Bruckerhoff, Joshua J. "Giving Nature Constitutional Protection: A Less Anthropocentric Interpretation of Environmental Rights." *Texas Law Review* 86 (2008): 638.

Bruinsma, James. "Environmental Law: Brazil Enacts New Protections for the Amazon Rain Forest." *Harv. Int'l L. J.* 30 (1989): 503, 503-5.

Bruyninckx, Hans, Sander Happaerts, and Karoline Van Den Brande. *Sustainable Development and Subnational Governments: Policy-Making and Multi-Level Interactions*. Palgrave Macmillan, 2012:

Bryce, Viscount James. *Constitutions*. Oxford University Press, 1905: 37-8.

Buchanan, James M. "Why do Constitutions Matter?" In *Why do Constitutions Matter?*, by Niclas Berggren *et al.* (eds.), 1, 12. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2000.

Burhenne, W.E. (ed.). *International Environmental Soft Law. Collection of Relevant Instruments*. International Council of Environmental Law. The Netherlands. Kluwer Academic, 1996.

Cassuto, David N. And Romulo S.R. Sampaio. "Water Law in the United States and Brazil – Climate Change and Two Approaches To Emerging Water Poverty." *William and Mary Environmental Law and Policy Review* 35 (2011): 371, 400.

Center for International Environmental Law (CIEL). *Chilean Supreme Court Rejects Controversial Trillium Logging Project* (21 Mart 1997).

Chirisa, Innocent and Muzenda, Archimedes. "Environmental Rights as a Substantive Area of the Zimbabwean Constitutional Debate: Implications for Policy and Action." *Southern Peace Review Journal* 2(2) (September 2013): 104-21.

H.S. Cho and O.W. Pedersen. "Environmental Rights and Future Generations." içinde *Routledge Handbook of Constitutional Law*, by M. Tushnet, T. Fleiner and C. Saunders (eds.). Abingdon, Oxon ve New York: Routledge, 2013.

Chuabi, Sanjay. "Environmental Law of India." In *International Environmental Law and Regulation*, by Schlickman *et al.*, (eds.). Butterworth Legal Publishers, 1995. Vol II.

Churchill, Robin. "Environmental Rights in Existing Human Rights Treaties." İçinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, Alan E. Boyle and Michael R. Anderson (eds.). Oxford University Press, 1998.

"Court: Individuals can Sue over Endangered Species." *St. Louis Post-Dispatch* (6 Haziran 1998): 4.

Craig, Robin Kundis. "Should There Be a Constitutional Right to a Clean/Healthy Environment?" *Environmental Law Report* 34(12) (2004): 11013.

Craig, Robin Kundis. A Comparative Guide to the Eastern Public Trust Doctrine: Classifications of States, Property Rights, and State Summaries," <http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract-id=1008161>.

Craig, Robin Kundis. A Comparative Guide to the Western States' Public Trust Doctrines: Public Values, Private Rights, and the Evolution Toward an Ecological Public Trust, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1405822

Cramer, Benjamin W. "The Human Right to Information, the Environment and Information About the Environment: From the Universal Declaration to the AARHUS Convention." *Communication Law and Policy* 14 (2009): 73, 86.

Cusack, Mary Ellen. "Judicial Interpretation of State Constitutional Rights to a Healthful Environment." *Boston College Environmental Affairs Law Review* 20(1) (1993): 173, 181, 193.

Daly, Erin. *Environmental Human Rights: A Paradigm of Invisibility*, Widener L. Legal Studies Research Paper no. 11-05 (2011).

Daly, Erin. *Dignity Rights: Courts, Constitutions and the Worth of the Human Person*. University of Pennsylvania Press, 2012.

Daly Erin, "Constitutional Protection for Environmental Rights: The Benefits of Environmental Process," 17 Int'l J. Peace Studies 71 (2012).

Daly, Erin. "The Ecuadorian Exemplar: The First Ever Indications of Constitutional Rights Of Nature." *RECIEL* 21 (1) 2012. ISSN 0962 8797, http://celdf.live2.radicaldesigns.org/downloads/The_Ecuadorian_Exemplar_The_First_Ever_Vindications_of_Constitutional_Rights_of_Nature.pdf

Daly, Erin and May, James "Constitutional Environmental Rights and Liabilities." *Environmental Liability* 3: 75 (2012); Social Science Research Network (SSRN): <http://ssrn.com/abstract=2221561>.

Dam Shubhankar and Vivek Tewary. "Polluting Environment, Polluting Constitution: Is a 'Polluted' Constitution Worse than a Polluted Environment?" *Journal of Environmental Law* 17 (2005): 383, 389.

Dannenmaier, Eric. "Environmental Law and the Loss of Paradise." *Columbia Journal of Transnational Law* 49 (2011): 463, 467,

Davenport, Paula M. "Plan for Dam Sparks Dispute in Marion." *St. Louis Post-Dispatch* (15 Nisan 1991): 11

Davis, Thomas. "Illinois House Votes to Allow Development on Some Land with Endangered Species." *State Journal-Register* (22 Mayıs 1999): 20.

Deimann, Sven and Bernard Dyssli (eds.). *Environmental Rights: Law, Litigation and Access to Justice*. Gaunt, 1995.

Dernbach, John C. "Taking the Pennsylvania Constitution Seriously When it Protects the Environment: Part I – An Interpretive Framework for Article I, Section 27." *Dickinson Law Review* 103 (1999): 693.

Dernbach, John C. "Taking the Pennsylvania Constitution Seriously When it Protects the Environment: Part II – Environmental Rights and Public Trust." *Dickinson Law Review* 104 (1999): 97.

Dernbach, John. *Stumbling Toward Sustainability*, Washington, DC: Environmental Law Institute, 2002.

Dernbach, John C. *Agenda for a Sustainable America*. Washington, DC: ELI Press, Environmental Law Institute, 2009: 2-3.

Dicey, Albert Venn. *Introduction to the Study of the Law of the Constitution*, 10th edn. Palgrave Macmillan, 1959.

Dorsen, Norman, Michel Rosenfeld, András Sajó and Susanne Baer. *Comparative Constitutionalism: Cases and Materials*. St. Paul, MN: West Group, 2003, 1313-14.

Douglas-Scott, S. "Environmental Rights in the European Union: Participatory Democracy or Democratic Deficit?" içinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, Alan E. Boyle and Michael R. Anderson (eds.). Oxford University Press, 1998.

Dupre, Catherine. *Importing the Law in Post-Communist Transitions: The Hungarian Constitutional Court and the Right to Human Dignity*. Hart Publishing, 2003: 69.

EarthJustice. *Environmental Rights Report 2008*, <http://earthjustice.org/sites/default/files/library/reports/2008-environmental-rights-report.pdf>

Ebrahim, Hassen. *The Soul of a Nation: Constitution-making in South Africa*. Oxford University Press, 1998.

Elkins, Zachary, Tom Ginsburg and Beth Simmons, "Getting to Rights: Treaty Ratification, Constitutional Convergence, and Human Rights Practice," *Harvard International Law Journal* 54(1) (2013): 61-95.

Elkins, Zachary, Tom Ginsburg and Beth Simmons, "Environmental and Natural Resources Provisions in State Constitutions." *Journal of Land, Resources, and Environmental Law* 22 (2002): 74.

Environment Law Alliance Worldwide (ELAW), *Valuing Biodiversity in Costa Rica* (Temmuz, 1999), www.elaw.org/node/866.

Eurick, Janelle P. "The Constitutional Right to a Healthy Environment: Enforcing Environmental Protection through State and Federal Constitutions." *International Legal Perspectives* 11 (2001): 185.

European Climate Change Programme, http://ec.europa.eu/clima/policies/eccp/index_en.htm

Ewald, Sylvia. "State Court Adjudication of Environmental Rights: Lessons from the Adjudication of the Right to Education and the Right to Welfare." *Columbia Journal of Environmental Law* 36 (2011): 413, <http://columbiaenvironmentallaw.org/assets/pdfs/36.2/Ewald.pdf>

Fabra, Adriana. "Indigenous Peoples, Environmental Degradation and Human Rights: A Case Study." içinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, Alan E. Boyle and Michael R. Anderson (eds.). Oxford University Press, 1998.

Bkz. Fabra, Adriana and Eva Arnal. "Review of Jurisprudence on Human Rights and the Environment in Latin America," n.5 (Joint UNEP-OHCHR Expert Seminar on Human Rights and the Environment, Background Paper No. 6, 2002=, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Cenevre, 14-16 Ocak 2002, www2.ohchr.org/english/issues/environment/envIRON/bp6.htm

Ferlo, Albert M., Karin P. Sheldon, and Mark Squillace (eds.). *The NEPA Litigation Guide*, 2nd edn. American Bar Association, 2014.

Fernandes, Edesio. "Constitutional Environmental Rights in Brazil." içinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 265-84.

Fernandez, José L. "State Constitutions, Environmental Rights Provisions, and the Doctrine of Self-Execution: A Political Question?" *Harvard Environmental Law Review* 17 (1993): 333.

Finer, S.E., Vernon Bogdanor and Bernard Rudden. *Comparing Constitutions*. Oxford University Press, 1995.

Fitzmaurice, Malgosia. "The Human Right to Water." *Fordham Environmental Law Review* 18 (2007): 537.

Fontana, David. "Refined Comparativism in Constitutional Law." *UCLA Law Review* 49 (2001): 539.

Fontana, David. "The Rise and Fall of Comparative Constitutional Law in the Postwar Era," *Yale Journal of International Law* 36(1) (2011).

Foreman, Elaine F. "Protecting the Antarctic Environment: Will a Protocol be Enough?" *American University International Law Review* 7(4) (1992): 849.

Francis, Rose. "Water Justice in South Africa. Natural Resources Policy at the Intersection of Human Rights, Economics, and Political Power." *Georgetown International Environmental Law Review* 18 (2005): 149, 186.

Franco, Guido. "California Energy Commission, Climate Change Impacts and Adaptation in California." *Integrated Energy Policy Report* 7 (2005), www.ccap.org/docs/resources/427/Climate_Change_Impacts_and_Adaptation_in_California.pdf

Frankenberg, Günter. "Comparing Constitutions: Ideas, Ideals, and Ideology – toward a layered narrative." *International Journal of Constitutional Law* 4 (2006): 439.

Gardner, James A. *Interpreting State Constitutions: A Jurisprudence of Function in a Federal System*. University of Chicago Press, 2005.

Gardner, James A. *In Search of Subnational Constitutionalism*. Prepared for Seventh World Congress, International Association of Constitutional Law, Atina, Yunanistan, 11-15 Haziran 2007, http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1017239

Gatmaytan-Mango, Dante. "Judicial Restraint and the Enforcement of Environmental Rights in the Philippines." *Oregon Review of International Law* 12 (2010).

Gellers, Joshua. "Righting Environmental Wrongs: Assessing the Role of Legal Systems in Redressing Environmental Grievances," *Journal of Environmental Law and Literature* 26(2) (2011): 461.

Gellers, Joshua. "Greening Constitutions with Environmental Rights: Testing the Isomorphism Thesis" (2011), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1902346

Gellers, Joshua. "Survival of the Greenest: A Statistical Analysis of Constitutional Environmental Rights" (2012), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2103960

Gellers, Joshua. "Expecting the Elephant but Getting the Mouse: Analyzing the Adoption of a Constitutional Environmental Right in Nepal" (2013), http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2238073

Gelling, Peter. "Focus of Climate Talks Shifts to Helping Poor Countries Cope." *New York Times* (13 Aralık 2007): A31.

Giga Quotes, *Earth*, www.giga-usa.com/quotes/topics/earth_t001.htm

Ginsburg, Tom Constitutionmaking.org option reports, environmental provisions (6 Kasım 2009), www.iconnectblog.com/2009/11/new-report-on-constitutional-treatment-of-the-environment

Glazewski, Jan. "The Environment, Human Rights and a New South African Constitution." *South African Journal for Human Rights* 7 (1991): 177, 177-98.

Glicksman, Robert L. "Global Climate Change and the Risks to Coastal Areas from Hurricanes and Rising Sea Levels: The Costs of Doing Nothing." *Loyola Law Review* 52 (2006): 1127, 1179.

Global Alliance for the Rights of Nature, rightsofnature.org; the Community Environmental Legal Defense Fund, www.celdf.org/rights-of-nature

Gormley, Paul W. *Human Rights and the Environment: The Need for International Cooperation*. Sijthoff, 1976.

Hassan, Parvez and Azim Azfar, "Securing Environmental Rights Through Public Interest Litigation in South Asia." *Virginia Environmental Law Journal* 22 (2004): 215, 242.

Hayward, Tim. *Constitutional Environmental Rights*. Oxford University Press, 2005.

Hayward, Tim. "'Healthful Environment' Doesn't Include Protecting Animals." *State Journal-Register* (22 Ekim 1999): 34.

Hernandez, Antonia Maria. *Sub-National Constitution Law in Argentina*, 24. Kluwer Law International, 2011.

Heyer, Eric. "Latin American State Secrecy and Mexico's Transparency Law." *George Washington International Law Review* 28 (2006): 437.

Higgins, Rosalyn. "Natural Resources in the Case Law of the International Court." içinde *International Law and Sustainable Development: Past Acgievevements and Future Challenges*, by Alan Boyle and David Freestone (eds.). 87, 111. Oxford: Oxford University Press. 1999.

Hill, Barry E., Steve Wolfson and Nicholas Targ. "Human Rights and the Environment: A Synopsis and Some Predications." *Georgetown International Environmental Law Review* 16 (2004): 361.

Hirshl, Ran. "The Question of Case Selection in Comparative Constitutional Law," *American Journal of Comparative Law* 53 (2005): 125.

Hirshl, Ran. "From Comparative Constitutional Law to Comparative Constitutional Studies." *International Journal of Constitutional Law* 11(1) (2013): 1-12.

Hiskes, Richard P. *The Human Right to a Green Future: Environmental Rights and Intergenerational Justice*. Cambridge University Press, 2008.

Hodkova, Iveta. "Is There a Right to a Healthy Environment in the International Legal Order?" *Connecticut Journal of International Law* 7 (1991): 65, 67

Houck, Oliver A. "Light from the Trees, The Stories of *Minors Oposa* and the Russian Forest Cases." *Georgetown International Environmental Law Review* 19 (2007): 321, 326.

Houck, Oliver A. "A Case of Sustainable Development: The River Gid and the Forest at the End of the World." *Tulsa Law Review* 44 (2008): 305.

Houck, Oliver A. *Taking Back Eden: Eight Environmental Cases that Changed The World*, 1st edn. Washington: Island Press, 2011.

A.E.D. Howard. "The indeterminacy of constitutions." *Wake Forest Law Review*, 31, 383-410, (1996), <http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/wflr31&div=21&id=&page=194>

Hudson, Blake. "Federal Constitutions, Global Governance, and the Role of Forests in Regulating Climate Change." *Indiana Law Journal* 87 (2012): 1455-515.

Hudson, Blake. "What Kind of Constitutional Design is Optimal for Environmental Governance?" *Environmental Law Professor Blog*, 6 Şubat 2012, http://lawprofessors.typepad.com/environmental_law/2012/02/what-kind-of-constitutional-design-is-optimal-for-environmental-governance.html

Jackson, V.C. "Methodological Challenges in Comparative Constitutional Law." *Penn State International Law Review* 28 (2009): 319.

Jacobson, Philip. "In Jakarta, a Fight Over Money and Water." *Jakarta Globe* (27 Aralık 2011), www.thejakartaglobe.com/jakarta/in-jakarta-a-fight-over-money-and-water/487216

Jacobson, Philip. *Constitutional Engagement in Transnational Era*. Oxford University Press, 2010.

Johnston, Barbara Rose (ed.). *Life and Death Matters: Human Rights, Environment and Social Justice*. Left Coast Press, 2011: 11.

Jørgensen, Kirsten. *Climate Initiatives at the Subnational Level of the Indian States and their Interplay with Federal Policies*. 2011 ISA Annual Convention, 16-19 Mart 2011, Montreal, www.polsoz.fu-berlin.de/polwiss/forschung/systeme/ffu/publikationen/2011/11_joergensen_montreal/isa11_joergensen_draft.pdf?1367711988

Jung, Courtney and Evan Rosevear, "Economic and Social Rights Across Time, Regions, and Legal Traditions: A Preliminary Analysis of the TIESR Dataset." *Nordic Journal of Human Rights* 30 (2012): 372, 376.

Justinian, Caesar Flavius. "Of the Different Kind of Things" içinde *The Institutes of Justinian*, 2. Cilt, Başlık I. Çev. J.B. Moyle, Project Gutenberg, 1893.

Kay, Richard S. "American Constitutionalism." içinde *Constitutionalism: Philosophical Foundations*, by Larry Alexander (ed.) 16, 27. Cambridge University Press, 1998.

Keefe, Radden Patrick. "Reversal of Fortune: A crusading lawyer helped Ecuadorans secure a huge environmental judgment against Chevron. But did he go too far?" *The New Yorker*. 9 Ocak 2012. 38.

Kelly, Michael J. "The Kurdish Regional Constitution within the Framework of the Iraqi Federal Constitution: A Struggle for Sovereignty, Oil, Ethnic Identity, and the Prospects for a Reverse Supremacy Clause." *Penn State Law Review* 114 (2009-10): 784.

Kerr, Richard A. "Latest Forecast: Stand by for a Warmer, but not Scorching, World." *Science* 312 (21 Nisan 2006), www.sciencemag.org/cgi/content/full/312/5772/351a

Khanna, Leela. "Open Drainage Throughout Delhi: Who Will Take Responsibility?" New Delhi: Centre for Social Research (2 Temmuz 2012), <http://csrindia.org/blog/2012/07/02/open-drainage-throughout-delhi-who-will-take-responsibility>

Kiss, Alexandre Charles and D. Shelton, *International Environmental Law*, 2nd edn. New York: Transnational Publishers, 2000.

Klabbers, J., A. Peters, and G. Ulfstein. *The Constitutionalization of International Law*, Oxford: Oxford University Press, 2009.

Klipsch, Ronald E. "Aspects of a Constitutional Right to a Habitable Environment: Towards an Environmental Due Process." *Indiana Law Journal* 49 (1971): 203.

Kotzé, Louis J. "Arguing Global Environmental Constitutionalism." *Transnational Environmental Law* 1(1) (2012): 199

Kotzé, Louis J. "Sustainable Development and the Rule of Law for Nature: A Constitutional Reading." içinde *Rule of Law for Nature: New Dimensions and Ideas in Environmental Law*, by C. Voigt (ed.) 130-45. Cambridge University Press, 2013.

Kotzé, Louis J. and Anél du Plessis. "Some Brief Observations on Fifteen Years of Environmental Rights Jurisprudence in South Africa." *Journal of Court Innovation* 3 (2010): 157.

Kravchenko, Svitlana. "Citizen Enforcement of Environmental Law in Eastern Europe." *Widener Law Review* 10 (2004): 475, 484.

Kravchenko, Svitlana. "The Aarhus Convention and Innovations in Compliance and Multilateral Environmental Agreements." *Colorado Journal of International Environmental Law and Policy* 18(1) (2007).

Kravchenko, Svitlana and John E. Bonine. *Human Rights and the Environment: Cases, Law and Policy*. Carolina Academic Press, 2008.

Kury, Franklin L. "The Environmental Amendment to the Pennsylvania Constitution: Twenty Years Later and Largely Untested." *Villanova Environmental Law Journal* 1 (1990): 124.

Kysar, Douglas A. "Global Environmental Constitutionalism: Getting There from Here." *Transnational Environmental Law* 1 (2012): 83, 87.

Larsen, J.L., "Importing Constitutional Norms from a 'Wider Civilization': Lawrence and the Rehnquist Court's Use of Foreign and International Law in Domestic Constitutional Interpretation," *Ohio State Journal* 65 (2004).

Lau, Martin. "Islam and Judicial Activism: Public Address Litigation under Environmental Protection in the Islamic Republic of Pakista." içinde Boyle and Anderson, *Human Rights Approaches*, 285-302.

Laxman, Lekha and Abdul Haseeb Ansari. "The Interface between TRIPS and CBD: Efforts towards Harmonization." *Journal of International Trade Law and Policy* 11 (2912): 108-132.

Lazarus, Richard J. "Restoring What's Environmental about Environmental Law in the Supreme Court." 47 *UCLA Law Review* (2000): 703, 708

Lazarus, Richard J. *The Making of Environmental Law*. London: University of Chicago Press, 2004.

Leitao, Kevin. "Rhode Island's Forgotten Bill of Rights." *Roger Williams University Law Review* 1 (1996): 58, n. 68.

Leng, Ang Hean. "Constitutional Rights Adjudication in Asian Societies." *The Law Review* (Sweet and Maxwell) (2011): 229, 241.

Leopold, Aldo. *A Sand County Almanac*. Random House Digital Inc., 1986. 224-5.

MacDonald, Karen E. "Sustaining the Environmental Rights of Children: An Exploratory Critique." *Fordham Environmental Law Review* 18 (2006): 5.

McLaren, Robert A. "Environmental Protection Based on State Constitutional Law: A Call for Reinterpretation." *University of Hawaii Law Review* 12 (1990): 149.

McLaren, V., A. Morris and S. Labatt. "Engaging Local Communities in Environmental Protection with Competitiveness: Community Advisory Panels in Canada and the United States." içinde *Sustainability, Civil Society and International Governance*, by J.J. Kirton and Peter Hajjinal, 31, 36. Farnham: Ashgate, 2006.

Hector A. Mairal. *Collective and Class Actions in Argentina, National Report*, The Globalization of Class Actions Conference Proceedings, Aralık 2007, http://globalclassactions.stanford.edu/sites/default/files/documents/Argentina_National_Report.pdf

Marko, Joseph. *Federalism, Sub-national Constitutionalism, and the Protection of Minorities*, <http://camlaw.rutgers.edu/statecon/subpapers/marko.pdf>

May, James R. "Of Development, daVinci and Domestic Legislation: The Prospects for Sustainable Development in Asia and its Untapped Potential in the United States." *Widener Law Symposium Journal* 3 (1998): 197.

May, James R. "The Availability of State Environmental Citizen Suits." *Natural Resources and Environment* 18 (2004): 53.

May, James R. "The North American Symposium on the Judiciary and Environmental Law: Constituting Fundamental Environmental Rights Worldwide." *Pace Environmental Law Review* 23 (2005/2006): 113, Ek B.

May, James R. "U.S. Supreme Court Decisions: Review for 2006-2007 and Outlook." *Environment Reporter* 38 (BNA), No. 34 (24 Ağustos 2007): 1851.

May, James R. "Climate Change, Constitutional Consignment, and the Political Question Doctrine." *Denver University Law Review* 85 (2008): 919.

May, James R. "The Intersection of Constitutional law and Environmental Litigation." içinde *Environmental Litigation: Law and Strategy*, by Cary R. Perlman (ed.), 359. ABA, 2009.

May, James R. "Not at All: Environmental Sustainability in the Supreme Court." *Sustainable Development Law and Policy* 10 (2009): 20.

May, James R. "U.S. Supreme Court Environmental Cases 2008-2009: A Year Like No Other." *Environment Reporter* 40 (BNA), No. 36 (11 Eylül 2009): 2154.

May, James R. Constitutional Directions in Procedural "Environmental Rights", 28 *J. Envtl. Law and Litigation* 27 (2013).

May, James R. and Erin Daly. "Vindicating Fundamental Environmental Rights Worldwide." *Oregon Review of International Law* 11(2009): 365.

May, James R. and Erin Daly. "New Directions in Earth Rights, Environmental Rights and Human Rights: Six Facets of Constitutionally Embedded Environmental Rights Worldwide." *IUCN Academy of Environmental Law E-Journal* 1 (2011): 13-25.

May, James R. and Erin Daly. "Constitutional Environmental Rights Worldwide." in *Principles of Constitutional Environmental Law*, by May, James R. (ed.). ABA Publishing, Environmental Law Institute, 2011.

May, James R. and Erin Daly. "Global Constitutional Environmental Rights" in *Routledge Handbook of International Environmental Law*, by Shawkat Alam, Jahid Hossain Bhuiyan, Tarq M.R. Chowdhury and Erika J. Techeda (eds). Routledge, 2012.

May, James R. and Robert L. Glicksman, "Justice Rehnquist and the Dismantling of Environmental Law," *Environmental Law Report* 36 (2006): 10585.

May, James R. And William Romawicz. "Environmental Rights Embedded in State Constitutions." İçinde *Principles in Constitutional Environmental Law*, James R. May. ABA Publishing, Environmental Law Institute, 2011.

Merrills, J.G. "Environmental Protection and Human Rights: Conceptual Aspects." In *Human Rights Approaches to Environmental Protection*, by Alan E. Boyle and Michael R. Anderson (eds.). Clarendon Press, 1996.

Morrow, K. "Worth the Paper that They are Written on? Human Rights and the Environment in the Law of England and Wales." *Journal of Human Rights and the Environment* 1 (2010).

Mova Al'Afghani, Mohamad. "Constitutional Court's Review and the Future of Water Law in Indonesia." *Law, Environment and Development Journal* 2(1) (2006), www.lead-journal.org/content/06001.pdf

Mudd, Michelle Bryan. "A 'Constant and Difficult Task': Making Local Land Use Decisions in States with a Constitutional Right to a Healthful Environment." *Ecology Law Quarterly* 38 (2011): 61, www.boalt.org/elq/documents/elq38_1_01_2011_0803.pdf

Nanda, Ved P. And George Pring. *International Environmental Law and Policy for the 21st Century*, 2nd edn. gözden geçirilmiş. Martinus Nijhoff Publishers, 2013.

Nedelsky, Jennifer. *Law's Relations: A Relational Theory of Self, Autonomy and Law*. New York: Oxford University Press, 2011: 197.

Nelson, Antria. "Steering Sustainability: What, When, and Why," içinde *Steering Sustainability in an Urbanizing World: Policy, Practice and Performance*, by A. Nelson (ed.), 1, 2-3. Farnham: Ashgate, 2007.

Onzivu, William. "International Environmental Law, The Public's Health, and Domestic Environmental Governance in Developing Countries." *American University International Law Review* 21 (2006), 667.

Open Society Justice Initiative. *Constitutional Rights of the Right to Information*, <http://rightsinfo.org/constitutional-protections-of-the-right-to>

Osiatynski, Wiktor, "Paradoxes of constitutional borrowing," *International Journal of Constitutional Law* 1(2) (2003): 244.

Pallemmaerts, Marc. "The Human Right to a Healthy Environment as a Substantive Right." In *Human Rights and Environment: Compendium of Instruments and Other International Texts on Individual and Collective Rights Relating to the Environment in the International and European Framework*, by Maguelonne Déjeant-Pons and Marc Pallemmaerts, 11-12, Council of Europe, 2002.

Panjabi, R.K.L. *The Earth Summit at Rio: Politics, Economics, and the Environment*. New England: Northeastern University Press, 1997: 17.

Parmesan, Camille and Hector Galbraith. *Observed Impacts of Global Climate Change in the U.S*. Pew Center on Global Client Change, 2004.

Peczenik, Aleksander. "Why Constitution? What Constitution? Constraints on Majority Rule." In Berggren *et al.* (eds.). *Why Constitutions Matter* by Niclas Berggren, Nils Karlson, and Joakim Nergellus (eds.), 17, 21-2, 36. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2002.

Pedersen, Ole W. "European Environmental Human Rights and Environmental Rights: A Long Time Coming?" *George Washington International Law Review* 21(1) (2008): 73, <http://ssrn.com/abstract=1122289>

Pedersen, Ole W. "A Bill of Rights, Environmental Rights and the British Constitution." *Public Law* (2011): 577.

Peters, Anne "Are we Moving towards Constitutionalization of the World Community?" In *Realizing Utopia: The Future of International Law*, by Antonio Cassese (ed.), 126. Oxford University Press, 2012, http://law.huji.ac.il/upload/Peters_Constitutionalization_in_Cassese.2012.pdf.

Pettigrew, Harry W. "A Constitutional Right of Freedom from Ecocide." *Environmental Law* 2 (1971): 1-41.

Piet, Barne. "Four boreholes for CKGR Basarwa" (21 Haziran 2011), Mmegionline, www.mmegi.bw

Polemica Medida Cautelar en favor de los Derechos de la Naturaleza, <http://mario-melo.wordpress.com/2011/06/28/polemica-medida-cautelar-en-favor-de-los-derechos-de-la-naturaleza>

Pontin, Ben. "Environmental Rights under the UK's "Intermediate Constitution." *Natural Resources and Environment* 17 (2002).

Pring, George (Rock) and Catherine (Kitty) Pring, *Greening Justice: Creating and Improving Environmental Courts and Tribunals*, Lalanath de Silva, The Access Initiative (2009)'den bir Giriş kısmıyla başlamaktadır, www.law.du.edu/documents/ect-study/greening-justice-book.pdf

Rai, Dewain. "Naturally Nepal: Protecting the Natural Environment is Protecting the Nation." *Nepali Times* (22-28 Mayıs 2009).

Razzaque, Jona. "Public Participation in Water Governance." içinde *The Evolution of the Law and Politics of Water*, by J.W. Dalpenna and J. Gupta (eds.), 355, 364-5. Springer, 2009.

Razzaque, Jona. "Information, Public Participation, and Access to Justice." içinde *Routledge Handbook of International Law*, by Shawkat Alam, Jahid Hossain Bhuiyan, Tareq M.R. Chowdhury and Erika J. Techera (eds.), Routledge, 2012.

Real Climate: Climate Science from Climate Scientists. www.realclimate.org

Regassa, Tsegaye, "Sub-national Constitutions in Ethiopia: Towards Entrenching Constitutionalism at State Level." *Mizan Law Review* 2 (2009): 1, www.ajol.info/index/php/mlr/article/viewFile/54006/42550

Reid, C. and Ross, A. "Environmental Governance in the UK." In *Environmental Protection in Multi-layered Systems: Comparative Lessons from the Water Sector*, by M. Alberton and F. Palermo (eds.). Leiden: Martinus Nijhoff 2012: 161-85 (Studies in Territorial and Cultural Diversity Governance)

Ristroph, Elizabeth Barrett and Ilya Fedyaev. "Obstacles to Environmental Litigation in Russia and the Potential for Private Actions." *Environs* 29 (2006): 221.

Rosencranz, Armin, Edward Boenig, and Brinda Dutta. "The Godawarman Case: The Indian Supreme Court's Breach of Constitutional Boundaries in Managing India's Forests." *Environmental Law Reporter* 37 (2007): 10032.

Rosenn, Keith S. "Brazil's New Constituion: An Exercise in Transient Constituionalism for a Transitional Society." *Am. J. Comp. L.* 38 (1990): 773, 796-7.

Ross, A. "Why Legislate for Sustainable Development?" *Journal of Environmental Law* 20 (2008): 35-68.

Ross, A. "It's Time to Get Serious – Why Legislation is Needed to Make Sustainable Development a Reality in the UK." *Sustainability* 2 (2010): 1101-27, www.mdpi.com/2071-1050/2/4/1101

Ruhl, J.B. "The Metrics of Constitutional Amendments: and why Proposed Environmental Quality Amendments don't Measure up." *Notre Dame Law Review* 74 (1999): 245.

Sachs, Aaron. "What do Human Rights have to do with Environmental Protection? Everything," *Sierra Maganize* (November-December, 1997), www.sierraclub.org/sierra/199711/humanrights.asp

Sands, Philippe. *Principles of International Environmental Law*, 2nd edn. Cambridge University Press, 2003.

Saunders, Cheryl. "The Use and Misuse of Comparative Constitutional Law," *Indiana Journal of Global Legal Studies* 13 (2006).

Sax, Joseph L. *Defending the Environment: A Strategy for Citizen Action*. New York: Alfred A. Knopf, Inc., 1971 at 159.

Sax, Joseph L. "The Search for Environmental Rights." *Journal of Land Use and International Law* 93 (1990).

Scanlon, John Angela Casar and Noemi Nemes, "Water as a Human Right?" 9-10 *IUCN Environmental Policy and Law Paper No. 51* (2004).

Schlickman *et al.* (eds.). *International Environmental Law and Regulation*. Butterworth Legal Publishers, 1995, Vol II.

Schochet, Gordon J. "Introduction: Constitutionalism, Liberalism, and the Study of Politics," in *Nomos XX 1*, edited by J. Roland Pennock and John W. Chapman. New York University Press, 1979: 1-2.

Schochet, Gordon J. "Introduction to Constitutionalism." *İçinde Constitutionalism*, J. Roland Pennock and John W. Chapman (eds.). New York University Press, 1979.

İskoç Hükümeti, İskoçya'nın Geleceği (2013), Bölüm 8, www.scotland.gov.uk/Publications/2013/11/9348

Sharma, Binod Prasad. "Constitutional Provisions Related to Environmental Conservation: A Study." IUCN Policy Brief (Eylül 2010), http://cmsdata.iucn.org/downloads/constitutional_provisions_related_to_environment_conservation_final.pdf

Shelton, Dinah. "Human Rights, Environmental Rights, and the Right to Environment." *Stanford Journal of International Law* 28 (1991); 103, 112-13, 116.

Shelton, Dinah. Symposium. "Earth Rights and Responsibilities: Human Rights and Environmental Protection." *Yale Journal of International Law* 18 (1993): 215-411.

Shelton, Dinah. "Human Rights and the Environment." *Yearbook of International Environmental Law* 13 (2002): 199.

Shelton, Dinah. "Human Rights and the Environment: What Specific Environmental Rights Have Been Recognized?" *Denver Journal of International Law and Policy* 35 (2006): 163.

Shemshuchenko, Y. "Human Rights in the Field of Environmental Protection in the Draft of the New Constitution of the Ukraine." *İçinde Environmental Rights: Law, Litigation and Access to Justice*, Sven Deimann and Bernard Dyssli. Gaunt, 1995.

Slaughter, A-M. "A Typology of Transjudicial Communication." *University of Richmond Law Review* 29 (1994): 99.

Slaughter, A-M. "Judicial Globalization." *Virginia Journal of International Law* 40: (2000): 1103.

Social Watch Report 2006, "National Reports, Colombia: A Resource Allocation that will not meet the MDGs," 2006, 195, n.3, www.socialwatch.org/node/10994

Sripati, Vijayashri. "Human Rights in India – Fifty Years after Independence," *Denver Journal of International Law and Policy* 26, (1997): 100.

Staveland-Saeter, Kristi. "Can Litigation Clean Rivers? Assessing the Policy Impact of 'the Mendoza Case' in Argentina." CHR Michelsen Institute. *CMI Brief* 11(3) (Mayıs 2012), www.cmi.no/publications/file/4467-can-litigation-clean-rivers.pdf

Stec, Stephen. "Ecological Rights Advancing the Rule of Law in Western Europe." *Journal of Environmental Law and Litigation* 13 (1998): 275, 320-1.

Stephen and Susan Casey-Lefkowitz. *The Aarhus Convention: An Implementation Guide*, Birleşmiş Milletler, 2000.

Steinhardt, Ralph G. "The Role of International Law as a Canon of Domestic Statutory Construction," *Vanderbilt Law Review* 43 (1990): 1103.

Stern, Sir Nicholas. *Stern Review on the Economics of Climate Change* (2006), http://web.archive.nationalarchives.gov.uk/+http://www.hm-treasury.gov.uk/sternreview_index.htm

Stone, Christopher D. "Should Trees Have Standing? Toward Legal Rights for Natural Objects." *Southern California Law Review* 45 (1972): 450.

Stone, Christopher D. *Should Trees Have Standing: Law, Morality, and the Environment*, 3rd edn. Oxford University Press, 2010.

Stone, Christopher D. *Study on Carbon Governance at Sub-national Level in the Philippines*. Ateneo School of Government (16 Kasım 2011), <http://pub.iges.or.jp/modules/envirolib/upload/3514/attach/carbon%20governance%20sub-national%20level%20philippines.pdf>

"The Right to Information Act, 2005," *Gazette of India, Extraordinary*, Bölüm II, Kısım 1 (21 Haziran 2005), www.iitb.ac.in/legal/RTI-Act.pdf

Thompson, Barton H., Jr. "Constitutionalizing the Environment: The History and Future of Montana's Environmental Provisions," *Montana Law Review* 64 (2003): 57, 87.

Thompson, Barton H., Jr. "Environmental Policy and State Constitutions: The Potential Role of Substantive Guidance." *Rutgers Law Journal* 27 (1996): 871.

Thorne, Melissa. "Establishing Environment as a Human Right." *Denver Journal of International Law and Policy* 19 (1991): 30.

Tucker, John C. "Constitutional Codification of an Environmental Ethic." *Florida Law Review* 52 (2000): 299.

Turner, Stephen J. *A Substantive Environmental Right: An Examination of the Legal Obligations of Decision-makers Towards the Environment*. Kluwer Law International, 2008.

Velasco, Presbitero J., Jr. "Manila Bay: A Daunting Challenge in Environmental Rehabilitation and Protection." *Oregon Review of International Law* 11 (2009): 441, 444, 445.

Vidal, John. *Bolivia Enshrines Natural World's Rights with Equal Status for Mother Earth*, www.guardian.co.uk/environment/2011/apr/10/bolivia-enshrines-natural-worlds-rights

Walker, Sandra. "The Ontario Environmental Bill of Rights." içinde Deimann and Dyssli, *Environmental Rights, Law, Litigation and Access to Justice*, Sven Deimann and Bernard Dyssli, 20-32. Gaunt, 1995.

Warner, Jeroen. "Flood Planning: The Politics of Water Security. *I.B. Taurus*, 2011, 135.

Washington Eyaleti Çevre Departmanı, www.ecy.wa.gov/climatechange/effects.htm (son erişim 22 Mart 2008).

Weiss, Edith Brown. *In Fairness to Future Generations: International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity*, United Nations University, 1989.

Weston, Burns H. and Bollier, David, *Green Governance: Ecological Survival, Human Rights, and the Law of the Commons*. Cambridge University Press, 2013 (Table of contents and Prologue), University of Iowa Legal Studies Research Paper No. 13-13, <http://ssrn.com/abstract=2207977>

Wilkinson, Charles F. "The Public Trust Doctrine in Public Land Law." *U.C. Davis Law Review* 14 (1980): 269, 315.

Wilson, Bryan P. "State Constitutional Environmental Rights and Judicial Activism: Is the Big Sky Falling?" *Emory Law Journal* 53 (2004): 627.

Wilson, Edward O. "The Current State of Biodiversity." In *Biodiversity*, by Edward O. Wilson, 12-13. Washington: National Academic Press, 1988.

Woolley, Craig and Tina Costas. "Directors' Liability and Environmental Law." *Juta's Business Law* 13 (2005): 2.

Çevre ve Kalkınma Dünya Komisyonu, *Ortak Geleceğimiz*. New York: Oxford University Press, 1987.

Yang, Tseming and Robert V. Percival "The Emergence of Global Environmental Law." *Ecology Law Quarterly* 36 (2009).

Yost, Nicholas. *The Nepa Litigation Guide*, 2nd edn. American Bar Association, 2012.

Zillman, Donald M., Alastair Lucas and George (Rock) Pring, *Human Rights in Natural Resource Development of Mining and Energy Resources*. Oxford University Press, 2002.

